

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЯКУБОВА ЛАРИСА

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ЕТНІЧНИХ МЕНШИН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У МІЖВОЄННУ ДОБУ**

Київ — 2011

В книзі узагальнена історія повсякденного життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Для широкого кола читачів.

Відповідальний редактор: д-р іст. наук *Л. Якубова*

Рецензенти:

член-кореспонент НАНУ *В. Даниленко*,
д-р іст. наук, *Я. Верменич*
д-р іст. наук, *В. Марочко*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
27 жовтня 2011 р. (Протокол № 9)

ISBN 978-966-02-6272-0

© Інститут історії України
НАН України, 2011

ВСТУП

Волинські селянки-полячки — слухачки курсів лікнепу — наполохані, напружені «активістки», на загал погано вдягнені, в одноманітних невиразних спідницях і сорочках, зап'яті заправними хустками.

Сільські «мироїди» з очима зацькованої тварини у драних брудних кожухах та скуйовджених шапках. За царя-батюшки таких «багатіїв» не пустили б у жодний пристойний постійний двір. Тепер вони — уособлення капіталіста-гнобителя. Саме він душить радянське село, заважаючи йому будувати світле комуністичне майбутнє.

Їхні опоненти — сільрадівські активісти — браві хлопці з портупеею на правому боці. В портупеї — револьвер. Шкіряна куртка одна на все село, у ній фотографуються по черзі, аби залишити згадку для наступних поколінь будівничих комунізму.

Юні ясноокі молдаванки з немовлятами на руках босоніж стоять на курних шляхах поруч з сірими похилими хатами. Очі відчайдушно веселі і неймовірно сучасні попри невимовні злидні.

Скорчені трупи обабіч харківських тротуарів. Поруч обивателі — задумливі й збайдужілі, з набряклыми обличчями, затьмареними очима розглядають померлих, без жодних проявів розпачу чи страху. Вони знесилені голодом і страхом. Їм однаково. Вони втомилися очікувати на смерть.

Людоджери з порожніми мутними очима, обідрані, вошиві, коростяні.

Вихованці дитячих будинків, садків та ясел: тоненькі шийки, ручки й ніжки, невідповідно оглядні черевця та пухкенькі щічки, ріденьке волосся: рахіт у важкій формі — результат голоду.

Застиглі обличчя передовиків виробництва, стахановців, ізотовців. У кожному національному районі вони свої. У Путивльському — вилицюваті російські обличчя з втомленими вузькими очима-рисочками, одноманітно зачесані, одноманітно вдягнені, одноманітно випрацьовані. Жінки в тридцять виглядають на п'ятдесят. У німецькому Молочанському — міцні чоловіки й жінки, з серйозними проникливими очима, серед них як старі колоністи, так і переселенці. Вони будують нове заможне життя в колишніх німецьких колоніях. Таких Палаців піонерів, як у німецьких національних районах, годі шукати на решті території України, хіба що в містах. Уособлення комуністичного ставлення до праці грецької спільноти — Паша й Надя Ангеліні — круглолиці, чорноокі з пухкенькими щічками й вустами, що називається, «кров з молоком». Брови дугою. Молоді соковиті дівчата — цілковитий антипод замордованих селянок з фото 1932–1935 рр., яким доводилося домальовувати риси обличчя, аби приховати страшні наслідки довготривалого голодування.

Окрема іпостась радянського життя — у фасах, анфасах та профілях заарештованих і засуджених. Підлітки (майже діти), жінки, чоловіки, літні люди й

старці з потухлими впалими очима, впалими щоками, багатоденною щетиною. Вони разюче відрізняються від своїх прототипів — портретів з іншого «неарештанського» життя.

Світлини 20–30-х рр. унаочнюють цілу епоху в житті етнічних громад України. Дистанція між чоловіками, жінками, старими й дітьми початку і кінця 20-х, початку та кінця 30-х рр. — колосальна. Вона очевидно виявляється у зовнішніх ознаках: одязі, зачісках, позах, ситуативних композиціях, оточуючих предметах ужитку та наповненні приміщень. Вона не менш виразно проглядає в «дзеркалах душі».

Що ховалося за звичним наприкінці 30-х рр. піднесенням «сяянням» у присутності (навіть заочній) радянсько-партійного бомонду? Чи насправді обиватель щиросердно любив своїх самопроголошених вождів-тиранів? Чи лишилося в його серці щось, окрім тотального страху? Чи було справжнім щоденне «горіння» на роботі? Яким чином свідомість пересічної людини перетравлювала події карколомного двадцятиліття, в якому годі шукати будь-яких світлих проміжків? Як упродовж одного життя можна було вмістити в душі декілька воєн, продрозкладку та бандитизм, погроми, розстріли та систему заручництва, злидні й безробіття, колективізаційну істерію, комунізацію міста й села, найстрашніший в історії країни голодомор, масові депортації та переселення, врешті Великий Терор кінця 30-х рр., щоденну — практично безоплатну рабську працю? Як виживала проста людина між нищівних жорен карколомної історії, між швидкоплинних взаємовиключних ідей комуністичних фанатиків, у атмосфері масового психозу і тотального стеження? Як існували етнічні громади в режимі хірургічного видалення неблагоннадійних громад? Які механізми забезпечили виживання особистостей та етносів, до складу яких вони входили? Які зміни відбулися в перших та останніх на шляху трансформації утопічної ідеї тотальної комунізації в ідею тоталітаризму?

Відповіді на ці та решту вагомих питань вітчизняної історії шукатимемо в повсякденній історії етнічних громад України, розглядаючи останні як певний етносоціальний зліпок тогочасного суспільства.

* * *

Домінування принципу партійності спричинило глибинні деформації радянської історіографії і дотепер справляє негативний вплив на вітчизняну історичну науку. Науковці на тривалий час втратили цікавість до історії народу як такої: життєписи видатних особистостей «з народу», що прийшли на зміну дорадянській світській історіографії, мали так само мало спільного з історією народного життя, як і дореволюційні описи діянь царів та їхніх фаворитів. Минувшина радянського будівництва 20–30-х рр. вимальовувалася чи як історія запеклої класової боротьби, чи як віхи величних перемог соціалістичного ладу. Колективізація, індустріалізація, запровадження загальної початкової та середньої освіти, здійснення культурної революції зображувалися як епохальні звершення монолітного радянського народу, сегменти спільної соціально-класової історії. У розширеному конспекті макро-історичних сюжетів радянської історіографії окрім зауважень про зростання життєвого рівня селянства, робітництва та інтелігенції, вирішення низки нагальних проблем відсталих у соціально-

економічному розвитку народів неможливо було відшукати відповіді на запитання: з чого складалося життя людей у перервах між «великими будівництвами» міжвоєнного періоду, яким чином налагоджувався виробничий процес, якою була рутинна повсякденного існування і відтворення специфічних соціальних та етнокультурних ознак, які події буденного життя формували ментальність соціальних та етнічних груп, яким чином вони позначалися і відбивалися у приватному житті (у любовних та сімейних відносинах, вихованні дітей), які думки і переживання складали контекст народного життя, та яким було співвідношення соціального, політичного та обивательського в них; врешті, яким чином масова свідомість перетравлювала бурхливі події 20–30-х рр. і пояснювала (виправдовувала) трансформацію суспільно-політичної системи країни в напрямку тоталітаризму.

Історія повсякденності, що раніше практично не розроблювалася вітчизняними фахівцями, стосовно 20–30-х рр. виглядає як досить суперечлива наукова проблема. Складності їй додає та обставина, що історія повсякденності, за визначенням є історією «мікро-історичних деталей»¹, описом унікальних, не уніфікованих аспектів минулого. Історія повсякденності, в тлумаченні її фундаторів — європейських вчених — сфокусована на дослідження еволюції (чи незмінності) порядку речей та ознак матеріальної культури, а також порядку поведінки людини з речами. Окремим напрямком історії повсякденності виступає дослідження змін у ментальності населення, що, за спостереженнями, найменшою мірою змінюється в ході історичної еволюції.

В методиці історії повсякденності, власне, й криється проблематичність дослідження історії повсякденності впродовж 20–30-х рр. Дійсно, з якою мірою достовірності можна розчленувати в історії повсякденності незмінне, еволюційне та революційне (скачкоподібне) в структурі матеріальної культури та складних взаєминах, які генерувало суспільство, що знаходилось у перехідному стані? За нашим щирим переконанням окреслений період загалом не доводиться розглядати як відтинок певного еволюційного розвитку, на якому люди були зайняті лише відтворенням зрозумілих усталених ознак буття. 20-і рр., що виглядають як етап розтягнутої в часі пролетарської революції (що розпочалася в 1917 р. і завершилася в першій половині 30-х рр. соціалізацією дрібного товаровиробника радянського міста і села), були часом повсякденних потрясінь та великих історичних подій, які докорінним чином змінили акценти повсякденності та її наповнення. Впродовж другої половини 30-х рр. попередні «досягнення» влади у сфері підкорення внутрішньої енергії суспільства та перетворення СРСР на замкнену суспільно-політичну та етнокультурну систему були закріплені методами тотального терору, який намертво цементував зростаючу територіально і за кількістю населення імперію нового історичного типу. Глибинний конфлікт прагнень держави, яка вела повсякденну боротьбу за радикальну перебудову засад повсякденності мільйонів людей, та народу, який у своїй переважній масі опирався цій діяльності держави і намагався відтворювати зрозумілі моделі існування, як такого, став історичною віссю міжвоєнного періоду. Власне, конфлікт між намаганням держави перетворити існування народу на повсякденний подвиг, життя-досягнення, здійснити шляхом критичного перенапруження сил та небачених гуманітарних жертв модернізаційний

ривок і, прорвавши історичну спіраль, вивести народ 1/6 частини світу в іншому її (спіралі) витку, і прагненням народу відтворювати життя, як таке, еволюційним шляхом покращуючи його якість, визначив сутність цього історичного періоду. Непереборний (сутнісний) конфлікт між державою та суспільством окреслив місце міжвоєнного періоду у черзі поворотних пунктів вітчизняної історії, які позначили віхи загибелі патріархального культурного середовища. В цей час українське суспільство перебувало в «переходовому стані», на якому співвідношення «буття-досягнення» та буття у формі «тут-і-тепер-існування»² набуло критичної, досі незнаної конфігурації.

Внаслідок викладеного вище дослідження глибинних деформацій в усіх сферах існування суспільства, вертикальних конфліктів у соціумі на етнічному та особистісному рівнях є вкрай актуальним для повноцінного відтворення горизонтальних та вертикальних систем і підсистем у системі координат соціальної, суспільно-політичної і культурної історії України. Боротьба між державою та народом країни за характер і зміст повсякденного життя впродовж 20–30-х рр., «перемоги» Кремля й вимушені поступки народів, який не сприйняв цивілізаційних амбіцій більшовизму, становлять голову інтригу для опрацювання істориками названої широкої історичної проблеми.

Не менш цікавою видається проблема повсякденності в її етнонаціональному вимірі. Власне, вона є проекцією проблем націо- та державотворення. Наважимося стверджувати, що внутрішнє наповнення процесів етнічного відтворення на етапі «соціалістичної реконструкції» досі розглядається фахівцями доволі поверхово і відтворене лише в загальних рисах. Однозначно застарілими та механістичними виглядають радянські історіографічні схеми, що декларували об'єктивну перемогу процесів культурної універсалізації та уніфікації, затвердження якісно нових форм і моделей етнічного співжиття (на засадах пролетарського інтернаціоналізму). З радянської та сучасної вітчизняної історичної літератури неможливо з'ясувати, як співвідносилося спільне та автентичне у повсякденні поліетнічного українського суспільства; які нові форми функціонування суспільного організму та його відтворення на етнічному рівні викликала до життя більшовицька культурна революція; які з них увійшли до народної (масової) культури і в зв'язку з чим це відбулося; які етапи позначили перехід етносів України від усталених стереотипів існування закритих етнічних спільнот до сучасного полівалентного, рухливого, наче ртуть, суспільства.

Заглиблення в названі проблеми здатне суттєво уточнити не лише картину суперечливих 20–30-х рр., а й сучасні погляди на етногенез. На сьогодні доволі поширеним є уявлення, що «нації можуть формуватися з представників як одного, так і кількох етносів»³, для цього потрібний лише «центр єдності», «ядро централізації». Втім, чи не ховається за цими ззовні привабливим фразами нова версія державної політики асиміляції? Яким шляхом скеровувався етногенез етнічних меншин за часів коренізації, і чи став тоді український етнос «ядром централізації», можна з'ясувати, лише дослідивши тогочасну повсякденність.

Інші акценти дослідження етнічної еволюції розставляє об'єктивний процес глобалізації. Думки про те, що «... людство поволі вступає до передпостнаціонального етапу розвитку»⁴, не нові. Нагадаємо, що входження Російської імперії до епохи революційних потрясінь було позначене пропагандою ідей інтерна-

ціоналізму, невід'ємних від настроїв національного нігілізму. Ідеологічні теоретизування, що супроводжували соціалістичне будівництво в СРСР впродовж 20-х рр., перетворили питання етнонаціональної стандартизації на жупел політики коренізації. Яскравим відбитком тогочасних поглядів на сферу етнонаціональних відносин та перспектив етнонаціонального життя в світовому масштабі стали стаття Б. Борева та викликана нею дискусія у партійно-радянських колах⁵.

Після затвердження курсу коренізації в 1923 р. мало хто в партії наважувався виступати проти неї, як такої, але дискусії навколо її тривалості не припинялися. Однак, дратівливе для партійних функціонерів питання: «Де закінчується етап «всебічного розвитку національних культур» і розпочинається етап їхнього невідворотного злиття?», — мало цікавило народ, зайнятий процесом виживання, як таким, та етнічним виживанням, зокрема. Досвід радянського будівництва свідчить, що навіть в обставинах послідовної державної стандартизації ознак буття різних етнічних і соціальних складових суспільства етнічні меншини зберігали потужний потенціал етнозбереження. Його підоснови криються саме в буденності, оскільки ідеї національного єднання діють на рівні «подієвої історії», а історія-існування етнічна і за своєю сутністю консервативна. [Це, щоправда, не відмінняє феномену заміщення стереотипів етнокультурної поведінки, що з часом сприймаються етнічною спільнотою як апіорі їй властиві. Так, скажімо, одноосібне грецьке селянство сприймало колективізацію як захід державного насилля, а сучасні регіональні газети з ностальгією відзначають втрату навичок колективізму та занепад колись квітучих грецьких колгоспів. — Л.Я.]

Ось чому дослідження історії повсякденності в її етнічному розрізі (на прикладі певних етнічних груп) видається нам доволі перспективним напрямком подальшої розробки історії міжвоєнного періоду як часу найвизначніших еволюційних та революційних змін у структурі матеріальної культури та світогляду етнічних спільнот.

Цей напрямок до останнього часу практично не цікавив істориків, внаслідок чого утворилася об'ємна прогалина в знаннях про зміст життя етнічних громад саме на мікрорівні, а не в контексті державного життя. Праці етнологів, які фіксують у часі автентичні пам'ятки матеріальної і духовної культури етносів, не здатні компенсувати названого дефіциту інформації, оскільки йдеться не про статичні моделі традиційної культури, а про динаміку історичних процесів, що врешті викликали трансформацію останніх, внутрішні причини цих трансформацій.

Незважаючи на значний обсяг історіографії з дотичної проблематики, висвітлення заявленої проблематики стикається з певними ускладненнями. Обумовлюються вони значними теоретико-методологічними розбіжностями між сучасною вітчизняною та радянською історіографією. Слід водночас наголосити, що ані радянська, ані вітчизняна наука донедавна не мала цікавості до історії повсякденності, цей напрямок наукових досліджень є відносно новим. Звичайно, що певні аспекти повсякденності знаходили свій відбиток в обох історіографічних блоках, однак ці «скалки» побуту, етнічної ментальності, традиційної культури слугували матеріалом для ілюстрації великих історичних подій, процесів, чи для обґрунтування певних політичних поглядів. Повсякденність, як така, простежується в історичних дослідженнях лише пунктирно.

Віртуозним жонглюванням фактами про злиденне життя етнічних громад у дорядянську добу та їхнє піднесення у радянську відрізняються праці партійно-радянського проводу УСРР. Зважаючи на свої посадові функції, радянські функціонери вимушено зверталися до проблем етнічних громад, певним чином унаочнювали та коментували процес радянзації. У публікаціях і виступах А. Буценка, М. Василенка, В. Затонського, Е. Квірінга, С. Косіора, Д. Лебеда, П. Постишева, М. Скрипника, А. Хвилі, Н. Черлюнчакевича, В. Чубаря, О. Шліхтера, О. Шумського та ін.⁶ трактувалися доктринальні засади національної політики в УСРР, конкретизувалися економічні й соціальні обставини запровадження етнополітики стосовно окремих етнічних громад. Найбільше живої інформації міститься в публікаціях керівників ЦКНМ (Центральна комісія національних меншин) при ВУЦВК та її секцій (А. Буценка, М. Василенка, І. Гафтеля, А. Гітлянського, А. Глинського, Я. Кантора, Д. Маца, Я. Саулевича, С. Ялі та ін.)⁷, безпосередньо причетних до здійснення етнополітики в УСРР.

Надбання власне історичної науки виглядали доволі скромно, що відобразило складні суперечливі процеси в науковому середовищі. 20-і роки були часом відносної теоретико-методологічної строкатості історичних досліджень, активної розбудови міждисциплінарних історичних і краєзнавчих студій, що віднайшло свій вияв у створенні низки науково-дослідних установ і структур, таких як: Всеукраїнська Асоціація сходознавства (1925 р.), Єврейська (жидівська) (пізніше — Гебраїстична) історико-археографічна комісія (1919 р.), Науково-дослідна кафедра єврейської культури (1928 р.), Інститут польської (пролетарської) культури (1929 р.), Інститут єврейської (пролетарської) культури (1929 р.), Комісія національних питань (Комісія нацменшин) (1929 р.) тощо.

Окремі проблеми минувшини етнічних меншин України розробляли співробітники ВУАН А. Кримський, Н.Д. Полонська-Василенко, М. Жуковська, М. Карачківський та ін. Регіональні аспекти історії етнічних меншин досліджували співробітники Одеської комісії краєзнавства ВУАН Т. Теохаріді⁸, С. Боровий⁹, Р. Міквіц.

Великі сподівання покладалися на Етнографічну (Етнографічно-фольклорну) комісію (1925 р.) і створений (1928 р.) в її складі Кабінет для вивчення національних меншостей*, оскільки передбачалося, що останній вивчатиме економічний розвиток, соціальну структуру, історію, демографію етнічних меншин. Співробітники названих структур заклали підвалини наукового вивчення історії виникнення та традиційної культури окремих етнічних громад. Так, С. Цветко вичав болгар¹⁰, Є. Рихлік¹¹ — чехів і поляків, М. Корнилович — айсорів, Л. Шевченко¹² і С. Ялі — греків, Т. Кезма¹³ — айсорів, О. Курило — німців і молдаван, О. Баранніков¹⁴ — циган, Н. Дмитрук підготував ґрунтовну працю про етнічні меншини Волині¹⁵.

Втім очікуваного розвою історичних та історико-етнографічних досліджень не сталося. Протягом 20-х років науково-дослідні установи ВУАН працювали в

---

* Умови створення і діяльності підрозділу визначила постанова Історико-філологічного відділення від 28.01.1929 р. 19.02.1932 р Президія ВУАН прийняла рішення про створення Інституту національного питання, до якого як складова частина передавався Кабінет.

умовах хронічного недофінансування, приміром, з 9-ти польових експедицій Етнографічної комісії 1925 р. були профінансовані 5, а Відділ національних меншин у 1929 р. працював без приміщення і зарплат. Внаслідок дії зазначених факторів надбання академічної науки в дослідженні історії етнічних меншин у радянській Україні виявилися непоказними, проте зібраний за їхньою участю етнографічний матеріал, нині зберігається у науковому архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України та у регіональних музеях, і ставиновить неоціненне джерело для праці сучасних дослідників.

Упродовж 1920-х рр. відбулися найбільш продуктивні експедиції за участю українських і російських науковців. Серед них слід згадати Таврійську лінгвістично-краєзнавчу експедицію на чолі з М. Державіним (1927 р.); історико-етнографічні та мовознавчі студії в середовищі маріупольських греків (1928–1930 рр.) за участю І. Соколова, Д. Спиридонова; діалектологічні дослідження німецького населення (1926–1929 рр.) за участю В. Жирмунського, Р. Міквіца, А. Штрёма; експедиції по вивченню болгар Запоріжжя за участю К. Квітки і Д. Димитрова (початок 30-х рр.), фольклорні, демографічні та етнологічні експедиції у місцях розселення євреїв (1930–1941 рр.).

Наслідки польових досліджень були вагомими, проте лише незначна частка зібраних матеріалів надалі була опрацьована і знайшла шлях до наукової громадськості. Величезна більшість польових матеріалів з часом осіла в архівах або була цілковито втрачена для науки, незважаючи на те, що дефіцит наукового знання в цій галузі був колосальним. Суцільною білою плямою залишалася історія німців, греків, чехів, циган та інших меншин в Україні. Це мало вкрай негативні наслідки, оскільки далекосяжні соціально-економічні й етнокультурні проекти більшовиків в етнічному середовищі здійснювалися наосліп без опертя на наукові знання.

Нездоланною перешкодою на шляху оприлюднення праць співробітників ВУАН вже наприкінці 20-х років стала їхня теоретико-методологічна невідповідність пануючій державній доктрині. Найбільшою мірою це стосувалося науковців, методологічні підходи і світогляд яких формувалися у дореволюційну добу. До таких слід віднести М. Державіна, В. Жирмунського, Н. Полонську-Василенко, В. Рибинського, Є. Рихліка, І. Соколова, Д. Спиридонова, К. Харламповича та ін. Вихованці дорадянської наукової школи болісно і невміло намагалися інтегруватися до створюваної «марксистсько-ленінської історичної школи» (як це відбулося, скажімо, з Д. Багалієм та І. Соколовим). Під впливом більшовицької ідеології окремі дослідники чимдалі збочувалися в напрямку створення і підтримки штучних історичних концепцій, огульного паплюження царизму та його політики щодо етнічних меншин. Деякі праці другої половини 20-х, а особливо 30-х рр., химерно поєднали в собі ознаки старих російської та української наукових шкіл з радикальними спробами модернізації історії.

Далеко не всі дослідники, перед якими стояло тоді завдання закарбувати характерні етнокультурні типи та повсякденне життя етнічних громад України, були відповідні своїй історичній місії. Переважна більшість, не вірячи, що цю працю можна було здійснювати об'єктивно та фахово, вже наприкінці 20-х рр. працювала формально, лише ілюструючи штучні більшовицькі схеми. Серед

документів тієї доби декілька рядків напутніх зауважень В. Кравченка до учасників «Краєзнавчого товариства», які здійснили монографічне дослідження німецької колонії Анета, звучать дисонансом: «Обмежений дослідник за накресленими пактами — ж нашого програму [йдеться про план польових досліджень, розроблених Етнографічною Комісією при ВУАН — Л.Я.] може зібрати досить засушливий — анкетний матеріал, але людина з творчістю (а ще коли й сама вона хоч почасти пережила, чи то бачила бодай частину тих бідувань людських, чи то хоч частину з того, що випало на долю німців під час їхнього виселення з прикордонної смуги) то вже й матеріал у неї одержиться цілком інший; а це тому, що він буде просякнений слізьми — людською кров'ю.

Справедливий дослідник, [...] зібравши всі перекази з вуст потерпілих осіб, згадає й те, що взагалі сам він бачив на власні очі під час імперіалістичної війни й змалює безмежну картину цілковитої руйнації всієї попередньої людської культури. Тієї культури, що перед тим будували сторіччями»¹⁶.

Підсумовуючи зусилля дослідників по висвітленню особливостей життя етнічних громад України впродовж міжвоєнного періоду, слід відзначити наступне. Протягом 20-х рр. склалася суттєва диспропорція в опрацюванні й глумаченні проблеми на користь агітаційно-пропагандистської та політичної літератури. Колосальне переважання цього шару історіографії і в СРСР і за кордоном відбивало гостроту тогочасних політичних проблем і віддзеркалювало початковий етап ідеологічного протистояння СРСР і Заходу. Висвітлення соціально-економічного, суспільно-політичного й етнокультурного життя етнічних меншин в умовах непу, пізніших колективізації та індустріалізації в працях представників обох політичних таборів відзначалося тенденційністю і односторонністю, підпорядковувалося не меті адекватного відображення проблем етнічних меншин та їхнього вирішення, а підтвердженню певних політичних доктрин. Утім, у цей час праці українського і союзного радянсько-партійного істеблшменту були ще доволі критичні у своїх оцінках і порушували широке коло проблемних питань, пов'язаних із запровадженням коренізації в середовищі етнічних меншин, особливостями їхньої радянізації.

Суто наукова література 20-х рр. посідає досить скромне місце. Епізодичність наукових пошуків та інтересів обумовлювалася втратою інтелектуальних ресурсів внаслідок політичної еміграції, частковою дезорієнтацією історичних, етнологічних і мовознавчих студій, скрутним матеріальним станом ВУАН, нерозробленістю історії етнічних громад, врешті — небажанням академічної науки займатися кон'юнктурним опрацюванням занадто гострих сучасних проблем і процесів, тим більше, що більшовицький уряд насправді був не зацікавлений в їхній науковій розробці.

Упродовж 30-х рр. означені тенденції в розвитку радянської історіографії зміцнилися, партійний ідеологічний тиск став всеосяжним, що своєю чергою спричинило критичне погіршення умов науково-дослідної праці. Підосновою збочення історичних досліджень стала докорінна перебудова соціально-економічного базису країни, викликані нею господарська і політична криза та наступна хвиля політичної реакції.

Замовне загострення ідеологічної галасу навкруг задоволення потреб етнічних меншин відбулося 1933 р. в зв'язку з політичним убивством М. Скрипника і

кампанією виправлення «перекручень» попередньої діяльності НКО («насиленої українізації та дерусифікації»). В статтях В. Затонського, А. Хвилі, М. Попова, О. Шліхтера та ін. практика і теорія минулого етапу національно-культурної політики в УСРР проголошувалася витвором «націоналістичної фантазії М. Скрипника». Цілком не випадково поступово зникає з політичної літератури сам термін «коренізація»: геть інші цілі та орієнтири визначали внутрішню політику більшовиків в Україні впродовж другої половини 30-х рр.

Цей час виявився вкрай несприятливим для розвитку науки. Як зазначалося, створена наприкінці 20-х рр. низка науково-дослідних підрозділів мала опрацьовувати широке коло питань соціально-економічного, суспільного й етнокультурного життя етнічних громад. Проте загальна політична криза (а пізніше ще й голодомор) в Україні значно раніше, ніж у Росії, спричинили деформацію і згортання започаткованих дослідницьких напрямків і програм. Не останню роль у цьому відіграли гучні політичні процеси СВУ та ПОВ, які до 1934 р. привели ВУАН, Інститут польської (пролетарської) культури, Інститут єврейської (пролетарської) культури, Кабінет нацменшин, Етнографічну комісію до кадрового колапсу. Занепад живої дослідницької творчості відзначався в усіх підрозділах ВУАН. Після смерті А. Лободи (1931 р.) згорнулися історико-етнографічні дослідження.

Занепад історико-етнологічних студій був загальносоюзним і мав досить глибоке суспільно-політичне підґрунтя. Його основою став так званий «переворот у лінгвістиці», пов'язаний з іменем академіка М. Марра. Положення «яфетичної теорії» академіка досить органічно сполучалися з поглядами Й. Сталіна на перспективи національного розвитку світу. Етнічні якості інтерпретувалися як щось минуше і ефемерне, а відтак вважалося за доцільне вивчати не специфічні лінії розвитку окремих унікальних культур, а універсальні стадії культурного розвитку. Псевдонаукове обґрунтування тимчасовості історичної категорії «етнос» дозволило вкрай спростити підходи до вирішення національного питання в теорії й на практиці: постійне перемішування народів і поглинання одних іншими розглядалося як магістральний шлях етнонаціонального розвитку світу.

Нарада етнографів Москви та Ленінграду (організована навесні 1929 р. Державною Академією історії матеріальної культури) назвала етнологію класовим збоченням, «буржуазним сурогатом суспільствознавства». Теоретична етнологія, в інтерпретації В. Аптекаря, нічим не відрізнялася від марксистської соціології. Глибока методологічна криза, спричинена боротьбою політичних сил, викликала фатальні наслідки в розвитку етнології: деградацію наукових шкіл, закриття музеїв і науково-дослідних установ, згортання науково-дослідних проєктів.

Реорганізації академічних підрозділів і кадрові перетасовки привели українську науку до глибокої кризи. Практично припинилися і надалі не відновлювалися польові дослідження етнічних громад (за винятком єврейської, що тривали до 1941 р.). Через перманентні політичні репресії, кадрові чистки і жорстоку цензуру не вийшла жодна із запланованих наукових збірок. Серед них: збірка Кабінету нацменшин «Національні меншості Радянської України», рецензована проф. А. Познанським у квітні 1931 р.¹⁷, збірка «Народи ССРСР» (1930 р.), черговий номер журналу «За сто літ» (1931 р.) та ін.

Перша половина 30-х рр. позначилася різким спадом наукової активності в дослідженні дотичної проблематики. Наукові праці стали епізодичними. Останні серйозні розвідки вийшли друком в 1930–1931 рр. Міграційним процесам в УСРР була присвячена монографія А. Гіршфельда¹⁸. Широкий спектр соціальних і демографічних особливостей розвитку єврейських громад СРСР досліджувався в праці Л. Зінгера¹⁹. Проблеми формування болгарської громади Приазов'я та Бессарабії, вплив революційних перетворень на побут українських болгар висвітлював Д. Димитров²⁰. Окремі аспекти соціалістичної перебудови в німецьких селищах у контексті діалектологічних досліджень підіймав В. Жирмунський²¹. Розвиток етнокультурних процесів у мариупольській грецькій громаді, зокрема в літературній сфері, вивчала К. Костан²². І. Соколов та М. Сергієвський розглянули окремі сюжети історії греків у контексті вивчення мариупольських говорів²³.

Висвітленням історії здійснення колективізації національного села мали займатися Кафедра національного питання Соціально-економічного відділу ВУАН (з 1930 р. очолювана М. Скрипником), Інститут національного питання, передані відповідно до постанови НКО УСРР (26 червня 1931 р.) до Соціально-економічного відділу ВУАН, Інститут єврейської культури та Інститут польської культури, Комісія національних питань (під головуванням О. Шліхтера) та ін. Проте результати роботи установ були непоказними. Як дозволяють стверджувати архівні фонди ВУАН, видавнича діяльність її установ упродовж 1930–1934 рр. звелася нанівець внаслідок перманентних арештів у науковому середовищі і видавничих колах. Низка наукових збірок і праць залишилися невиданими. В лютому 1934 р. Інститут єврейської культури та Інститут польської культури перепідпорядкували Президії ВУАН, а Комісію національних питань взагалі ліквідували.

1931 р. чудом побачила світ монографія С. Ялі «Греки в УСРР». Праця яскраво відобразила непересічну особистість автора, який без спеціальної освіти спромігся кваліфіковано розкрити особливості трансформації грецької громади в радянській Україні. Монографія підсумувала багаторічні дослідження в галузі історичної минувшини і сучасного буття мариупольських греків. Вона ґрунтована на широкому колі архівних матеріалів, зібраних С. Ялі в Мариупольському архівному управлінні та Мариупольському краєзнавчому музеї, величезному масиві статистичних та інших відомостей, акумульованих ним під час роботи в ЦКНМ при ВУЦВК та Раді нацменшин Наркомосу УСРР. Донині не продовжена спроба дослідника відтворити тенденції побутових змін у середовищі мариупольських греків під впливом революційних подій і системних заходів радянської влади.

Серед праць 1930-х рр., які посіли почесне місце в радянській історіографії проблеми, слід назвати також монографію І. Вейцбліта «Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років», здійснену в Інституті єврейської культури при ВУАН. Дослідження, ґрунтоване на широкому статистичному матеріалі, спиралося на найсучасніші статистико-демографічні методики, широкий кругозір та непересічні дослідницькі здібності автора. В ній знаходимо авторські розвідки з демографії українського єврейства, концепцію формування соціально-демографічної структури єврейської громади, а також перспектив її демографічного й економічного відтворення.

Серед праць, що мали високу наукову вагу, слід назвати праці проф. О. Баранникова, в яких висловлені новаторська для свого часу теорія походження ромського етносу та формування його специфічної соціальної структури. Непересічними були спостереження науковця за характером змін у сферах зайнятості циган під впливом непу, названі ним «сучасною кризою циганства», та міркування з приводу майбутнього етносу в Радянському Союзі. Вперше в історіографії дослідник здійснив діалектологічну класифікацію циган СРСР.

Монографії С. Ялі та І. Вейцблїта були написані під визначальним впливом марксистської ідеології, тим не менше мали високий науковий потенціал, висловлювали низку цікавих думок і відбивали поступове, але невідворотне затвердження марксистської методології і теорії як основоположної вісі існування історичної науки в країні рад. Науковці розуміли проблеми соціально-економічного життя етнічних меншин республіки глибше за партійно-радянських діячів, віддзеркалюючи й ті нагальні проблеми, що ускладнювали їх тогочасне життя, й доволі складне становище наукових установ, що працювали під зростаючим ідейним тиском, політичним контролем офіційних відомств та поступово збочувалися зі шляху дійсно наукового вивчення історії етнічних меншин України. Ці праці були першими й останніми серед ґрунтовних комплексних досліджень етнічних громад УСРР. На середину 30-х рр. на тлі депортацій поляків і німців інтерес науковців, як марксистського, так і академічного гатунку до проблематики зійшов нанівець, оскільки займатися нею було небезпечно не лише для кар'єри, а й для життя.

Фактор тотальної політизації історичної науки відіграв вирішальну роль у переорієнтації дослідницьких інтересів. Впродовж 1933–1934 рр. компартійний контроль в українській історичній науці став всеохоплюючим, стара академічна школа фактично була розгромлена. Створення Інституту історії України АН УРСР (1936 р.) завершило майже 15-річне змагання ВУАН з осередками затвердження псевдомарксистської історичної школи. Більшовицька «школа виховання» істориків, обмеження в користуванні історичними джерелами, знищення носіїв конкуруючих ідеологічних доктрин привело на тривалий час до стерилізації історичного думання.

Вихід у світ «Краткого курса истории ВКП(б)» став вододілом, який розмежував наступний етап у історіографії проблеми, що хронологічно охоплює кінець 30-х — початок 80-х рр. ХХ ст. Втрата національними меншинами правових гарантій свого існування в СРСР, масові депортації народів у повоєнні часи, і, нарешті, насадження концепції безальтернативності злиття націй при соціалізмі, затвердження в 70-і рр. міфологеми про утворення нової історичної спільності «радянський народ» безпосередньо позначилися на рівні цікавості вітчизняних істориків до тематики, пов'язаної з історією національних меншин. На довгі роки, як предмет дослідження, останні зникли зі сторінок періодичних наукових видань і монографічної літератури.

Протягом 1940-х — першої половини 80-х рр. окремі аспекти історії етнічних меншин міжвоєнного періоду розглядалися в контексті загальної історії УРСР. У цей час науковці розробили періодизацію історії міжвоєнного періоду, сформуvalи концепцію відбудовчого періоду, соціалістичної реконструкції, індустріалізації і колективізації, в контексті яких розглядався перехід

етнічних громад до соціалізму. Величезну частку історичної літератури склали праці з теорії і практики здійснення національної політики в СРСР.

Водночас очевидний позитивний вплив на наукове життя справляв плановий розвиток наукового співробітництва СРСР з країнами соціалістичної співдружності. В контексті спільних науково-дослідних проектів з'явилася низка цікавих публікацій, зокрема, у статті М. Березовчука розглядалась інтернаціоналістична діяльність комнезамів²⁴, В. Вовк і В. Яненко звернули свій погляд на культурно-освітню роботу в середовищі етнічних меншин²⁵, В. Горний та І. Луконцева вивчали досвід роботи РКП(б) у польському середовищі²⁶, П. Денисовець²⁷ і В. Кисельов²⁸ досліджували історію іммігрантських сільсько-господарських колективів на Україні. Грунтовну працю про участь болгарських політемігрантів у соціалістичних перетвореннях в УСРР підготував М. Дихан²⁹.

І радянська, і закордонна історіографія повоєнних часів відчували значні обмеження щодо створення значущих глибоких праць з проблематики. І все ж близькість радянських вчених до місцевого ґрунту створювала передумови для періодичної появи праць, в яких досить цікаво відбивалися певні сюжети історії етнічних меншин міжвоєнного періоду. Найбільше це стосувалося фахівців суміжних дисциплін: етнографів і мовознавців. Окремі аспекти проблематики підіймали в цей час М. Державін, В. Наулко³⁰, Т. Чернишева, О. Будіна³¹, Ю. Іванова³² та ін., які унаочнили радикальні зміни, викликані системними заходами радянської влади впродовж 20–30-х рр. у традиційній матеріальній і духовній культурі етнічних громад.

Вітчизняна та союзна етнографічна наука 60–70-х рр. минулого століття багато уваги приділила вивченню феномену радянської поліетнічного суспільства. Часи «хрущовської відлиги» стали «зоряним часом» радянської етнології: тоді розроблялися не лише схвалені державою програми вивчення історії становлення радянського побуту в його соціальному вимірі, хоча даний напрямок досліджень залишався пріоритетним. Завдання підведення наукового підґрунтя під ефемерний радянський спосіб життя українські та московські науковці виконали на відмінно: в працях А. Карасевич, В. Келембетової, А. Кувеньової, В. Миронова, М. Приходька та ін. затвердження радянських свят і звичаїв виглядало як цілком природний прогресивний процес, позбавлений внутрішніх суперечностей та історичного драматизму, хіба що приправлений «для гостроти» згадками про опір віджилого консерватизму антагоністичних класів на зорі затвердження радянської влади³³.

Інша, більш поліфонічна та фактографічно насичена картина вимальовувалася в працях, присвячених власне етнічній специфіці народів України. Науковці академічних установ, прорвавши залізну завісу негласних заборон на дослідження етнічних громад України, вимальовували досить цікаве обличчя поліетнічної республіки, в якій етнічне, всупереч нівелювальним функціям радянської держави, залишалось не лише фольклорним рудиментом, а формою повсякденного життя мільйонів людей. 60–80-і рр. стали часом плідного дослідження традиційної культури українців³⁴, болгар та гагаузів³⁵, греків³⁶ України. На жаль, далеко не всі етнічні громади в той час знайшли своїх дослідників, табуйованими залишалися проблеми історії та культури поляків і німців.

Попри загальне зростання наукового рівня історичних праць, загалом діяльність учених пізньо-радянської доби звелася до підведення псевдонаукового підґрунтя під ідеологему «нова історична спільність — радянський народ». Узагальнюючі, багато в чому кваліфіковані та ґрунтовні спостереження та висновки, містилися в колективній праці московських соціологів «Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования)» (М., 1986 р.). Центральною проблемою праці стало дослідження процесу створення однотипної соціальної структури радянських націй та методів її досягнення в СРСР. Висхідна точка радянських перетворень була визначена у контексті ленінської парадигми: «Люди не лише поклонялися різним богам, говорили різними мовами, дотримувалися різних норм поведінки, але й, об'єднані в одній державі, перебували на різних щаблях соціального розвитку й жили ніби в різних соціальних системах. Багатоукладність в економіці Росії мала ніби своє просторове вираження, і кожен етнос на континуумі «буржуазні відносини — буржуазно-феодальні — феодально-патріархальні» посідав своє місце»³⁷. Радянські вчені цілком відверто і справедливо відзначали, що нівеляція соціальної структури етносів була системоутворюючою підвалиною соціальної політики країни рад і розглядалося більшовиками як основа затвердження фактичної рівності етносів. Замість множини майнових і станових груп, які посідали специфічне місце в системі суспільних відносин, створювалися єдиноподібні класи, економічною базою котрих була суспільна власність на засоби виробництва. Якими шляхами відбувалася соціально-класова нівеляція, які етнокультурні та демографічні наслідки вона мала? Із цілком зрозумілих причин ці питання залишилися поза увагою авторів монографії, однак останні зауважили, що «реальний шлях до «вирівнювання» пролягав через максимальну інтенсифікацію соціального зростання всіх, і в першу чергу раніше відсталих народів»³⁸.

Осягнення змісту та наслідків модернізаційних перетворень радянської епохи в етносоціальній та етнокультурній сферах стало питанням номер один для наступних поколінь вчених. 80–90-і рр. стали часом фактографічного та тематичного прориву: саме тоді переважна більшість етнічних громад України опинилася в епіцентрі уваги історичної науки та суміжних дисциплін, завдяки чому вони вийшли із, здавалося, вічного забуття; в суспільствознавстві відродилося, надавши могутнього поштовху дослідницьким пошукам, поняття «етнічна (національна) меншина»³⁹.

Праці, що висвітлюють культурно-освітні аспекти розвитку етнічних меншин УСРР в умовах коренізації, становлять чи не найбільшу частину сучасної вітчизняної історіографії проблематики. Тематично дослідження наслідували радянську історіографію, проте геть іншими були концептуальні підходи і, як наслідок, оцінки діяльності урядових структур. Насамперед це стосується національно-культурної політики загалом, мотивів її запровадження та стратегічного призначення стосовно етнічних меншин, зокрема. Окремі аспекти рівня культурного розвитку та духовного життя етнічних громад більшою чи меншою мірою віднайшли відображення в дослідженнях усіх сучасних істориків. Колективну думку останніх можна сумувати наступним чином: коренізація освітньої системи становила одну з вагомих складових національно-культурної практики

радянського уряду, вона була частиною процесу «радянзації національних меншин» і стала національною формою створення «радянської системи освіти і культури», яка передбачала ліквідацію дореволюційної системи освіти, традиційного виховання, атеїзацію навчального процесу, жорсткий партійний контроль над навчальним і виховним процесом.

За колективною думкою дослідників 20-і рр. стали часом докорінних змін у традиційній культурі етнічних громад України, а на кінець 30-х рр. перспективи подальшого їхнього розвитку формували процеси стандартизації та етнокультурного нівелювання. Зазначається, зокрема, що наприкінці 30-х рр. в середовищі практично всіх етнічних громад вийшов з ужитку традиційний костюм, занепали народні промисли, очевидну стали тенденцію до стандартизації виявляла культура будівництва. Всі ці факти є загальновідомими, однак механізм процесів етнокультурної стандартизації практично не розкритий. Мало цікавило дослідників питання, яку роль у цьому процесі відіграла радянська держава і якою була вага загальноісторичних тенденцій глобалізації. Праці, що звертались до нетрадиційних ракурсів дослідження процесу радянзації, залишалися епізодичними⁴⁰.

Як наслідок, у вітчизняній історіографії оформилися два протилежні концептуальні підходи. Перший сформувався у першому пострадянському десятилітті й значною мірою наслідував концепції доби «перебудови». Науковці значною мірою абстрагувалися чи «не помічали» суперечностей, що приховувала в собі коренізація, та її руйнівного впливу на низку складових традиційної народної культури. Інша концептуальна схема, вочевидь базована на ідейних засадах закордонної та еміграційної історичної думки, навпаки фокусувалася на суто негативних наслідках радянської доби в історії етнічних громад. Між тим очевидно, що попри всі ідеологічні дискусії традиційне культурне середовище приречене самим ходом розвитку людства, в економічно розвинених країнах вже давно сформувалися нові форми етнокультурного відтворення, а осередки традиційного культурного середовища зберігаються лише як певні законсервовані анклавні. Процеси всесвітньої глобалізації поставили нові виклики перед етносами, і останні вимушені винаходити нові моделі етнічного відтворення у сучасному взаємозалежному світі.

Від того дослідження проблем організації (трансформації) етнічного співжиття та взаємодії в просторі повсякденного існування впродовж політики коренізації та на етапі етнокультурної стандартизації не стає менш важливим. Яким чином змінилися якість та наповнення народного життя загалом та кожної етнічної громади, зокрема, під впливом більшовицької національної політики, ще належить з'ясувати, однак зрозуміло, що з'ясувати це, спираючись лише на урядові звіти та статистичні показники, неможливо. Треба звернути погляд на життя народу як таке: позбавлене офіціозу та удаваного героїзму, життя-існування, життя-виживання, що складалося із щоденної виснажливої праці та епізодичних свят.

Мета пропонованої праці полягає у дослідженні більшовицьких методик радянзації етнічних меншин УСРР упродовж 20–30-х рр., окресленні втрат і здобутків на цьому шляху.

Названа проблематика досліджується вперше, отож, варто окреслити її джерельну базу.

Центральне місце в ній по праву посідають архівні джерела. Високий рівень інформативності притаманний архівному фонду ЦКНМ при ВУЦВК (ЦДАВО України, ф. 413.), НКВС УСРР (ф. 5.), Наркомосу УСРР (ф. 166), а також національних секцій при ЦК КП(б)У (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20).

З повною відповідальністю можна стверджувати, що існування в структурі ЦКНМ спеціальних штатних посад відіграло непересічну роль у визначенні векторів історичного поступу низки етнічних громад. Завдяки зацікавленій праці голів національних секцій у фонді ЦКНМ зібраний величезний змістовний матеріал про етнонаціональне життя радянської України. Фонд ЦКНМ 1925–1934 рр. не має аналогів щодо кількості й змістовності документів, які характеризують становище національного села, єврейського містечка та багатонаціонального міста на етапі коренізації.

Напрочуд змістовними джерелами, що характеризують становище етнічних громад у переддень масованого державного наступу, є звіти про обстеження грецького населення Маріупольської та Сталінської округ, болгар Приазов'я та Одещини, німців Катеринославщини, євреїв та поляків Правобережжя урядовими комісіями в 1924–1925 рр. Вони на загал зафіксували висхідну точку, за якою державний вплив на громади набув не випадкового, осмисленого характеру.

Поступова еволюція поглядів, суспільного та індивідуального побуту, мовленевої практики, громадського дозвілля тощо відбивалася надалі в майже щорічних звітах про обстеження національних сільрад і районів, культосвітніх закладів. Матеріали ці в цілому адекватно відображають специфіку часу, оскільки призначені для службового користування. Вони є важливим джерелом для дослідження «механіки» державної етнополітики і, що важливо, відбивають її в динаміці сутнісних змін та кон'юнктури внутрішньополітичної боротьби.

Окремі аспекти повсякденності національного села в контексті дослідження традиційної культури набули відображення у фонді Кабінету нацменшин при Етнографічній комісії⁴¹ та Етнографічної комісії АІМФЕ ім. М.Т. Рильського. На жаль, започатковані на межі 20–30-х рр. Етнографічною Комісією (вірніше, створеним при ній Кабінетом радянського села) та регіональними музеями (зокрема, Маріупольським музеєм краєзнавства) монографічні дослідження окремих сіл не отримали очікуваного розвитку, однак певні підготовчі матеріали відклалися у фондах названих установ і мають безперечну наукову значущість.

Яскравим талановитим віддзеркаленням поліфонії міжетнічних взаємин і впливів є раніше практично невідома широкому колу науковців етнографічна розвідка П. Піневича з етнографії Маріупольщини⁴². Видана через більше ніж 70 років після свого написання у часопису «Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького», вона додала нових раніше відсутніх фарб до елліністичних студій в Україні та збагатила загальнодоступне фактографічне поле.

Високий рівень інформативності притаманний радянській пресі 20–30-х рр., зокрема, центральним виданням «Вісті ВУЦВК» (м. Харків, Київ), «Культура і побут» (м. Харків), «Правда» (м. Москва); регіональним газетам «Звезда»

(м. Дніпропетровськ), «Радянська Волинь» (м. Житомир), «Диктатура труда» (м. Сталіно), «Наша Правда» та «Приазовський Пролетарий» (м. Маріуполь) тощо. В рубриках «Наші нацменшості», «Удовлетворение нужд нацменьшинств», «Села Маріупільщини за 10 років Жовтня» тощо вони певним чином відображали суспільне й культурне життя етнічних громад у контексті життя регіонів.

Яскравим відбитком епохи є спеціальні та стінні газети, зокрема антирелігійні («Комсомольская пасха» — м. Чернігів), жіночі («На помощь матери-пролетарке» — м. Бахмут), санітарно-гігієнічні («Противо-туберкулезный трехдневник» — м. Херсон, «За здоровую смену» — м. Маріуполь, «На борьбу с венеризмом и алкоголизмом» — м. Артемівськ) тощо. Яскраву діораму повсякденного життя компактних етнічних груп розгортають газети національних районів кінця 20–30-х рр.: «Путь к социализму» (Чугуїв), «Вперед» (Ст. Карань), «Коллективист», «Косиоровец» (В. Тепла), «Комунар степу» (Апостолове), «Ленинский путь» (Путивль), «Перемога» (Ст. Бешево), «По ленинскому пути» (Мангуш), «Путь к социализму» (В. Писарівка), «Соціалістичний наступ» (Ст. Керменчик), «Ударник» (Сорокине), «Червоний степ», «Колгоспна правда» (Калініндорф), «Штурм» (Златопіль), «За темпы», «За більшовицькі колгоспи» (Молочанськ), «На борьбу за высокий урожай» (Ст. Карань), «Ленінський шлях» (В. Янисоль), «За більшовицький наступ» (Мархлевськ), «Коллективист» (Ст. Луганська), «Ленінський шлях» (Сталіндорф), «Ударник» (Краснодон, Сорокине), «Социалистическая родина» (Краснодон), «Коллективно поле» (Коларовка), «Комунар» (Благоеве) тощо. Не менше інформативними є районні газети містечок: «За соціалістичну перебудову» (Деражня), «Коллективне село» (Сквира), «Соціалістичний шлях» (Бершадь), «Штурм» (Златопіль), «Шляхом Леніна» (Крижопіль) та ін.

Важливим джерелом дослідження ментальності етнічних громад та її трансформації під впливом більшовицької пропаганди та радянської дійсності є спогади.

Автор брала безпосередню участь у введенні до наукового обігу спогадів І. Стріонова⁴³. Надзвичайно цікава археографічна знахідка додає відсутніх раніше фарб картині так званої соціалістичної реконструкції грецького села. Хронологічно спогади доведені автором від раннього дитинства до 1944 р. Чи сам І. Стріонов не завершив спогади, чи до нас дійшли лише перші сім зошитів його фундаментальної праці, нам не відомо, однак і в збереженому обсязі вони становлять значний науковий інтерес.

Спогади І. Стріонова є непересічним явищем радянської рукописної спадщини. Непересічними їх зробила, власне, постать автора. І. Стріонов не був обличчям радянської епохи, не він створював її міфи та правила її відтворення, не він регламентував діяльність державної машини і політичної системи, не він був реальним чи сфальшованим героєм радянської системи. Але саме він був плоть від плоті простого радянського народу, розмитий, деперсоніфікований образ якого нашій вітчизняній науці ще треба наповнити реальним історичним змістом. Спогади цієї часточки люду України типові й упізнавані всіма тими, хто чув уривки згадок своїх дідусів і бабусь про молоді роки. Від них І. Стріонов відрізняється перш за все тим, що наважився і спромігся записати для нащадків

власні спостереження та враження від епохи, перевісником якої він був. Для пересічної людини це було якщо не подвигом, то актом мужності та відповідальності перед нащадками.

Проста людина в радянській країні не відчувала себе героєм, вартим мемуарної літератури. Її життя було доволі далеким від того, аби взяти ручку й занотувати свій невибагливий життєвий досвід, в якому багато чого не заведено було згадувати на людях. І суспільство, і країна функціонували в системі координат, пристосованих під визначних партійно-радянських діячів — героїв нової комуністичної ери, в якій проста людина, хоч і виголошувалася цінністю номер один, була нікому не цікавою. Саме внаслідок цього ми мало знаємо про життя обивателя, його прагнення, межі його свідомості, власне, про те, якою була його «простота» і яким чином це позначилося на історії країни. Спогади І. Стріонова не конкуруватимуть за інформативністю зі спогадами Н. Махна⁴⁴ чи М. Хрущова⁴⁵. Водночас вони як небо від землі відрізняються від так званих спогадів П. Ангеліної⁴⁶, в яких від власне героїні залишилося лише прізвище. Спогади І. Стріонова — це погляд з самої гущини простих будівничих соціалізму на країну, в якій вони жили і працювали, на її страшні й принадливі риси, на високі й трагічні сторінки її історії, на її владний олімп й на самих себе. Це, власне, народний погляд на історію, який донедавна не мав достойної уваги наукової громадськості й тільки зараз починає доволі активно презентуватися завдяки можливостям всесвітнього інформаційного середовища⁴⁷.

З матеріалами спогадів І. Стріонова досить тісно перегукується оприлюднена в Інтернеті книга А. Біленка «Великие голодранцы». У вступі до публікації син автора зазначає: «... Навіть у житті будь-якої нічим не примітної людини є багато цікавого не лише для рідних і близьких йому людей, але й людей, що не були з ним знайомі, — адже він був свідком великих історичних подій в житті нашого народу (колективізація, голодомор, війна, післявоєнне будівництво)»⁴⁸. Для нас особисто більш важливим є не відображення «великих історичних подій в житті нашого народу», а безпосереднє віддзеркалення цього життя в його непоказних деталях. В цьому відношенні спогади І. Стріонова не мають аналогів серед мемуарної літератури. Водночас книга А. Біленка слугуватиме її вартісним доповненням, що містить цікаві спостереження за повоєнним життям українського селянства, яке сусідувало з комарськими греками. Зауважимо, що хутір Васюківка, заснований батьком А. Біленка, розташовувався на березі р. Вовча зі східного боку Дібрівського лісу. Звідси до Гуляйполя було всього 45 км., а до Комаря — менше 20-ти. Доля цього грецького селища, як уособлення спільної історичної долі греко-татар України, хутора Васюківка, як частки українського етнокультурного простору, в нерозривному зв'язку з долею оточуючих єврейських та німецьких колоній унаочнюють карколомну радянську історію.

Важливим джерелом є тематичні документальні збірки, видані як у досліджуваний період, так і в наступні роки. Серед збірок 20–30-х рр. окреме місце посідають тематичні добірки з теорії й практики вирішення національного питання в СРСР, соціально-економічної політики, соціалістичної перебудови сільськогосподарського сектору та колективізації, культурної революції⁴⁹. Характерним відбитком сучасності були періодично видавані матеріали до урядових звітів Всеукраїнським з'їздам рад, які намагалися скласти комплексну картину

соціалістичної перебудови в республіці і не обминали також сфери національних відносин.

Безсумнівним доробком істориків за останні роки є публікація окремих джерел і видання об'ємних збірок документів і матеріалів з історії етнічних меншин в Україні, в тому числі в «Українському історичному журналі»⁵⁰. Наполеглива археографічна праця останніх десятиріч є цілком зрозумілою реакцією історичної науки на багаторічний занепад цього напрямку дослідницької діяльності. Серед публікацій періоду незалежності окреме місце посідають збірники «Національні відносини в Україні у ХХ ст.»⁵¹ та «Національні процеси в Україні»⁵². Останніми роками збільшилося видання документальних збірок не лише з етнонаціональної історії України, її етнополітичного розвитку, а й з історії окремих етнічних меншин⁵³. Означений напрямок археографічної праці підтримується закордонними і вітчизняними науковими та громадськими організаціями, має виразне суспільне замовлення і є доволі перспективним. Однією з перших у 1993 р. побачила світ невелика збірка «Болгарське населення півдня України»⁵⁴, в якій були оприлюднені матеріали Запорізького державного архіву. Наступними роками вийшла ґрунтовна праця науковців Інституту історії України НАНУ «Греки на українських теренах»⁵⁵, де поряд із документальними нарисами вміщені архівний і картографічний матеріал, значна бібліографія.

Суттєві надбання мають місце в галузі збирання історичної спадщини єврейської громади. В 2003 р. Центр вивчення і публікації документів єврейської історії «Храни и помни» видав напрочуд змістовну збірку з добре впорядкованим допоміжним апаратом за редакцією Л. Килимника⁵⁶. Особливої ваги їй надає та обставина, що в ній зібрані матеріали про нерадянський і антирадянський суспільно-політичний рух та культурне життя єврейської громади, її реакцію на діяльність радянської влади. Однією з центральних проблем, що висвітлюються збіркою, є питання про знищення основ єврейського обштинного життя. Розмірковування над перспективами етнокультурного розвитку євреїв в Радянському Союзі та шляхи збереження національної ідентичності «єврейської вулиці» становлять ідейну вісь видання. Збірка, яка задумана як частина серійного видання, включає 77 документів Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ). Додаткової наукової ваги праці надають текстологічні і фактологічні коментарі, історичні довідки про партії, організації, діячів єврейського руху та радянських функціонерів.

Найприкметніші документи державних архівів України про господарське, громадське і культурне життя німців сконцентровані в збірнику «Німці в Україні. 20–30-і рр. ХХ ст.», підготованій Л. Яковлевою, Б. Чирком і С. Пишко⁵⁷. Історію Союзу нащадків голландських вихідців в УСРР та, відповідно, обшири духовного світу менонітів висвітлює археографічна розвідка В. Марочка⁵⁸. Суттєві документальні ілюстрації епохи містять документальні додатки монографій Н. Осташевої⁵⁹, І. Біласа⁶⁰, Л. Місінкевича⁶¹, В. Пристайка, В. Сергійчука, Ю. Шаповала⁶², В. Ченцова⁶³.

Принагідно ми звертатимемося до художніх та публіцистичних творів низки авторів, які спромоглися яскраво і наочно віддзеркалити специфіку досліджуваного часу з тих питань, які нас цікавлять. Це, зокрема, автобіографічна трилогія Л. Копелева⁶⁴ та роман «Зелменяне» М. Кульбака⁶⁵, які точно і яскраво

змальовують трансформацію «єврейської вулиці» під впливом радянської дійсності. Окремі аспекти етнічної ментальності та сфери мовного життя маріупольських греків дозволяють дослідити праці К. Костан та Д. Бгадиці. Побутові п'єси Д. Бгадиці — одного з засновників ромейської літератури — відбили перехідний стан грецького суспільства, складну еволюцію ментальності громади, любовних взаємин, сімейного життя у переддень Першої світової війни. Літературний і психологічний аналіз його творів, здійснений першою грекинеювченим К. Костан, дозволяють прослідкувати напрямки подальшої стрімкої трансформації цієї сфери життя грецької громади і виокремити в ній місце радянської складової.

В цілому відзначаючи вагомість і багатогранність наявної джерельної бази, слід відзначити існування у ній суттєвих тематичних диспропорцій. На формування архівних зібрань радянської доби суттєво впливали політичні мотиви, цензурні міркування, першочергова увага до документів суспільно-політичної значущості. В них повсякденне життя етнічних громад віддзеркалене побіжно, у контексті проблем і завдань соціалістичного будівництва. Вагомі колекції краєзнавчих архівів, у свою чергу, представляють об'єкти матеріальної культури низки етнічних громад, однак їхнє залучення до історичного обігу вимагає розробки нових дослідницьких методик, спроможних органічно вплетити історико-етнографічні джерела в історичну працю. Відповідних методичних коректив вимагає також дослідження динаміки мовленевої практики етнічних громад України та їхньої ментальності, оскільки це передбачає певне перетинання історичних, психологічних і мовознавчих студій. Тим більш цікавим виглядає вирішення поставленого дослідницького завдання.

---

¹ Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей // THESIS. — 1993. — Вып. 2. — С. 186.

² Пролесев С. Повсякденність і денонсація ідеї культури // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. — К., 1997. — С. 13.

³ Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: [Монографія] / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна та ін; за заг. ред. Ю.І. Римаренка. — К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. — С. 102.

⁴ Етнос. Нація. Держава.... — С. 103.

⁵ Борев Б. Кілька зауважень з приводу бойових проблем національної культури і з приводу статті Гірчака С. «Бойові проблеми національної культури» // Більшовик України. — 1931. — № 9–10. — С. 86–97.

⁶ Буценко А. Більше уваги національній культурі // Вісті ВУЦВК. — 1924. — 23 серпня; Буценко А. В справі національних меншостей // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 8 січня; Буценко А. Господарське й культурне будівництво серед нацменшостей УСРР // Радянська Україна. — 1928. — № 10–11. — С. 28–34; Буценко А. До Всеукраїнської наради робітників національних меншостей // Комуніст. — 1927. — 11 січня; Буценко А. К вопросу районирования Украины: Краткий обзор работ по районированию УССР за 1922–23–24–25 годы, в связи с переходом на трехстепенную систему управления. — Х.,

1925; *Буценко А.* Національні меншості України // *Більшовик України*. — 1928. — № 12. — С. 67–73; *Буценко А.* Работа среди национальных меньшинств на Украине // *Советское строительство*. — 1927. — № 1. — С. 79–85; *Буценко А.* Районування в Україні // *Радянська Україна*. — 1925. — № 8. — С. 7–9; *Буценко А.* Советское строительство и нацменьшинства на Украине. — Х., 1926; *Буценко А.І.* Радянське будівництво серед нацменьшостей УСРР. — Харків: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928; *Василенко М.* Один из многих: К пятилетию Мархлевского польского района // *Революция и национальности*. — 1930. — № 4–5. — С. 38–47; *Василенко М.* Очередные задачи перевыборов советов среди нацменьшинств. — Х.: Центриздат, 1930; *Василенко М.* Украина в третьем году п'ятилітки // *Советское строительство*. — 1931. — № 12; *Затонський В.* Національна проблема на Україні. — Х., 1926; *Затонський В.П.* З питань національної політики на Україні // *Більшовик України*. — 1933. — № 9–10. — С. 107–117; *Затонський В.П.* К вопросам национальной политики на Украине. — Харьков, 1933; *Затонський В.П.* Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. Доповідь та кінцеве слово на січневій сесії ВУАН. — Харків: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934; *Затонський В.П.* Нові перемоги ленінської національної політики // *Більшовик України*. — 1933. — № 13–14. — С. 34–50; *Затонський В.П.* Промова на пленумі Ради нацменьшостей при НКО УСРР: [Про недостатню презентацію російської нацменьшості] // *Вісті ВУЦВК*. — 1933. — 23 серпня; *Затонський В.П.* Рішуче піднести грамотність у школі // *Комуніст*. — 1936. — 16 січня; *Партія і село*. Статті й промови за 1924 рік проводирів комуністичної партії (більшовиків) України т. т. Петровського, В. Чубаря, Д. Лебеда, Е. Квірінга. — Х.: Червоний шлях, 1925; *Лебедь Д.З.* Советская Украина и национальный вопрос за пять лет. — Харьков: Изд-во Пролетарий, 1924; *Постишев П.П.* В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії: Збірник. — К.: Партвидав, 1935; *Постишев П.П.* Національне питання в реконструктивний період. — Х.: Пролетар, 1930; *Постишев П.П.* У боротьбі за ленінську національну політику. — Х.: Партвидав, 1934; *Скрипник М.* Зближення і злиття націй за доби соціалізму (Доповідь на Комісії національного питання при ВУАН, 23 лютого 1931 р.) // *Більшовик України*. — 1931. — № 8. — С. 17–37; *Скрипник М.* Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменьшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14-П 1933 р. — Харків: Радянська школа, 1933; *Скрипник М.* Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Харків: ДВУ, 1930; *Скрипник М.О.* Національна політика (щодо) малих народів // *Вибрані твори*. — К.: Видавництво «Україна», 1991. — С. 148–156; *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменьшостей. 20 травня 1931 р. // *Більшовик України*. — 1931. — № 12. — С. 13–36; *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменьшостей. 20 травня 1931 р. // *Більшовик України*. — 1931. — № 13–14. — С. 23–39; *Скрипник М.О.* Права та стан національних меншостей на Україні // *Статті й промови з національного питання*. — К.: Сучасність, 1974. — С. 96–100; *Скрипник М.О.* Промова на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей з питання союзного будівництва // *Вибрані твори*. — К.: Видавництво «Україна», 1991. — С. 190–193; *Скрипник М.О.* Стан та перспективи культурного будівництва на Україні. Доповідь на XI Всеукраїнському з'їзді Рад 13 травня 1929 р. // *Вибрані твори*. — К.: Видавництво «Україна», 1991. — С. 350–383; *Черлюнчакевич Н.* К изучению национального состава УССР // *Комуніст*. — 1926. — 2 апреля; *Черлюнчакевич Н.* Національні меншості на Україні // *Більшовик України*. — 1926. — № 4–5. — С. 106–112; *Черлюнчакевич Н.А.* Национальный состав Советской Украины: Объяснительная записка к этнографической карте УССР. — Харьков, 1925.

⁷ *Гафтель І.* Попередні висновки по перевиборах в німецьких сільських радах України (лютий 1929 р.) // Німці в Україні. 20–30-і рр. ХХ ст. (зб. док. держ. архівів України). — К., 1994. — С. 130–136; *Гафтель І.* Результати виборів до німецьких сільрад // Радянська Україна. — 1927. — № 5–6. — С. 15–18; *Гафтель І.* Результати виборчої кампанії в німецьких сільрадах // Радянська Україна. — 1929. — № 3–4. — С. 21–26; *Гебгарт І.* Перестроить работу Советов // Революция и национальности. — 1930. — № 1–2. — С. 45–49; *Гітлянський А.* Обслуговування нацменшостей в Барському районі // Радянська Україна. — 1931. — № 3–4. — С. 75–76; *Гітлянський А. С.* Вибори до рад серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1934. — № 11. — С. 13–18; *Гітлянський А. С.* Попередні підсумки виборів до національних радна України // Вісті ВУЦВК. — 1934. — 15 грудня; *Глинський А.* Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. — Харків, 1931; *Глинський А. Б.* Национальные меньшинства на Украине. — Харьков, 1931; *Глинський А.* Перевибори рад серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1930. — № 10. — С. 6–9; *Кантор Я.* Еврейское землеустройство на Украине. — М., 1929; *Кантор Я.* Адміністративна реформа і обслуговування нацменшостей // Вісті ВУЦВК. — 1930. — 22 серпня; *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні // Большевик України. — 1928. — № 11. — С. 39–49; *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні. — Х: Держвидав, 1929. — 32 с.; *Кантор Я.* Национальное строительство среди евреев в СССР / Под ред. З. Островского. — М.: Власть советам, 1934.; *Кантор Я.* Что сделано для обслуживания национальных меньшинств // Коммунист. — 1926. — 6 февраля; *Мац Д.* Друга всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшостей // Комуніст. — 1930. — 26 листопада; *Мац Д.* Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 12 серпня; *Мац Д.* Ліквідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей // Радянська Україна. — 1931. — № 9; *Мац Д.* На вищий щабель // Радянська Україна. — 1933. — № 6. — С. 26–33; *Мац Д.* На високом подъемі: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 6 (64). — С. 56–63; *Мац Д.* Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине // Революция и национальности. — 1933. — № 4. — С. 77–81; *Мац Д.* Світло й тіні в роботі серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1929. — № 9–10; *Мац Д.* Спартаковский немецкий район Украины // Революция и национальности. — 1937. — № 1. — С. 69–71; *Мац Д., Гітлянський А.* Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1937. — № 1. — С. 88–90; *Мац Д., Гітлянський А.* Трудящі нацменшості України до Надзвичайного XIV з'їзду Рад УРСР // Радянська Україна. — 1937. — № 1. — С. 69–72; *Ялі С.* Греки в УСРР. — Харків, 1931; *Ялі С.* До історії грецької колонізації на Україні. (В зв'язку з 150-ми роковинами переселення греків з Криму на Озівське узбережжя) // Краєзнавство. — 1928. — Ч. 6–10. — С. 57–68; *Ялі С.* Краєзнавство та національні меншості на Україні // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня; *Ялі С.* Про грецький відділ Маріупільського музею краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 53–55; *Ялі С.* Про роботу серед греків України // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 8 січня; *Ялі С.* Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна. — 1927. — № 9. — С. 62–67; *Ялі С.* Участь греків у революційнім русі на Україні (схема вивчення революційного руху) // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 5–8.

⁸ *Теохаріди Т. Ю.* Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці ХVІІІ та початку ХІХ століття (Поселення під м. Одесою) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4–5. — С. 9–38.

⁹ ІР НБУВ. № 297. *Боровий С. Я.* Нариси з історії єврейської книги на Україні. Ч. І. Автограф. Машинопис. 1925 р. — 11 арк.; № 298. *Боровий С. Я.* Нариси з історії єврейської книги на Україні. Ч. ІІ. Автограф. Рукопис. 1926 р. — 15 арк.

¹⁰ *Цветко С.І.* Весільні звичаї і пісні болгар на Херсонщині (село Тернівка на Миколаївщині) // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — Ч. II–III. — Одеса, 1925. — С. 217–238; *Цветко С.І.* Символічні речі й обряди в болгарському весіллі в порівнянні з українськими // Етнографічний вісник. — Кн. 6. — К., 1928. — С. 1–15; *Цветко С.І.* Юнацькі та хайдутьські пісні у болгар // Етнографічний вісник. — № 3. — К., 1927. — С. 27–41.

¹¹ АІМФЕ ім. М. Рильського. Ф. 7-1/2. Науково-дослідча праця серед нацменів. Стаття проф. Рихліка Є. 1928 р. Машинопис. — 12 с.; Ф. 7-6з/70. *Рихлік Є.* «Матеріали до монографічного опису с. Вільшанка, Чуднівського району [Житомирської області]. Подав Є.А. Рихлік» / На російській і чеській мовах. Без дати. — Рукопис. — 60 арк.; *Рихлік Є.* Науково-досліднича праця серед національних меншостей // Бюлетень етнографічної комісії ВУАН. — 1928. — № 10. — С. 1–8.

¹² ІР НБУВ. № 15276. *Шевченко Людмила.* Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. (Стаття). Копія. Машинопис. — 10 арк.; АІМФЕ. Ф. 7-4/18. *Шевченко В.* «О преподавании родного языка в греческих школах». 1930 р. Машинопис. — 3 арк.

¹³ ІР НБУВ. Ф. 173. № 18. *Кезма Тауфик Гаврилович.* Записки об асси́ро-халдейцах и айсорах. (20–30-е годы XX ст.). Рукопись. Ученическая тетрадь.; № 46. *Керма Т.Г.* — Институту востоковедения АН СССР. Письмо с указанием работ. — 29.01.1937 г. Киев–Ленинград. — 1 л.

¹⁴ *Баранников А.П.* Об изучении цыган СССР // Известия АН СССР. — Ленинград, 1929. — VII серия. — № 5. — С. 369–398.; (Заключення) № 6. — С. 457–478; *Баранников А.П.* О термине «Русские цыгане» // Доклады Академии Наук СССР. — 1928. — № 10. — С. 211–217; *Баранников О.П.* Українські цигани. — ВУАН, Етнографічна Комісія — Кабінет нацмен. — Національні меншості Радянської України / за ред. акад. А.М. Лободи. — Книга 2. — К., Друкарня ВУАН, 1931.

¹⁵ ІР НБУВ. № 1058. *Дмитрук Ніканор.* До вивчення нацменшостей Волині. Машинопис. — 18 арк.

¹⁶ АІМФЕ, Ф. 1-4/347. Німецька колонія «Анета» Ярунського району на Волині. Робота колективу учителів за керівництвом Кравченка В. 1926 р. Машинопис з ілюстраціями (схеми, фото). — С. 8.

¹⁷ ІР НБУВ. № 14598. *Познанський А.* Рецензія на збірник кабінету нацмен при етнографічній комісії ВУАН. 10.04.1931 р. Київ, — 1 арк.

¹⁸ *Гіришфельд А.* Міграційні процеси України (в світлі перепису 1926 р.) — Х.: Господарство України, 1930.

¹⁹ *Зингер Л.* Еврейское население в Советском Союзе. Статистико-экономический обзор. — М.-Л.: Соцэкгиз, 1932; *Зингер Л.* Еврейское население СССР. — Л., 1927.; *Зингер Л.* Национальный состав пролетариата в СССР. — М., 1934.

²⁰ *Димитров Д.* Из Бессарабии в Таврию // Язык и литература. — Л., 1930. — Т. 6. — С. 69–94; *Димитров Д.* Болгарское переселение в Украину и Крым // Сборник работ студентов-выдвиженцев, аспирантов и научных работников Ленинградского государственного историко-лингвистического института. — Л., 1931. — С. 1–19; *Димитров Д.* Война и революция в современном песнотворчестве болгар Приазовья // Труды института славяноведения АН СССР. — Л., 1934. — Т. 2. — С. 127–148.

²¹ ІР НБУВ. № 1059. *Жирмунський В.* Підсумки і завдання діалектологічного і етнографічного вивчення німецьких колоній на Україні. (Стаття). (1930 р.) — 41 арк.

²² *Костан К.* З літератур маріупольських греків. — Х.: Рух, 1932.

²³ *Сергиевский М.В.* Мариупольские греческие говоры // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. VII серия. — Л., 1934. — № 7. — С. 533–587; *Соколов И.И.* Мариупольские греки // Труды института славяноведения АН СССР. — Л., 1932. — Т. 1. — С. 297–321; *Соколов И.И.* О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. — Л., 1930. — Т. VI. — С. 49–67; *Соколов И.И.* Об определении национальности греков // Революция и национальности. — 1936. — № 8. — С. 68–75.

²⁴ *Березовчук М.Д.* Інтернаціоналістична діяльність комнезамів України (1923–1930 рр.) // УІЖ. — 1965. — № 2. — С. 63–71.

²⁵ *Вовк В.П., Яненко В.И.* Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств Украины в годы восстановительного периода (1921–1925 гг.) // Вопросы общественных наук. — 1974. — Вып. 19. — С. 91–101.

²⁶ *Горный В.А., Луконцева И.И.* Из опыта истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся СССР в социалистическое строительство (1921–1929) // СССР и Польша: Интернациональные связи. История и современность. — М., 1977. — С. 431–474.

²⁷ *Денисовець П.М.* Архівні джерела про створення та діяльність інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні // УІЖ. — 1975. — № 3. — С. 63–66.

²⁸ *Кисельов В.І.* З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні (1921–1930 рр.) // УІЖ. — 1965. — № 9. — С. 75–81.

²⁹ *Дихан М.* Българските национални райони в Украйна пред 20–30-те години. Кратък исторически очерк. — Одеса: «Маяк», 2004; *Дихан М.Д.* Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. — К.: Вид-во Київського університету, 1973.

³⁰ *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). — К., Наукова думка, 1975; *Наулко В.І.* Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965.

³¹ *Будина О.Р.* О некоторых особенностях развития жилища греков Приазовья // Итоги полевых работ Института этнографии в 1971 г. — Ч. 2. — М., 1972. — С. 195–203; *Будина О.Р.* О некоторых обычаях при строительстве жилого дома // Новое в этнографии и антропологии (Итоги полевых работ Института этнографии в 1973 г.) — М., 1975. — С. 76–83; *Будина О.Р.* Жилище болгар, греков, албанцев // Материальная культура компактных этнических групп на Украине: Жилище. — М., 1979. — С. 83–150; *Будина О.Р.* О соотношении общих и локальных традиций: на примере балканских этнических групп на Украине и в Молдавии // СЭ. — 1984. — № 2. — С. 15–27; *Будина О.Р.* Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области УССР) // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 92–125; *Будина О.Р.* Судьбы культурных традиций материального быта в этнически неоднородной среде (на примере болгар и греков) // Всесоюз. Конф. «Этнокультурные процессы в современном мире». Крат. тез. докл. и сообщ. — Элиста, 1981. — С. 95–96.

³² *Иванова Ю.В.* Греки // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. — М.: Наука, 1973; *Иванова Ю.В.* Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979.

³³ *Губогло М.Н.* Современные этноязыковые процесс в СРСР: Основные факторы и тенденции развития национально-русского двуязычия. — М.: Наука, 1984; *Карасевич А.О.* Моральний зміст радянської обрядовості. — К.: Т-во «Знання», 1978; *Келем-*

бетова В.Е. Утверждение атеизма в быту трудящихся Украины (Историко-этнографическое исследование): Автореф. дисс... канд. ист. наук. — К., 1966; *Келембетова В.Ю.* Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. — К., 1967; *Кувенева А.Ф.* Праздник колхозного урожая на Украине: Автореф. дисс... канд. ист. наук. — К., 1954; *Кувеньова О.Ф.* Свята колгоспної України. — К.: «Знання», 1963; Нові звичаї, добрі традиції: Зб. статей / Упоряд. В.Д. Бовкун. — Одеса: Маяк, 1983; Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні: [Зб-к]. — К.: Політвидав України, 1978; Свята та обряди Радянської України. — К.: «Наукова думка», 1971; *Миронов В.В.* Культура і побут гірників Радянської України. — К., 1965; *Орлов А.В.* Процессы интернационализации советского образа жизни: (Этносоциальные аспекты). — К.: «Наукова думка», 1986; *Приходько М.П.* Житло робітників Донбасу. — К.: «Наукова думка», 1964; Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні: Зб-к. — К.: Політвидав України, 1978; Трудовые традиции, праздники, обряды рабочего класса. — К., 1984; Становлення і функції радянських обрядів та свят: Зб. праць. — К.: «Наукова думка», 1983; Семейный быт народов СССР. — М.: «Наука», 1990.

³⁴ *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій. — К., 1965; *Кравець О.М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. Историко-етнографічний нарис. — К., 1966; *Кувеньова О.Ф.* Громадський побут українського селянства. Историко-етнографічний нарис. — К., 1966.

³⁵ *Демиденко Л.А.* Культура и быт болгарского населения в УССР. — К.: «Наукова думка», 1970; *Демиденко Л.А.* Семейный быт, общественная и культурная жизнь болгарского населения УССР. (На материалах колхозов Болградского района Одесской области). Историко-этнографическое исследование: Автореф... дис. канд. ист. наук. — К., 1967; *Маркова Л.В.* Некоторые особенности развития культуры и быта болгар юго-западных районов СССР // Доклады советской делегации на Первом конгрессе балканских исследований. — М., 1966; *Маркова Л.В.* Некоторые особенности развития народного жилища гагаузов в XIX и начале XX в. // Сов. Этнография. — 1975. — № 5; *Прилипка Я.П.* Етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян. (На матеріалі одягу). — К., 1964.

³⁶ Материальная культура компактных этнографических групп на Украине: Жилище. — М.: Наука, 1979; *Чернышева Т.К.* Новогреческий говор сел. Приморського (Урзуфа) и Ялты Первомайського района Сталинской области. — К., 1958; *Чернишова Т.Н.* Про грецький фольклор на Україні // Народна творчість та етнографія. — 1960. — № 4. — С. 97–103; *Чернишова Т.Н.* Тюркские элементы в социальной сфере лексики греческих говоров Донбасса // Мовознавство. — К., 1975. — № 4. — С. 42–73.

³⁷ Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования). — М.: «Наука», 1986. — С. 45.

³⁸ Социально-культурный облик советских наций... — С. 54.

³⁹ Докладніше див.: *Якубова Л.* Етнічні меншини УСРР у 20-і — першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження. — К., 2006.

⁴⁰ *Гительман Ц.* Формирование еврейской культуры и самосознание в СССР: государство в качестве социального инженера // Советская этнография. — 1991. — № 1. — С. 33–43.

⁴¹ АІМФЕ ім. М.Т. Рильського, ф. 7.

⁴² *Пиневиц П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2.

⁴³ Див.: Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008.

⁴⁴ Махно Н.І. Воспоминания. Книга 1 // magister.msk.ru/library/xx/.../mahnn001.htm; Книга 1 // magister.msk.ru/library/xx/.../mahnn001.htm

⁴⁵ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1990. — №№ 2–12; 1991. — №№ 1–12; 1992. — №№ 1–3, 6–9, 11–12; 1993. — №№ 1–12.

⁴⁶ Ангеліна П. Люди колгоспних ланів. — К., 1948.

⁴⁷ Див.: зокрема, Исай Львович Абрамович. Книга воспоминаний. Часть I. // [http://biblioteka.org.ua/book.php?id=1121020060@p=0\(34\)kb](http://biblioteka.org.ua/book.php?id=1121020060@p=0(34)kb)

⁴⁸ <http://home.skif.net/~assa/JOURNALS/golodran.htm>

⁴⁹ *Революция и национальный вопрос*: Док. и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке / Сост.: М. Великовский, Е. Драбкина, И. Левин; Под ред. С. Диманштейна. — Т. 3. — М., 1930.

⁵⁰ *До історії міжнаціональних процесів на Україні*: Док. та матеріали // УІЖ. — 1990. — № 6. — С. 109–118; № 8. — С. 87–103; № 10. — С. 130–142; № 11. — С. 107–118; 1991. — № 1. — С. 99–112; № 2. — С. 89–102; 1992. — № 12. — С. 91–106.

⁵¹ *Національні відносини в Україні у XX ст.* Збірник документів і матеріалів / Панчук М.І., Гошуляк І.Л., Діброва С.С. — К.: «Наукова думка», 1994.

⁵² *Національні процеси в Україні: історія і сучасність*. Док. і матер. Довідник. У 2-х част. / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхощкий, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: «Вища школа», 1997. — Ч. 1; *Національні процеси в Україні: історія і сучасність*. Док. і матер. Довідник. У 2-х част. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; за ред. В.Ф. Панібудьласки. — К.: Вища школа, 1997. — Ч. 2.

⁵³ *Еврейское население на Николаевщине*: Сб. д-в и м-в / Л.Л. Левченко и др. (сост.); Гос. Архив Николаевской обл., Николаевское общество еврейской культуры. — Николаев: «Атолл», 2004. — Т. 1. — 2004; *Еврейское население на Николаевщине*: Сб. д-в и м-в / Л.Л. Левченко и др. (сост.); Гос. Архив Николаевской обл., Николаевское общество еврейской культуры. — Николаев: «Атолл», 2004. — Т. 2; *Єврейські політичні партії та рухи в Україні в кінці XIX–XX століття*: Д-ти і м.-ли. — К.: Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАНУ, 2002; *Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах*. — Вип. I. — К., 1997; *Етнополітика в Україні: Документи і матеріали*. — К., 1998; *Материалы к истории евреев Украины* / Сост. Р.Н. Гольдштейн. — Днепропетровск: «Дніпро», 1993; *Национальный вопрос на перекрестке мнений: 20-е годы: документы и материалы*. — М.: Наука, 1992; *Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. XX ст.*: Зб. д-в і м-в / Л. Маренець та ін. (авт.-упоряд.); Держ. Архів Кіровоградської області, Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Кіровоград: КДПУ, 2004; *Немцы Херсонщины: Аннотированный перечень дел Государственного архива Херсонской области (1919–1930)* / А.В. Карпова и др. (сост.); О.В. Айсфельд (науч. ред.); Гос. архив Херсонской области, Институт культуры и истории немцев Северо-восточной Европы, Люнебург-Геттинген. — О.: «Астропринт», 2002.

⁵⁴ *Болгарське населення півдня України*. Дослідження і документи. Вип. 1 / Ред. кол.: М.Д. Некоз та ін. — Запоріжжя: ЗДУ, 1993.

⁵⁵ *Греки на українських теренах*: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко та ін. — К.: Либідь, 2000.

⁵⁶ *Еврейский вопрос: поиски ответа*: Документы 1919–1926 гг. — Вип. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. Истории «Храни и помни»; Под общ. ред. В.Ю. Васильева. — Винница: «Глобус-пресс», 2003.

⁵⁷ Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні. 20–30-і рр. ХХ ст. (зб. док. держ. архівів України). — К., 1994.

⁵⁸ *Сільськогосподарський союз* нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів / НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В.І. Марочко. — К., 2000.

⁵⁹ Осташева Н.В. На переломе епох... Меннонитское общество Украины в 1914–1931 гг. — М.: «Готика», 1998.

⁶⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. — К., 1994.

⁶¹ Місінкевич Л.Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ століття). — К., 2001.

⁶² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997.

⁶³ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999; Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — М.: «Готика», 1998.

⁶⁴ Копелев Л. И сотворил себе кумира. — Х., 2010; *Его же*. Хранить вечно. В 2 кн. — Х., 2010.

⁶⁵ Кульбак М. Зелменяне. — М., «Текст», 2008.

РОЗДІЛ I

ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЙІ ЕТНІЧНОМУ ВИМІРІ. 1920-і рр.

Початок 20-х рр.

Яскравість і політична неоднозначність доби непу робить дослідження заявленої проблематики напрочуд цікавим. Не секрет, що більшовики ставили амбітні цілі інтернаціоналізації однієї з найбільш строкатих в етнічному відношенні країн світу. Першим кроком на цьому, як передбачалося, тривалому шляху мала стати так звана радянська. Під цим популярним упродовж 20-х рр. терміном приховувалася державна політика соціальної та культурної стандартизації етнічних громад, тобто, виведення їх на той усереднений щабель соціальної зрілості (створення модерних соціальних прошарків і класів, зокрема, національних пролетаріату та інтелігенції) та культурного розвитку (підвищення рівня писемності, насамперед політичної), який би дозволив завершити соціалістичну революцію і в масштабах СРСР запровадити цілковиту державну власність на засоби виробництва, зосередивши виробничі ресурси у великих промислових підприємствах.

На початку 20-х рр. термін мав значно виразніший синонім. Він зустрічається в справах ЦКНМ за 1924–1925 рр. Та частина етнічних громад, яка пристала до гасел жовтневої революції, називається в них «обольшевичившиися»¹. Керівники нацменсекцій ЦКНМ цілком слушно ув'язали радикальні зміни в традиційній етнокультурній поведінці етносів з пролетарською революцією. «... Часто солдати з фронту, які навчилися говорити російською краще за своїх співбратів удома, виступали й керували рухом по-російськи, тобто тією мовою, якою вони сприйняли російську революцію», — констатував С. Ялі. Додамо, що вони у добу, що передувала коренізації, не лише керували селами «по-російськи», а й принесли в повсякденність етнічних громад геть інші стандарти життя. Усвідомлення того, що ці зміни в етнічному середовищі відбулися не на користь влади більшовиків, привели останніх до усвідомлення необхідності переходу до коренізації. Дещо пом'якшився і зміст політичної діяльності партії більшовиків в етнічному середовищі: на добу непу й коренізації було поставлене завдання *поступової* радянської етнічних громад, тобто довготривалого культивування соціальної бази ідей «Великого Стрибка» в їхньому середовищі.

До початку суцільної колективізації, яка внесла нові акценти до національної політики в УСРР, повсякденне життя етнічних меншин розвивалося в контексті політики коренізації. Період цей формально розпочинається в 1924 р. зі створенням ЦКНМ при ВУЦВК. Отож, наше завдання полягає у визначенні найвпливовіших факторів видозмінення повсякденності етнічних меншин УСРР в добу непу та політики коренізації, окресленні в ньому ваги політичного та господарського, визначенні співвідношення тенденцій маргіналізації, інтернаціоналізації та природного консерватизму в етнозберігаючій поведінці етносів впродовж періоду потужного державного впливу на засадничі основи існування останніх. З цією метою пропонується розглянути сутність та проблеми повсякденного життя етнічних громад УСРР на початку 20-х рр. і надалі охарактеризувати тенденції його трансформації під впливом політики коренізації.

Зауважимо, що період від встановлення радянської влади до розгортання політики коренізації був часом критичного перенапруження сил етнічних громад, сконцентрованих на меті виживання на руїнах старого світу. Визначальними факторами повсякденного існування етнічних громад стали розруха, адміністративний хаос та голод 1921–1922 рр. Останнє соціально-економічне явище спотворило життєдіяльність низки етнічних громад — найбільшою ж мірою — селянських етнічних груп Південної України.

Обставини життя люду в голодні часи, висловлені в одній із газетних заміток стосовно грецького селянства, були типовими для України: «... Звільнившись від усіх фронтів та махновських банд, селянство заходилося над відновленням своїх розорених господарств. Були здійснені значні посіви. Але недорід [...] продовжив розруху. На весну наступного року зупинився в селі сільгоспзавод, зачинилося багато дрібних підприємств. Населення харчувалося сурогатами замість хліба. Біднота за безцінь збувала своє майно. Бідняцькі господарства, що обробляли землю руками чи однією корівкою, — й наступними роками не спроможні були зміцніти. До осені 1925 р. тривали розпродажі майна та худоби»².

В колишніх іноземних колоніях голод набув страхітливих форм і посилювався господарською кризою, викликаною поселищним розкуркулюванням. Відомості НКВС однакостайні в описанні жахливих прикмет голоду в іноземних колоніях: німецьких, болгарських, грецьких, єврейських, шведській тощо. Промовисті відомості про поширення голоду серед німців України в травні 1922 р. наводив завідувач відділом національних меншин НКВС І. Сударський у зверненні до Міжнародного комітету робітничої допомоги в Москві: «З загальної кількості населення Запорізької губернії [...] голодує німецького населення [...] 80%; Миколаївська губернія [...] 80%; [...] Донецька губернія [...] 50%; Одеська губернія [...] 50%»³. Певною мірою голод 1921–1922 рр. у колишніх іноземних колоніях був проекцією майбутнього голодомору 1932–1933 рр., який мав значно глибші соціально-економічні наслідки, проте за своєю природою був викликаний однорядними причинами.

Наслідки голоду в колоністських селах були надзвичайно тяжкими й вражали перш за все, зважаючи на колись квітуче становище колоній. Значними були людські втрати в місцях компактного розселення етнічних меншин. Так, скажімо, щільність сільського населення строкатої в етнічному відношенні

Маріупольщини в 1923 р. становила 30,5 осіб на кв. версту (для порівняння: в 1916 р. — 42,8)⁴. Загалом людність Маріупольщини скоротилася, порівняно з 1920 р., більше ніж на третину й становила 31 546 осіб⁵. Дещо меншими були втрати Сталінської округи: якщо в 1916 р. щільність населення становила тут 76,1 осіб на кв. версту, то в 1923 р. — 65,9⁶.

На жаль, хронічне недоїдання та злиденність були не єдиною прикметою повсякденної реальності першої половини 20-х рр. Населення величезної більшості регіонів України жило в умовах щоденного звичного терору: це підтверджується як масовими архівними джерелами, так і матеріалами преси. Липневі випуски катеринославської газети «Звезда» присвячені висвітленню так званої «Справи слов'янських «героїв», за матеріалами якої проходив у повному складі радянсько-партійний апарат та начальник міліції с. Слов'янка. Слідчі з'ясували, що начальник міліції, користуючись своєю необмеженою владою, за потурання місцевих властей впродовж року скоїв низку «самых кошмарных и невероятных преступлений»⁷ (серед них: масові вбивства та удушення, зокрема, й сільської вчительки, пиятика, розпуста й насилля). [Наперед зауважимо, що переважна частина із 28 звинувачуваних була амністована й лише 6 осіб приговорили до вищої міри покарання із конфіскацією майна⁸ — Л.Я.]

Захисники обвинувачених, аналізуючи їхню протиправну діяльність, дійшли досить цікавих висновків. Адвокат групи сільрадівців Синайський зауважив, що «большинство преступлений не простая уголовщина [...] это — сплошной самосуд, самосуд некультурных отсталых деревенских людей, выведенных из равновесия гражданской войной». Інший захисник — Ткачук — підсумовував: «Рабочие и крестьянство, малокультурное и неграмотное, сами создавали советский государственный аппарат, учась при этом друг у друга». В поєднанні з «завданнями революційного часу» [читай — політикою воєнного комунізму — Л.Я.], саме низький культурний рівень трудящих став, на його думку, підосновою щоденних жорстоких зловживань владою. «Ясно, что проводит эту работу им пришлось со строгостью первого революционного периода. Кто из активных участников нашей пролетарской революции не ошибался в своих революционных действиях? В эту революционную эпоху ошибались целые организации, целые революционные коллективы, а не только отдельные революционеры и что же? Они, крестьяне, малограмотные, самоучки, не выезжавшие из своей Славянки, отделенной на 75 верст от г. Павлограда — только они не должны были ошибаться? Они безусловно ошибались и не один раз, а много раз.

И все-таки все возложенные на них революцией задания, как сбор продразверстки, борьба с бандитизмом и выкачка оружия — нужно отдать им справедливость, — они выполнили»⁹.

Матеріали «слов'янської справи» — типової й показової у своїй страшній правді — не лише унаочнюють страхітливі умови існування села, зокрема, національного, у пореволюційну епоху, але й ставлення радянської держави (тобто, її кремлівського Олімпу) до проблеми протиправної діяльності місцевої влади, як такої. Впродовж 1920–1923 рр. вона, фактично, віддала село на відкуп ревкомам та міліції, мало переймаючись інтелектуальним та моральним рівнем останніх, не контролюючи їхні методи діяльності. Для неї мало важило, що в низці місцевостей радянський апарат та міліція перетворилися на банди.

Центральна влада була зацікавлена лише у тому, аби місцева вправно збирала розкладку і «боролася» з бандитизмом *антирадянським*. Але ж заручниками цієї неприхованої змови держави та місцевих «крутеликів» було мирне населення, що існувало в обставинах вмотивованого «беспредєла».

На підтвердження тези можна зазначити, що регіональна преса до 1923 р. друкувала докладні репортажі із судових засідань подібного ґатунку, а вони, що важливо, були явищем пересічним. 298-й випуск «Звезды» започаткував серію репортажів з «Камишевацької справи». Матеріали слідства показали, що з лютого по травень 1922 р. місцева влада на чолі з головою виконкому, старшим міліціонером Волковим, начальником самооборони Найдьоновим та секретарем волкомосередку Жиліним без суду та слідства під приводом боротьби з бандитизмом вбили близько 20 осіб. Господарі розстрілювалися вночі «при попытке з бегству», а майно знищених селян конфісковувалося та розподілялося між учасниками «спецоперацій». Ватага бравих сільрадівців та міліціонерів дійшла до того, що спалила живцем слідчого і ще п'ять ні в чому не винних людей (серед яких були діти), аби приховати свої злочини. Однак, матеріали попереднього розслідування збереглися, — окружний слідчий перед смертю встиг заховати їх у печі. В матеріалах справи проходили 24 звинувачуваних (з них двоє засуджені до вищої міри покарання)¹⁰, 32 свідки¹¹.

Щоденні повідомлення рубрики «Події» («Происшествия») відбивають екстраординарну криміногенну ситуацію в містах України з характерними для неї безконтрольністю зберігання та використання зброї, грабунками, вбивствами, проституцією, наркоманією, підпільним ігорним бізнесом. Для ілюстрації наведемо декілька повідомлень тогочасної преси. — 31 жовтня — в Н. Кайдаках пострілом з револьверу вбитий Сокрута Ф.; Покінчила самогубством, кинувшись під потяг разом з немовлям, А. Ребристова; 30 жовтня — до лікарні доправлені два селянина с. Мануйлівка, поранені в голову пострілами з гвинтівки; вбитий учитель з с. Миколаївка Кам'янського району (три озброєні бандити з лісу вбили подорожнього та зняли з нього нові чоботи)¹²; 6 листопада — на станції Горяїново у дачному потязі пограбований артільник, вбитий його охоронець, забрані 500 тис. руб.; селянин Трегуба став жертвою афериста, який продав йому чотири фальшиві діаманти за 34,5 тис. руб.¹³; 11 листопада — убивство на ґрунті ревнощів з револьверу.

Міста України були переповнені самогонними та ігорними кублами, домами розпусти. Вбивчий у своїй документальності репортаж про життя нічного Катеринославу наприкінці листопада 1923 р. опублікувала та ж газета «Звезда». Журналіст вправно відобразив обриси (до речі, дуже сучасні) катеринославських «малин»: «... Десятки блідих, спитих, переважно добре знайомих облич [...] Трапляються «парочки» [...] Іноді доводиться натрапляти на цілком «відверті» сценки та картинки [...] Тут же — «барлога уркаганів» — «... маленька, неймовірно брудна кімната з запаскудженою, запльованою підлогою [...] Цілими отарами ширяють криси [...] Жодних меблів [...] Немає навіть подоби стільця [...] В одному з кутків скупчений якийсь мотлох, серед якого обривки вірьовки, закопчені горнята та інші цілком загадкові предмети.

Сперте нестерпне повітря примушує уяву перенестись до клітки якихось великих хижаків з зоологічного саду.

[...] Двоє чоловіків та жінка, — брудні, розхристані, не роздягаючись, лежать поруч у купі огидного лахміття, що заміняє собою постіль.»

На узбережжі Дніпра живуть сотні бездоглядних дітей, які ночують у просяному лушпинні, яке викидає державна зернопереробна фабрика № 2. Більша частина з них — гастролери із Ростова¹⁴.

Вкрай складними залишалися у повоєнну добу й умови життя пересічних добропорядних громадян. Існування городян на початку 20-х рр. можна з цілковитою відповідальністю кваліфікувати як критичне. Внаслідок величезних втрат житлово-комунального господарства впродовж війни та господарської розрухи, запровадження 8-годинного робочого дня та масових міграцій населення (зокрема, євреїв) територією республіки катастрофічно погіршилися житлові умови сотень тисяч людей. За підрахунками катеринославських властей у 1923 р. придатними для експлуатації було близько 60% житлового фонду. Існуючу ситуацію катеринославці окреслювали поняттям «житлова криза». Перенаселеність будинків спричиняла перманентне зростання квартирної платні, яка для низки категорій стала невіддільною. Стаття під назвою «Житло для робітника! Хто допоможе (З натури)» змальовувала проблеми катеринославських робітників, зокрема, подружньої пари похилого віку (чоловік — сторож, син у Червоній Армії). Літня жінка так живописала щоденну боротьбу за життя: «Дуже скрутно живемо, лише на хліб і вистачає. Займаємо кімнату з кухнею. Раніше 3 млн. сплачували, а з січня господиня сказала, аби платили по 15 млн., та за воду по млн. з особи, а ремонт повинні робити самі. А як ні, то можете забиратися з мого двору»¹⁵.

Практично неможливо назвати регіону в Україні, де б житлова проблема не становила найбільшого місця життя міста. Притаманні шахтарським поселенням у дореволюційну добу «тіснява, нестача світла та повітря, відсутність будь-яких зручностей, зовнішня потворність та безвихідь, нудота робітничих колоній», за спостереженням проф. Л. Шевякова на початку 20-х рр. далі погіршувалися. Каторжний труд та побутова невлаштованість — саме в таких обставинах виникали і плекалися високі мрії про «селище-сад» з усіма ознаками цивілізованого населеного пункту: сучасним проектуванням, озеленінням, спортивними й дитячими майданчиками¹⁶.

Санітарно-гігієнічні умови проживання у величезних регіонах залишалися жахливими. Епідемічні захворювання на тривалий час виводили з ладу десятки тисяч «нових будівничих соціалізму». Малярія, що вкладала у ліжко людей на термін до 6-ти місяців, охопила всю Південну Україну¹⁷. Епідемії паразитарних тифів, зокрема, висипного, які за спостереженнями лікарів безпосередньо залежали від неврожаїв та голоду, за їхніми ж прогнозами мали тривати до декількох років, тобто стали звичним явищем принаймні до 1925–1926 рр. Серед причин високої захворюваності на інфекційні хвороби лікар О. Григор'єв називав вошивість, відсутність санітарно-гігієнічних засобів та установ, рецидиви голоду, відсутність достатніх капіталовкладень держави у галузь охорони здоров'я¹⁸.

Найбільшою проблемою лишалося хронічне недоїдання. Власне, їжа перетворилася на нав'язливу ідею сотень тисяч мешканців України. Голодували вихованці дитячих комун (так називалися тоді дитбудинки), голодували їхні

вихователі, годували селяни і робітники, голодували радянські службовці і навіть чекісти. У післяголодні роки гостроту проблеми намагалися дещо послабити шляхом організації закладів громадського харчування, в першу чергу для найменш забезпечених категорій населення та дітей, позбавлених батьківського піклування. Однак, вони спроможні були задовольнити потреби лише мізерної частини населення. Так, з 1 жовтня 1923 р. в Бердянську, Мелітополі та Запоріжжі були влаштовані їдальні для 250 дітей безробітних. У Катеринославі тоді ж відкрили ясла на 35 дітей безробітних¹⁹. Як значне досягнення відзначалося, що лікарні Катеринослава збільшили харчовий раціон хворих з 1 800 до 2 400 Ккал. Хворі щодня отримували м'ясе чи рибне блюдо, інколи — молоко.

Складні повоєнні часи з голодом, побутовою тіснявою, безробіттям, злиднями стали підосною зневіри сотень тисяч людей, безлічі особистих трагедій. Додаток всеукраїнських «Вістей ВУЦВК» «Культура і побут» констатував зростання кількості самогубств по Харкову. Починаючи з 1921 р. крива самогубств стало тяглася вгору і щорічно перевищувала довоєнний рівень більш, ніж на 50%. Вкрай тривожними були показники самогубств серед жіноцтва. До 1925 р. залишалася позитивною тенденція зростання самогубств серед службовців (як жіночої, так і чоловічої статей). Висновки урядового органу були категоричними: «... Матеріальна незабезпеченість, безробіття є одна з найголовніших причин самогубства. Все сказане про самогубства змушує зараз ставити широке питання про боротьбу з ними, як з явищем масового захворювання населення»²⁰.

На тлі жахливих внутрішніх проблем вражають обсяги уваги, яку радянська преса приділяла міжнародній політичній ситуації: перша — друга шпальти газет традиційно відводилися навіть (!) не для характеристики діяльності партійних і радянських органів, а для висвітлення подій у Німеччині, Польщі, Болгарії, економічного становища закордонного пролетаріату. Власне, політичні зведення дуже схожі на репортажі зі спортивних змагань, з напруженим очікуванням, що дружина «пролетарська команда» ось-ось переможе.

Не такими значущими, однак, все ж вагомими, були повсякденні турботи та потреби городян, перш за все — робітництва. Радянська преса перетворила робітника на центральну фігуру суспільного життя: все в його повсякденності — умови праці, соцзмагання, раціоналізаторство, взаємини з дружиною та дітьми, лікнеп, громадські навантаження, нові звички та обряди, підносилися як приклад для наслідування.

Побут робітників широко висвітлювала рубрика «Робітнича творчість і побут». Позитивні зміни в житті робітництва зображувалися в кращих традиціях сучасної реклами. Матір-пролетарка («... оглядна жінка в білому з двома чистенькими дітьми»), прогулюючись у парку колонії ім. т. Петровського, змальовує життя за радянської доби наступним чином: «... Як перейшла влада до наших рук, чоловік кинув пиячити, від есерів — перейшов до компартії і безперервно працює на заводі»²¹. На загал ця сусальна картинка мала мало спільного з реальністю, власне, це була не реальність, а мрія, певний зліпок омріяного майбутнього, який вочевидь дисонував з дійсністю.

Радянська преса дає багатий матеріал для дослідження феномену «раннього радянського суспільства», в якому не тільки боролися, а й співіснували,

роз'їдаючи одна одну, більшовицька та непманська ментальності, свідомість селянства (переважно глибоко етнічна та релігійна), деполітизованого робітництва, а також ментальності низки маргінальних декласованих шарів. До осені 1923 р. перші шпальти періодичних видань рясніли не самими лише виступами партійних вождів, зведеннями про політичну ситуацію в світі (зокрема, в Рейнській області), а й рекламними оголошеннями. Порівнюючи їх з іншими матеріалами преси, дивуєшся, наскільки далеко ідейно й мовно відстоять ці матеріали, яка прірва відділяє ті соціальні верстви, носіями світогляду яких вони є.

На першій сторінці 326-го випуску катеринославської «Звезды» вміщене оголошення кінотеатру «Модерн» з типовою непівською лексикою: «Со вторника, 21 августа — крупный боевик последнего выпуска!! В главной роли — королева Германской кинематографии Элла Рихтер. Тайна египетской ночи. Художественная драма в 6 частях. Редкая по красоте и изяществу картина!!! Сказочные красоты Востока!! Богатейшие виды природы!! Анонс: Скоро!! Императрица — сводница. Грандиозная историческая постановка в 6 частях».

Поруч — мова цілком інша: «Последняя ставка германской буржуазии: буржуазия опьянена мнимой победой: Наглый вызов пролетариату: Близок решительный час борьбы: На помощь германским товарищам!»²²

Інший приклад у 392-у випуску «Звезды». Рекламна об'ява театру «Колізей»: «Красная любовь» (Месть тореадора). В головній ролі Марія Якобини, артист-спортсмен Гамлето Новелли і Арнест Селанчіо. На рідкість бесподобна постановка, захоплююча жуткими сценами [...]. В чрезвычайно рискованной ролі тореадора виступає бесстрашный артист-спортсмен Гамлето Новелли. Во время боя на разъяренных свирепых животных гибнут всадники и целый ряд лошадей».

Перегорнувши сторінку, можна дізнатися про те, що ожив і запрацював, як слід, об'єднаний політгурток губсуду та ДПУ: заняття проводяться регулярно і доволі добре. Однак, загальну принадну картину паплюжить група «пасивістів», «які мовчки приходять, сидять мовчки й уходять також мовчки. Виходить, що вони приходять на заняття гуртка для декорації, а, може, і з якоїсь іншої причини»²³.

Зростаючий тиск нової, раніше невластивої суспільству, ментальності поволі трансформував не лише газетні шпальти, а й чимдалі сильніше впливав на існування тисяч людей. Безперечно, найвпливовішим фактором нової радянської реальності стала політизація повсякденності, спроба замінити традиційні побутові орієнтири штучно створюваними формами дозвілля. Намагання скоротити дозвілля як таке до мінімуму перетворило життя радянського активу на нескінченні радянсько-партійні збори, які впродовж доби лише змінювали свою дислокацію. Усілякі засідання в безкінечних комісіях з'їдали левову частку життя радянсько-партійної бюрократії. Те, що остання, як могла воловодила — неспростовний факт. Про це, зокрема, свідчить оголошення 22 серпня 1923 р.: «На основании пленума Екатеринославского горсовета от 17 августа 1923 г. всем неявившимся членам Горсовета на заседание пленума от того же числа надлежит в течение 3-х дней дать в президиум совета объяснение о причинах неявки. Не предоставившие в течение 3-х дней объяснений будут оштрафованы в размере 1-го рубля золотом в пользу воздухофлота. Секретарь горсовета

Полищук»²⁴. 332-й випуск газети інформував, що згідно з названою постановою міськради були оштрафовані 169 осіб. Останніх зобов'язали внести відповідне утримання впродовж тижня²⁵.

Намагання влади перетворити маси на активних політично свідомих громадян викликало до життя якісно нові умови і форми «пролетарського (комуністичного) дозвілля», а прагнення запровадити комуну в якості базового соціально-економічного елементу міста й села створило осередки нового укладу — комуністичного — який, щоправда, набув незначного поширення. Його, так би мовити, обличчям, були фігури партійця та комсомольця — поки ще нечисленні і загадкові для пересічних громадян.

Засоби масової інформації відіграли провідну роль у формуванні нових стереотипів суспільного життя та віртуального образу нової радянської людини. Здійснювали вони це завдяки тиражуванню простих зрозумілих образів, широко застосовуючи формат коміксу. Пропагуючи зразковий образ сільського комсомольця, газета «Молоде село» показувала його еволюцію від пересічного п'яниці та дебошира до охайного читача сільської бібліотеки, й резюмувала наступним чином: «От-так покінчить усякий свідомий комсомолец зі своїм пияцьким минулим [...] Поміркувавши, він піде по шляху знання та науки. Вот таким повинен бути усякий зразковий комсомолец»²⁶. Повсякденне життя звичайно відрізнялося від ідеалістичних газетних картинок, однак їхній вплив на ментальність народу був величезним.

Окрему досить складну проблему для влади становила організація побуту партійців. Вона, як видно з преси, критично загострилася саме впродовж 1923 р., коли величезна більшість членів партії розчарувалася в ідеї всесвітньої революції. Події в Рейнській області підсилили песимістичні настрої серед партійців, які, споглядаючи розгортання непу, почали висловлювати незадоволення власним аскетичним побутом та хронічними матеріальними негараздами. Газетні публікації досить випукло підносили тему повсякденного життя партійця і таким чином виносили її за межі партійного кола. Відповідні замітки виходили тоді в рубриці «Партійна робота». Під псевдо А. Р. у статті «Побут партійця» один з членів партії не лише критично змальовував повсякденність пересічного комуніста, а й намагався теоретизувати з цього приводу. Життя комуністів впродовж 1917–1921 рр. змальоване ним лаконічно: «... Голодні пайки, стояння в черзі за обідом після занять, холодна кімната [...] жодного особистого життя». Інша справа — доба непу. Тут «Особисте життя для комуністів [...] виступає більш рельєфно, ніж раніше. Якщо раніше особистісне «Я» затушовувалося, якщо напівголодний партієць раніше забував про себе, мало піклувався, віддаючи переважну частку часу партії, то нині, коли він отримує більш менш пристойне утримання, маючи можливість купити костюм, придбати дещо з предметів розкошу, обставити свою кімнату більш менш пристойною обстановкою, — особисте його життя доволі часто переважає над партійним[...].» Саме в цьому А. Р. бачав загрозу боєздатності партії. Руйнівний вплив міщанського «багна» (болота), побутових суперечок з жінкою (нареченою) був незаперечним. Однак, значні загрози партії крилися й у ній самій, а, вірніше, — в економічній нерівності партійців. Вищість партійної номенклатури над рядовими комуністами, які отримували «мізерні ставки по 2-3 категоріях», внаслідок

чого ледь животіли, закладала внутрішній конфлікт у партії. Як цілком загрозове зображувалося становище сільських партійців, які прискореними темпами «окуркулювалися», відправляли релігійні обряди, спивалися і внаслідок цього відкликалися з партії²⁷.

Несподіване продовження тема отримала в дописі згадуваного вище секретаря Катеринославської міськради Л. Поліщука «Быт партийной клячи». Принциповий переслідувач прогульників засідань міської ради констатував: десятки засідань, доповідей, громадських навантажень перетворюють партійця на заручника формальної громадської роботи, тоді як його власна родина (перш за все діти) лишаються без батьківської опіки. Висновок людини, яка потерпала від нікому не потрібної «радянської метушні», лунав, наче стогін: «Побут партійної клячі необхідно змінити в напрямку розвантаження партійця від суміщення, від десятків нікому не потрібних засідань, від непомірних витрат, що непомірним тягарем лягають на бюджет партійця»²⁸. Л. Поліщук мріяв про створення громадських побутових закладів, які б «розвантажили дружину партійця від авгієвих стаєнь побуту» та, певне, сподівався на упорядкування роботи пересічного радянсько-партійного функціонера, однак відносно пом'якшення партійної дисципліни було нетривалим. Вже наприкінці 1923 р. газетні шпальти накрила лавина повідомлень про виключення з партії та винесення доган за недотримання партійного статуту (вінчання, участь у Водохрещі, хрещення новонароджених тощо): партія посилила дисципліну й зайняла «кругову оборону», тепер вже проти внутрішнього ворога — дрібно-капіталістичних — непманських настроїв у партійному колі. А їх соціальна база, слід відзначити, зростала з року в рік.

Аналізові причин виродження партійця була присвячена стаття Е. Квірінга «Болезни партии»²⁹. В ній тодішній очільник партійної організації Донбасу зазначав: переважна більшість сільських комуністів мають власні ділянки, зерно для засіву вони отримали від земвідділів у позику і замість того, щоб обробляти землю самотужки, віддали зерно селянам споловини чи взагалі винайняли (!) селян, фактично перетворившись хто на феодалів, хто на капіталістів. Була й третя група місцевих керівників нового гатунку — вони, користуючись посадою, обробляли свою землю безоплатно, нарівні з громадським фондом. «У засівників є величезні пом'якшуючі вина обставини: вони голодували. Жорстко голодували всі сільробітники та пов'язані з селом і, природно, в своїх пошуках виходу вони пішли шляхом найменшого опору, шляхом експлуатації так само голодного селянства,» — резюмував майбутній перший секретар республіканського партійного осередку. Втім, не тільки сільські комуністи, а й городяни використовували політичну кон'юнктуру для особистого збагачення. «На невідомо яким шляхом добуті гроші» вони купували будинки, здавали квартири в оренду, біля будинків підросли корови, городи ... Врешті комуністи, за виразом Е. Квірінга, з головою занурювались у своє господарство і забували про стратегічну лінію партії. А вона зрештою полягала у створенні комуні у світовому масштабі — ладу, який цілковито виключав оренду землі, найм робочої сили, приватні будинки і квартири, власну корівку, город і т. і.

Зважаючи на особливості поточного моменту і перспективи пролетарської революції, Донецький губпартком у 1922 р. не видумав нічого кращого, аніж

заборонити комуністам індивідуальну оренду будинків³⁰. Втім, суто адміністративне рішення, ухвалене в перехідному 1922 р., ставало цілком умоглядним в умовах розгорненого непу. «Некомуністичний потяг до особистого збагачення», кваліфікований Е. Квірінгом як серйозна партійна хвороба під назвою «нэпо-обрастание», викликало до життя іншу болячку — ускладнення «перебросок». Першими на неї «захворіли» 1 000 комуністів-москвичів³¹, та врешті, вона була притаманна всім комуністам, які пускали «коріння» на місцях. Їх так само ставало рік від року складніше виривати з насиджених місць, де вони на той час вже мали кумів, сватів, будинки і земельку. Висновок партії був жорстким: якщо для старих комуністів («издерганных годами революционных лишений») ще можливий диференційований підхід, то щодо молоді «переброски» повинні використовуватися як випробування на відповідність партійному статуту. Пітерці, москвичі, харків'яни, кияни, вінничани, часто-густо уродженці Відня та Берну відправлялися до української глибинки — будувати комунізм у селах та колоніях етнічних меншин. Багато з них опинялися тут у цілковитій ізоляції, неспроможні вирішувати поставлені завдання, деградували й спивалися. «Партія не є сектою, вона не спілка тверезості і було б безглуздо вимагати «плати огньової» за випиту чарку вина. Але разом із тим партія не може змиритися з пиятикою, а тим більше з систематичною [...]. П'яниця, що допивається до сварки, — пропаша людина, це вже не член партії і, крім того, він її дискредитує в очах широких мас»³², — підсумував симптоми третьої епідемічної хвороби партії Е. Квірінг.

Отож, суто життєвих проблем у партійному середовищі було вдосталь. Сукупність непоказного рівня освіченості, загальної культури комуністів, випадковість тогочасної кадрової політики, яка ігнорувала етнокультурну специфіку «широких мас», вперто твердячи, що для справжнього комуніста мовнокультурні бар'єри не перешкода, що комуністична істина знайде собі шлях усюди, а випробування тільки гартують сталь, на середину 20-х рр. завели виконавчу гілку влади, контрольовану прийшлими комуністами, у глухий кут. Проблема полягала в тому, що проголошена владою трудящих, більшовицька диктатура трималася, власне, на багнетах. Суспільство (у вигляді сегментованих етнічних та соціальних конгломератів) та влада існували в режимі ситуативної взаємодії, чи то у формі очевидного протистояння, чи то у формі латентного конфлікту. Натомість грандіозні плани соціалістичного будівництва, генеровані Кремлем у контексті нової зовнішньополітичної ситуації, чимдалі дужче вимагали зниження рівня конфліктності у відносинах між владою та суспільством, а у перспективі — відшукання консенсусу на взаємоприйнятних умовах.

Село суттєво відрізнялося від вируючого повоєнного міста у своїх повсякденних звичках. На відміну від поліетнічних міст, села України залишалися осередками виразної етнічності. Власне рівень соціально-економічного розвитку певного села (регіону), його культурне обличчя та колорит були безпосередньо пов'язані з домінуючими етнічними групами. Село України мало значно виразнішу етнокультурну специфіку, яка проявлялася в усіх сферах його життя. Втім, до початку політики коренізації на етнічну специфіку села зважали лише в контексті завдань більшовицької агітації й пропаганди. Етнічна специфіка, як така, в цей час більшовиків не цікавила. Один з перших дописів, що стосувався

життя етнічного жіноцтва, був присвячений болгарському жінвідділу с. Цареводарівка Бердянської округи, і датований він тільки 23 серпня 1923 р.³³ З цілком зрозумілих причин серпень 1923 р. став висхідною точкою виходу етнічних громад з небуття. Із запізненням, поволі республіканська партійна організація, а за нею і преса реагували на доленосну постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» (1.08.1923 р.). — У В.-Токмацькому районі Мелітопільщини в німецьких селах всі завдання радянської влади виконуються вчасно, але «якось механічно», школи всі функціонують, населення переважно заможне³⁴. Сількор С. Р., відзначаючи появу кочових циган у районі, зазначає неприпустимість знахарства, гадання та ворожби, котрими кормляться «ці гастролери». «... Пора вже було б привчити цей народ до осілого життя й заборонити їм бродити по селах і обдурювати селян. Це змусило б циган зайнятися якоюсь виробничою справою»³⁵.

Отож, сплеск повідомлень про етнічні громади був не випадковим і визначався переорієнтацією внутрішнього політичного курсу більшовиків. До поворотного 1923 р. проблеми етнічних меншин накопичувалися й поглиблювалися в контексті проблем поліетнічного населення на цілком «інтернаціональних» засадах³⁶. У чому ж полягала їхня сутність?

Періодичні видання відбивають картину суцільного світоглядного хаосу, який поглинув село у повоєнні часи. Численні дописи сількорів та подорожуючих можна звести до наступного: хата-читальня існує на папері, вчителі безвідповідальні та бездіяльні, діти покинуті напризволяще, обкрадають сади й баштани, підлітки та молодь пиячать, б'ються, влаштовують поножовщину³⁷, процвітають самогоноваріння та безпросипна пиятика дорослого населення.

Статті з типовими назвами «Кулачные бои (Пора положить конец этому безобразию)»³⁸ закликали рятувати підростаюче покоління, переключати його сили в клуби, читальні та театри.

Криком волаючого в пустелі лунали слова вчителів: «... Наша некультурність вражаюча, порівняно з буржуазними державами. Неохайність, бруд, вошивість заїдають більше 80% країни, хабар та пиятика — звичайні супутники темноти й невігластва, культурної відсталості населення»³⁹.

Влада і проблема створення нового «радянського» способу життя

У хаосі нереалізованих суспільних прагнень та управлінської безпорадності проблема побутової невлаштованості загострилася як ніколи, тим більше, що проголошення непу спричинило миттєву болючу ерозію комуністичного світогляду та кризу в партійних лавах. 1923 рік — рік великого перелому в свідомості всіх соціальних прошарків, рік відповідної переорієнтації ідейних орієнтирів комуністичної партії. Невдовзі розпочалися пошуки прийнятних моделей співвіднесення комуністичної доктрини зі звичками народних мас.

Проблемі був присвячений, зокрема, цикл виступів Л. Троцького, заподливо розмножений регіональною пресою. Передова стаття одного з липневих випусків «Звезды» розтлумачувала пересічним партійцем: «Аби перебудувати побут, треба пізнати його. В питаннях побуту найясніше з'ясовується, якою

мірою окрема людина є продуктом умов, а не творцем їх [...] одна справа — політична ідея, інша — побут. Політика гнучка, побут — непорушний, упертий.

Звідси — так багато побутових зіткнень у робітничому середовищі по лінії, де свідомість упирається у традицію⁴⁰. Звісно, що побут, як такий, не цікавив одного з провідних ідеологів більшовицької революції. Побут був для нього важливий («Покажіть нам життя, яким воно вийшло з-під революційного відбитку») лише тією мірою, якою його врахування сприяло побудові нового суспільства з новим побутом. «Робітничий клас, що завоював владу, ставить собі за мету підкорити свідомому контролю та керівництву економічні засади людських взаємин. Тільки це й відкриває можливість ясної перебудови побуту», — резюмував у своєму виступі на московському радіо Л. Троцький. Місцева преса зовсім не випадково тиражувала його, прагнучи донести в деморалізоване партійне середовище нові орієнтири і стандарти життя, адже саме пересічному радянсько-партійному активісту з його пересічно непоказним культурно-освітнім рівнем і життєвим досвідом передстояло на практиці примирити в умовах непу два діаметрально протилежні культурні світи: традиційний і поки що ефемерний комуністичний.

На цьому шляху треба було вирішити багато питань, у стислі строки запропонувати суспільству та запровадити в життя якісно нові моделі повсякденного життя в усіх його складових (сімейно-шлюбні взаємини, дозвілля, нова обрядовість, побут, мода тощо). Одним із перших, вважав Л. Троцький, треба було вирішити питання створення нової обрядовості. Настанови автора теорії перманентної революції були цілком вмотивованими: «... Створення революційної побутової «обрядовості» й протиставлення її обрядовості церковній досягне лише щодо подій громадсько-державного характеру, але не стосовно подій сімейного характеру [...]. Всілякі нові форми і зародки нових форм повинні потрапляти на сторінки друкованих видань, доводиться до загального відому, пробуджувати фантазію й цікавість і тим штовхати вперед колективну творчість нових побутових форм»⁴¹.

Заклик Л. Троцького не залишився без уваги — висвітлення нових форм побуту та дозвілля посіло почесне місце в радянській пресі впродовж 20-х рр.: усталені моделі традиційного побуду висвітлювалися в негативному ключі, тоді як нові — у глорифікаційному. Серед них безперечно першість утримували всілякі недільники («воскресники») та суботники. Допис сількора В. Глотова «По нашому краю. Недільник на селі» у характерній піднесеній манері висвітлював один з таких заходів. «За ініціативою комосередку, райвиконкому та райкомнезама в селі Солюному був влаштований недільник по збору врожаю суспільних клінів: районного, лікарняного, дитячого будинку, шкільного та сельбудинку». Рано вранці селяни, представники місцевої влади та вчителі зібралися разом і до другої години дня викосили 60 дес. жита. Повернувшись до села і похапцем пообідавши, багато з них прийшли до виконкому, де відбувся народний суд над 17 особами, яких звинувачували у грабунках. Надвечір усі бажаючі мали нагоду взяти участь в урочистому засіданні всіх сільських організацій з нагоди у 3-ї річниці існування комнезаму. Засідання «... відіслало привітальну телеграму т. Леніну й тільки о 12 годині ночі зі співами «Інтернаціоналу» та «Заповіту» завершилося»⁴².

Отож, типовий «набір» занять для народних мас включав працю без вихідних і святкових днів, народні суди з усіх приводів і випадків, як засіб масового перевиховування мас, виснажливі засідання суспільних і партійних організацій до пізньої ночі, а зранку — те саме. Як альтернатива безцільному марнуванню часу пропагувалося суспільно корисне дозвілля, зокрема, фізкультурні заходи. Заклики на кшталт: «Будьте, як у Афінах, але по-пролетарські», «Дух колективу, солідарності, сміливість та бадьорість, — от що повинна показати наша спартакіада»⁴³ — супроводжували розбудову фізкультурного руху в республіці.

Центром перевиховання трударів за задумом більшовицьких вождів мав стати клуб. Сільський клуб, як видно з матеріалів преси, численних звітів обстежень сілрад та районів, упродовж першої половини 20-х рр. залишався химерою. Тоді як втомлене війною та революційними потрясіннями населення прагнуло радісного дозвілля, пролетарські та селянські клуби пропонували людям типовий набір більшовицьких розваг: засідання суспільних організацій, лекції на політичні теми, політичні диспути. Прагнення перетворити клуб на осередок політичного виховання мас просякало наскрізь державні та партійні установи. Власне, клуб, як осередок цікавого дозвілля, більшовицьку владу не приваблював. Політично знеособлена робота окремих клубних установ засуджувалася відповідними органами і таврувалася в пресі. Один з дописувачів під псевдо «Батраков» писав: «Захожу одного разу до сельбудинку[...], думав лекцію послухати, з'ясувалося — «танцюльки». Піаніст жарить у всі лопатки «підіспанець», а хлопці та дівчата скачуть до стелі». Висновок з події був цілком відповідний епосі: «... Райсельбудинку треба звернути серйозну увагу на роботу микольського сельбудинку і водночас вичистити його склад від куркульського елементу»⁴⁴.

Найменший відступ керівництва культосвітніх установ від вимог партійно-радянської номенклатури ставав приводом для нищівної критики та посадових стягнень. Одна з критичних заміток стосувалася святкування Різдва катеринославським клубом металістів «Червоний Профінтерн». Робкор МАСКА писав наступне: «Здавалося б, у завдання клубу в дні Різдва входить також успішне проведення антирелігійної пропаганди. Але правління клубу [...] певне з цим не згодне. В клубі був влаштований «сімейний вечір». Різдво зустрічали весело. Дали кіно. Опісля вже відкрили «вечір». Вечір з танцями та єврейськими анекдотами «з перцем». Під промовистим шаржем з підписом «Братва «гоцаєт» красувалося риторичне запитання: «... А що ж правління влаштує на Великдень. Костюмований бал-маскарад з циганським хором, чи що?»⁴⁵ Риторичне питання не мало відповіді, не в останню чергу через нездатність більшовиків на той час цілковито підпорядкувати маси своїм далекосяжним прагненням.

Антирелігійна робота стала стрижнем, навколо якого оберталися всі спроби більшовицького проводу викликати до життя й зробити усталеними нові форми повсякденного та святкового життя. Неп дещо притушував агресивність антирелігійної пропаганди. На початку 1923 р. святкування Різдва в республіці обмежилося тим, що в містах були розклеєні афіші з запрошенням робочої молоді на нове свято — «Червоне Різдво». Метою запланованих засідань було, як зазначалося, пояснити, що Різдво — всього лишень астрономічне свято зимового сонцестояння⁴⁶.

Впродовж року, від одного великого релігійного свята до іншого, анти-релігійна пропаганда набирала обертів. Партійні та комсомольські боси давали відверті та розлогі настанови місцевим осередкам і щодо форм її організації, і щодо кадрових питань: «Особливу увагу треба звернути на хлопців, що залишають сім'ю, аби вступити до КСМ. Бо такі хлопці дійсно будуть з нами, вони не спиняться не перед чим, йдучи до своєї мети»⁴⁷.

Вносячи розлад у родини та етнічні громади, більшовики били по найбільш вразливих точках суспільства. Вони краще за інших знали, що на початку 20-х рр. воно було, власне, виснаженим соціальним організмом, яке ще мало усвідомити свої устремління й обрати шляхи їхнього досягнення. Втім, найбільшу його проблему становили не відсутність спільної мети, а глибока світоглядна криза, викликана революційними потрясіннями. Пошматоване по-громами, репатріаціями, радянськими й антирадянськими повстаннями, розкуркулюваннями, білим і червоним терором, суспільство перебувало в шоковому стані й було глибоко хворим. Про це свідчило широке розповсюдження суспільних негараздів: пиятики, наркоманії, проституції, дармоїдства, бандитизму, дитячої безпритульності. Довгоочікуваний мир відкрив перед народом нові історичні обрії, але сам по собі був не спроможний мобілізувати суспільство й спрямувати його енергію в життєдайне річище.

В цій ситуації більшовицька держава, створивши інформаційну монополію, сфокусувала найкращі сили на справі формування нової масової свідомості, спроможної кінець-кінцем прийняти й підтримати ідеї «Великого Стрибка». Радянська преса стала сходинками, по яких більшовики підбиралися до народної ментальності, спмагаючись змінити її докорінним чином. Етапи цього поступу на загал добре відомі науковцям: класовий радикалізм, пролетарський інтернаціоналізм, войовничий атеїзм. Менше знані конкретні форми й методи, якими останні закріплювалися в масовій свідомості.

Наважимося стверджувати, що саме більшовицька преса (культосвітній рівень пересічного функціонера-пропагандиста був надто низьким для створення власних агітаційних методик) відіграла провідну роль у переорієнтації народної свідомості й стала свого роду «законодавцем моди» в сфері повсякденного громадського спілкування. Аби проілюструвати форми її роботи наведемо найбільш яскраві приклади.

Перший січневий (1923 р.) випуск газети «Молоде село». — Вздовж першої шпальти курсивом проходить гасло: «З роком новим — вістка нова — жити нам без нагая!» (речитатив явно наслідує народні колядки). Далі інші і за формою і за змістом, орієнтовані на підсвідомість, гасла — психологічні установки — «На світі є лиш єдиний стяг, за котрий не соромно лить свою кров, умерти під ним — це червоний стяг», «На світі є єдине гасло, яке може об'єднати і повести маси працюючого юнацтва до світлої будучини — це гасло комуністичного інтернаціоналу молоді»⁴⁸.

Тут же — детально промальований комікс: молодий хлопчина-комсомолец довгою удавкою [«умовами найму» — *Л.Я.*], що тягнеться згори шпальти до низу, душить роботодавця. Через увесь малюнок розміщений текст «Заповідей молодого наймита», в якому в концентрованому вигляді відображене кліше більшовицької перебудови матеріального світу та свідомості людей.

«Заповіді молодого наймита»

[текст наведено без коректив — Л.Я.]

Я знаю, мій ворог сидить коло мене, їсть зо мною з одної миски, і спить в одній хаті. Цей ворог є куркуль, що визискує мою працю.

Я знаю, що єдиний мій порятунок, мій єдиний друг це є спілка робітників землі та лісу, в якій об'єднуються всі наймити і робітники радгоспів.

Я знаю, що куркуляча молодь завше тягне до панів, бо сама хоче вибитись на пана і мені від того буде не ліпше, тому я мушу товаришувати не з ними і підтримувати не їх, а тих, хто вийшов сам з злиднів.

Я знаю, що мій господар не любе комуни і лає більшовиків, а тому і не допоможе мені в цьому, тому я мушу сам стати комуністом, вступивши до КСМУ, і будувати той лад, який потрібний мені, а не куркульським дітям.

Я знаю, що, коли я вимагаю від свого хазяїна більше, ніж тепер, я допомагаю наймитам інших куркулів і в інших селах та країнах домагатись більшого, а тому я завше буду прагнути не зменшити, а збільшити свій заробіток.

Я знаю, що я буду правильно робити тоді, коли буду додержуватись цих заповідів, постанов профспілки Всеробітземлісу та Комуністичної Спілки молоді України. Тому я повинен знати постанови цих організацій і Радянської влади, щоб жодний мій крок не сприяв порушенню постанов КСМУ та Всеробітземлісу»⁴⁹.

Ми не відкидаємо тієї можливості, що в конкретній історичній ситуації «Заповіді ...» вирішували конкретні цілі (врегулювання відносин найму), проте їхня далекоюсяжна мета — зомбування масової свідомості трударів — не менш очевидна. Форма цього «твору» (який, певне, завчався напам'ять сільськими агітаторами й комунарками), скалькована з десяти християнських заповідей, так уїдається у свідомість, що людині вже не важливо, що «куркуль» сидить за одним столом, їсть з однієї миски і спить поруч, він — ворог, а, значить, норми людської моралі до нього не застосовуються. Слоган «Комсомолец та куркуль — це два вороги» — це основа життя, її стрижень, її квінтесенція.

Не менш агресивними фарбами вимальовувалася антирелігійна пропаганда, що цілковито видозмінювала світоглядні орієнтири молоді. Її далекоюсяжні наслідки досить влучно відображені у вислові одного з пропагандистів: «Людина сама починає почувати себе богом, господарем життя, що може влаштувати рай на землі, до своєї смерті»⁵⁰. Те, що це була омана, яка мала карколомні наслідки, з'ясувалося згодом, що ж до 20-х рр. антирелігійна вакханалія набула нечуваних обертів і несподіваних вигадливих форм.

Молодіжні газети задавали тон антирелігійним заходам, вирізняючись зовнішньою привабливістю та специфічною приналежністю пропагованих гасел цілком не випадково, — адже саме вони мали вербувати найбільш рухливу і вибагливу частину суспільства. Райкомівські діячі та журналісти виявляли неабиякий хист, аби створити нові, але цілком відповідні свідомості сільської молоді форми комсомольського дозвілля, які дивним чином сполучали і водночас заперечували усталені норми повсякденного життя селянства та його святкового дозвілля.

Яскравим відбитком епохи були так звані червоні щедрівки.

Одна з них за підписом В. Різниченка була опублікована газетою «Молоде село» у переддень Різдва 1923 р.

«Червона щедрівка»⁵¹

Ой у полі там три дороги,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Гей, там збирались три товариші,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Перший товариш — Лютня — Повстанець,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Другий товариш — Червоний Жовтень,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Третій товариш — Травневе свято,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Стали гадати, річ промовляти,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Річ промовляти, як воно дати,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Перший промовляв — Лютня — Повстанець,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Як розтопчу я — зрадіють бідні,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
А другий каже — Червоний Жовтень,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Як вдарю раз я, та вдарю друге,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Розіб'єм пана — слави здобудем,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
А ти, наш брате, Травневе Свято,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!
Святкуй ти волю, святкуй і працю,
Щедрий вечір тобі, Пролетаре!

Під закликами колядувати для голодних дітей публікувалася безліч червоних щедрівок, водночас їхні зміст та естетика були однотипними.

*«Ми — комсомольці»
(червона щедрівка)⁵²*

Ми — комсомольці, ми — орлята,
Гучний наш клекіт всюди чуť.
Ми прагнем щастя, ми прагнем волі...
Ходімо з нами, в нас слава путь!..
Ми — комсомольці... Несемо світло
У всі кутки ми, — й гине тьма...

Вся молодь з нами, уся біднота!..
І наша спілка буде міцна.
Ми — комсомольці... Ми нові квіти,
Укриєм землю ми усю,
Несем ми волю, несем ми щастя.
Гей, молодь, в спілку йди свою.

Антирелігійна діяльність комсомольців на селі розгорталася під гаслами: «Давно пора усякі віри і попів здать до архіву! Юнацтву треба — створити рай на землі, а не на небі!»

Про те, як ці гасла реалізовувалися на практиці, дає уявлення замітка «Як Луганський осередок святкував Різдво». В ній, зокрема, йдеться про те, що комсомольці села організували молодь, розучили червоні колядки, п'єсу «Святвечір у комсомольців». Навколо комсомольського осередку згуртувалися близько п'ятдесяти осіб. Метою комсомольського колядування було показати вищість комсомольців над звичайною молоддю («автокефалія»).

Комсомольська різдвяна процесія рушила з клубу до членів КНС, співаючи «Інтернаціонал». На користь голодних дітей принципово колядували виключно по бідняцьких хатах. Після чутки про те, що поруч колядують «автокефалісти», комсомольці, за відвертим зауваженням, «... приготувались зустріти ворога. Коли близько вже була їхня шестикутна зірка, [вони] проспівали «Молоду гвардію» й кинулися проти ворога, кричучи молодими бадьорими голосами одне гасло за другими: «Геть автокефалію — петлюрівську — куркульську церкву», «Хай живе пролетарська правда», «Хай живе КСМ» та ще багато інших.

[...] Хтось гукнув: «Хай живе п'ятикутна зірка, яка сяє усім гнаним й голодним», «Геть шестикутну». Після цих слів вся молодь кинулася на автокефалістів й одібрали від них їхню зірку, і зробили під спів Інтернаціоналу з неї п'ятикутну.

Автокефалія розбіглась. А селянська червона молодь наліпила на малюнок народження Христа серп і молот»⁵³.

Так за ширмою цинізму та глумливого безкарного святотатства, схвалюваних владою, маскувалася певна група осіб, що прагла піднятися над односельцями. Та на цьому безбожницьке дійство не завершилося. На другий день вранці у комсомольському осередку «красувалася» одібрана зірка автокефалістів з надписом «Автокефальна церква дає рай на небі, а пекло на землі». Надвечір комсомольці провели «Святвечір у комсомольців». Наступного дня заслухали доповідь «Про народження Христа». Наколядовані харчі склали на дві підводи: на першій розмістили портрет п'яного автокефаліста з надписом: «От на що колядує автокефалія»; з другої підводи з надписом: «От на що колядує молодь на чолі з КСМ» роздавали подарунки літнім.

Автор замітки Гуревич підсумував опис дійства словами: «Сила КСМ непереможна». Це, певною мірою обмежене, зауваження однак не було позбавлене сенсу. Тиск атеїстичної субкультури, раніше цілком немислимої і відсутньої в національному селі, ставав чимдалі відчутнішим: саме вона деформувала основи масової народної свідомості, що була складним сплавом релігійності та марновірства. Здавалося, раніше непорушна будівля традиційного

світогляду захиталася й давала глибинні тріщини. Під заклик — «Геть бога!»⁵⁴ — ширилася ерозія традиційної селянської свідомості в усіх її етнічних формах. До початку політики коренізації етнічні громади певною мірою від цього процесу захищав тільки мовний бар'єр.

Нищення всіх і всяких авторитетів та стереотипів вимагало створення нового пантеону святих і великомучеників. Серед них: Василь Чумак — замордований денікінцями комунар-поет, стаття про якого була опублікована в рубриці «Наші герої та мученики»⁵⁵.

Нова свідомість прищеплювалася в характерних привабливих гаслах, що вибудовували в думках пересічних обивателів уявлення про наступність і прогресивність запроваджуваних змін. Вони вдумливо пристосовувалися до всіх поворотних моментів річного циклу. Ось як, наприклад, коментувався Великдень: «Славен еси наш милий Ладо — Боже! Казали колись поганці. Христос воскрес! Казали й кажуть попи. Віра — дурман народній. Хай живе весняне свято творчості й праці, наш Червоний Великдень!»⁵⁶

Атеїстичні заходи велемовно рекламувалися й обговорювалися в пресі. В рубриці «Останні телеграми» в дні Великодня публікувалися повідомлення на кшталт: «Вінниця. 6.04. Комсомольці-євреї-друкарі постановили працювати всю ніч проти єврейської пасхи на виконання замовлень Червоного козацтва.

Одеса. 6.04. Перед єврейською пасхою в одній з синагог, що перетворена на клуб, а також у деяких школах фабзавуча були улаштовані антирелігійні вечірки»⁵⁷.

Підсумовуючи сказане вище, слід відзначити, що етнонаціональна царина була найбільш занедбаною ділянкою внутрішньої політики більшовиків на початку 20-х рр. Жодна з науково-дослідних структур не займалася спеціально дослідженням історії, етнографії та культури етнічних меншин. Національне життя практично не висвітлювалося на шпальтах місцевої і центральної преси, дотичні відомості доводиться відшукувати, орієнтуючись на місце видання періодики та прізвища фігурантів описуваних подій. Без перебільшення можна стверджувати, що самі етнічні меншини й країна в цілому на той час ще не повернулися обличчям до однієї з найважливіших складових буття поліетнічної країни, яка забезпечувала гармонійне функціонування складного суспільного організму, регулювала міжетнічні взаємини в країні, визначаючи їхнє майбутнє. Перша половина 20-х рр. на фоні визначних соціально-економічних зрушень дала відчутне зниження інтересу до національного питання в усіх колах суспільства, проте воно було тимчасовим і мало з новою силою постати через певний час на новому історичному етапі розвитку країни. Негативною стороною спаду національних рухів у першій половині 20-х рр. ХХ ст. була та обставина, що за цей час суспільство, різко змінюючись в соціально-економічному й політичному напрямках, занедбало царину міжнаціональних відносин і практично нічого не знало ані про колишній стан етносів, ані про тогочасні їхні етнокультурні проблеми.

Повсякденне життя всіх без винятку етнічних громад розвивалося на тлі глибокої соціально-економічної кризи, пересічного погіршення умов економічного й культурного відтворення, розгулу бандитизму, численних соціальних хвороб, обмеженості та брутальної жорстокості місцевих властей. Перехід до

нової економічної політики, зумовлений критичним загостренням соціально-економічних суперечностей і підвищенням політичної нестабільності в країні, упередив критичне загострення міжнаціональних суперечностей, викликаних радикальними, вкрай непопулярними економічними й соціальними заходами більшовиків.

Упродовж першої половини 20-х рр. ХХ ст. регіони компактного мешкання етнічних меншин перетворилися на осередки погано маскованої конфліктності, свого роду «гарячі точки», що погано піддавалися заходам державного керування. Не останню роль у цьому відіграло те, що радянська система робила лише перші кроки як діюча модель державного життя, а не декларативна форма революційної активності певних соціальних шарів. Характер комуністичного р. г. на місцях визначався надзвичайно могутньою й агресивною фразеологією часів революції та воєнного комунізму. Повсякденне життя народу України перетворилося на щоденну боротьбу за виживання: обмеженість матеріальних ресурсів, голод 1921–1922 рр., зловживання влади та постреволуційний шок стали найприкметнішими ознаками щоденного існування регіонів. На перший погляд більш різноманітне та бурхливе життя міст не відрізнялося на краще від затероризованого села: вони захлиналися в безробітті, убогості, побутовому колапсі, епідемічних навалах. У цій ситуації трансформована більшовиками національна ідея відіграла роль світоча, що подарував народові *надію*.

***Дисбаланс бажаного та досягнутого:
етноси та радянська влада — наслідки взаємодії
(друга половина 20-х рр.)***

Українська революція та воєнно-революційні події подальших років докорінно змінили соціально-економічні відносини в країні та внутрішній ринок зайнятості. Найголовніші соціально-економічні заходи УНР (ліквідація поміщицького землеволодіння, скасування смуги осілості, проголошення правової рівності етносів країни), з одного боку, здійснили давно назрілі перетворення, з іншого, поставили суспільство на межі соціальних катаклізмів, які мала спричинити боротьба за перерозподіл сфер впливу у виробництві й споживанні суспільного багатства. Політика воєнного комунізму лише поглибила соціально-економічний занепад і поставила суспільство впритул до вирішення проблеми виживання. Врешті голод 1921–1922 рр. став логічним наслідком безвідповідального революційного запалу, який позбавив суспільство внутрішньої стабільності й усталених орієнтирів розвитку.

Запекла боротьба на ХІІ з'їзді ВКП(б) між поборниками централізму й тими, хто не бачив альтернативи лібералізації в питаннях національно-державного будівництва, передувала «оксамитовій революції» згори, що дістала назву політики коренізації. Вона, безумовно, була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в радянській державі. Значна частина комуністичної номенклатури в центрі й на місцях у цей час вже розуміла, що альтернативою розширення суспільної бази рад шляхом політики коренізації є суспільний вибух, здатний рознести весь СРСР і кожному з

його державних складових. Політика коренізації була вкрай своєчасною та життєво необхідною для оздоровлення внутрішнього життя суспільства, опанування думками і сподіваннями суспільно активних громадян на якісно новому рівні в нових історичних умовах.

Етап непритомної боротьби з націоналістичними та дрібнобуржуазними організаціями в республіці підходив до кінця. Впродовж 1920–1923 рр. ВЧК та її наступник — НКВД знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах УСРР. Віхами діяльності установ стали ліквідація махновщини й місцевого політичного бандитизму, Польської організації військової та заборона сіоністського руху. Проте до фактичного опанування суспільно-політичною свідомістю етнічних громад було ще далеко.

Ігнорування національних особливостей створило на середину 20-х рр. вибухонебезпечну ситуацію в значних за територією та вагою у виробничому житті республіки регіонах Західної, Східної та Південної України, з яких остання традиційно була житницею УСРР та Союзу. Більшовицька практика господарювання привела до розорення значної маси селянства. Натуралізація селянських господарств вкупі з суспільною напівправністю класу знекровлювала виробниче і суспільно-політичне життя важливих у стратегічному відношенні регіонів, вела до стагнації сільськогосподарського сектору, що з часом послаблювало країну в цілому.

Як ми з'ясували раніше, українська радянська держава не відразу звернула свою увагу на етнічні громади, тривалий час адміністративні та соціально-економічні заходи в їхньому середовищі здійснювалися на загальних підставах. Накопичення й загострення суперечностей у сфері міжнаціональних взаємин, з одного боку, та проголошення політики коренізації, з іншого, змусили уряд України повернутись обличчям до необхідності з'ясування тогочасних проблем етнічних громад та визначення їхньої специфіки.

Матеріали фронтальних обстежень найбільш чисельних етнічних громад УСРР, здійснених упродовж 1924–1925 рр. співробітниками ЦКНМ при ВУЦВК Я. Саулевичем, Ф. Бітнером, С. Ялі та іншими, за широтою досліджуваних питань та вдумливістю опрацювання матеріалу сміливо можна віднести до архівних скарбів. Звіти керівників національних секцій ЦКНМ містять різноманітний матеріал про повсякденне життя етнічних громад на початковому етапі коренізації. Саме вони дозволили урядові України скласти відносно цілісну етнонаціональну карту республіки, стали підосновою розробки і запровадження етнічно орієнтованих програм та реформ.

Останні, зокрема, констатували, що майже п'ять років процес «радянзації» в місцях компактного розселення етнічних меншин тупцював на місці. Діапазон стадіального положення, соціальної зрілості та етнокультурного розвитку етнічних груп України був значним. Як вважали сучасники, за основними господарськими та культурними показниками безперечно першість серед етнічних громад посідали німці, які, попри щирю повагу оточуючого населення, залишалися однією з найбільш замкнутих і консервативних громад.

Німці України не становили єдиної етнокультурної спільноти: вони включали волинських, одеських, маріупольських німців та менонітів. Незважаючи на певні етнокультурні (зокрема, мовні) та конфесійні відмінності, в тому, що стосувалося матеріальної культури та повсякденного буття, німецькі субетнічні

групи виявляли багато спільного. Базові принципи життєдіяльності громад обумовлювалися різними версіями протестантизму, вимогливими до особистісного і громадського життя особи. Від неї вони вимагали глибинної віри, постійного духовного самовдосконалення, тісної співпраці в релігійній громаді, виваженості, порядності, працелюбності, смирення, чесності. Попри очевидні внутрішні міжконфесійні конфлікти, німецькі громади вирізняв зразковий порядок внутрішнього громадського життя та господарювання. Основою його відтворення впродовж десятиліть був принцип майорату, що забезпечував сталість розмірів німецького землекористування. Все інше в господарстві німця та принципах його щоденного існування було похідним.

Влучну характеристику мариупольського німця, до якої навряд щось можна додати, дав свого часу П. Піневич: «До основних типових ознак мариупольського німця відноситься: працелюбність, що передається з покоління в покоління, наполегливість в досягненні поставленої мети, іноді розумна серйозна наполегливість та обачливість, вдумливість та непідкупна чесність. Німець — землероб, почасти садівник, серйозний промисловець, але не аферист-ловкач, який крізь пальці пропускає сотні справ і будує свій маєток на піску; повільно, але вірно і спокійно він кожного разу прямує до наміченої мети у веденні господарства і переважно досягає її. У сімейному побуті, — він строгий, навіть суворий батько, який дотримується старовинних традицій, що поступово витісняються новим революційним побутом. В господарстві він ощадливий і навіть скупий на некорисні витрати, загалом, німці живуть у цілковитому достатку та ситості [...], німець за вдачею консерватор глибокий та переконаний [...] навкруги чистота і порядок, навкруги все міцне й кріпке і на диво одноманітне й монотонне, так само, як одноманітний, монотонний та повільний і сам господар цих поселень — німець»⁵⁸.

Усім, що мав у дорадянську добу, німецький колоніст завдячував своїй невтомній щоденній праці та впертості. Саме про це йшлося в народній пісні волинських німців:

Так, як німецький селянин, ніхто не сягнув,
Адже він про найгірший кавалок землі не забув...
Все усердя, енергію й працю віддає він землі,
А з того утворюються гарні маєтки,
Так що все (коло німця) існує й сміється...
Коли б наші батьки побачили цеє,
То їхні мізки загальмувались би з великого дива...
Ох, що то за тяжкі часи були,
Коли в незаможньому стані перебували наші батьки...
Але ж тепера все навпаки.
Зараз носять хутра дорогі, —
В атласних спідницях — у тонких сорочках
Допіру ходить наше жіноцтво⁵⁹.

Не менш благополучним видавалося до війни життя німців Приазов'я. Ось яким чином змалював свого часу буття невеличкої колонії Марієнталь І. Стріонов: «Садібні ділянки у німецьких колоністів були великі, що займали

декілька гектарів землі. Садиби з боку вулиці були огорожені невисокими цегляними парканами, одного типу у всіх мешканців. Будівлі у всіх були також одного типу — під однією покрівлею житло, господарські приміщення для худоби, зберігання кормів та реманенту, аж до колодязів, аби взимку не виходити на вулицю. Горища приміщень були високі, розраховані на зберігання зерна та інших продуктів та речей.

Між фасадом будинків та парканом у всіх мешканців колонії були квітники, з обох сторін вулиці обсажені декоративними деревами — акацією, шовковицею та іншими. Передня частина садиб, напроти будівель, використовувалася під господарські потреби: токи для обмолоту зерна, зберігання грубих кормів у скиртах. Задня ж частина садиб використовувалася під фруктові сади та городи, а головним чином — для посадки картоплі. Поміж сусідами садиби не відроджувалися, як у наших та українських селах, а відділялися декоративними насадженнями (шовковиці, акація).

Рілля колоністів знаходилася поряд із садибами, майже так, як у хуторян. При польових роботах вони не відривалися від своїх садиб, як наші селяни, які знаходилися тижнями на своїх полях, не повертаючись додому⁶⁰.

Продукція тваринництва також була кращою, ніж у нас: вони тримали худобу кращої породи, годували її якісними кормами і в установлені строки по годинах та отримували більше продуктивності від своєї худоби. Особливо вони вміли вирощувати свиней, доводячи їх швидко до вищої жирності (славилися німецькі шпик, ковбаси, окороки із свинини).

У німців-колоністів всюди — у дворах, у приміщеннях, на полях, на вулицях — був зразковий порядок і залізна дисципліна. Вони не любили кидати слова на вітер, діяли по приказці: «Сказано — зроблено»⁶¹.

Вступ Російської імперії до Першої світової війни став відліковою точкою непоправних втрат німецької спільноти України як у матеріальному, так і в соціальному відношенні. Внаслідок примусових репатріацій та обмежувальних заходів 1914–1917 рр. німці перестали бути провідною економічною силою прикордонних територій, більшість німецьких поселень була перейменована на російські відповідники. Повернувшись до України після 1917 р., репатріанти знайшли свої оселі зруйнованими, змушені були відвойовувати їх у нових господарів. Зовсім не випадково вони відкрито підтримували окупаційні війська, брали участь в антирадянських повстаннях і плекали надію на відокремлення колоній у спеціальну адміністративно-територіальну одиницю, підпорядковану Німеччині. В результаті південноукраїнські німецькі колонії потрапляли під нищівні погроми як махновських військ, так і низки військових з'єднань, які розглядали їх як осередки класового та іноземного ворога. На кінець 1920 р. вони справляли прикре враження. В інформації новопризначеного у листопаді 1920 р. голови Пришибського волосного ревкому, якого важко було запідозрити у прихованих симпатіях до німців, становище колоністів та його причини описані вичерпно. — Впродовж усієї війни волость перебувала у зоні бойових дій. Відступаючи, війська забирали з собою все, що могли, спекулюючи награбованим майном у містах. Унаслідок безперервних конфіскацій волость залишилася без тяглової сили, були села, де з 300 коней лишився один. У с. Гохштадт з 350 голів лишилося 7. Всі держустанови, школи і населення не

мають палива. Врожай 1920 р. значною частиною загинув у полі через безкінечні бойові дії та відсутність тягла. «... Нейменталь — загинуло 240 десятин, Гейдельберг — 400 десятин, Тифенбрут — більше 100 десятин, у Блюменталі та Гохштадті немає ні зернятка. Городини та баштани майже всі пропали. Звезений до дворів хліб майже весь пішов на корм коням заможних військових частин»⁶². На довершення розпочалася чума рогатої худоби, яка винищила 80–90% стада. Щоночі тривають грабунки мародерів. Налагодження самооборони неможливе через відсутність працівників та зброї. На всю волость — 3 гвинтівки.

Голод 1921–1922 рр. тяжко вразив німецькі колонії, в значній їх частині селянство вело нужденне життя: маючи одну корову, сім'ї виживали за рахунок молока та трав'яного супу, масла не було зовсім, хліб — дуже рідко, хати здебільшого без даху, оскільки солома була використана на корм для худоби⁶³.

Більшовицька аграрна реформа початку 20-х рр. прирєкла німецькі колонії на досить швидко та безальтернативну деградацію, вона ж стала підосновою докорінних змін у повсякденному житті німецького села, перш за все в тому, що стосувалося виробничих циклів. Класичне німецьке фермерське господарство дорадянської епохи з його великим (32–64 дес.) земельним наділом, найманою працею батраків, громіздкими господарськими будівлями, великим стадом свійської худоби, сучасним сільськогосподарським реманентом у повоєнну епоху майже зникло. Поселищне розкуркулювання та різке зменшення норм землекористування викликало господарський колапс у потерпілих від них колоніях. Справа була не лише в розчаруванні селянства політикою радянської влади, а в тім, що розмір селянського землекористування був визначальним чинником організації одноосібного господарства, його структури, прибутковості, ефективності. Іншими словами, спроможність до розвитку, міцність господарств колишніх колоністів визначалася саме тим фактом, що вони мали в своєму розпорядженні стільки землі, скільки потрібно було для розширеного відтворення одноосібного селянського господарства, заснованого на переважно власній праці. На підтвердження цієї думки, здається, можна навести колективну думку СГВ [Союз голландських вихідців. — *Л.Я.*], яка послідовно проводилася його керівниками впродовж непу, про те, що встановлені радянським урядом норми землекористування є такими, на яких неможливо вести господарство⁶⁴.

Наголошуючи на неможливості вести господарство, меноніти мали на увазі не будь-яке господарство, а високопродуктивне й прибуткове. Власне, на уявленні про пряму залежність рівня статків господаря від розміру його господарства ґрунтувався й принцип успадкування, що здавна затвердився в німецьких поселеннях. Земельний наділ, як середній (32 дес.), так і максимальний (65 дес.), не дробився, а переходив у спадок цілком. Протягом усієї історії свого існування та господарської діяльності в Російській імперії німці, меноніти, зокрема, продемонстрували не лише свою господарську вправність, а й той на сьогодні незаперечний факт, що високоефективне сільськогосподарське виробництво можна налагодити, лише маючи відповідну земельну ділянку.

На момент більшовицької аграрної реформи чи не найбільші норми землекористування серед трудових дрібнокапіталістичних господарств України мали менонітські господарства. За так званого зрівняння земельних площ 1921 р. їхні

ділянки зменшилися пересічно вдвічі. Різкі суперечності, викликані цим заходом, спонукали український уряд протягом років додатково опрацьовувати питання землекористування та землевпорядження менонітських колоній. Згідно висновків спеціальних комісій ВУЦВК було ухвалено (16 червня 1924 р.) довести землекористування в менонітських колоніях до 16 та 32 дес. на двір, відводячи водночас 20% землі під толоку й 1% під лісонасадження⁶⁵.

Для радянських та господарських органів не був секретом очевидний економічний регрес менонітських колоній, спричинений зниженням норм землекористування. І перші, й другі зазначали, що його наслідком стали «невідповідність основного й оборотного капіталів у господарстві»⁶⁶, занепад господарських будівель, тваринництва. Спеціальна комісія, створена для обстеження СГВ⁶⁷, у своїй доповіді президії ВУЦВК констатувала наступне: «Система господарювання в менонітських колоніях збереглася стара, яка була введена відповідно до тих норм землекористування, що були раніше, стосовно господарства в 65 дес. При зменшенні норм землекористування до 16 дес. на господарство та при існуванні громіздких будівель та скороченні реманенту, прийнята раніше система господарювання не може бути раціональною [...]. Такий консерватизм відбивається на менонітських господарствах, що в теперішній час не можуть бути визнані кращими порівняно з іншими селянськими господарствами»⁶⁸.

Звинувачуючи правління СГВ у відсутності діяльності по «якнайскорішому переходу [...] на нові форми більш раціональної системи господарювання», Комісія перекладала відповідальність за господарський занепад колоністів з уряду на суспільну організацію менонітів, що намагалася відновити колишні економічні основи їхнього етновідтворення. Вказуючи на необхідність перебудови менонітських господарств відповідно до нових господарських умов, урядовці виходили з тієї позиції, що їхнє землекористування залишатиметься незмінним протягом наступних років. Урядова інституція добре усвідомлювала, що уряд не мав жодних ресурсів для відтворення менонітських господарств у колишніх розмірах, і що ухвалені досить високі, хоча й не прийнятні для останніх норми землекористування, були суттєвою поступкою влади перед загрозою масової еміграції громади з країни. У службових документах рекомендувалося «...посилити політроботу серед українського селянства в напрямку викорінення явищ національної ворожнечі, причому, при здійсненні остаточного землевпорядження внести поправки до землекористування українського населення в особливо гострих випадках». Однак, реальні обставини повсякденного господарювання в перенаселеній республіці, переважна більшість селянства якої страждала від гострого земельного голоду, об'єктивно поглиблювали процеси стагнації господарств колишніх колоністів. Збільшення податку на худобу (вона обкладалася нарівні з засівами) та зменшення норм землекористування негативно впливали на поголів'я робочої та свійської худоби. Переважна більшість німецьких господарств після більшовицької земельної реформи стала середняцькою і вела натуральне господарство. Робота німецької господині була типовою для селянки: прясти, в'язати, шити білизну, поратися в присадибному господарстві, латати одяг, готувати їжу.

І все ж побутові умови німців залишалися значно кращими за переважну більшість селян України. Двір волинських німців (яким було притаманне хутірське землекористування) був правильної прямокутної форми. Земля розташовувалася навколо двору таким чином, що з власного двору господар міг за раз оглянути все своє господарство. На кращому місці розташовувалася хата, побілена білою глиною, переважно під солом'яною, але досить часто — тесовою, рідко — черепичною, бляшаною крівлею. Переважаючий тип помешкання становило 4-камерне житло: «велика, гарна» кімната, спальня, житловий покій, кухня-їдальня. Підлога в хаті найчастіше — дощана, рідко — фарбована, переважно — шарована мокрим піском і соломою, або золюю таким чином, щоб була чиста — біла. Небагато жител мали обшальовану й пофарбовану стелю. Серед німців був поширений звичай розвішувати в покоях картинки та написи релігійного змісту. Окремі з них досить виразно характеризували світогляд власників житла: «Будьте веселі в надії», «Терплячи в біді, — затримуйтеся на молитві», «Все можливо для того, хто твердо вірує», «Твоє ярмо м'яке, а мій тягар — легкий», «Навчись терпіти без нарікання»⁶⁹.

Радянські працівники відзначали переобтяженість німецького господарства господарськими будівлями, які воно впродовж 20-х рр. стало неспроможним утримувати. Найбільшою спорудою в німецькому господарстві зазвичай була клуня, трохи меншою — стайня і лише на третьому місці була хата. На відміну від української хати, німецьке житло мало виразний європейський вигляд, хоча більшість домашнього краму була саморобною. Серед німців значного поширення набули ліжка, кушетки, шафи. Однак, переоцінювати комфортність німецьких помешкань не слід, все ж вони не набагато обігнали пересічне українське міщанство і не знали багатьох тогочасних ознак цивілізації. Так, приміром, німці волинської колонії Анета лише в 1874 р. побачили газову лампу. Одну з них разом з пачкою сірників купив заможний колоніст у Києві. «На все це дивились, як на диво й лямпу світили лише під час свят, коли приходили гості. Але світили не довго, бо в селі не було гасу, а треба було, щоб на довше хватило того, що малось»⁷⁰.

Відданість ідеям протестантства визначала обрїї світогляду німців. Вони найменшою мірою з етнічних меншин України проявляли схильність до марновірства, первісної магїї, забобонів. Не спостерігалися в німецьких колоніях знахарство, замовляння як свїйської худоби, так і виробничих процесів. Етнологи відзначали культурність та гоноровитість німців, їхню чемність та стриманість. За однастайними спостереженнями тогочасних дослідників світогляд німецького колонїста відзначався прагматизмом і тверезістю, освяченими рїдкісною відданістю власній конфесійній групі. Ворогуючи між собою, лютерани, баптисти й менонїти, були переконані, що спасіння залежить «від твердої віри в бога»⁷¹. Релїгійність німців була органічною та запападливою, як їхня працьовитість. Святкові та недільні дні розпочиналися зі служби в церкві, надвечір колонїст відвідував благовіст. Найбільшими святами були Новий Рїк, свято Трьох Королїв (Водохреща), День молитви й каяття (в середу другого тижня великого посту), страшна п'ятниця, Великдень, Зелені свята, Свято подяки за жнива (свято Цербери), задушні дні (1 вересня), свято реформації та Рїздво⁷².

Колоритною складовою полікультурного простору України стали *єврейські сільськогосподарські колонії*. Колонії з дореволюційним досвідом існування, що компактними ареалами розміщувалися в Приазов'ї, Кременчуччині, Одещині, загалом довели свою життєздатність і започаткували особливий тип єврейської субкультури, ґрунтованої на сільськогосподарському типі виробництва. Величезний вплив на неї справили німці, які свого часу призначалися царською адміністрацією кураторами єврейських колоній.

Типове єврейське сільськогосподарське поселення планувалося за лінійним планом з широкою центральною вулицею, з обох боків якої тягнулися житлові будівлі (вони практично копіювали житла німецьких колоністів) з палісадниками. В глибині двору розміщувалися господарські будівлі, за ними клуні, городи та інші угіддя. Опис типового помешкання єврейського колоніста залишив П. Піневич: «Зовнішній вигляд житлової будівлі однотипний з німецьким будинком, поступаючись чистоті та охайності німця, будинки єврейських сільських колоністів далеко випереджають міських ремісників-євреїв, які мешкають у тіснєві та великій скупченості. Житлова кімната в таких будинках доволі простора, хоча й низька, з піччю в кутку, дерев'яними нарами в іншому та дерев'яними лавками навкруг стін; окрім лавок єдиними меблями є стіл; зрідка велика кімната перегороджується навпіл легкою дерев'яною перегородкою. В якості типової риси євреїв, як і німців, слід відзначити любов прикрашати стіни кімнати великими фотографічними портретами предків по двох лініях, оздоблюючи їх унизу штучними квітами»⁷³.

Дослідники відзначали позитивний вплив сільськогосподарської праці на здоров'я колоністів, що ж до організації внутрішнього життя громад — вона визначалася «...дідовськими традиціями, приписами й непохитним консерватизмом». Обов'язковими суспільними будівлями кожної єврейської колонії були синагога, школа і баня, які утримувалися громадським коштом. Матеріальне становище єврейських колоністів у повоєнну добу було досить скрутним, що позначалося на всіх сферах їхнього життя, перш за все харчуванні. П. Піневич з цього приводу писав: «Їдять євреї взагалі мало й скудно, але часто; за сніданок зазвичай править, як у німців, кава, яку вони виготовляють домашнім способом з ячменю, обід із 2-х блюд, причому першим нерідко буває копчена або солена риба; охоче колоністи вживають також чай»⁷⁴. І все ж ті єврейські колонії, що вціліли в Україні після погромів, порівняно з єврейським містечком, що існувало на межі виживання, були, здавалося, унаочнення перспектив подальшого розвитку єврейської громади. Проблема зміцнення економічних підвалин її відтворення в другій половині 20-х рр. правила за пріоритетний напрямок національної політики більшовицького уряду.

Слід відзначити, що визначна увага більшовицької влади обумовлювалася суто прагматичними міркуваннями. Попри колосальні проблеми, що існували в єврейській громаді на початку 20-х рр., вона залишалася доволі впливовим політичним гравцем. Перебуваючи фактично на нелегальному становищі, сіоністські організації безроздільно панували на «єврейській вулиці» і в умовах голоду, організувавши іноземну допомогу голодуючим та розподіляючи її серед них, щодень збільшували свої рейтинги. Відділ нацменшин при НКВС не на жарг був стурбований активністю представників АРА, які своєю діяльністю

сприяли самоорганізації громади, що генерувала ідеї відродження й легалізації релігійної освіти. Від колективного усвідомлення культурних потреб всього один крок лишався до формулювання вимог до влади і форми державного устрою. Пізніші за часом походження секретні матеріали НКВС та ЦК ВКП(б) підтверджують небезпідставність побоювань українських чекістів, зокрема, І. Сударського, та діячів Євобщесткому. «Відродження сіоністсько-рабинської громадськості», допущене більшовицькою владою в обмін на іноземну допомогу для виходу з голоду та здійснення грандіозної програми аграризації єврейства, на практиці перетворилося на суттєву загрозу диктатурі пролетаріату. Пізніше влада, вміло дезорганізуючи сіоністське підпілля далекосяжними спецопераціями та водночас заграючи з його іноземними інвесторами, докладала непересічних зусиль для зміцнення власної бази як у середовищі єврейського селянства, так і в найбільш проблемній зоні — містечку.

Занепад містечка надактуалізував питання господарського розвитку єврейської етнічної меншини в Україні. Ідея аграризації єврейства хоча й не була оригінальною, проте в радянських умовах набула якісно нового звучання, економічної гостроти і політичного забарвлення. З площини регулювання господарських і соціальних процесів на середину 20-х рр. вона перейшла в площину боротьби за політичну владу, забезпечення підтримки єврейського електорату.

В інформаційній записці ЦК КП(б)У від 12 серпня 1925 р. «Про єврейське переселення» в УРСР відзначалося існування 92 містечок з переважаючим єврейським населенням чисельністю 145 701 особа. До особливостей економічної системи містечка документом віднесене характерне співвідношення між самодіяльним і несамодіяльним населенням (за даними міського перепису населення України 1923 р. воно складало 34 : 66 у той час, як пересічно по УСРР — 42 : 58). Питома вага євреїв у містечковому населенні Подільської губернії (де концентрація єврейського населення була особливо високою) сягала 75,1%, в інших регіонах єврейське населення не завжди було провідною етнічною групою в містечках, але становило від 30 до 50% їхньої людності. В Одеській губернії, наприклад, таких містечок і невеликих міст було до 70-ти. Згідно з даними загальносоюзного перепису 1926 р. із загального числа 1 574 000 євреїв України, 1 281 615 були міськими мешканцями і близько половини їх — тобто понад 600 тис. — мешканцями штетлів. Це була чисельна субкультурна група, яка внаслідок складності свого господарського становища генерувала протестні настрої щодо радянської дійсності і мала безліч можливостей донести їх до світової громадськості. Власне, саме завдяки їй «єврейське питання» перетворилося на одну з центральних проблем радянської внутрішньої й зовнішньої політики.

В силу історичних обставин єврейське містечкове населення було торгівельним посередником між містом й селом, між промисловістю і сільським господарством. Містечкові кустарі й ремісники (за даними губернської статистики 1925 р. у Подільській губернії євреї становили 80% їх складу) в своїй виробничо-торгівельній діяльності гнучко реагували на потреби селянського ринку, заповнюючи своєю продукцією прогалини, не заповнені великою промисловістю. Торговці й кустарі їздили по сільських ярмарках і продавали чи

обмінювали кустарно-промислові вироби та міські товари. Відомості про це знаходимо в документах як загальноукраїнського, так і регіонального рівнів. Однак, відразу після затвердження радянської влади така діяльність стала протиправною.

Протягом непу криза, що охопила єврейські містечка, поглиблювалася з року в рік. Непідсильний податковий тиск, радикалізм соціальної політики, громадянська напівправність мешканців штетлів у країні диктатури пролетаріату стали підґрунтям опозиційності громади до радянської влади, зростання сіоністського підпілля, що, власне, й спонукало ЦК КП(б)У звернути увагу на єврейську проблему в УСРР. Події розгорталися наступним чином. — В середині 1924 р. партійно-державне керівництво Подільської губернії виявило чисельну й впливову нелегальну сіоністську організацію. Незважаючи на переслідування, наприкінці року вона виступила серед кустарів із власним наказом депутатам на виборах Вінницької міської ради, в якому окреслила інтереси й права єврейських кустарів. Оригінал цього документу Подільський губком КП(б)У направив до ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б), після чого останній зажадав від губкому інформацію про становище кустарів у губернії і роботу серед них. Матеріали, що надходили з місць, доволі скоро розвіяли ідеалістичні псевдо-інтернаціоналістські ілюзії комуністичного проводу України, який, слід віддати йому належне, оперативно відреагував на складну проблему, підключивши до її опрацювання всі дотичні відомства, зокрема, й створену навесні 1924 р. ЦКНМ. Комісія приступила до з'ясування становища єврейської громади невідкладно. Звіт установи за квітень–вересень 1924 р. сутність економічних проблем єврейства визначив таким чином: «В теперішній час з розвитком держторгівлі й кооперації, яка катастрофічно впливає на приватний капітал, [...] спостерігається серед євреїв безвихідне становище. Перед ЦКНМ ставилося питання дати вихід більшому населенню, тобто залучити до землеробської праці»⁷⁵.

24 грудня 1924 р. Голоvbюро єврейських секцій при ЦК КП(б)У розглянуло питання про звернення громадян — євреїв міст і містечок Могилівського округу Подільської губернії до Центрального Бюро Євсекцій при ЦК РКП(б) і ЦКНМ при ВУЦВК зі скаргами на представників місцевої влади, звинувачених у хабарництві й антисемітизмі. Було ухвалено рішення провести ґрунтовне обстеження. Це надзвичайно складне завдання було покладене на ЦКНМ.

Наприкінці 1924 — в 1925 рр. Комісія здійснила фронтальні обстеження умов життя єврейського населення в Подільській та інших губерніях України. Результати їх були тривожними. Перевірка великої кількості заяв і скарг євреїв Поділля підтвердила їхню слухність, про що губком КП(б)У в березні 1925 р. інформував ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б). Місцеві партійні, а, отже, й державні органи, як зазначається в інформації, вважали, що в містечках їм «робити нічого» і розглядали податкові пільги та інші «непівські» директиви центральних радянських органів як «вплив на партійців дрібнобуржуазної стихії». Директиви не виконувались і замінялися місцевою правовою творчістю: податковими утисками, відстороненням від виборів до рад, участі в кооперації. Внаслідок чого становище містечкового населення «межувало із злиднями».

Була й інша складова економічного занепаду містечкових кустарів, про яку місцевій виконавчій гілці влади була несила говорити вголос — у низці

місцевостей влада просто не керувала ситуацією. Аби проілюструвати тогочасні обставини існування пересічного єврейського містечка наведемо текст листа союзу кустарів м. Томашполь (Тульчинська округа), адресованого голові ВУЦВК Г. Петровському і датованого 22 серпня 1925 р. (!) — «В нашем районе на всей территории быв Ямпольского уезда страшно развился бандитизм, так что жизнь и вся торговля остановилась. Невозможно выехать за город. Грабят и убивают. Уже 5 месяцев как ежедневно бывают грабежи и убийства.

15 августа в 10^{ти} верстах от Томашполя зарезали еврея. У извозчика крестьянина забрали лошадей. Несколько дней тому назад у нескольких крестьян, возвращавшихся домой, забрали 600 рублей и хорошенько избили. Ограбили также бедных скупщиков яиц. По дороге на ярмарку в м. Жирин бандиты остановили 40 человек с подводами и без подвод евреев, крестьян. Всех ограбили и избили. Недавно, недалеко от Томашполя была убита еврейская семья (кузнеца) из 3 человек, имущество ограблено. Родственники этой семьи привезли двух собак ищейек. Одна ищейка ворвалась в дом какой-то крестьянки, но из этого ничего не вышло.

Возвращаясь [так у тексті — Л.Я.] парня Велика из Томашполя домой в Москалевку убили в 10 верстах от Томашполя за то, что он не так быстро отдал вырученные им деньги за кожу. Бандиты также остановили 3 подводы, там было 15 человек. Всех перевязали, как овец на бойне, избив, ограбили. Товар и лошадей забрали, а пострадавших оставили завязанными как мужчин, так и женщин. Еврей, который продал дом, чтобы отвезти приданое девушке сироте, не поспешил отдать эти деньги и ему револьвером выбили зубы и один глаз вытек. Таких грабежей и убийств очень много. В 18-ти верстах от Томашполя в местечко Баровку ворвались 13 бандитов, ограбили сельсовет (!) и еврейские семьи.

Наша милиция довольно слабая, чтобы препятствовать таким нападениям, потому что у нас в милиции 1 начальник и 2 милиционера. Незначительным сопротивлением можно было бы ликвидировать бандитов, потому что это не (мировая) массовая организация, а некоторые крестьяне села. Но они уверены, что никакого наказания не будет за грабежи и убийства, и следствием этого прибавилось 80% бедняков, умирающих с голоду. Ужас охватывает, когда проходишь улицы и видишь, как люди сидят на земле с печальными лицами (как будто оплакивают мертвеца) вздыхают и спрашивают: «Что будет, откуда мы будем питаться?»

Чтобы дома устраивать трестовские дела нужно иметь большой капитал, выехать же за город, рискуешь жизнью. Некоторые говорят: «Недавно мы имели деньги и их тоже потеряли на ярмарках. Некоторые говорят: «Почему им не грабить, когда советская власть им не препятствует в счастливой и легкой (наживе) работе. На самой небольшой ярмарке бандиты получают 200–300 червонцев. Очень скоро они наверно придут в еврейск. местечки, никого не (пугаясь) боясь и будут убивать».

Так как Советская власть окрепла, мы просим принимать скорее самые строгие меры, чтобы остановить эти страшные убийства и грабежи, чтобы мирные граждане могли спокойно жить. Советская власть может твердым (голосом) и грозным словом сказать бандитам: «Отнимите ваши окровавленные руки от людей, они тоже не виновны».

Да здравствует мир между народами на равных правах!

В последнюю минуту перед отсылкой этого письма в местечке всех охватил ужас. Вчера на всех ярмарках во всех местечках по всей территории б. Ямпольского уезда вплоть до Днестра до рубежной границы убили много евреев и ограбили. Мы Союз кустарей местечка Томашполя страшно огорчены и беспокоимся [так у тексті — Л.Я.], потому что из-за этих нападений все местечки замерли. Никто не приезжает, и потому у нас нет источников дохода.

От имени всех евреев и кустарей подписываются

Кустарь Нохим Страшун»⁷⁶.

Невдовзі раніше затушовувана єврейська проблема вийшла за межі Правобережжя й України, а центр її обговорення перемістився до Кремля. Помітна фігура євсекції — С. Діманштейн⁷⁷ — у 1926 р. підсумував наслідки партійних ревізій наступним чином: «Від революції переважна більшість євреїв навіть програла, а не виграла. Якщо взяти загальне становище євреїв у містечках до революції й тепер, то вийде, що 15–20% покращили своє становище після революції, 30% залишилися в тому ж становищі і у 50% становище погіршилося. Левова частка євреїв жила з ремесла, торгівлі, тепер це у них зникло з рук [...] єврейське населення в містечках вмирає, молодь уходить у контрабанду, де знаходить собі вихід людина ні до чого не пристосована»⁷⁸.

Відчай та апатія позбавленої засобів існування та перспектив єврейської молоді зафіксовані в звіті Д. Моніна, його свідчення тим більш вражають, що стосуються комсомольців: значні шари містечкового населення голодують, молодь на 80–90% безробітна, у Кам'янецькій окрузі комсомолец покінчив життя самогубством через відсутність засобів існування, один з юнаків-кустарів на зборах заявив: «Якщо ви не переселите нас на землю, ми вимремо або покінчимо з собою»⁷⁹.

Політичні настрої єврейства обумовлювалися національною ізоляваністю, фінансовою та матеріальною залежністю від допомоги з-за кордону з боку Джойнт, ЄКО та інших організацій. Все це створювало сприятливі умови для зростання чисельності й впливовості заборонених радянською владою сіоністських партій та організацій, які в перевибірній кампанії 1924/25 року згуртовано виступили під гаслом «Ради без комуністів».

3 квітня 1925 р. секретаріат Центральної Контрольної Комісії КП(б)У розглянув питання «Про обстеження єврейських містечок Подільської губернії за матеріалами комісії Подільського Губкому і Губ КК». В ухваленому рішенні, наступного дня розісланому по губерніях, Подільській ГубКК КП(б)У пропонувався припинити виявлені обстеженням зловживання. Разом з тим перед ЦК КП(б)У ставилося питання про необхідність поглибленого обстеження містечок в інших губерніях.

Про те, що становище єврейства Подільської губернії було не винятком, свідчить звіт інструктора Голоvbюро Євсекції при ЦК КП(б)У Фельдмана про поїздку на Волинь. Документ не датований, але за змістом можемо датувати його весною 1925 р. В ньому зазначається, що кустарі в містечках Волині склали від 35 до 60% населення і об'єднувалися переважно в постачально-збутові товариства. Місцева влада припустилася низки прорахунків щодо містечкового населення, особливо в податковій політиці. Як наслідок, не більше

20% із 93 обстежених кустарів та ремісників м. Остропіль були спроможні годувати родини і сплачувати державні податки.

У звіті Коростенського окружного КП(б)У і доповідній записці обліково-розподільного відділу ЦК РКП(б) «Про роботу серед кустарів-одинаків», датованих кінцем весни 1925 р., зображена аналогічна ситуація із станом містечкового населення Київської губернії: переобтяження податками, заборона участі в кооперації, демонстрація з нагоди революційних свят, посилення активності і впливу сіоністів. У двох узагальнюючих документах про сіоністський рух на Україні, підготовлених Голоvbюро Євсекції при ЦК КП(б)У в березні 1925 р. і ГПУ у вересні 1925 р., важкі умови життя євреїв, особливо в містечках, називалися головною причиною зростання сіоністського підпілля. В звіті БНМ (бюро національних меншин) Київського губвиконкому за березень 1925 р. голова губвиконкому Гринько змальовував становище містечка наступним чином: «Єврейські кустарі — в тяжкому становищі, інша частина за роки війни практично декласована внаслідок погромів. Ця декласована маса залишається, таким чином, геть необгрунтованою, безперспективною, неактивною й до радянської влади зовсім байдужою [...] доволі значна частка євреїв, як у губернському центрі, так і в містечках живе виключно з того, що отримує посилки та підтримку від своїх рідних з Америки [...]»⁸⁰.

Отож, на середину 20-х рр. «єврейське питання», як таке, включало низку взаємообумовлених складових (господарський занепад містечка, економічне розорення торговців і ремісників, декласування та люмпенізація містечкового єврейства, поширення антирадянських настроїв в єврейському середовищі, збільшення впливу заборонених сіоністських організацій, антисемітизм оточуючого населення та органів місцевої влади) і було одним з найгостріших в Україні. Особливої ж актуальності, за даними ЦКНМ, воно набуло на Правобережжі та Одещині.

Одностайність висновків партійних ревізорів та зміст висловлюваних ними застережень не дають підстав вважати, що партійне керівництво республіки та Союзу турбувало погіршення становища мешканців штетлів, як таке. Не відновлення в повному обсязі їхніх громадянських та політичних прав, а забезпечення більшовицької влади від генерованих штетлами загроз, становило мету внутрішньої політики стосовно єврейської громади. Раніше не педальована ідея єврейської сільськогосподарської колонізації в переломному 1925 р. дала в руки радянського уряду УСРР «карт бланш». Вона не була новою: враховуючи проблеми регулювання суспільних і виробничих відносин у містечку, Відділ національних меншин НКВС в останні дні свого існування ще 14 лютого 1924 р. звернувся до відповідних відомств, зокрема, до НКЗему, з ініціативою про вироблення «в терміновому порядку [...] організаційної програми єврейського переселенства на вільні землі в районах єврейських колоній за участю представників Відділу нацменшин НКВС та ОРТу»⁸¹. Ідея колонізації півдня України ініціювалася ОРТом, який, підсумовуючи досвід 1921–1923 рр. притягнення євреїв Правобережжя до виробничої справи, визнав крайню обмеженість місцевих ресурсів. За даними організації в 1921 р. до землеробської праці на Правобережжі перейшли 4 290 осіб, яким було надано 5 184 дес. землі; в 1922 р. землеробами стали 13 954 євреїв, які отримали 14 900 дес.; 1923 р. 28 328 осіб

були наділені 36 536 дес. землі. «Ці цифри, — писав ОРТ у листі до Відділу НМ НКВС, — в абсолютному їхньому вигляді не являють з себе нічого значного в республіканському масштабі»⁸². Становище новостворених колоній було злиденним. В узагальнюючій записці заступника голови Зінов'євського окрбюроацмен воно охарактеризоване без прикрас: колективи забезпечені інвентарем на 10–15%, відстань від житла до наділів — 8–35 верств, грошей на будівництво нема⁸³. Звичайно, вважати здобуті на той час результати хоча б якимось вирішенням проблем єврейської містечкової бідноти можна було лише умовно, адже ділянка в 1,2–1,4 дес. була неспроможна прогодувати родину її господаря.

З 1925 р. переселення євреїв на південь України розглядається як «ударний фронт роботи». Проте переоцінювати бажання євреїв вдатися до землеробства не приходилося. Надану спочатку губернії квоту на переселення 900 сімей довелося зменшити вдвічі. Серйозною перепорою на шляху комплектації переселенських колективів стали вимоги до майнового становища переселенців, що повинні були мати так званий «300-карбованцевий мінімум»⁸⁴.

Відчутним був потяг єврейських містечкових мешканців до переміни напрямку господарської діяльності на Одещині. Там у 1924–1925 рр. 1 055 сімей зареєструвалися як такі, що бажали стати землеробами. Проте в окрузі доволі гостро стояло питання нестачі земель, і були критично загостреними поземельні відносини в німецьких колоніях. Виокремлених для єврейської колонізації 5 000 дес. було недостатньо. БНМ Одеського ГВК вважало, що «потрібно мінімум 15 000 дес., щоби розселити хоча б 1 000 сімей»⁸⁵.

На початку 1925 р. у Волинській окрузі зареєструвалося 3 722 родини (8 708 осіб), або ж 11% єврейського населення округи, що бажали перейти до землеробської праці⁸⁶. З того ж 1925 р. переселення набуло планового характеру, в округах були створені спеціальні комісії, що опікувалися реєстрацією бажаних та комплектацією переселенських колективів. У 1925 р. у 8-ми округах УСРР зареєструвалося 14 998 родин (близько 73 тис. осіб), а протягом першої половини 1926 р. — ще 80 тис. євреїв, що прагнули стати селянами⁸⁷.

Наперед зауважимо, що прагнення вирішити «єврейську проблему» в Україні шляхом докорінної соціальної перебудови громади відіграло суперечливу роль у її подальшій долі. Захопившись ідеєю аграризації, уряд мало переймався вирішенням соціально-економічних проблем містечка. А між тим становище мешканців штетлів упродовж 20-х рр. залишалося надзвичайно складним. Датована осінню 1928 р. доповідь завідувача євбюро Зінов'євського окрпарткомітету Розенблюма відобразила генеральні тенденції трансформації єврейської громади: більшість євреїв-робітників належать до некваліфікованої робочої сили, кустарі (шевці та кравці) витісняються промисловістю, центральною фігурою єврейського селянства є біднота, торговці декласуються та емігрують за кордон. Джерелом існування всіх соціальних шарів залишається допомога закордонних родичів. Частина декласованої людності живе продажем самогону, безбандерольною торгівлею та збільшує лави так званих «базарних людей»⁸⁸. Найбільшу ж тривогу властей викликала відсутність у середовищі кустарів та євреїв-селян «відчуття громадянства Радянського Союзу»⁸⁹, і саме останнє, на наш погляд, було квінтесенцією ставлення етносу до радянського способу життя.

Намагаючись досягти корінного перелому у відносинах між владою та громадою, більшовицький уряд ініціював широкомасштабну соціальну реформу. Доволі механістична задумка влади полягала в розвантаженні правобережних містечок від надлишку населення шляхом централізованого переведення його в сільськогосподарський сектор. За державною програмою територія України була поділена на чотири переселенські райони, звідки планувалося відселити 1 774 тис. осіб надлишкового населення, в тому числі і єврейського⁹⁰. Для розореної, дезінтегрованої з економічного погляду країни це було невіддільною справою, проте, уряд УСРР ставив на революційний ентузіазм і сподівався на фінансову підтримку низки іноземних організацій. В 1925–1926 р. для створення нових єврейських сільськогосподарських колоній було виділено 108,9 тис. дес. землі в Україні та 58,4 тис. дес. у Криму. Згідно з постановою ВУЦВК (29 липня 1925 р.) «Про залучення єврейського населення до землеробської праці» уряд планував виокремити для переселенців ще 300 тис. дес. землі у Криворізькій і Херсонській округах⁹¹. Саме тут згодом були сформовані єврейські національні райони.

Раптовість переходу уряду від ігнорування економічних негараздів єврейського містечка до найшвидшого їхнього подолання визначила характер аграризації, рівень її господарської підготовленості та результативності. Втілення ідеї в життя наразилося на безліч проблем, у першу чергу — ментальних, які створили тривимірний клубок суперечностей:

- більшовики прагнули зробити аграризацію першим кроком комунізації єврейської спільноти;
- єврейство, з притаманною йому метикуватістю, намагалося перетворити аграризацію на бізнес;
- оточуюче малоземельне селянство, переважно українське, потрапляло в економічну залежність від новоявлених колоністів, і на цьому ґрунті буйно розквітав побутовий антисемітизм.

Яскраві ілюстрації вкрай суперечливих перших кроків аграризації містить монографія Л. Місінкевича. — За сільськогосподарською комуною с. Кузьмінчик Чемеровецького району (Поділля) було закріплено 52,5 дес. землі, з них — 6 дес. саду. Маючи 35 членів (з них 23 працездатних) комуна власноруч землі не обробляла, оскільки в селі мешкали лише 6 «комунарів» — решта займалися звичними промыслами в Кам'янці-Подільському. Силами наймитів комуна спромоглася засіяти 8 дес. та 7 — зорати на зяб. Комунарську худобу (корову та 6 свиней) доглядали батраки. Вчасно був зібраний лише врожай фруктів⁹².

Випадки такого, цілком сучасного ставлення до господарювання на землі, що викликало до життя напівлегальні форми суборенди, не тільки обурювали місцеве селянство, а й приводили до відвертої конфронтації. Самовільне захоплення земель колонізаційного фонду, спалення комунарських будівель (сільськогосподарський колектив «Педекс» Дунаєвецького району — вересень 1925 р.), орендованих приміщень (млин, орендований колективом у с. Січинці — серпень 1926 р.), міжетнічні бійки були явищем звичним у зоні діяльності примістечкових колгоспів. Не менше нарікань викликало господарське становище тих колективів, які існували не на папері.

Обстеження єврейських переселенських колективів в середині 20-х рр. в основних рисах діагностували проблеми, що були їм притаманні в майбутньому. Спроби уряду створити однотипні, однорідні в соціальному відношенні переселенські громади не увінчалися успіхом. Діапазон господарських показників переселенських колективів був доволі значним: від громад, що належали до заможних (таких нараховувалося до 30%)⁹³ і намагалися вести змішане господарство, відкриваючи промислові підприємства; до невеликих колективів, що вели нужденне життя.

Характер діяльності перших відверто лякав місцеві органи влади, які не мали на них жодного впливу і побоювалися зростання в їхньому середовищі нелегальних сіоністських організацій. Завідувач евсекції БНМ Катеринославського губвиконкому Зусманович таким чином змалював ситуацію, що склалася навколо цих колективів: «В єврейських колективах, що розташовані на території Криворізької та Запорізької округ, помічений уклон до відкриття промислових підприємств, тобто сільськогосподарських колективів [так у документі. — Л.Я.], в основу господарства вони не ложать землеробства, а обмежуються відкриттям підприємств і для відводу очей місцевим властям та земорганам засівають невеликі ділянки землі [...]. Всі члени таких колективів — колишні торговці, іноді й великі, та дуже невеликий відсоток ремісників. Такі колективи кредитуються органами «Джойнта» та «ЄКО» [так у документі. — Л.Я.], що сприяють відкриттю промислових підприємств, є колективи, що існують всього лише 6–7 місяців, а отримали кредити від вказаних вище організацій більше 30 тис. карбованців, окрім того такі колективи кредитуються ще й Держорганами»⁹⁴.

«Працівники місць не знають, яку лінію тримати стосовно них», — підсумовував Зусманович⁹⁵, з дописів якого видно, що подібного гатунку колективи були економічно незалежними й саме цим насторожували місцевих керівників та оточуюче селянство.

Однак, чисельно переважали переселенські колективи, становище яких було катастрофічним. Склалися вони переважно з чоловіків, які по декілька років мешкали гуртом у непридатних приміщеннях, не маючи можливості перевезти свої родини через відсутність житла⁹⁶. Доволі типовим для таких колективів був випадок, описаний у праці Х. Фінкеля, коли майже дві тисячі переселенців з Херсонської округи змушені були повертатися на зимівлю до своїх містечок⁹⁷. Означені колективи, як видно з низки документів, були покинуті напризволяще і самотужки намагалися вибитися з нужди, що було безперспективною справою, адже їх не кредитували ані американські організації, ані Сельбанк. Землевпорядження в них завершилося самим фактом нарізки землі. Враховуючи відсутність агрономічної допомоги, з одного боку, та навичок землеробської праці, з іншого, не важко уявити реальний стан речей у цих колективах та перспективи, які вони відкривали своїм членам. Зрозуміло, що їх можна було розглядати як відчайдушну спробу містечкової бідноти вирватися із замкненого кола злиденності, але аж ніяк не розрекламовану більшовиками модернізацію соціальної структури єврейства, що мала наблизити його до світлого соціалістичного майбутнього. Саме в таких колоніях у 1927–1928 рр. у зв'язку із вимерзанням озимих розпочався голод, подоланий централізованими зусиллями⁹⁸.

Радянська концепція єврейської колонізації була зорієнтована на аграризацію найбідніших верств єврейської людності. Нормативні документи жорстко контролювали включення до переселенських артілей дрібних торговців та ремісників, які використовували найману працю. Низка дослідників, зважаючи на обставини розвитку колонізаційного руху та непроглядне становище єврейських переселенських колективів, вважає спробу аграризації єврейства невдалим «соціально-економічним експериментом», оцінює її негативно і зазначає, що без закордонного фінансування єврейська колонізація, як така, була приречена.

Допомога іноземних організацій, зокрема, Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ), була справді значною і справляла неабиякий вплив на настрої єврейських колоністів. За даними ЄКТ від 12 серпня 1925 р. за перші три роки своєї діяльності в СРСР організація вклала у єврейську сільськогосподарську колонізацію 18 млн. франків.⁹⁹ За відомостями Я. Кантора, протягом 1927 р. єврейські закордонні організації для здійснення програми надали 4 949 912 руб., у той час як держава — 874 924 руб., або 17,6% від загальної суми. В той час, як радянський уряд виділяв на переселенське господарство 137 руб. кредитів, «Агро-Джойнт», ЄКТ та ТРП — відповідно від 740 до 940 руб.¹⁰⁰, що своєю чергою позначалося і на господарському становищі останніх, і на їхніх політичних поглядах.

За час здійснення програми аграризації єврейства в Україні було створено 162 нові єврейські колонії, 38 з яких розміщувалися в Херсонській окрузі, 74 — в Криворізькій, 25 — у Маріупольській та Запорозькій, 22 — в Одеській та 3 — у Мелітопольській. Проте, скоро стало ясно, що програма себе не виправдовує фінансово й соціально, вона буксує і створює безліч додаткових проблем.

Вирішення соціально-економічних проблем єврейського містечка проходило під гаслом «реконструкції соціального складу єврейського населення»¹⁰¹. З низки документів і публікацій 20-х рр. зрозуміло, що республіканське й союзне керівництво вважало соціальну структуру єврейства хворою, а своїм основним завданням називало її оздоровлення. На думку керівника єврейської секції ЦКНМ А. Глінського «містечкова проблема» полягала в тім, що [...] сотні тисяч декласованих єврейських бідняків, які вимирали з голоду, треба було залучити до виробничої праці, залучити до промисловості та сільського господарства»¹⁰². Підсумовуючи роботу українського уряду по вирішенню містечкової проблеми, він зауважив: «За декілька років, власне, зовсім перероблена та соціальна структура, що створювалася протягом тривалого історичного періоду»¹⁰³.

Спробуємо з'ясувати соціальні наслідки аграризації, залучаючи для вирішення цього завдання дотичні джерела. — За даними ЦКНМ у 1926 р. євреїв-селян нараховувалося 107 тис. осіб. із 160 тис. по всьому СРСР. Протягом 1926-1931 рр. було розселено в примістечковій зоні 37 тис. осіб, і єврейське землеробське населення склало 8,7% від загальної кількості євреїв УСРР. У 1929 р. питома вага єврейського селянства становила 9,8%. До 1931 р. за межі України було переселено більше 12 тис. осіб. (0,8%). — Зважаючи на останнє, заяви А. Глінського виглядають як політичне фразерство. Звичайно, певне покращення умов існування 10% єврейства республіки також було важливою суспільно значущою справою, проте про жодну докорінну перебудову соціальної струк-

тури єврейської меншини та вирішення містечкової проблеми говорити було зарано.

Слід зазначити, що питання аграризації стало одним з найгостріших не лише в суспільному, а й у партійному житті країни, що саме по собі говорило про великі проблеми, що супроводжували його опрацювання. Наводячи згадувані відомості про збільшення єврейського селянства, А. Глінський, відстоював на той час непохитну партійну позицію і писав: «Це настільки велике досягнення, що знаходяться навіть такі розумники, які говорять, що треба припинити переселення. Інші зауважують, що вже не вистачає контингентів. Між тим обстеження одного єврейського містечка в Ружинському районі показало, що там і зараз є 30% позбавленців, з яких більша половина — декласована біднота. Відомості з інших містечок також вказують на існування ще багатьох тисяч родин, які можна буде переселити на землю. Тому в 1931 р. на Україні намічене переселення на землю ще 7 тис. родин»¹⁰⁴.

Ставлення українського уряду до проблем, що виникали в контексті здійснення аграризації, залишалося доволі стабільним з початку її презентації до переходу до суцільної колективізації. В 1927 р. I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин висловила свою цілковиту підтримку політиці аграризації. Постанова по єврейській секції займає дев'ять сторінок тексту, з яких три присвячені економічній роботі серед єврейства. Нарада пропонувала не лише очолити єврейську колонізацію до Південної України та Криму, а й далі розвивати містечкове культурне землеробство (виноградарство, хмільництво, тютюнництво, буряківництво) поряд із здійсненням меліорації боліт Полісся, сприяти економічному піднесенню старих єврейських землеробських колоній.

Виступаючи на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1930 р.), А. Глінський у доволі різкій формі виступив проти І. Вейцблїта на захист політики аграризації, назвавши останнього ліквідатором¹⁰⁵. Причиною вбивчої критики науковця стали висловлені ним міркування про те, що не аграризації, а втягненню євреїв до великої промисловості належатиме першість у вирішенні містечкової проблеми. На нараді суспільна думка про непристосованість євреїв до землеробської праці була кваліфікована як думка класового ворога. Уряд вважав, що переселенці доволі швидко опанували нову галузь виробництва, на підтвердження чого наводилися дані про розширення посівних площ, інтенсифікацію господарств, найперше ж — про рівень колективізації у переселенських колективах (1931 р. колективізація охопила 86% переселенських колективів¹⁰⁶).

Втім, нині слід віддати належне науковим передбаченням І. Вейцблїта: саме створення й зростання єврейського пролетаріату не лише структурувало єврейську громаду, а й нанесло вирішальний удар по єврейському традиційному культурному світу. В 1931 р. рівень кооперування кустарів в єврейському середовищі був найвищим у республіці: із загального числа 135 тис. кустарів було кооперовано 110 тис. Більш-менш значним став відтік єврейської бідноти до промисловості лише з початком індустріалізації: з 18 тис. єврейської молоді, які були підготовлені фабзавучем упродовж 20-х — на початку 30-х рр., 10 тис. припадало на 1930/31 рік. 1931 р. уряд планував видати 29 тис. нарядів для забезпечення євреїв місцем роботи у промисловості та будівництві, причому за

розрахунками частка євреїв-працівників повинна була перевищити питому вагу службовців¹⁰⁷.

«Дбайливо» взяті під опіку КСМ фабзаучівці стали провідниками нової більшовицької ідеології. Саме вони вже в середині 20-х рр. ухвалювали рішення про ігнорування Суботи, працювали під час єврейської Пасхи, відмовлялися від традиційних свят на користь революційних, руйнували побутові звички й традиції власної етнічної групи. Їхнім коштом зростала не лише російськомовна субетнічна група в єврействі, але й їдишомовна субкультура пробільшовицького гатунку. Саме на її підвалинах в СРСР та Україні розбудовувалися єврейський театр, кіно та література — культурні явища якісно нового характеру. Вони справляли визначний вплив не лише на єврейську спільноту, а й на інші етноси країни, оскільки пропагували ідеї пролетарського інтернаціоналізму. Але це вже предмет іншого дослідження.

Отже, на межі 20–30-х рр. рр. загальна частка кооперованих кустарів та робітників мала скласти близько 10% (150 тис. осіб), а спільна частка залученого до землеробства та промисловості єврейського населення становила б близько 20%. Такими були результати перебудови соціальної структури єврейства на 1931 р. і вони були названі А. Глінським «колосальним досягненням», яке стало можливим лише в радянській країні.

Будь-яка критика аграризації на той час стала вже неможливою. Висвітлення практики вирішення аналогічних проблем єврейської діаспори в Польщі та Західній Європі відбувалося у формі беззастережного критиканства. Спростувалися всі намагання закордонних єврейських громад здійснити «продуктивізацію єврейської молоді», тобто, залучити її до виробничих галузей: землеробства, будівництва, ремесел тощо¹⁰⁸, незважаючи навіть на те, що роль останніх у здійсненні єврейської землеробської колонізації в СРСР була величезною.

Отож, багаторічні й нелегкі зусилля республіканського уряду, скеровані на зміну соціальної структури єврейської меншини, закінчилися забезпеченням засобами існування принаймні 20% єврейської громади, що, звичайно, було важливою справою, особливо для самих тих людей. Проте, величезна більшість меншини — близько 80% — зберегла традиційний спосіб занять і життя і не поспішала його змінювати, незважаючи ані на складності господарювання, ані податковий тиск, ані громадянську напівправність, ані агітаційні кампанії. Чому?

Складне економічне становище єврейства не було лише українською проблемою. Більшою чи меншою мірою криза надлишкової пропозиції традиційних для єврейства професій невиробничої сфери була характерною для Європи 20-х рр., що було проявом загальноєвропейської повоєнної економічної кризи. Велика питома частка представників невиробничих професій у середовищі євреїв сама по собі не була виявом «хворобливості» соціальної структури етносу і не могла викликати економічний занепад громади в цілому. Причиною екзистенціальних проблем меншини були не особливості її структури, а економічна криза в країні, що не давала соціального замовлення на неї. Воєнний комунізм, натуралізація сільськогосподарського виробництва, централізація й одержавлення механізмів товарообміну, граничне обмеження спожи-

вання товарів повсякденного вжитку та послуг зробили професії сфери обслуговування непотрібними суспільству.

Проте, представники вільних професій не поспішали змінювати обставини свого існування. Причин було декілька. Як вказувалося, радянська доктрина єврейської сільськогосподарської колонізації була пов'язана зі значними витратами, балансувала на грані повсякденного подвигу, на який були здатні далеко не всі мешканці єврейських містечок. Величезна їхня більшість воліла бідувати й перебиватися випадковими заробітками, аніж боротися за виживання в безводному степу, в умовах господарської та побутової невлаштованості, ворожості місцевого селянства. З початком суцільної колективізації єврейські переселенці відразу перетворилися на об'єкт політики одержавлення сільськогосподарського виробника, що відштовхнуло містечкове єврейство від ідеї аграризації як такої.

Заяви уряду про можливості продовження політики не відповідали дійсності. Земельні ресурси республіки були давно перерозподілені, українське селянство в низці місцевостей потерпало від малоземелля. Отже, подальше збільшення єврейського селянського класу могло перетворитися на фактор внутрішньої дестабілізації суспільства, проте не було спроможне вирішити «єврейську проблему», як таку. Новостворювана соціальна структура громади виглядала як щось доволі випадкове, невідповідне соціальній структурі як доіндустріального суспільства, так і індустріального.

Визначальним чинником, що вплинув на згортання соціальних процесів, які тільки-но почали набирати силу, став фактор часу. Створення єврейського сільськогосподарського виробника та стимулювання кооперації в середовищі кустарів з історичної точки зору були приречені, адже сама історія УСРР відвела на їхнє існування якихось п'ять років, за які, зрозуміло, вони не могли сформуватися. Радянські та партійні функціонери доволі швидко втратили інтерес до ідеї аграризації єврейської меншини. Проявом явного охолодження урядовців, з одного боку, та надзвичайного загострення суспільної думки навколо єврейського колонізаційного руху, з іншого, стало обговорення проблеми єврейської колонізації на шпальтах центральної республіканської партійної преси. Акцентуючи увагу на об'ємах державної допомоги переселенцям та розтлумачуючи факти зловживань нею з боку останніх, закликаючи «несвідоме» оточуюче селянство прихильно ставитися до своїх нових сусідів, урядовці послідовно оминали з'ясування наслідків політики аграризації. Визначаючи кількість переселених родин, наданих кредитів і збудованого житла, урядовці не наводили жодних показників новостворених єврейських господарств і практично не характеризували господарське та побутове становище земельних громад, колективів тощо. З контексту виступів партійних функціонерів з'ясовується доволі механістична концепція вирішення єврейської проблеми в Україні, сутність якої полягала в масовому виселенні надлишкового населення з регіонів аграрного перенаселення і наданні йому можливості займатися селянською працею. Проте, факт надання єврейству можливості працювати на землі в соціально-економічних умовах радянської України сам по собі був неспроможний зупинити загальний занепад єврейської громади з низки взаємообумовлених причин.

Першою і найбільшою перепоною на шляху успіху аграризації стала власне практика здійснення єврейської сільськогосподарської колонізації, система захо-

дів і підходів до комплектації переселенських громад та їхнього облаштування. Дореволюційні дослідники єврейських сільськогосподарських колоній одним із факторів часткового занепаду колоній (тобто, певного зменшення початкової кількості господарств) вважали економічну малопотужність переселенців, які рекрутувалися урядом з найбільш вужих верств містечкових ремісників і торговців. В радянську добу значно ускладнювало організацію переселенської справи ігнорування демографічних особливостей єврейської громади, а саме, положення про комплектування переселенських колективів, яке вимагало, щоб на п'ять їдців приходилося щонайменше три працездатних особи¹⁰⁹. Зростання кількості колоністів стримувало також запровадження так званого переселенського мінімуму, коли потенційний колоніст повинен був мати 300 руб. для облаштування на новому місці. Зі свого боку держава зобов'язувалася допомагати переселенцям облаштуватися на новому місці й здійснювати кредитну підтримку¹¹⁰, проте, реальні її можливості не здатні були забезпечити й 1/5 потреб новоявлених колоністів.

Порівнюючи обставини єврейської сільськогосподарської колонізації, слід зауважити, що радянська модель з економічної точки зору незрівнянно поступалася тій, що запроваджувалася в Південній Україні в середині XIX ст. Переселення взагалі й докорінна переорієнтація напрямків господарської діяльності, зокрема, вимагали певної рішучості з боку населення та неабияких зусиль і витрат з боку держави, яка їх організувала. Порівнюючи умови створення сільськогосподарських колоній, не важко побачити докорінні відмінності у спрямуванні зусиль розділених часом урядів. Перший, надаючи переселенцям значні земельні ділянки (30–40 дес.), звільняючи їх протягом десятиліть від податків, призначаючи кураторів із взірцевих німецьких господарств, прагнув з часом отримати в місцях єврейської сільськогосподарської колонізації міцні господарства, що, власне, відповідали тогочасним уявленням про взірцеві господарства фермерського типу.

Більшовики створили найчисельнішу в Європі армію єврейського селянства (близько 98 тис.)¹¹¹, проте його господарські показники відповідали середньоукраїнським стандартам дрібно-надільного маломісного селянства. Типове господарство у новостворених колоніях пересічно мало від 2 до 2,75 дес. землі на їдця, 0,5 голів робочої худоби, 0,5 плуга, 0,05 сівалки, 0,4 голів продуктивної худоби. Не мали тягла 70% переселенських господарств, у 60% із них не було корів.¹¹² За економічними характеристиками більшість єврейських колоністських господарств склала величезний шар незаможного селянства, яке щоденно боролось за виживання. Основна мета переселення — певне розвантаження соціального напруження в єврейських містечках — була вирішена, проте результат, відчутний принаймні в перші п'ять років, був доволі нестабільним і з економічної, і з політичної точки зору.

Неподоланною перепоною на шляху успіху аграризації по-радянському стало господарське становище новоствореного класу єврейського селянства, яке в цілому можна охарактеризувати як надзвичайно тяжке. Воно, безумовно, перебувало в безпосередньому зв'язку з окресленою вище практикою здійснення колонізаційної політики, що не створювала найсприятливіші умови господарювання на землі (як це було з іноземною колонізацією за царату), а лише

пропонувала певну альтернативу злиденному й безперспективному животінню декласованої єврейської бідноти штетлів, повністю позбавленої засобів виробництва й існування. Умови життя нових землеробських колоній були критичними. В низці архівних документів зберігаються красномовні описи перших кроків містечкової бідноти на шляху опанування професією селянина.

В світлі описаного вище доволі сумнівним видається підхід дослідників, які серед причин запровадження цієї політики виокремлюють намагання більшовиків істотно розширити свою соціальну базу на селі за рахунок відданості єврейського колоніста. З переважної більшості джерел видно, що більшовики не лише не набрали додаткових балів за допомогою політики аграризації, а й втратили частину тих, що мали до її запровадження. Серед причин, що привели до такого результату, безумовно, слід назвати критичні умови існування єврейських переселенців, які мали свої претензії до бездіяльних і безвідповідальних місцевих органів влади; критичне загострення поземельних суперечностей у регіонах створення колоній; безкарний шабаш податкових органів, що порушуючи умови переселення і граючи на різниці землекористування в багатонаціональних районах, вкрай загострили взаємини між різними етнічними та соціальними групами селянства по всій Південній Україні.

Найбільшою ж перешкодою на шляху розвитку й успіху єврейської колонізації як довгострокового соціально-економічного заходу стало очевидне більшовицькому урядові превалювання негативних наслідків аграризації над позитивними. Історія іноземної колонізації в Новоросії засвідчує, що за умови господарського та податкового сприяння на адаптацію переселенців уходить щонайменше десятиріччя. За цей час ставали на ноги економічно міцні німецькі й чеські переселенці. Що ж до етнічних груп, які на новому місці змінювали напрямок господарювання (як це було, скажімо, з євреями та греками), цей термін розтягувався на 30-50 років. Лише на середину 30-х рр. XX ст. у кращому випадку можна було підбивати підсумки політики, як такої. Між тим, думка про її марність, нездатність євреїв до сільськогосподарської праці запанувала вже наприкінці 20-х років. Реальною її підосновою були не економічні фактори (тогочасне становище колоній відповідало етапу адаптації колоністів та щаблю розвитку продуктивних сил у країні), а, власне, неготовність багатонаціонального українського суспільства в цілому, та селянства, як класу, зокрема, поступитися на користь євреїв, чи когось іншого, омріяною землею. Селянство в регіонах колонізаційного руху було не спроможне зрозуміти політики, яка віддавала землю в руки прийдешніх, коли її було замало для місцевих. Ця обставина так швидко й безповоротно політизувала «несвідоме» місцеве селянство, що його чимдалі складніше було стримувати. Отже, якщо хтось із тогочасних політичних діячів сподівався віднайти опору режимові в особі єврейських переселенців, то він прорахувався і замість політичних дивідендів одержав розширення лав опозиції, як за рахунок колоністів, так і решти селянства.

Між тим розпилення земельних ресурсів республіки в руках дрібнонадільних одноосібників вело до безальтернативного стримування розвитку продуктивних сил країни та політичної ескалації. Колонізаційна політика виступила фактором внутрішньої дестабілізації суспільства, яке, щоправда, і без неї не відзначалося цілісністю. Цілком зрозумілими й детермінованими були

претензії до політики з боку титульного етносу та втягнутих у конфлікт етнічних меншин. Фактом є й те, що і перший і другі були громадянами однієї країни й мали рівні права на належні умови для етновідтворення. В цьому розумінні відповідність колонізаційної політики завданням господарської відбудови країни в цілому, відродженню етнічних громад та інтересам внутрішньої стабілізації суспільства видається доволі суперечливою і вимагає подальшого вивчення.

Болгари на початку 20-х рр. суцільними масивами проживали на півдні України в сільських місцевостях Одеської та Катеринославської губерній. До революції напрямок їхнього господарського розвитку визначали високі (до 60-ти дес. на господарство) норми землекористування, значний розвиток інтенсивних галузей сільськогосподарського виробництва (перш за все — городництва й садівництва — вони, за визначенням А. Скальковського, були засновниками товарного городництва та садівництва в Новоросії. Свіжі та сушені фрукти продавалися не тільки на місцевому ринку, а й вивозилися до Петербургу, Москви і Варшави).

Життя пересічної болгарської родини минало в повсякчасній рутинній роботі на городах. «Болгари — відмінні спеціалісти з вирощування овочевих культур и дуже трудящий народ, — згадував пізніше І. Стріонов, — На [...] орендованих невеликих ділянках землі болгарські родини безперервно копалися, пропалюючи, підпушуючи та зрошуючи висаджену розсаду, не прилягаючи найманої сили. Вони з маленьких ділянок землі отримували такі великі врожаї овочів, що їх вистачало задовольняти потреби села завбільшки 1 200 дворів і реалізовувати їх ще й на стороні»¹¹³.

Болгарські села менше за сусідні єврейські та німецькі колонії потерпіли в роки світової та громадянської воєн. Негативно на стан господарства в болгарських селах вплинули аграрна політика більшовиків, яка привела до різкого зменшення норм землекористування, та голод початку 20-х рр. Болгарська громада була селянською за своїм складом, селянами були 85 тис. болгар. «Болгари замкнені, дещо суворі й недовірливі; — занотував свого часу П. Піневич, — сильно й різко реагують на різні суспільні явища; працелюбні та акуратні у виконанні своїх справ, мають певну схильність до торгівлі. По відношенню до оточуючого населення тримаються зосереджено-стримано»¹¹⁴.

До радянських аграрних перетворень громада зберігала традиційний господарський уклад, общинну організацію, яка сприяла збереженню великої патріархальної сім'ї (їй була властива колективна власність, колективне виробництво, колективне споживання та суспільна рівність її членів). Криза великої патріархальної сім'ї розпочалася із більшовицької аграрної реформи, яка не тільки зменшила норми землекористування, а й спричинила дроблення земельних ділянок.

Сімейний лад болгарської родини мав свою специфіку. На думку М. Державіна болгарська господиня відігравала провідну роль, оскільки мала «вирішальний голос в усіх сімейних започаткуваннях»¹¹⁵. В цьому дослідник вбачав рудименти давніх матріархальних традицій. За відсутності чоловіка, жінка могла укладати договори купівлі-продажу, позичати гроші тощо. Втім, незважаючи на відносно високе становище старших жінок у сім'ї, на їхніх плечах лежав тягар

непосильної праці та економічної залежності від чоловіка. Нижчу сходинку родинної драбини посідала невістка («булка» — болг.), до якої в родині не прийнято було звертатися по імені. Разом із свекрухою вона вставала о 5-й ранку і починала поратися: свекруха опікувалася сніданком, булка ж годувала худобу та птицю, прибирала, прала. Впродовж років підпорядкованість невісток плекала традиції великої патріархальної родини, в якій кожен член відігравав чітко окреслену роль. На громадському рівні патріархальні родини об'єднували рудименти кругової поруки. Впродовж 20-х рр. в середовищі болгар зберігалася традиція «тлаки» — громадської допомоги — при збиранні врожаю, винограду, лущенні кукурудзи, будівництві будинку тощо. Платою за допомогу була спільна трапеза¹¹⁶.

Порівняно з групою колишніх колоністів умови господарювання *польських селян* упродовж 20-х рр. були вражаюче важкими. Ліквідація латифундій польських поміщиків суттєво не збільшила землекористування польського селянства, яке в досліджуваній час було чи не найменш землезабезпеченою групою. Поляки історично проживали в регіонах із найбільшою щільністю сільського населення у складній для господарювання природно-географічній зоні. Розміри ділянок польських селян не забезпечували існування їхніх родин. Так, у Мархлевському районі на польське господарство припадало 3,8 дес. придатної землі, в той час як в середньому по Волинській окрузі — 4,7 дес.¹¹⁷ В інших округах землекористування польських селян було ще меншим. У Проскурівській окрузі — 0,5 дес. на їдця, Кам'янецькій — 0,38 дес., Київській — 0,71 дес.¹¹⁸ Звичайно, що й інші характеристики польських селянських господарств були непоказними. В 1926 р. на Поліссі в середовищі поляків безкінні господарства становили від 20 до 40%, у Лісостепу їхня частка дорівнювала 60%.¹¹⁹ Наприкінці непу 61,6% польських господарств Поділля не мали коней, а 57,3% — будь-якого тягла¹²⁰.

Обстеження польських національних рад у 1927 р. констатувало надзвичайний земельний голод польського селянства. Так, приміром в одному з найбільших польських селищ — Гречанах (населення якого становило 3 656 осіб, 802 господарства) — 47 господарств мали менше 1 дес. землі, 396 — до 2 дес., 172 — до 3 дес., 97 — до 4 дес., 65 — до 5 дес., 25 — до 6 дес. Тобто, практично всі господарства мали такі земельні ділянки, що не відповідали умовам прибуткового ведення господарства. Це, однак, не завадило офіційним особам поділити господарства на групи за розмірами землекористування і відшукувати серед них куркульські. Тим часом обмеженість земельних ресурсів прямо впливала на господарську потужність польського селянства. З 802 гречанських господарств 500 були безтягловими, 218 мали по одному коню, 84 — по два. 141 господарство не мало великої рогатої худоби, 593 — одну корову, 68 — дві¹²¹.

Проблема земельного голоду в середовищі польського селянства залишалася не вирішеною протягом 20-х рр., здійснення землевпорядження позитивних наслідків не принесло, тим більше, що його запровадження гальмувалося особливостями хутірської системи господарювання. Внаслідок дії описаних вище факторів польське селянство в доколгоспний період було чи не найбільшим постачальником кадрів багатонаціонального робітничого класу України. Вже в 1925–1926 рр. 41,2% польських господарств постійно або сезонно відчувували

зайву робочу силу. За спостереженням В. Мазура, «в лісостепових округах, через низький рівень землезабезпеченості селян, близько половини чоловічого дорослого населення вдавалося до кустарних промислів: виробництва цегли, черепиці, обробки деревини, ткацтва»¹²². Цей показник у середовищі етнічних меншин був найвищим: на той час у малоземельній Волинській окрузі він пересічно становив 29,3%¹²³. Іншими словами, трохи менше половини польських господарств Правобережної України вже в середині 20-х рр. являли собою соціальний шар найманих працівників із земельною ділянкою, що ставило їх впритул до перспективи повної пролетаризації в найближчому майбутньому.

Обмеженість земельних ресурсів Правобережжя заводила проблему покращення матеріального становища польського селянства у глухий кут. Єдиним можливим на той час виходом уряд вважав масове переселення надлишку польського селянства, зокрема за межі України. Десятирічний план переселення поляків, молдаван і німців УСРР передбачав переселення 45 800 поляків Волинської, Подільської та Київської округ¹²⁴.

Росіяни становили найчисельнішу етнічну меншину України. Як зазначає більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників, у її складі переважала міська людність Слобідської та Південної України. За підрахунками О. Данильченка росіяни становили до 40% робітничого класу великих міст Південної України¹²⁵, будучи безпосередньою соціальною базою поширення комуністичних ідей та впливу більшовицької партії.

Південні й східні великі промислові центри України до революції 1917 р. об'єктивно ставали осередками русифікації в Україні. За словами О. Данильченка, «в багатонаціональному середовищі за панівного державного становища російської культури вплив місцевого російського населення на національний розвиток інших народів півдня значно перевищував його кількісний показник серед національностей краю. Зокрема це стосується великих міст, де і на початку 20-х рр. цей вплив був майже неподільним»¹²⁶. Наведена думка майже одностайно підтримується у вітчизняній історичній науці. До неї додамо лише те міркування, що цей напрямок русифікації найменшою мірою загрожував власне українцям, які, як відомо, тут становили незначну частку. Найбільшого впливу з боку пролетарського та дрібнобуржуазного російського населення великих міст зазнавали інші, менш чисельні етнічні громади космополітичних міст, переважно дисперсні, що не мали власних суспільних і політичних організацій. (Виняток становила компактна й порівняно численна — близько 10 тис. осіб — грецька громада Маріуполя, русифікація якої відбувалася за більш складних і суперечливих історичних обставин). Маргіналізація меншин у великих містах досить інтенсивно відбувалася й до 1917 р., під час громадянської війни під впливом білогвардійських сил вона отримала політичне прискорення й призупинилася лише з початком українізації.

Автоматично переносючи обставини русифікації доби царату на час національно-визвольних змагань в Україні, а, втім, і на перші роки радянської влади, історики не помічають якісних змін, які відбулися в даній сфері внаслідок трансформації відносин власності у країні. До революції провідниками русифікаторської політики на Україні «здебільшого були представники заможних верств міста й села, міщанство, інтелігенція, служителі культу та ін., які серед

російського населення становили досить значний прошарок»¹²⁷. 1917 р. стану Російську імперію було знищено. Упродовж 1917–1921 рр. відійшла в минуле і велика земельна власність, яка була економічною підосною панівного становища росіян. На початок 20-х рр. переважна частина великих землевласників емігрувала за кордон. Та ж частка російської громади, що лишилася (невелика числом група російського нобілітету, інтелігенції, міщанських міських кіл), через систему рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів була відсторонена більшовиками від суспільної активності й, перебуваючи під наглядом ЧК, втратила свій колишній суспільний і культурний вплив.

Улюблена як українською політичною еміграцією, так і радянським проводом теза протилежності російського міста й українського села стосовно початку 20-х рр. видається теоретичним спрощенням більш складних багатовекторних міжетнічних та соціальних процесів. Принаймні зауважимо, що за умови фактичної громадянської безправності «колишніх» під час воєнного комунізму, промислового занепаду й прискореної люмпенізації робітництва міст, яке, голодуючи й страйкуючи проти радянської економічної політики, було сфокусоване на меті фізичного виживання, загроза русифікації виходила не з середовища російської людності України, а з-за кордонів республіки.

Найбільшу увагу зарубіжних дослідників та еміграції привертала та обставина, що росіяни та російськомовні маргінали становили більшість у лавах комуністичної партії. 1918 р. українська КП, що нараховувала 5 тис. членів, переважно складалася з етнічних росіян, російськомовних євреїв, поляків та українців. На час оприлюднення «теорії боротьби двох культур» Д. Лебеда етнічні росіяни становили 53,6% загальної кількості членів більшовицької партії в Україні. 1925 р. в ній перебувало 75 тис. осіб, проте етнічний склад залишався попереднім¹²⁸.

Внаслідок узурпації цією нечисленною організацією провідних посад у державному керівництві, встановлення неподільного контролю за економічним виробництвом, суспільним і культурним життям, у переважній більшості національно свідомих кіл склалося враження про експортний характер Жовтневої революції і, відповідно, її антиукраїнську, антинаціональну спрямованість. Складність й абсурдність становища етнічних росіян України на початок 20-х рр. полягала в тім, що при загальній кількості у більш як 2 млн. осіб лише від 5 тис. 1918 р. до 30 тис. осіб у 1923 р. з них мали реальний суспільний вплив.

Важливо зазначити, що 46% росіян мешкали в селі. Росіяни-селяни за абсолютною чисельністю і питомою вагою стояли на другому місці після українців. У 1926 р. вони становили 5,1% селянства УСРР, компактно і дисперсно жили в 33 із 40 округ республіки. За умови натуралізації виробничих відносин у країні вони не могли займатися нічим іншим, як хліборобством. Мешкаючи відносно компактними масами у прикордонних районах Конотопської, Харківської, Луганської округ, а також у нижньому Подніпров'ї, вони в майбутньому склали основу населення Путивльського, Великописарівського, Чугуївського, Олексіївського, Велико-Теплівського та Сорочинського російських національних районів. Розпорошено російське селянство мешкало по всьому прикордонню, зокрема й західному (в межах сучасної Житомирської та Вінницької областей), і лише в Центральній Наддніпрянській Україні російські селяни були нечисленними.

Росіяни прикордонних Сумщини та Глухівщини стали громадянами України внаслідок обміну територіями першої половини 20-х рр., їхню переважну більшість становило автохтонне старожитнє населення, зокрема, горюни¹²⁹, яких нині відокремлюють як специфічну субетнічну групу російського народу. Російське селянство колишньої Слобожанщини за своїми соціально-економічними характеристиками мало відрізнялося від українського. Будучи в своїй переважній масі колишніми кріпаками, вони були малоземельними й через те — незаможними, повсякчас поповнюючи лави сільського й промислового пролетаріату. Суттєво відрізнялося російське селянство Запорозької та Мелітопольської округ, що складалося з колишніх старовірів. Ставлення цієї категорії російського селянства до радянської влади на початковому етапі радянського будівництва через її агресивну антирелігійну політику було настороженим.

Підсумовуючи, зауважимо, що російська громада України в соціальному відношенні була найбільш диференційованою серед етнічних меншин: міські і сільські верстви в ній були майже рівними. Вона мала досить складні й суперечливі стосунки з більшовицьким урядом. Незважаючи на російську форму, соціальні корені Жовтневої революції в російському етнічному ґрунті на Україні були не безсумнівними. Підоснову опозиційності громади стосовно більшовизму становили: люмпенізація пролетаріату протягом 1917–1921 рр. та його незадоволення політикою воєнного комунізму в промисловості; відсутність будь-яких послаблень у продрозкладці стосовно російського селянства; неприйняття більшовицької атеїстичної пропаганди релігійно зосередженими російськими громадами; громадянська дискримінація найбільш освіченої частини російської людності.

Один з найяскравіших етнографічних острівців Південної України становили *греки*. На початок 20-х рр. громада існувала замкнено, зберігаючи традиційний спосіб життя та патріархальний побут. Цікавий етнографічний опис грецької громади залишив тогочасний співробітник Маріупольського музею краєзнавства П. Піневич. «Зовнішній вигляд грецького населення характеризується відповідно до приналежності до тієї чи іншої гілки [маються на увазі субетнічні групи — *Л.Я.*], — занотував дослідник, — звичайний тип — вище за середній зріст, стрункий з невеликою головою, вкритою чорним, переважно, кучерявим волоссям; у «татів» ніс з горбинкою, ближчий до давньогрецького типу, очі чорні, нерідко з поволокою; у так званих нащадків готів виділяється м'ясиста частина обличчя, очі й волосся нерідко бувають світлими; представники як чоловічої, так і жіночої статі на старість різко змінюють свої зовнішні риси, особливо різко змінюються на старість типи жінок. У цілому треба відзначити, що основний еллінський тип виразніше зберігся в селищах з населенням, що розмовляє грецькою мовою, в інших же селищах яскраво відчувається домішок східної крові, яка поглинає все інше»¹³⁰.

Особливості етнічної ментальності греків П. Піневич окреслив наступним чином: «До характерних рис характеру греків слід віднести: недовірливість, природжену хитрість та метикуватість [«изворотливість» — *П.П.*], вміння знайти і водночас обійти потрібну людину, велику схильність до торгівлі й консервативність у поглядах та переконаннях, хоча останнє стосується майже виключно старих людей. Майже всі греки, що навчаються у школах, схильні до

математики і [мають] велику любов до філософії та серйозних відповідальних розмов...»¹³¹.

Зберігаючи низку специфічних етнографічних ознак, греки вже на межі XIX–XX ст. досить тісно співпрацювали з оточуючими етнічними громадами. Сфера матеріальної культури (передовсім техніка землеробства та інші виробничі цикли) була цариною, що найбільш інтенсивно трансформувалася вже в дорадянські часи. Рушійною силою значних змін у виробничому житті мариупольських греків, зокрема, техніки будівництва, харчування відіграла не лише регулююча, спрямована на уніфікацію етнокультурних особливостей, державна політика. Найзмістовніші, найміцніші мутації матеріальної культури відбувалися внаслідок природного процесу інтернаціоналізації виробничого життя Приазов'я на піку його господарського розвою наприкінці XIX — на початку XX ст. Прикладом для активних запозичень усіх етнічних громад регіону були німецькі колоністи: етнографи відзначали розповсюдження німецьких сільсько-господарських знарядь (скажімо, букерів, сіножаток, лемешів тощо) в грецьких, українських, болгарських господарствах. Однак, попри всю привабливість німецького типу господарювання, цілковите його наслідування іншими громадами було неможливе. На перешкоді цьому стояла не стільки відданість національним традиціям, скільки обмеженість земельних, а відповідно — і матеріальних, ресурсів решти етнічних груп південноукраїнського селянства.

Очевидніше процеси інтернаціоналізації проявлялися в повсякденному вбранні. Вже на початку XX ст. у повсякденному вжитку міський костюм повсюдно витіснив національне вбрання, яке зберігалось для урочистих подій. Окремі елементи традиційного одягу, зокрема, традиційні чоловічі верхня та спідня сорочки, штани, жіночі шаровари, жіночі головні убори (періфтар) у повсякденному вжитку використовували представники старшого покоління і переважно в зв'язку з традиційними обрядовими діями (приміром, у стані жалоби за померлими). П. Піневич зауважував, що «... національне вбрання, особливо жіноче, збереглося як велика рідкість у віддалених від центру місцях й одягається виключно по великих святах, причому до своєї старовини греки ставляться з глибокою повагою й любов'ю»¹³². Універсализація культурних процесів у Приазов'ї прискорювала затвердження в середовищі греків, найбільше з оточуючих Маріуполь селищ, інновацій та стандартів загальнопоширеної моди, чому не в останню чергу сприяла доступність мануфактури та виробів легкої промисловості у дорадянську епоху.

Тимчасове повернення до традиційного одягу відзначалося на тлі революційних потрясінь 1917–1921 рр., воно було спричинене господарською кризою та натуралізацією господарств. Цей час не можна розглядати як етап повноцінного розвитку традицій народного костюму, відзначався навіть певний регрес, оскільки виснажене війною та злиденністю грецьке село, постійно відчувало рецидиви голоду аж до 1925 р., існувало на межі фізичних можливостей. Це повною мірою стосувалося й одягу. За свідченнями І. Стріонова в повоєнні часи «селяни так обносилися, що використовували на білизну та одяг байкові та вовняні ковдри, простирадла, покривала, скатертини і навіть вовняні й ганчір'яні доріжки. Особливо потерпали діти, які вдягалися в лахміття»¹³³. В тих умовах говорити про якесь збереження чи примноження народних традицій було б смішно.

Стійкішими до зовнішніх впливів виявилися традиції суспільного та сімейного життя. Патріархальний уклад зачиняв жінку в рамках власної родини, навіть питання заміжжя, як правило, вирішувалося без її згоди. Входження невістки в нову родину, як і в більшості селянських громад, супроводжувалося низкою умовностей та правил, які вибудовували становище жінки в родині, як таке. Наступного дня по закінченні весільного циклу молода невістка мала встати вдосвіта раніше за всіх, витопити піч, приготувати воду для вмивання й рушники свекру та свекрусі, полити свекру. Під час його умивання вона повинна була мовчки чекати осторонь, мовчки подати рушника — її подарунок свекру. Той, у свою чергу, втершись, віддавав рушника, невістка цілувала свекру руку, в нагороду отримувала золоту монетку. Молода дружина повинна була цілувати руки всім, хто мешкав у домі, навіть малолітнім дітям. Попервах вона не могла розмовляти з батьками чоловіка. Всі перемови здійснювалися через сестер чоловіка чи старших невісток. Розмовляти зі свекрухою невістка могла після того, як та дарувала їй золоту монетку. Те ж саме відбувалося й зі свекром: після одарювання невістки золотими монетками обряд «розв'язування язика» вважався завершеним, — тепер невістка могла назвати свекра «татом», але посправжньому спілкування між ними припускалося після декількох років (в старовину — не менш, як за 5-ть років)¹³⁴.

До радикальних змін радянської доби грекині існували, власне, в умовах родинної ізоляції: їхньою парафією були хатня робота, порання в присадибному господарстві, рукоділля. Переважна більшість з них була малоосвічена, «непривітна до чужих, але в своєму середовищі привітна й гостинна». Матеріали 20-х рр. принагідно зауважували, що більшість жінок дуже погано спілкувалася російською, або не розуміла її цілковито. В 1925 р. у Стельському районі, в якому, як відзначалося в доповіді державної комісії, єдиному з усіх районів Сталінщини здійснювалася відповідна робота в жіночому середовищі, було 5–6 делегаток¹³⁵ — виключно жінок службовців. Створений раніше осередок жіночого руху із 25 осіб розвалився, оскільки зміст його діяльності надто далеко відстоював від поглядів та уподобань грекинь.

Прагнення зберегти громаду як етнічне ціле обумовило консервацію не лише традиційної культури, а й генофонду маріупольських греків. До 30-х рр. міжнаціональні шлюби в їхньому середовищі були явищем рідкісним, одруження з представниками інших етнічних громад викликало осуд. Замкнення відтворення громади в досить тісному колі кровних родичів спричинило небажані наслідки, серед яких лікарі відзначали ознаки виродження, зниження природного імунітету (найбільшою мірою до інфекційних захворювань, кору, дифтериту, малярії, туберкульозу).

На межі століть захворюваність і смертність у середовищі греків була неприпустимо високою. Епідемія дифтериту 1879–1880 рр. дала в грецьких селах від 15 до 50% смертності, а висипний тиф уніс 15,76% хворих¹³⁶. Тривожно високі показники характеризували захворюваність греків на сифіліс, у більшості медичних ділянок Маріупольщини (виняток становила лише 5-та: с. Ст. Керменчик) населення зверталося до лікарів переважно з третинними і спадковими (!) формами хвороби. Намагання земських лікарів призупинити поширення епідемії сифілісу в грецьких селах позитивних наслідків не давали,

хоча динаміка лікування хворих була позитивною. Звіт Маріупольської повітової земської управи за 1889 р. робив невтішний висновок: «... Сифіліс тут не зменшується і залишатиметься, ймовірно, впродовж багатьох років in status quo»¹³⁷.

Страшну небезпеку для грецької спільноти приховувало поширення туберкульозу. Земські матеріали відзначали: «... Ніде сухоти не розвинені в таких великих розмірах, як у середовищі греків [...]. Іноді просто дивуєшся, як вони, тобто сухоти (яких, до речі, греки тепер бояться як чуми) іноді непомітно підбираються до людини»¹³⁸. Швидкоплинні сухоти уносили життя молодих грекинь впродовж 2–3 місяців. Земські лікарі серед причин епідемічного поширення сухот у маріупольських греків виокремлювали раннє (з 10–12 років) паління, санітарну необізнаність, «... племінну грецьку зніженість і майже повну відсутність доброї, зміцнювальної фізичної праці серед грекинь»¹³⁹.

Радянські медики високу захворюваність туберкульозом пов'язували із традиційними особливостями грецьких селищ і житла. Села, як правило, розміщувалися по низинах балок за течією річок та їхніх каменистих схилах у безкінечному безлісому безводному степу, відкритому суховіям. Нерідко села розташовувалися також у заболочених місцинах. Майже повністю позбавлені рослинності, за пізнішими висновками радянських етнографів, вони зберігали низку специфічних ознак скотарських поселень, з притаманними їм розлогими садибами з багатьма службами: загонами для худоби, конюшнею, сараєм для полови, током¹⁴⁰. Господарські будівлі найчастіше вибудовувалися одностроєм, який міг тягнутися на 20–30 метрів. Зображення грецької садиби в с. Стила, вміщене в статті О. Будіни, хоча й дає певне уявлення про останню, не є типовим: у переважній більшості великих грецьких селищ наділи розміщувалися далеко за межами села, «розкіш» жити поруч із земельною ділянкою могли собі дозволити лише відрубники. «Особливою красою та привабливістю грецькі селища не відрізняються, оскільки вони переважно позбавлені рослинності, і повсюди вирізняються жовтувато-бурі глиби вапняку й гранітів, з яких у багатьох селах зазвичай складаються будинки й огорожі навколо них»¹⁴¹, — писав свого часу П. Піневич. Сади греки розводили поза межами села, також переважно у балках.

В 1917–1925 рр. будівництво в грецьких селах завмерло, оскільки греки в цей час були позбавлені можливості оплачувати послуги прийдешніх російських будівельних артілей. Внаслідок цього відчутних трансформацій традицій будівництва впродовж 20-х рр. не відбулося, селянство вимушено користувалося довоєнним житловим фондом. Переважаючу частку становили трьохроздільні будівлі, лише заможне селянство мешкало в побудованих до революції багатокімнатних будинках, за формою наближених до квадрату. Згідно із матеріалами обстеження 1925 р. 90,1% усіх житлових будівель мали спільний з конюшнею дах¹⁴². Будівельним матеріалом зазвичай слугували камінь та сирцева цегла. Крівлю перекривали соломою, комишем, черепицею. І все ж забезпеченість грецького селянства житлом та його якість значно перевершували оточуючі українські та російські села. Якщо в грецьких селах будинки, облицьовані цеглою та покриті черепицею, власне, й створювали загальний образ села, то в сусідніх українських селах вони становили, радше, виняток¹⁴³.

Заможність грецької родини практично безпомилково визначалася за будівельним матеріалом та розмірами житла: в часі визначальною залишалася тенденція до трансформації від однокамерних до багатокамерних житлових споруд. Маючи змогу обирати, господар віддавав перевагу каменю перед саманом, черепиці перед соломою чи комишем.

Типово грецькою прикметою було вогнище («кабіца»), влаштоване у сінях біля стіни житлового приміщення, що слугувало для приготування їжі. У житловій частині будинку найбільшу частину займав великий чотирикутний поміст («софа» — урум., «курчат» — румейськ.), де, власне, й відбувалося життя родини: тут, за невеликим переносним столом («трапеза») їли, діти грали, жінки пряли, в'язали та гаптували, колисали немовлят, відпочивали всією сім'єю, лежали й помиралі хворі члени родини. Заводського виробництва меблі, зокрема ліжка, що були в найбільш заможних родинах, святково прибрані, стояли в гостьових кімнатах і за своїм призначенням не використовувалися. Члени урядової комісії з'ясували, що з 370 ліжок, які були в розпорядженні 355 родин, за безпосереднім призначенням використовувалися лише 159, причому на них спало 210 осіб. 91% людності спав на софі.

Ще більш показовими були відомості стосовно використання житлових площ: 51,5% житлових кімнат за безпосереднім призначенням не використовувалися внаслідок чого нормальні санітарно-гігієнічні умови проживання мали лише 2–3% громади¹⁴⁴, і це при пересічній заможності її членів (!). 87,5% греків користувалися від 0,3 до 1,5 куб. саж. приміщення при гігієнічній нормі у 3 куб. саж. Отож, і дані про поширення сухот у їхньому середовищі вражали: тоді, як по сусідніх українських повітах за даними 1910 р. на 10 тис. людності припадало від 7 до 22 хворих на сухоти, в грецьких: М. Янісольському — 23,6, Сартанському — 52,6, Мангуському — 62,1, Н. Каракубському — 66,7, Ялтинському — 200 (!)¹⁴⁵.

Сучасники відзначали нераціональність системи харчування в грецьких селах. З цього приводу на початку своєї державної кар'єри С. Ялі писав: «Погане харчування і знов-таки не тому, що нема чого їсти, а через причину мало-відому»¹⁴⁶. Пожива грецького селянина складалася з прісного пшеничного хліба, хлібобулочних виробів, локшини, пісних і скоромних супів, блюд з баранячого м'яса, ковбас, свіжих, фаршированих, солених та консервованих овочів і фруктів. Дуже популярною стравою впродовж віків залишалася солодка патока («бекмес, бетмез, бакмез, бетмез»), яку готували з м'якоті баштанних культур, густого яблучного та грушевого сиропу. Як у будь-якій селянській культурі основу харчування становили молочні продукти: пряжене молоко, сири, кисло-молочні «каймак», «арьян». З молока варили святкові каші, зокрема, з родзинками.

Святкова кухня була досить багатою і смачною, втім переважна більшість греків у повсякденному житті харчувалася одноманітно і малопоживно. Найбільших обмежень люди зазнавали впродовж польових робіт, оскільки далекоземелля вимагало від чоловіків виїзду в поле на декілька днів і, навіть, тижнів, де вони, мешкаючи в саморобних куренях, харчувалися в сухом'ятку (жінки за звичаєм у полі не працювали). «Навіть у найзаможніших греків під час польових робіт дуже часто їжа — один хліб, сіль, часник і перець»¹⁴⁷, — занотував у 1925 р. С. Ялі.

Згадані особливості грецького побуту в купі з багатолюдністю сіл (пере-січно близько 5 тис. осіб) стали основою катастрофічного розповсюдження сухот, зокрема, туберкульозу кісток, який нівечив і спотворював людей до невпізнанності. Земські лікарі, як особливо небезпечний симптом історії хвороби у Приазов'ї, відзначали поширення блискавичної форми хвороби у молодих грекинь. (Вирішальні перемоги боротьби з туберкульозом серед греків відбулися вже в радянські часи і пов'язані вони були з антисухотними кампаніями, озеленінням селищ, пояснювальною роботою медперсоналу районних поліклінік, лікарень і тубдиспансерів, врешті, пропаганді та запровадженню форм нового радянського побуту.)

Спостерігаючи розмірене сите існування грецького села в дореволюційну добу, революційно налаштована частина маріупольської громадськості (власне, як і всієї Росії) прагнула колосальної сили соціального вибуху, який, на їхню думку, спроможний був змести патріархальний лад і на його руїнах вибудувати нове суспільство. Ті суспільні настрої досить влучно були передані журналістом газети «Наша Правда» Гр. Горховим, який в одному зі своїх дописів резюмував: «До революції 1917 р. життя [...] протікало одноманітно. Землі обробляли способами дідів та прадідів. Дерев'яними сошками й боронами колупалися селяни в міцній цілині. Спрягали корів, коней. Про машинізацію господарства й не помишляли. Сіяли тоді жито, ярову пшеницю, просо, ячмінь, — культури невитривалі. Агрономів не було. Занепале початкове народне училище набивало голови дітей «священною історією ветхого та нового заповіту», не думаючи навіть навчати культурному веденню сільського господарства. Тільки декілька багатіїв-куркулів заводили у себе жатки, соломорізки, локомобілі з молотарками, звали агрономів для поради. Бідняцтву ж це було не по силах. А створювати артілі й колективи бідняків заборонялося. Мучилися бідняки до 1917 р. [...] Та ось прийшов великий Жовтень»¹⁴⁸.

На жаль, подальша історія грецької громади виявилася драматичнішою за сусальну ідеологічну замальовку автора: те, що уявлялося як автоматичний перехід від царства неправди до царства справедливості, перетворилося на епоху карколомних потрясінь і болючої руйнації традиційного селянського світу, який сконцентрував усі свої внутрішні ресурси на опорі політиці радянзації. Він був тим більшим, чим менш підготованими й радикально налаштованими були ті радянські працівники, які намагалися її (радянзацію) здійснювати. А таких було вдосталь: нерідко в місцевій пресі лунали зауваження на кшталт: «Незважаючи на краще матеріальне становище, завдячуючи великій землезабезпеченості, греки перебувають під владою темряви, невігластва, попівського дурману й диких варварських традицій середньовіччя»¹⁴⁹.

Підсумовуючи висловлене вище, зазначимо, що приступивши до запровадження політики коренізації в середовищі українських греків, більшовицький уряд зіткнувся з доволі серйозними проблемами, які вимагали кваліфікованого втручання держави. Найважливішою з них була неврегульованість поземельних відносин. Втім, перспективною метою уряду було не стільки вирішення нагальних соціально-економічних та культурних проблем громади, скільки збільшення соціальної бази радянської влади в її середовищі, підготовка завершального етапу соціалістичної революції в грецькому селі. Першочергові владні заходи

були сформульовані тодішнім очільником грецької секції ЦКНМ при ВУЦВК С. Ялі: запровадження коренізації, створення національних сільрад і районів, навчальних закладів, дослідження етнічних мов і здійснення правописної реформи, створення преси національними мовами, налагодження випуску навчальної літератури, налагодження роботи нацменустанов на місцях, боротьба з побутовими хворобами, врегулювання земельних відносин¹⁵⁰. Надалі вони лише деталізувалися, не змінюючись у своїй суті.

Зважаючи на етнонаціональну специфіку найчисельніших компактних етнічних груп, I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин накреслила програму дій соціальної мобілізації та вирішення нагальних проблем повсякденного існування. Визначені напрямки соціально-економічних та культурних перетворень повинні були вповодж непу нівелювати виразні соціальні відмінності етнічних громад. Певною мірою абсолютизуючи соціально-економічні закони, більшовики ототожили ідеї надшвидкої пролетаризації та творення соціально-економічного базису комуністичної формації. Штучно стимулюючи процеси пролетаризації етнічних громад, вони намагалися впродовж декількох років подолати колосальну стадіальну відстань, незважаючи на те, що ментальність, зокрема, етнічних груп, не спроможна була змінюватися таким темпом.

Найпотужніший спротив цивілізаційним перетворенням більшовиків чинили саме ті групи, які перебували на нижчих сходинках соціально-економічної конструкції УСРР і за кількістю внутрішніх проблем, здавалося б, найбільше були зацікавлені в їхньому скорішому вирішенні.

Серед них були **албанці** Мелітопольщини. Збережена в АІМФЕ ім. М. Рильського стаття О. Зайціва відбиває екстраординарні побутові умови існування албанської громади¹⁵¹. Відносно великі розміри ділянок (на албанську родину Мелітопольщини припадало 15–21 дес. землі) не гарантували громаді заможності, оскільки розміщувалися в сухому степу, клімат якого дослідник вичерпно охарактеризував як «степово-малярійний»¹⁵². Критичними були не лише обставини господарювання громади, але й побутові умови. Село Тіюшки не мало вдосталь питної води. «Два фонтана обслуговують населення, але й то сірчано-водневою водою, що так гидка заходжій людині, та приємна звиклим до неї албанцям»¹⁵³. «З боку санітарії умовини надзвичайно кепські: за собою не доглядають, бо і не знають, що це потрібно. Що торкається їжі, то вона в них надзвичайно скудна та пісна. М'ясо [...] вживається в свята, а то більше всього бринзу [...] Можна сказати сміло, що з боку їжі справа у них стоїть не нормально. Кепські санітарні умовини та життя впроголодь, це все створює надзвичайно велику смертність, відсоток якої ще додає малярія [...] Це все свідчить про те, що ця нація через деякий не далекий час може вимерти...»¹⁵⁴ Песимістичні висновки дослідника, на жаль, мали під собою вагоме підґрунтя — в знесиленому малярією та іншими хворобами селищі перша амбулаторія з'явилася 1929 р.

Хоча албанці були християнами, широке розповсюдження характерних обрядових дій унаочнювало життєвість дохристиянських вірувань в середовищі народу. Розлогі магічні дії супроводжували виїзд орача на поле. [В торбу спеціальним чином склали щітку для одягу, часник з червоною ниткою, срібний браслет. Напередодні газдиня випікала спеціальні коржики, які орач

з'їдав у полі разом з волами, рештки ж ховав у домі, аби хліба було завжди вдосталь. Залишок посівного зерна варили і з'їдали всією сім'єю тощо — Л.Я.]. Яскраво вираженими були патримоніальні відносини в родині, які виявлялися вже під час весільного дійства (молода переходила в цілковите підпорядкування головній діючій особі свята — «куму», без дозволу якого вона не мала права розмовляти, сідати, перевдягатися тощо) і продовжувалися в традиціях цілковитої покори молодій свекрусі, старшим невісткам, чоловіку тощо.

Спільною ознакою існування більшості етнічних громад, за винятком хіба що німців, була невідповідність санітарно-гігієнічним нормам проживання. Не важко помітити, що опис албанського селянського помешкання за винятком специфічних етнічних ознак був типовим для України: досить великі для свого часу кам'яні будинки мали «... дві половини: перша — це для свята та гостей, чиста, де мається стіл, лави та пічка — кюмбет — багато рушників та килимів власного виробу. Все життя проходить [...] на другій половині, на чорній, де ніякої меблі немає, самі примітивні пічки з дерев'яними камінами, сидять просто на землі по-турецькому, навкарачки»¹⁵⁵. Очевидні паралелі знаходимо в описі житлових умов болгарського селянства: «... Населення Преслава, на жаль, проводить більшу частину часу не в кращих за простором, освітленням і чистотою кімнатах, а тулиться у сусідній з приміщенням для худоби кімнаті, зазвичай невеликій, темній, холодній, негігієнічній»¹⁵⁶.

Суто традиційним був вигляд албанського жіноцтва: пригожі чорноокі дівчатка та дівчини закарбовані на світлинах на тлі непоказних хат, прикрашених гарними яскравими килимами ручної роботи. Національний одяг для них був не етнографічним рудиментом: сорочки та спідниці, типово балканські, добре підігнані по фігурі. Святковий костюм у повному комплекті багато декорований намистами з монетами — чим старша дівчина, тим більше монеток у намисті, — це її майбутній посаг, згадка про батьківський дім на все життя і, водночас, — свого роду недоторканий запас на випадок складних життєвих обставин. У косах — монетки й стрічки. Краса костюму та дівчат на тлі багато гаптованих килимів і рушників могла б навести на думку про цілковите благоденство албанської громади, якби не одна деталь — попри кам'янистий ґрунт на ногах у жодної з них немає взуття.

З жалем слід констатувати, що переважна більшість місцевих працівників та освітян сприйняла більшовицькі гасла культурної революції схематично й намагалася втілювати їх у життя в контексті стандартизованих, спрощених схем, тоді як умови та проблеми етнокультурного поступу громад часом були екстраординарними. Важко сказати, чого більше в піднесених висловлюваннях сучасників тих подій: наївності, сліпої віри чи обмеженості; однак факт залишається фактом: напрямок розвитку етнокультурного життя етнічних громад країни визначався цілою ієрархією мрійників, причому лише «Кремлівський» мав ґрунтовні уявлення про базові принципи життя суспільства, решта — займалися непідсиленою теоретичною самодіяльністю. Їхні розмірковування та уніфікована методика соціальної політики віддзеркалені в рекомендаціях О. Зайціва: «Треба змінити умовини їхнього життя, а це все можна зробити через освіту, через вирішення національного питання в місцевому переломленні. Треба школу албанізувати, через рідну мову з вчителями-албанцями, це для дітей, й через

роботу в хаті-читальні албанською мовою можна буде зробити багато [...]. Георгіївка не буде мати таку інертність та один колгосп, а всі разом зіллються в один албансько-радянський колгосп [...]. Покращають умови, покращає життя і сонечко культури засвітить над Георгіївкою — Тіюшками»¹⁵⁷.

Цигани, попри значні зусилля місцевих нацменпрацівників, залишалися поза межами державних культосвітніх установ і були майже повністю неписьменними. Вони становили суцільну білу пляму як для етнографів, так і лінгвістів. Відсутність досліджень з демографії, етнології, мовознавства була нездоланною перешкодою на шляху культурної розбудови в середовищі громади і вимагала неабияких зусиль з боку держави. Здається, не менших зусиль вимагали переборення недовіри, підчас презирливого ставлення меншини до культурних заходів влади, як таких, віднайдення шляхів культурного діалогу між розрізненими таборами та державою. Пошук спільної мови з циганськими родами, руйнування їхньої кругової поруки становило зміст агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків упродовж 20-х рр. Табори зі свого боку виявляли досить високий рівень резистентності, який привів до провалу проект комунізації, переведення циган на осілість. Руйнування громад цілком слушно розглядалося більшовиками як підоснова вирішальних перемог «радянізації» меншини, тим більше, що її взаємини з місцевим населенням не можна було назвати конструктивними й добросусідськими.

Глибокі спостереження проф. О. Баранникова за характером змін у сферах зайнятості циган під впливом непу привели його до висновку про «сучасну кризу циганства», під якою він розумів занепад традиційного способу етновідтворення, зокрема, специфічних «циганських промислів» — ворожіння, конокрадства, лиходійства, які суворо переслідувалися радянською державою. Дослідження осілих циганських родів свідчили, на перший погляд, про поглиблення асиміляції. Науковець відзначав, що хатній побут осілих циган і тих, хто з різних причин взяли шлюб з представниками інших етнічних громад, мало чим відрізнявся від побуту українських городян; маргіналізованими виглядали родинні взаємини; суттєвим виявився вплив слов'янських мов на мову українських ромів. Однак, висновки про етнічне розчинення громади в недалекому майбутньому, як показала історія, виявилися передчасними.

Підосновою непересічної етнічної резистентності стала громада як така. Громада була об'єднуючим етнічним, релігійним і адміністративним фактором нацменсередовища. Общинний спосіб життя був притаманний колишнім іноземним колоністам, циганам, міським громадам азійських та закавказьких емігрантів. Лише поляки та чехи відзначалися меншою залежністю від громади, що не в останню чергу обумовлювалося значним розповсюдженням хутірського типу поселень. Визначний рівень общинної єдності виявляли євреї. Як цілком слушно зазначив П. Слободянюк, «саме кагальний спосіб життя сприяв збереженню єврейської самобутності та етнорелігійної самоідентичності, оскільки, насамперед, стояв на сторожі сповідування єврейських патріархальних та юдейських традицій, тримав під контролем сімейні та трудові проблеми громади. Кагал був основою саморегуляції світогляду і відповідної соціальної поведінки єврея, самоуправління єврейської громади. Найголовнішим фактором, основою і визначальною ланкою всіх соціальних процесів у єврейському середовищі були

незмінні канони юдаїзму, підтримувані релігійними служителями — рабинами. Рабин — духовний пастир, глава кагального самоврядування, організатор і регулятор соціальних взаємин»¹⁵⁸.

Так само, як кагал з жорсткими юдейськими законами та духовно-релігійними обмеженнями стояв на перешкоді природного процесу асиміляції євреїв, так і громади інших етнічних меншин виконували етнозберігаючу функцію. Значна їхня частка існувала в умовах добровільної самоізоляції від навколишнього середовища. Глуха стіна відчуженості відділяла менонітів. Відносини стабільної конфронтації позначали взаємини держави та циганських родів. Етнічні меншини України мали колосальний потенціал етнозбереження, викарбуваний століттями проживання в діаспорі, але він базувався на самоізоляції, консервації етнокультурних ознак і мови, штучному обмеженні змішування з оточуючим населенням. Іншою стороною такої форми етнозбереження була архаїзація, окостеніння складових культурного життя, неспроможність громад (особливо нечисленних) до відтворення культури на рівні, відповідному сучасності. Компенсувати природні втрати етнічних меншин був спроможний тільки регулярний культурний обмін з країнами виходу.

Етнокультурні феномени громад етнічних меншин мали яскраво виражений сакральний зміст*. Не випадково радянський уряд спрямував ударний культурний та агітаційно-пропагандистський потенціал на нейтралізацію впливовості цієї складової духовного життя етнічних громад. Функцію руйнування впливу традиційних механізмів етнозбереження виконували радянські освітні заклади, культосвітні установи та засоби масової інформації, які більшовики перетворили на передавальний пас масового комуністичного перевиховання народних мас.

Водночас слід визнати, що об'єктивні процеси соціально-економічної та культурної модернізації, що потужно розвивалися в пореформеній Російській імперії, вже наприкінці XIX ст. пробили помітні проломи в оборонних мурах низки міських за своїм складом етнічних громад, зокрема, єврейської та мариупольської грецької. У нове тисячоліття вони увійшли сегментованими: частина громади виступала за асиміляцію російською імперською культурою, частина — прагнула етнокультурної консервації, решта — шукала нових шляхів етнокультурного відтворення громади під гаслами демократизації та емансипації. Підхопивши ідеї, що генерувала остання група політично свідомої національної еліти, більшовики узурпували право обирати форми і напрямки модерного культурного поступу етнічних громад і, прикриваючись гаслами про прогресивність та месіанську сутність пролетарського інтернаціоналізму, розпочали тотальний наступ на традиційну етнічну громаду як осередок збереження національних відмінностей.

Підсумовуючи висловлене вище, слід відзначити існування виразних етнокультурних особливостей, які перетворювали повсякденне існування поліетнічного українського міста та місць компактного проживання етнічних спільнот на складну, доволі суперечливу реальність, у якій етнічне, соціально-еконо-

---

* Зокрема, в єврейській і мусульманській культурних традиціях писемність прирівнювалася до молитви, а текст писався справа наліво — до серця.

мічне, політичне химерним чином перепліталися, взаємодіяли, нерідко створювали непереборні суперечності та конфлікти. За цілком доречним спостереженням одного з етнологів-сучасників тієї доби, за зовнішнім виглядом сіл та будівель можна було безпомилково визначити етнічну приналежність їхнього господаря. Спільним для всіх етнічних громад було те, що жодна з них не пододала цивілізаційного переходу: традиційність у її основному значенні обумовлювала внутрішні принципи організації життя етнічних меншин на всіх рівнях — громадському, родинному, особистісному. Водночас в усіх сферах життєдіяльності спостерігалися виразні культурні взаємовпливи, які найбільш наочно простежувалися у виробничій сфері: вже до революції мета підвищення товарності сільськогосподарського виробництва спонукала селян до активних запозичень передового досвіду виробничої практики, реманенту, будівництва, засобів пересування тощо у сусідніх громадах.

Часи революційних потрясінь, голоду 1921–1922 рр. та початковий етап радянського будівництва стали часом доленосних зрушень в усіх сферах народного життя. Не всі нові віяння були прогресивними, далеко не всі громади чи їхні окремі соціальні верстви сприйняли їх радо, однак іншого виходу не було — більшовицька модернізаційна програма передбачала докорінну надшвидку переорієнтацію традиційного культурного середовища в усіх його етнічних формах. Найбільш консервативними й ворожо налаштованими до більшовицьких нововведень, намагань перевлаштувати повсякденне життя та побут людної стала традиційно налаштована частина етнічних громад, перш за все етнічне священство. Так звані «клерикали» та «куркулі», як уособлення старого віджилого світу, стали і ворогом, і мішенню номер один для більшовицької пропагандистської машини та каральних органів.

Напрямки і методики більшовицьких перетворень у контексті коренізації

Методики, застосовувані більшовиками для руйнації традиційного культурного світу, залишалися практично незмінними, в загальних рисах вони сформувалися вже в першій половині 20-х рр. — Подолання мовного бар'єру, концентрація кращих управлінських сил у національних адміністративно-територіальних одиницях, запровадження освітньої реформи, розбудова культурно-освітньої інфраструктури відкрили більшовикам доступ до масової свідомості, скориставшись з якого, вони здійснили прорив системи кругової самооборони етнічних громад.

Радянський уряд спрямував ударний культурний та агітаційно-пропагандистський потенціал на нейтралізацію сил, які виступали за збереження традиційності як такої. Функцію нейтралізації та руйнування традиційних механізмів етнозбереження виконували радянські освітні заклади, культосвітні установи, засоби масової інформації та масова культура, перетворені на передавальний пас масового комуністичного перевиховання. Більшовицький провід вищого та місцевого рівня цілком усвідомлював, що перспективну боротьбу за новий лад можна виграти лише в свідомості молоді та дітей, отож увага до освітніх та політосвітніх закладів була екстраординарною. Окружні методичні комісії

поширювали в середовищі вчительства настанови, що комдитрух є основою, а школа надбудовою радянської освітньої системи; радянська школа повинна сконцентрувати свої зусилля на трудовому й класовому вихованні, сприяти якнайповнішому усуненню містицизму та віри у вищі сили зі свідомості під-ростаючого покоління¹⁵⁹.

Упродовж 20–30-х рр. більшовики сфокусували свої зусилля на заміні інститутів і форм духовного життя національних громад інститутами і формами легко споживаної масової культури. Після невдалої спроби на початку 20-х рр. поширити комунарські схеми співжиття більшовики перейшли до планомірної культурно-освітньої роботи, метою якої була «перековка» громадян, докорінна зміна їхнього світогляду, підготовка до майбутнього комуністичного способу життя. Це завдання вирішувалося через мережу культосвітніх закладів, створення і нагляд за діяльністю яких покладалися на місцеві органи влади. З середини 20-х рр. розбудова мережі культосвітніх закладів стала пріоритетним напрямком діяльності ЦКНМ та Наркомосу, її зростання було відчутним. Якщо обстеження в грудні 1925 р. виявило відсутність «яких би то не було первинних вогнищ у вигляді хат-читалень чи сельбудів» етнічних меншин¹⁶⁰, то в 1930 р. мережа культосвітніх установ у нацменселах виглядала наступним чином:

Мова	Бібліотек	Клубів	Сельбудів	Хат-читалень
Російська	144	7	94	71
Єврейська	152	66	27	93
Польська	79	5	14	71
Німецька	3	-	4	1
Молдавська	43	4	52	2

Відомості про наслідки виховної роботи сельбудів, хат-читалень та гуртків при них з середини 20-х рр. стали неодмінною складовою звітів місцевих органів влади, урядових осіб, які їх інспектували. Клуби та сельбуди відіграли провідну роль у призвичаюванні місцевого населення до більшовицьких стандартів суспільного та особистого життя: без них не обходилася жодна подія на селі, жодне свято. В зрозумілій і привабливій формі (лекцій, вистав, вечорів, зборів) клубні працівники та місцевий актив прищеплювали людині більшовицькі ідеологічні настанови та цілі. Діяльність клубів помітним чином політизувалася: з місць проведення вечорниць та колективного читання для неписьменних вони перетворилися на агітаційні трибуни місцевої та районної влади, яка прискіпливо стежила і за їхньою роботою, і за їхнім персоналом.

Дискредитуючи й намагаючись знищити старі усталені форми суспільного дозвілля, більшовики, уважно прислуховуючись до громадської думки та вивчаючи народні звички, впроваджували натомість нові. Суботники й недільники як форма атеїстичного виховання міцно увійшли в життя села та міста. Значні зусилля держава доклала для розбудови інфраструктури національного села. Типовий набір установ, які цілком слушно розглядалися владою як ядро радянзації національного села, включав сельбуд (в якому працювали гуртки самодіяльності, лікнеп, видавалася стінна газета), театр, лікарню, амбулаторію,

школу, кооператив, радіо- чи кіноустановку. На кінець 20-х рр. в низці нацменселищ ці установи були електрифіковані¹⁶¹.

Народні суди, політінформації, доповіді сільрадівського активу, агрономів та вчителів, комсомольські вечори, показові суди, театральні вистави національними мовами тощо — таким був арсенал сільського активу в справі комуністичного перевиховання мас. Про їхній зміст можна скласти уявлення, спираючись на відомості місцевої преси. Ось як змальований один з таких заходів у с. Ялта. — «Морозний зимовий вечір. Молодь, закінчивши домашню роботу, спішить до селянського будинку на вечір самодіяльності, який влаштує комсомольський осередок. [...] В помешканні юнсекції розпирає шум молоді. Роздається дзвінок. Юрба стихає. Голова коротко пояснив завдання вечера самодіяльності і пропонує запровадити гру в політфанти. Молодь цікавиться: Як ставиться тепер буржуазія до нас? Хто позбавляється права голосу? Що повинна робити молодь в своїм господарстві для покращення якості нашого скотарства? Потім починаються декламації частушок, віршів і співи. Особливо цікавиться молодь співом національних грецьких пісень»¹⁶².

Типовий набір подарунків районних організацій на відкриття сільського та містечкового клубу складався з портрета Леніна («у весь зріст у масивній березовій рамі»), гіпсового погруддя Леніна, Ленінського альбому, альманаху «У Великій могилі», коштовного прапора з гаслами «Влада працюючих — є влада культури і науки»¹⁶³.

Одна з прикметних замальовок тогочасної преси колоритно віддзеркалює напрямки й особливості роботи клубів в другій половині 20-х рр. Відкриваючи клуб у Золотоноші, представник Всеробітземлісу наставляв селян: «Що дня, що хвилини будьте з цими подарунками [див. вище — Л.Я.], вони принесуть вам перемогу».

До події приурочили так звані «Октябрини» — «[...] робітниця радгоспу подарувала (!) суспільству свого народженого сина». «Одговорювали мене, — жаліється вона, — животноводиха наша одговорювала, бо в неї теж народилася дитина і вона понесла до попа, то й мене підбивала, та бачу я, що це не так, що це полуда в неї на очах — не послухала, принесла сюди». Реакція присутньої громадськості була цілковито передбачуваною — гучно зустріли цю революціонерку нового побуту робітники. В особі свого представника Шандри привітали народженого і дали йому ймення. РЕМ. Революція–Електрифікація–Метал, а вкупі РЕМ [...]. Приймаючи народженого, спілка робітників землі і лісу, говорить т. Шандра, залічує його в свої лави»¹⁶⁴.

В багатонаціональних містах аналогічні функції виконували Інтернаціональні клуби та Будинки народів Сходу. Скажімо, Київський БНС (заснований 1926 р.) включав болгарську, грецьку, китайсько-корейську, турецько-персидську, грузинську, вірменську, дагестанську, татарську, ассирійську і караїмську секції, які об'єднували близько 1,5 тис. осіб. У 1930 р. будинок сприяв працевлаштуванню своїх членів, здійснював їхнє юридичне обслуговування, курував 5 кустарних артілей («Харчопродукт», «Харчовик», «Заквинкол», «Чувяк», «Самодопомога») ¹⁶⁵, утримував семирічну школу, лікнепи, дитсадок, гуртки політичної освіти і самодіяльності.

Спроможність вирішувати найболючіші проблеми недавніх емігрантів приваблювала останніх до БНС, тим більше, що вони були дійсно колосальними: мовний бар'єр, ментальна невідповідність, перенаселеність міст, низка законодавчих і адміністративних перешкод діяльності кустарів перетворювали життя колишніх емігрантів на кошмар. Оскільки земляцтва в їхньому сучасному вигляді не існували, тільки в стінах БНС вихідці з віддалених країн мали змогу зануритися в звичну етнокультурну атмосферу, хоча б на деякий час опинитися в стані психологічного комфорту. Набір розваг тут був невибагливим, але цілком відповідав уподобанням відвідувачів: за філіжанкою кави чоловіки спілкувалися, слухали останні новини, зачитували пресу тощо. Водночас з реальною соціальною, матеріальною та юридичною допомогою в його стінах вони піддавалися завуальованій радянській агітації та пропаганді.

Діяльність радянських культурних установ повною мірою відображала рівень суспільної свідомості громад і розвиток суспільства загалом. Регулярні обстеження та «масово-громадські огляди» політосвітніх установ національних меншин засвідчували їхню низьку ефективність. Характерним віддзеркаленням реальності став скандал навколо Київського БНС та його завідуючого Бітчумова (1928 р.). «... Замість того, щоб взяти лінію фактичного об'єднання розрізаних східних національностей навколо практичних питань соціалістичного будівництва, політики партії і радянської влади по національному питанню зжити національні незгоди [так у тексті — *Л.Я.*] — спостерігалось зворотне явище. Колишній зав. домом т. Бітчумов розпалював національно-шовіністичні пристрасті, сів національні незгоди, керувався особистими інтересами [...] Замість політики розкріпачення жінок Сходу він змушував жінок цілувати собі руки»¹⁶⁶.

Впродовж 20-х рр. радянська періодика, не покладаючи рук, працювала над тим, щоб тісно ув'язати в свідомості всіх етнічних спільнот нероздільність нового радянського способу життя, секуляризації приватного та громадського побуту. Власне, аналіз масових джерел дозволяє стверджувати, що атеїзація життя та радянізація розглядалися як поняття синонімічні. У статі «По новому, по радянському» простежується суто механістична заміна християнського пантеону святих на радянсько-більшовицький пантеон: «По багатьох селах нашого району по хатах, навіть позапартійних селян [...], замість ікон висять портрети проводарів революції: т.т. Леніна, Зінов'єва та ін.»¹⁶⁷.

Найбільш вигадливими були рекомендації Євсекції ЦК ВКП(б) та ЦК РКСМ, які вже 1922 р. пропонували місцевим осередкам «[...] центр ваги пропаганди перенести не на боротьбу з релігійними переконаннями, а в побутову площину. Головну увагу, — наголошував циркуляр ЦК РКСМ, — треба звернути на те, щоби збудити в єврейському молодому робітникові активний протест проти участі в релігійних обрядах і вирвати його з під впливу старозавітної сім'ї»¹⁶⁸. На протигагу релігійним святам вводилися нові радянські свята, які намагалися перетворити «з днів офіційного відпочинку на дійсно вкорінені в побут свята». До них приурочували клубні заходи, обставлені «привабливо з зовнішньої сторони» з «елементами інтимного торжества»¹⁶⁹. Партійні та комсомольські осередки отримували детальні плани виховних заходів та сценарії різних форм виконавчої роботи (літ- і політсуди, співбесіди, диспути тощо), однак нерідкими були й «зриви» заповзятливих сільрадівців, які

хотіли вбити віру в Бога, у буквальному сенсі слова, одним пострілом. Брутальні методи антирелігійної роботи, описані в спогадах І. Стріонова, були явищем типовим в Україні: в червні 1925 р. члени КНС колонії Зельц (центр німецького національного району) стріляли у вікно костюлу під час богослужіння¹⁷⁰. Декількома роками пізніше вже в грецькому Велико-Янисольському районі заворгвідділом райкому (член бюро) Гришко Дорохов, почувши розмови прихожанок про те, що у вікнах церкви можна побачити Бога, відкрив по них вогонь, повибивавши усі шибки¹⁷¹. Архівні джерела 20-х рр. досить яскраво відобразили світоглядну боротьбу на побутовому рівні й, слід зауважити, до суцільної колективізації успіхи більшовиків на цьому поприщі були непоказними.

У другій половині 20-х рр. влада усвідомила, що одними лише політінформаціями якісних змін у повсякденні суспільства, перш за все молоді, досягти неможливо. Постало питання організації та централізованого регулювання суспільних розваг. Спонукальним моментом для цього стали загрозливі обсяги розвитку хуліганства та перетворення його на впливовий фактор суспільного життя. З цього приводу дехто Т. Піддубник зазначав наступне: «... Звичайно хуліганство є і в буржуазних країнах. Проте все таки воно не набрало такого широкого розміру». Як можливий вихід пропонувалося змінити акценти формування дозвілля: «У нас є певне упередження проти танців і навіть гадають, що це тільки вияв буржуазної культури доби занепаду. В наших містах танки з'являються анахронізмом.

При всій великій кількості клубів все таки у нас замало клубів з добре організованою розвагою»¹⁷².

Послідовно руйнуючи традиційну, зокрема, церковну обрядовість, звички повсякденного життя та святкового дозвілля, більшовицький уряд натомість послідовно запроваджував у життя нові форми обрядовості та дозвілля. Не всі з них укорінилися, але було доволі й цікавих і корисних знахідок, які пробудити сплеск народної творчості, що своєю чергою винайшла нові форми суспільного дозвілля. Серед них слід відзначити «Свято врожаю», яке увійшло в побут практично всіх етнічних громад України, зв'язаних з сільським господарством. Одна з провінційних газет з цього приводу зазначала: «Уже тепер «Свято врожаю» в масах сільського населення рахується за своє свято, важливе й необхідне. З бігом часу воно цілком увійде в побут села, буде зарані підготовуватися і переводитись зі свідомістю людської колективної переваги над силами природи. Це свято труда, що з часом замінить і знищить церковні свята, як непотрібні».

«До цього часу ще далеко, — зазначав автор допису П. Лісовий, — але вже зараз «Свято врожаю» набуває чисто народних рис, втягує в себе маси, а, головне, несе нові погляди як на природу, так і пропагує нові соціалістичні форми сільського господарства. А оскільки соціалізм не можна розуміти без соціалістичного побуту, то «Свято врожаю» у нашому селі відіграє тим більшу роль, що воно ті елементи соціалізму туди несе»¹⁷³.

Однак, якими б привабливими чимдалі не ставали більшовицькі культурні заходи, етнічні громади були неспроможні їх цілковито сприйняти, тим більше — усвідомити їх як власні. На розбіжності дійсного рівня етнокультурного розвитку окремих етносів і прагнення партії до їхньої надшвидкої «радянзації»

зростав питомий ґрунт подвійних стандартів життя, маргіналізації свідомості. Прояви її відзначалися на всіх рівнях життєдіяльності суспільства: члени національної сільради водночас були членами церковної ради (Талаківська сільрада, 1929 р.)¹⁷⁴; голова національного району, комуніст (в майбутньому — член ЦКНМ) здійснював юдейські етнорелігійні обряди; комсомолки і комсомольці в релігійному екстазі рвали на собі волосся під час обряду поховання Тори¹⁷⁵ тощо. Практично не використовувалася жіноча праця в єврейських колгоспах Правобережжя¹⁷⁶ та грецьких колгоспах Приазов'я, оскільки національні традиції цього не припускали.

Прищеплення більшовицької свідомості і нових звичаїв у національному середовищі буксувало через недовірливість громад до чужинців. У багатьох випадках цьому не зараджувала й коренізація місцевої адміністрації. Значний рівень відчуження, неприйняття позначав взаємини політемігрантів, надісланих на відповідальні посади до національних районів, і місцевих громад. Про такий випадок «безпринципної боротьби всередині [Коларівської — Л.Я.] парторганізації проти комуністів — емігрантів» згадується, зокрема, в праці В. Павленко¹⁷⁷. Геть не випадково на початковому етапі колективізації болгари Мелітопольщини виступали за ліквідацію національного району: в такий спосіб вони наївно розраховували позбутися болгарських політемігрантів та їхнього задушливого тиску на селянство. Очевидно, що жодна апеляція до національного чинника не була спроможною пом'якшити конфлікт ментальностей політемігрантів і місцевого населення, якому ідеї інтернаціоналізму і більшовизму були ворожими.

Вплив політемігрантів та тих етнокультурних стандартів, які вони намагалися запроваджувати на місцях, був неоднозначним і далеким від глорифікаційних оцінок радянської історіографії. Не всюди місцеві мешканці із розумінням зустріли нововведення своїх закордонних братів по крові, тим більш, що останні в першу чергу пропагували більшовицькі ідеї, а вже потім — національні. Не останню роль у непорозуміннях між українськими нацменгородами та політемігрантами відігравав і певний конфлікт культур, що досить яскраво проявлявся у стосунках вихідців із Західної Європи та українських громадян. Європейцям досить складно було зрозуміти архаїчні сільські культурні типи етнічних громад України, що породжувало, з одного боку, зверхнє ставлення політемігрантів до місцевих селян; з іншого боку, дистанціювало від них місцеве населення. Однак, позитивні приклади просвітницької діяльності західних політемігрантів в УСРР відомі.

Серед них слід назвати село Преслав, у якому діяв один з найкращих навчальних закладів для етнічних меншин, патетично названий свого часу «болгарськими Афінами»¹⁷⁸. Вплив Преславського педтехнікуму, перш за все — його педагогічного колективу, що складався з політемігрантів, на село був колосальним. Виявлявся він і на мікро-культурному рівні (зокрема, в тім, що болгари, які традиційно не користувалися столовими приборами, почали застосовувати їх у щоденному побуті, виконували гігієнічні процедури, зменшилося споживання вина тощо), так і в культурних явищах суспільного порядку. «Замість практикованих донедавна п'яних свят на тлі суспільного життя все виразніше та яскравіше проявляється цікавість до політичних, виробничих та

суспільних питань. На сьогодні сози, сельбуди, театр, кіно, політичні, виробничі та наукові гуртки при сельбудах є місцями, де населення Преслава проводить час у святкові дні, навчаючись, вдосконалюючись, беручи активну участь у соціалістичному будівництві на селі. Завдяки цьому кожному стає зрозумілим, що не пізніше, як за десяток — другий років село Преслав змінить свій соціально-економічний профіль до невпізнаності», — із задоволенням відзначали автори одного з найбільш змістовних і кваліфікованих монографічних етнологічних описів — Ф. Креслев та С. Бунтовніков¹⁷⁹.

Заперечувати помітний позитивний вплив національних культурних, наукових і творчих колективів на загальний поступ етнокультурного життя етнічних громад було б недоречним. Чи не найбільшим їхнім досягненням було підвищення суспільного статусу національних мов і культур, позбавлення громад комплексів меншовартісності, які об'єктивно сприяли процесам культурної модернізації. Ставлення громад до діяльності культурних установ на загал відображене в звіті грецького відділу Маріупольського музею краєзнавства (1931 р.): «Враження, яке справляє грецький відділ у відвідувачів-греків, — надзвичайне, викликає радісний подив, у найбільш експансивної частини іноді й захват до сліз»¹⁸⁰. Для сотень тисяч людей 20-і рр. стали часом виходу на якісно новий рівень етнічної свідомості, проте розглядати його як цілковито позитивне й органічне явище не доводиться.

Культурна модернізація найтіснішим чином була пов'язана з секуляризацією масової культури. Одним із проявів культурної модернізації етносів України стало створення національних театрів, навіть у середовищі народів, які взагалі не мали цього жанру в своєму культурному багажі. Заклики до розширення арсеналу заходів культурного та ідеологічного впливу на населення України загалом та його етнічні сегменти, зокрема, виразно зазвучали в радянській пресі, починаючи з 1927 р. Надалі розгорнувся процес масового створення національних театральних труп, виразні етнічні орієнтири запанували в радянській кіно-індустрії.

Зваживши на надзвичайну популярність театральних дійств та щирий потяг селянства до театральних вистав (досить сказати, що на початок 1926 р. за неповними відомостями в Україні діяли 3 040 драматичних, 900 музично-хорових і лише 160 літературно-газетних сільських гуртків¹⁸¹), більшовики заходилися сприяти розвитку самодіяльного мистецтва, як «загальноприступної розваги на селі». Увага до цього сегменту культурного життя була не випадковою: воно стало знаряддям пропаганди нових соціальних ідей. Відзначалося, що «змістом самодіяльної творчості мають бути сучасні теми місцевого життя, а також найважливіші частини роботи політосвіти на селі: сільськогосподарська, кооперативна, природнича, військова пропаганда та пропаганда самоосвіти»¹⁸². Більшовицький уряд потурбувався про культурну ін'єкцію в національне середовище, яка прививала йому зрозумілою національною мовою в яскравій формі ідеї «Великого Стрибка» та суцільної колективізації, завчасно. Ставлення влади до національного театру було щиросердно висловлене С. Бунтовніковим та Ф. Креслевим: «... Театр є надзвичайно важливим знаряддям насадження серед них [болгар — Л.Я.] таких відчуттів, ідей та взаємовідносин, фактором, що впливає не стільки на ідеологію, але головним чином на психологію, на

взаємини, на домашній побут. При цьому не лише сфера впливу, але й сила дії театру на маси величезна»¹⁸³.

Перша болгарська пересувна трупа була створена 1927 р. в с. Преслав з ініціативи Наркомосу. В травні 1934 р. був сформований Одеський болгарський колгоспний театр-студія ім. Г. Димитрова. Відомою в Україні була діяльність російських, польського, німецького і грецького колективів. Не всі вони виростили в дійсно художні колективи, значна частка була специфічними агітаційними пересувними установами, деякі з них існували формально.

Величезну роль у культурних трансформаціях громади відіграв єврейський театр. У березні 1927 р. в Україні в місцях компактного мешкання євреїв відбулися гастролі єврейського державного театру. Його творчий доробок і репертуар були вагомими: п'єси «Пурим-Шпіл», «Цей Купілемлех», «Койменкерер», «Ін Брен», «Загмун», «Розіта», «Шабсе Цві» викликали щирий ентузіазм населення¹⁸⁴.

Національні театри з моменту створення попали під невсипущий регуляторний нагляд політичних установ. Впродовж 20-х рр. партія послідовно нарощувала політизацію цих культурних закладів, вимагаючи від труп перегляду репертуару. У ідеологічно найнебезпечніший для більшовицької влади час (від проголошення непу до епохи «Великого Стрибка») вона послідовно витісняла всі конкурентні субкультури та нейтралізувала їхній вплив на маси. «В останній час пішла мода на лекції й доповіді про шлюб, полове етику, мораль «как надо жить», все теми, що торкаються полового питання, — з відразою писав один з авторів газети «Культура і побут», — Анонсують якогось «ілюзіоніста» [...]. З [...] театральною халтурою треба повести найрішучішу боротьбу»¹⁸⁵.

Те, що народ, змучений війною, був не переобтяжений освітою та мав нерозвинений художній смак, визначало його уподобання та межі цікавості: міста й села України були завішані листівками та афішами, що закликали подивитися виступи магів та вішунів, тогочасних культуристів, невибагливі оперетки, ліліпутів тощо. Одна з тогочасних афіш пропонувала наступну [наводимо без змін — *Л.Я.*] розвагу: «Всем... всем... всем. Спешите видеть: Сельбуд первого района пятница. Экстраординарное представление. Современный гладиатор, Георг Нельман — работа гириями, железом, цепями. Всюду успех... Фіноменальный (!) ліліпут Сережа леший и т. п.»¹⁸⁶.

Вивільнення освітніх, культурних закладів і колективів етнічних громад з під регулятивного впливу церковних громад реалізувало давні прагнення частини національно-демократичної інтелігенції і надало потужного імпульсу розвитку літератури і мистецтва. Найвиразніші перемоги щодо впливу на масову свідомість більшовики здобули в сфері кінематографії. Впродовж 20-х рр. вони спромоглися перетворити кіно з дрібнобуржуазного атракціону «рухливих картинок» на мистецтво, яке за силою свого впливу на маси не мало рівних. Кіно, як явище історичне, відіграло вирішальну роль у пропагуванні нових взірців соціокультурної поведінки й масової культури. Впродовж 20-х рр., за спостереженням сучасних дослідників, відбулася стрімка розбудова єврейської, грецької, болгарської літератури. Цьому сприяли бурхливі модернізаційні процеси в мовній царині.

**Мови етнічних громад у добу реформування граматики:
проблеми розвитку, напрямки змін**

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвитку української мови» (1 серпня 1923 р.) стала логічним результатом національно-визвольного руху в Україні, втіливши сподівання як українського народу, так і етнічних меншин на достойні умови розвитку. Вона запустила механізм грандіозних зрушень у сфері національно-культурного буття, в тому числі й у мовах етносів країни. Ті роки часто називають часом «національно-культурного ренесансу», а будь-який культурний підйом неможливий без підняття на якісно новий щабель мови, адже мова є найпершою етнодиференціюючою ознакою і, можливо, найсуттєвішим культурним надбанням кожного народу.

Серед державних програм, які здійснювалися в контексті коренізації і справили визначальний вплив на поступ етнокультурного життя народів України та СРСР, слід назвати спробу модернізувати сферу мовленевого життя суспільства. Загалом, прагнення максимально зблизити мови народу та культурної еліти було наслідком загальноєвропейського пошуку шляхів досягнення соціальної справедливості. Демократизація літературних мов, удоступнення культурних надбань, спрощення процедури отримання освіти та діловодства розглядалися як підвалини будівництва суспільства нового історичного типу. Більшовики перетворили ідею демократизації культури, як такої, і мов, зокрема, на центральну вісь своєї політичної доктрини. Власне, ідеї відновлення історичної справедливості стосовно трудящих (через встановлення диктатури пролетаріату), знищення культури гнобителів та перетворення народної культури на культурну основу новостворюваного ладу стали магістральною ідеологічною підосовною Жовтневої революції, а фанатична віра в безальтернативність їхнього справдження у світовому масштабі — універсальним виправданням усіх ймовірних жертв на цьому шляху. Бачення складових цього грандіозного проекту змінювалося відповідно до політичної кон'юнктури та стану суспільства: початкові уявлення про всесвітню латинізацію мов чи перехід на анаціональну мову есперанто поступилися більш прагматичним крокам назустріч незрілій свідомості етнічних громад та націй, які були не готові до радикальних ідей лівого крила більшовицької партії. Реформа російської, болгарської, польської, грецької тощо абеток, спроби реформувати українську мову, загальносоюзна програма створення алфавітів для неписьменних народів, переведення низки мов на латинську абетку і т. і. стали віхами культурної революції в СРСР. Не було жодного народу, якого б більшою або меншою мірою не зачепили ці зрушення. Оцінка їхніх наслідків для кожного народу своя, і значною мірою — це справа майбутнього.

Слід відзначити, що увага науковців до окресленої проблематики явно не відповідає тому місцю, яке вона посідала в комплексі етнокультурних проблем 20–30-х рр. Спроби узагальнення досвіду культурно-освітніх та мовних реформ на українських теренах у міжвоєнний час обмежувалися малоінформативними дописами працівників українського Наркомосу. Лише проф. В. Жирмунський у праці «Национальный язык и социальные диалекты», спираючись на результати

власних багаторічних польових досліджень в УСРР, у нетиповій для часу формі намагався окреслити проблеми мовного життя українських німців¹⁸⁷. Критичні зауваження щодо мовної політики в СРСР містила збірка «Доля національних мов в Советській Росії», видана 1937 р. у Варшаві¹⁸⁸.

Сучасна історіографія включає роботи російських науковців¹⁸⁹, які фокусуються на закавказьких, середньоазійських та сибірських народах, а також фундаментальне дослідження Ю. Шевельова¹⁹⁰, присвячене розвитку української мови в першій половині ХХ ст. Певний крок уперед в усвідомленні специфіки мовних процесів та мовного життя народів України під час політики коренізації зроблений учасниками наукової конференції «Мовні конфлікти та гармонізація суспільства». Важливі напрямки мовної політики більшовиків УСРР розглядаються в статті Г. Єфіменка¹⁹¹. Цікаві узагальнення щодо еволюції мовної проблеми в єврейському середовищі містить стаття М. Феллера¹⁹². Але, слід констатувати, названа проблема ще не була об'єктом спеціального дослідження, хоча історіографія проблем коренізації освіти та етнокультурного розвитку етнічних меншин включає десятки праць, серед яких присутні й серйозні комплексні, зокрема дисертаційні¹⁹³.

Деякі аспекти мовної політики щодо етнічних меншин УСРР, дискусії навколо визначення «рідної мови» висвітлені в колективній праці Інституту етнопонаціональних і політичних досліджень НАНУ¹⁹⁴. У ній Б. Чирко дійшов цілком слушного висновку: «Забезпечити всі національні групи необхідною кількістю національних закладів або навіть класами було неможливо»¹⁹⁵.

Основна увага авторів монографії віддана також досить важливій проблемі — примушуванню дітей навчатися в школах за національною, а не за мовною ознакою. Наслідки окресленої практики, на їхню думку, були плачевними: не розуміючи мови навчання, діти мучилися в школі, а батьки засипали офіційні установи скаргами на тих, хто в такий своєрідний спосіб «забезпечував» їхні національні інтереси¹⁹⁶. Але в цілому зазначається, що розширення мережі національних шкіл підняло загальноосвітній рівень населення України. Висновок цей, на нашу думку, не позбавлений умовності, оскільки якість освіти в національних школах та їхній стан упродовж 20-х — першої половини 30-х рр. неодноразово критикувалися як освітянами, так і населенням.

Як не прикро, більшість вітчизняних дослідників згадує про мовні проблеми етнічних громад побіжно навіть у працях, присвячених історії етнічних громад. Висвітлюючи перипетії коренізації освітянської справи, історики обмежуються констатацією факту багатонаціональності республіки, безпосередньо з нею пов'язуючи проблеми, невдачі та прорахунки в розбудові національної освіти в УСРР. Науковці одноставно зазначають, що закордонна література була непридатна для радянської школи, втім, причини цього трактуються в ідеологічній площині. Між тим останнє аж ніяк не пояснює провальних спроб організувати випуск необхідної літератури в межах СРСР, а також нездатність налагодити конструктивний культурний обмін між громадами, які мешкали в союзних республіках. Серед негативних наслідків радянської освітньої реформи на загал згадуються культурні втрати громад, викликані радянізацією, як такою, та атеїзацією виховання, зокрема. Водночас з'ясування питання: «На якому мовному ґрунті відбувалося створення радянської школи для етнічних меншин?» — саме

по собі є окремою науковою проблемою. Спроба її вирішення стосовно греків-еллінів (ромейв) України здійснена автором у спеціальних статтях¹⁹⁷. Принагідно зауважимо, що більшою чи меншою мірою мовна проблема (тобто невідповідність місцевих говорів етнічних громад України літературній мові країн виходу) була найвпливовішим фактором етнокультурного розвитку низки етнічних громад за часів політики коренізації.

Зміст коренізації освітньої справи полягав у виведенні національних мов за межі побутового вжитку, наданні їм публічного характеру, розширенні сфер їхнього використання та осучасненні процесів мовотворення, які, нагадаємо, передстояло вирішувати на тлі величезних етнокультурних проблем, зокрема, значної мовної асиміляції. Її обсяги в середовищі етнічних меншин на середину 20-х рр. вражали. Наголосимо, що йдеться про мовну асиміляцію, яка, безумовно, є одним з найбільш складних і значущих кроків на шляху втрати етнічної ідентифікації, як такої. Так би мовити, «втрати» росіян від асимілятивних впливів в УСРР становили на 1926 р. 49 771 особу, або — 1,85% від загальної чисельності етнічної групи. Аналогічні показники в середовищі українців під впливом російської мови склали 5,55%, білорусів — 73,43%, вірмен — 26,24%, євреїв — 22,62%, греків — 17%, чехів і словаків — 8,21%, татар — 7,52%, поляків — 6,88%, болгар — 3,57%, німців — 3,52%¹⁹⁸. Для порівняння не зайвим буде навести аналогічні відомості про асиміляційний вплив української мови на етнічні меншини. Українську мову назвали рідною 44,18% поляків¹⁹⁹, 5,86% білорусів, 5,37% чехів і словаків, 2,11% татар, 1,27% болгар, 1% німців, 0,95% вірмен, 0,89% євреїв, 0,75% греків. Таким чином, інтрига етномовного життя УСРР впродовж політики коренізації обумовлювалася запеклою боротьбою між українською й російською мовами за вплив на етнічні громади республіки. Асиміляційна інерція в етнічних громадах була різною, відрізнялися також і пріоритети останніх щодо мови національної акультурації²⁰⁰. Хоча позиції української мови впродовж 20-х рр. значно посилювалися, і вона в низці етноконтактних зон (переважно Правобережжі та Північній Україні) активно впливала на зміну мовної ідентифікації етнічних меншин, все ж тиск російськомовного середовища на поступ етнокультурних процесів серед етнічних меншин і українства залишався незрівнянно потужнішим.

Освітня і нацменпрацівники цілком виправдано вважали, що зміна акцентів розбудови освітньої справи в середовищі етнічних меншин стане дієвою перепоною на шляху асиміляції етнічних громад. Багато з них гадали, що створення «національної школи» зніме проблему асиміляції, як таку, і стане трампліном для культурного розвитку етнічних громад. Зі свого боку зауважимо, що відносини між мовою та освітою є комплексними. Вкрай важливо, які мови людина вивчає впродовж життя, але першочергове значення має те, якою мовою вона набуває освіту. Найбільш стійкі пізнавальні зв'язки формуються в тому випадку, коли мова викладання співпадає з рідною мовою (мовою щоденного вжитку). В іншому випадку з часом розвивається зворотний процес — так званий рецидив неписьменності. Отож, тільки переведення шкіл на рідні мови могло стати підосновою виведення населення на якісно новий культурний рівень.

Причини коренізації початкової школи були цілком прагматичними. Багаторічний досвід русифікації в Російській імперії засвідчив, що викладання російською мовою значно знижувало ефективність засвоєння предметів. Саме тому в звичайних народних і міністерських школах у місцях мешкання іноземців термін навчання був збільшений на рік з урахуванням природної адаптації дітей до мови викладання (так було, зокрема, в німецьких, болгарських та грецьких колоніях). Вимога переведення початкової освіти на рідні мови [«мова, якою говорить дитина,» — *Л.Я.*] була одним з центральних гасел демократичного руху на постімперських просторах і стала одним зі стовпів розбудови радянської школи. В черговий раз, уже 1931 р., пояснюючи значення цієї тези, М. Скрипник зауважував: «Інакше бо утрудниться саме навчання, інакше бо настане затримка розумового розвитку дитини і зайва навантага дитини». Водночас переведення шкіл на рідні мови, на його думку, не слід було ототожнювати з примушуванням відвідувати школу за національною ознакою. «Справа не в національній приналежності, не в походженні дитини, — наголошував нарком, — не в бажанні батьків, а справа в тому, щоб полегшити дитині надбати знання»²⁰¹.

Етномовна ситуація в УСРР набула надзвичайної гостроти і складності саме в контексті завдань мовної модернізації, які планували вирішити в стиснені строки, впродовж перших п'ятирічок. Проте, затверджуючи відповідні програми культосвітньої діяльності в середовищі етнічних меншин, радянські функціонери не мали уявлення про сутність етнокультурних, зокрема, мовних проблем у їхньому середовищі. Етнічні громади, що апіорі вважалися монолітними, переважно склалися з низки регіональних субкультурних груп, які суттєво відрізнялися за мовною ознакою. Так, скажімо, серед німців України були поширені долішньонімецька, середньонімецька, південнонімецька та мішана говірки²⁰², носіями яких виступали такі субкультурні групи, як: волинські німці, меноніти, німці Одещини тощо.

Грецька меншина УСРР складалася з маріупольських греків-еллінів та греко-татар, одеських греків та дисперсного населення грецького походження у великих містах республіки. Маріупольські греки-елліни мали принаймні п'ять еллінських говірок, які суттєво відрізнялися від запроваджуваної в їхньому середовищі димотики. Одеські греки також розрізнялися в мовному відношенні. Якщо міська грецька громада завдяки постійним контактам із Грецією та вкоріненим традиціям просвітництва володіла і катаревусою і димотикою, то мешканці с. Олександрівка-Арнаутівка, як видно з дослідження Ф. Теохаріді, були мовно-асимільовані²⁰³. Що ж до решти грецької людності України, то вона складалася з представників більш як 70 грецьких та малоазійських говірок, що в умовах масової неписьменності правили за безписемні мови спілкування у відносно нечисленних спільнотах.

За окреслених обставин цілком природно виникла проблема визначення мовних пріоритетів новостворюваної школи, яка мала свої особливості на регіональному, республіканському та союзному рівнях. Прагнення спростити з технічної точки зору функціонування шкіл «малих народів», переводячи навчання в них на подібні мови (на димотику в ромейських школах, румунську — в молдавських, кримсько-татарську — в урумських тощо) надало даному напрямку освітньої реформи тупикового характеру. З легкістю «реформуючи»

мови етнічних меншин, запроваджуючи нові алфавіти, обираючи з множини мовних типів загальнодержавну (загальносоюзну) об'єднуючу мову, забронюючи культурний обмін з країнами виходу, радянська держава перебрала на себе невластиві і непідсилені жодній державі функції регулювання (спрямування) повсякденного мовного життя народу. Врешті замінити живу мовну творчість щоденним адмініструванням малограмотних функціонерів не вдалося. Отож, благі наміри по осучасненню, демократизації та консолідації мов етнічних громад обернулися значними втратами, і не лише у мовній царині.

Визначити так звану «рідну мову», якою мало здійснюватися навчання в школах нацменшин, виявилось доволі складно внаслідок тих колосальних відмінностей, що утворилися впродовж багатолітньої культурної ізоляції між офіційними мовами країн виходу та мовами етнічних меншин України. В колах вітчизняних і зарубіжних мовознавців панували настрої зневажливого ставлення до «вulgаризованих» говірок етнічних громад, які, на їхню думку, якщо й були цікаві, то лише з точки зору історії мовотворення, але аж ніяк — з точки зору державної мовної політики. Думки про право говірок на існування і необхідність їхньої державної підтримки тонули в загальній масі настроїв за пришвидшення етнічної консолідації.

Нагадаємо, що етап визначення мовних орієнтирів на шляху етнополітичної консолідації проходять усі народи. В 1907–1909, 1912–1913 рр., зокрема, відбулися дві дискусії про перспективи розвитку української мови. Дебати навколо так званої «мови баби Палажки» та урбанізованої мови сучасної європейської нації викликали до життя напрямок «галіцізації» мови, оскільки саме в Галичині та Буковині українська мова повноцінно функціонувала в царині культури і суспільно-політичних відносин.

Гарячі мовні дискусії точилися в єврейській громаді. Єдності стосовно вирішення мовної проблеми не було. Сіоністи обстоювали її розв'язання на базі відродження єврейської держави з державною мовою іврит. Асимілятори схилилися до необхідності культурної інтеграції до суспільств розсіяння і засвоєння мови пануючої (державної) нації. Як політичну альтернативу обох напрямків більшовики підтримали і запроваджували впродовж 20–30-х рр. концепцію створення єврейської пролетарської культури на базі їдишу.

Окреслена ситуація в цілому відображала зміст етнокультурних проблем більшості етнічних меншин республіки. Практично в кожній із них існувала своя сакральна мова, мова богослужінь і духовної літератури, мова, що обслуговувала специфічні духовні потреби (в даному випадку — іврит). В побуті і повсякденному спілкуванні, як правило, використовувалася безписемна (розмовна) мова (їдиш²⁰⁴). Були й такі громади (як правило, мало чисельні), етномовні проблеми яких на той час не спроможна була вирішити жодна держава. До них, зокрема, належали айсори. Літературна мова останніх була подібною давньоєврейській такою мірою, що народи розуміли один одного. Та проблема полягала в тім, то названа мова використовувалася, як і давньоєврейська, тільки в богослужіннях. Розмовна мова дуже сильно відрізнялася від літературної. До того ж письменності в етнокультурній групі використовувалося дві: одна — подібна до єврейської, інша ситуативна. Власна література народу була мізерною — переважно духовного змісту, усна — ще бідніша і складалася переважно із запозичень у оточуючих народів²⁰⁵.

Крім того у кожній громаді, як було показано вище, з року в рік зростала частка мовно-асимільованих громадян, рідною мовою яких була переважно російська.

З моменту краху Російської імперії та декларування права вільного етнокультурного розвитку проблема мовної орієнтації набула політичного значення. Намагаючись створити національну школу, держава наразилася на несподіваний суспільний спротив. Кожна етнічна громада була розмежована на декілька ворогуючих таборів, що обстоювали взаємовиключні напрямки етнокультурного поступу. Забігаючи наперед, відзначимо, що всі три напрямки єврейської етнополітичної думки знайшли втілення і реалізацію впродовж ХХ ст.: на сьогодні реальністю є особлива єврейська культура Ізраїлю, ґрунтована на, як здавалося в 20-і рр., мертвій мові іврит; множина єврейських європейських, азійських, африканських та американських субкультур, що зросли на мовному ґрунті їдиш, мові гірських євреїв (татські діалекти) тощо; а також культури специфічних єврейських груп, що є носіями мов інших мовних сімей, зокрема, української та російської. І сьогодні сегментованість єврейства залишається темою гострих дискусій науковців, освітян, громадськості, втім, ніхто не заперечить самого факту історичної обумовленості її існування. Особливістю досліджуваного періоду була гранична поляризація суспільної думки, яка прагла чітко визначити лише один — «правильний» — напрямок розвитку і надати йому статусу генерального, тоді, як суспільство було таким неоднорідним, що виокремити якийсь напрямок без защемлення прав інших верств було неможливо. Остання обставина заклала підвалини жорсткої конфронтації на мовному ґрунті.

У вказаний час відверті наукові дискусії навколо проблем мовної орієнтації були практично неможливими, не заохочувалися роздуми з проблематики й у середовищі освітян, але поодинокі висловлення були, і саме вони проливають світло на реальні, а не удавані проблеми розбудови освітньої справи в середовищі етнічних меншин. За приклад можна навести невеличкий допис «О преподавании родного языка в греческих школах» співробітниці Кабінету національних меншин при Етнографічній комісії ВУАН В. Шевченко, збережений в Архіві Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклористики НАНУ. 1930 р. дослідниця писала: «.. Мені особисто доводилося в своїх експедиційних роботах часто стикатися з багатьма представниками селянства та молоді грецьких сіл, і всі вони в один голос заявляли, що мова, якій навчають їх та їхніх дітей у школах, — не їхня мова и вони розуміють її з великим трудом: вона для них майже цілком чужа.

Сказане стане цілком зрозумілим після зауваження, що викладання ведеться на літературному афінському діалекті новогрецької мови тоді, як місцеві говори мають свої затвержені віками особливості. Й ці особливості не можна вважати «неправильностями», адже всякий розвиток всякої мови є закономірним і обумовлюється по кінцевому рахунку навколишньою соціальною та економічною обстановкою»²⁰⁶.

Намагаючись об'єктивно відтворити особливості етнокультурного життя етнічних громад впродовж коренізації, слід зауважити, що бездоганний з наукового погляду, цей підхід при запровадженні його в життя виглядав як утопічний. По-перше, він вимагав збільшення строку навчання в школах

нацменшин з урахуванням роботи початкової школи на місцевій («...в повному розумінні слова, рідній, мові»²⁰⁷) та поступового переходу в старшій школі на димотику; по-друге, потребував багаторічної колективної праці мовознавців, ймовірно, й адаптації новогрецького алфавіту з огляду на слов'янські впливи на приазовські говори, що додавало проблемі складності в світлі курсу на латинізацію мов.

В. Шевченко не гірше за інших розуміла проблематичність задоволення етнокультурних потреб, зокрема, в галузі мовної практики, нечисленних етнічних громад, але вона вважала, що не має права ігнорувати їхню специфіку²⁰⁸. Однією з перших серед науковців вона поставила проблему етнокультурного виживання малих народів в умовах посилення державного впливу на процеси мовного обміну і творення.

Що ж до мови маріупольських греків, то вона і далі існувала, але знов-таки, як до революції російською, так тепер димотикою, витіснена до сфери побуту. Втім «повсякденне життя людей — це та стихія, яку повністю не здатне контролювати навіть тоталітарне суспільство [...] Повсякденне життя — це народне життя. Народ найповніше виражає себе в просторово-часовому континуумі і найвище цінує її серед усіх вартостей світу»²⁰⁹. Якщо брати до уваги це визначення, грецька людність України недвозначно виявила своє ставлення до реформаторських спроб тогочасного уряду.

«Націоналізована» школа, зважаючи на гостроту згаданих проблем, від початку свого існування потрапила під перехресний вогонь запеклої критики. Специфічною прикметою коренізації в УСРР стали розмови про «примусову євреїзацію». Вони розпочалися з перших її кроків і не припинялися до кінця 30-х рр., час від часу набуваючи гучного суспільного резонансу. Про це йшлося, зокрема, в статті Ю. Ларіна «Об извращениях при проведении национальной политики»²¹⁰.

Республіканський партійно-радянський загал пов'язував небажання євреїв віддавати дітей до національних шкіл із недоліками пропаганди й агітації. Єврейські бюро пропонували посилити агітацію на користь розбудови єврейських шкіл. Сьогодні зрозуміло, що опір батьків радянській версії єврейської школи був викликаний низкою взаємообумовлених факторів. По-перше, в ньому проявлялося небажання російськомовного єврейства повертатися в лоно національної культури. Це саме про них Ю. Ларін писав: «Вони є людьми російської культури, хоча єврейської національності»²¹¹. (Останні, до речі, становили авангард антиукраїнізаційного руху, наполягаючи на розширенні сфери застосування російської мови.) По-друге, значне упередження в середовищі єврейства щодо радянської школи виникало внаслідок низької якості освіти і неясних перспектив її продовження²¹². По-третє, непримиренну позицію до радянської школи зайняли прихильники традиційної духовної освіти та поборники івриту, які розглядали «їдишизацію» як глум над єврейською духовною та культурною спадщиною.

Аналогічні стереотипи етнокультурної поведінки більшою чи меншою мірою відзначалися в усіх етнічних громадах. Найбільш очевидними вони були в середовищі німців, поляків, молдаван, греків. Не відразу і далеко не повсюдно запропонована більшовиками модель народної освіти, незважаючи на її загаль-

нодоступність, була прийнята етнічними громадами. Аж до середини 30-х рр. суспільний опір її запровадженню залишався досить відчутним і був тим більшим, чим більш штучними і незрозумілими були реформістські заходи радянських освітян та суттєвішою релігійність громад.

Боротьба між прихильниками їдишу та івриту вкрай дестабілізувала культурне життя єврейської громади, незважаючи на високий сукупний рівень традиційної освіти в її середовищі. Перехід радянського уряду на позиції захисту і заохочування їдишу прискорив секуляризацію єврейського культурного життя, і таким чином загострив ментальний конфлікт між етнокультурними групами єврейства, який набув форми соціального. Правильність курсу на витіснення івриту з культурного життя радянських євреїв доводили аж до середини 30-х рр. 9 травня 1934 р. в Києві відбулася чергова Нарада з єврейського мовознавства, скликана НКО, Інститутом єврейської пролетарської культури ВУАН і редакцією газети «Дер Штерн». Виступаючи на ній, заступник наркома освіти А. Хвиля вкотре закликав боротися проти «клерикальних, старих гебраїстичних елементів, що вже давно віджили і тільки засмічують єврейську мову, уможливлючи єврейським націоналістичним, сіоністичним елементам дурманити певні шари єврейської людності»²¹³. Прагнення ізолювати єврейство від сіоністського впливу вочевидь проглядало в роботі радянських функціонерів і привело до деформацій мовного життя єврейства, оскільки позначилося на праці науково-дослідних установ по унормуванню сучасної єврейської мови та перетворенню її на літературну мову радянських євреїв. Уже 1937 р. Р. Смаль-Стоцький зазначав, що київські науковці, формуючи усталений літературний варіант їдиш, свідомо замінювали слов'янські запозичення словами німецького походження, через що літературна мова їдиш ставала чужою для пересічного єврея²¹⁴.

Внаслідок внутрішньої суперечливості освітянської реформи різняться й сучасні оцінки їдишизації радянської школи. Одні дослідники (О. Бистрицька, В. Матвеев) вважають, що завдяки їй УСРР стала країною, де остаточно сформувалася широко розповсюджена єврейська літературна мова їдиш. Інші (Л. Килимник, О. Ткаченко) наголошують, що в такий спосіб більшовики скерували культурний розвиток євреїв неприродним шляхом, оскільки вважають іврит провідним етнозберігаючим та консолідуючим фактором єврейського етногенезу.

Так само неоднозначною є оцінка діяльності більшовиків по вирішенню мовних проблем інших етнічних громад. Залишається фактом, що більшість рішень у цій галузі приймалася поспіхом в обхід зауважень нечисленних на той час мовознавців та істориків і визначалася перш за все політичною кон'юнктурою. Два з половиною роки відвела історія на спробу реформувати болгарський правопис: 16 червня 1933 р. Всеукраїнська нарада з питань болгарського правопису скасувала ухвалу колегії Наркомосу УСРР від 30 листопада 1930 р. Намагаючись скорегувати відмінності між розмовною мовою українських болгар та власне болгарською мовою шляхом спрощення правопису, українські освітяни збільшили розрив між мовною практикою болгар України та «стамболійським» правописом Болгарії, врешті вкрай ускладнивши культурний обмін між ними²¹⁵. В стан глибокої хронічної пропасниці завели етнокультурне життя греків УСРР спроби реформувати новогрецьку мову та перевести освіту в

урумських селищах на кримсько-татарську²¹⁶. Великі проблеми супроводжували розбудову молдавської школи. Досить сказати, що 1925 р. питання про видання молдавської газети і складання першого молдавського букваря вирішувалися паралельно, водночас відбувалися й гарячі дискусії про шриффт нової абетки.

Чи не найбільше поспіхом прийнятих рішень супроводжувало латинізацію мов з арабською писемністю. Слід зауважити, що впродовж 20-х рр. в освітянських та культурних колах відчутного поширення набули настрої на користь повної латинізації мов, поширених у межах СРСР. Високі освітянські чини всерйоз захоплювалися цією ідеєю і підраховували вигоди, отримані б у такому разі на економії поліграфічного обладнання. Неабияку підтримку знайшли ці утопічні плани у радикальних верств населення. «Ультралівим заскоком» назвав М. Скрипник ідею переведення на латинську абетку мови їдиш²¹⁷. Нагадаємо, що й ідея латинізації української писемності остаточно була відкинута лише 1927 р. на Всеукраїнській правописній конференції.

Характерним відбитком настроїв на користь уніфікації мов був випадок, описаний М. Скрипником²¹⁸. Влітку 1930 р. до наркома за підтримкою звернулися представники есперантського гуртка з Донбасу. В розмові з'ясувалося, що гуртківці не володіли ані українською, ані есперанто, отож, розмови про «есперантську теорію про анаціональність і про анаціональну есперантську культуру» на перевірку прикривали собою невігластво та безкультурність, що наскрізь просякали радикально налаштовану частину постімперського суспільства. На щастя ці настрої не отримали вирішального впливу на поступ культурної розбудови в республіці, але вплив їх у цілому можна охарактеризувати як деструктивний.

Низка архівних джерел свідчить про те, що мізерна частка нацменпрацівників та освітян була свідомо проблем, що супроводжували розбудову національної школи. Історія коренізації освітянської справи у 20-х рр. знає багато прикладів безвідповідального адміністрування у вирішенні питання мови викладання. Приміром, 23 лютого 1926 р. (протокол № 4, § 3) Колегія НКО ухвалила «для греків-елінців завести нову грецьку абетку, а для греків-татар — кримсько-татарську абетку з огляду на цілковиту подібність цих двох мов»²¹⁹. Працівники НКО не лише не знали, що тоді ще не існувало кримсько-татарської абетки, а й того, що мови згаданих народів суттєво різнилися поміж собою. І тут «пролеткультівський ентузіазм» переважив усі інші аргументи. Ідея створення нової абетки для східних народів вже набула великої політичної ваги, оскільки розглядалася як захід просунення пролетарської революції на Схід. У цьому контексті вирішувалося й питання латинізації кримсько-татарської мови. Остання була розпочата 1927 р. і була розроблена Б. Чобан-заде в межах програми створення нової турецької абетки²²⁰ (яка, до речі, в самій Туреччині розпочалася в листопаді 1928 р.).

3 березня 1928 р. Раднацмен НКО УСРР вирішив створити спеціальну комісію «... для вивчення питання транскрипції для друкованих видань *турецько-татарською* [виділення Л.Я.] мовою»²²¹. Як видно з протоколу (№ 24) засідання Раднацмену від 3 серпня 1928 р., комісія не була створена і до опрацювання питання не приступила. Тим не менше, доповідна записка ЦКНМ до Раднацмену НКО УСРР, датована 2 серпнем 1928 р., рекомендувала перевести перші шкільні

групи Маріупольщини та Сталінщини на греко-татарську мову з початку 1928/29 навчального року. Ставка робилася на придбання навчальної літератури у Криму (де, за відомостями ЦКНМ, латинізація розпочалася роком раніше²²²). Маріупольську та Сталінську окрінспектури освіти зобов'язали розробити п'ятирічний план татаризації греко-татарських шкіл. З цією ж метою пропонувалося в тому ж серпні організувати двотижневі учительські курси «... для вивчення латинізованої кримсько-татарської писемності»²²³. Яким чином окрінспектури мали виконати ці настанови, де вони могли взяти фахівців, нарешті, яким коштом зібрати вчителів у переддень відкриття шкіл, не кажучи вже про те, чи можна було опанувати латинізовану «греко-татарську писемність» впродовж двох тижнів — про це в доповідній записці не йшлося. Такою ж формальною була постанова «... забронювати 15 місць у Педвузах для греко-татар України» — фахової підготовки для них тоді ще не існувало²²⁴, а сама урумська мова була суцільною білою плямою для мовознавців²²⁵.

Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про нову латинізовану абетку народів арабської письменності Союзу РСР» за підписами Голови ЦВК СРСР Г. Мусабєкова та Голови РНК СРСР В. Шмідта датована аж 7 серпня 1929 р. Як бачимо, українські чиновники від освіти значно раніше за вирішення питання в середовищі величезних мас тюркомовних народів намагалися нав'язати радянській школі непродумані, неузгоджені рішення, які не могли підкріпити ані теоретично, ані фінансово, ані організаційно.

Не менше проблем виникало на місцевому рівні. Далеко не всі місцеві нацменпрацівники, на відкуп яких було віддане питання про вирішення мови викладання у національних школах, були спроможні аналізувати надзвичайно складну етнокультурну ситуацію. Втім, власний досвід нерідко приводив їх до цілком зважених висновків. Так, ст. інспектор Зінов'євської окрінспектури освіти Будак відзначав (1926 р.) «захоплення як нацменшостей, так і керівників радянських, освітніх та інших організацій переведенням в життя нацполітики, будівництва на підставі цього захоплення утопічних планів, як-то відразу ж розв'язання нацпитання на всі 100% [...]. Таку важливу систематичну, послідовно організовану роботу, як забезпечення вимог нацменшостей, зрозуміли як тимчасову кампанію»²²⁶, — констатував нацменінспектор.

В результаті так звана «молдаванізація шкіл» [ще — «надмолдаванізація» — Л.Я.], яку намагалися «революційним шляхом» здійснити впродовж 1924 — 1926 рр., перетворилася на румунізацію, яку самі молдавани²²⁷ сприйняли як «примусовий захід радянської влади»²²⁸. Румунізовані школи Зінов'євщини полопалися, як мильні бульбашки, за відсутністю навчальної літератури і викладачів, а молдавське населення вороже заперечувало коренізацію школи, як таку, обстоюючи переведення шкіл на російську мову.

Наприкінці 20-х рр. знов актуалізувалося й активно дебатовалося освітянами питання збільшення строку навчання в нацменшколах на один рік²²⁹, але тепер його причини крилися в площині непристосованості навчальних програм до фактичної багатомовності навчального процесу та занедбаності мовного питання, як такого.

Впродовж досліджуваного етапу найгострішою проблемою, що гальмувала реформаторські потуги більшовицького уряду, була відсутність спеціалістів,

спроможних здійснювати життєві мовознавчі студії в середовищі етнічних громад. За словами звіту Всеукраїнської філії Центрвидаву в 1926–1927 рр. видавництво не опублікувало жодного аркушу чеською та грецькою мовами саме внаслідок «... відсутності авторів та культурних сил, спроможних робити переклади на ці мови»²³⁰.

Мовознавці зі свого боку констатували нездатність розмовних мов селянських етнічних спільнот адекватно і швидко обслуговувати потреби громад у суспільно-політичному та культурному просторі радянської України. А уряд між тим, здавалося, не докладав жодних зусиль для вивчення мов та їхньої стабілізації. Нагадаємо, що 1924–1933 рр. стали часом великої праці по створенню сучасних словників української мови, які заклали ґрунт для поглиблення українізації. Відповідної праці в середовищі етнічних меншин не здійснювалося попри те, що збирання й видання словників є базою мовного розвитку і не лише в освітній царині.

Революційний ентузіазм, бажання вирішити проблеми, які визрівали століттями, методами червоногвардійської атаки сформували величезний розрив, а надалі — і конфлікт між запитами держави та здатністю громад до сучасного мовотворення, ґрунтований на пересічно низькому освітньому рівні населення. Непереборною перепорою на шляху освітянських нововведень залишалися відсутність мовознавчих досліджень і відповідного методичного супроводження. «Складно зробити письмевними не лише учнів, — занотовано в протоколі засідання молдавської секції Зінов'євської окружної конференції вчителів нацменшин (8 квітня 1929 р.), — а й самого себе за відсутності граматики»²³¹.

Цілком закономірно величезні зусилля впродовж 20-х рр. спрямовувалися на адаптацію друкованої продукції до розмовної мови етнічних громад, але вони були не завжди професійними і вдалими.

Серед безлічі проблем, що постали перед етнічними громадами в контексті коренізації та перманентної зміни пріоритетів суспільно-політичного життя, найбільшими були проблеми етнокультурної, зокрема, мовної консолідації; тиражування пограничних мовних типів, зрештою, проблема суржику, як така. Остання була характерною, та не унікальною ознакою етнокультурного життя України. Формування перехідних, мішаних, вульгаризованих мовних типів характерне для всіх мов, тим більше таких, що не мають постійного виходу на суспільну сферу, законсервовані рамками побутового вжитку. Мови повсякчас стикаються між собою, зазнаючи постійної зміни функціональних сфер.

У підоснові названих процесів впродовж 20-х рр. перебувала вимушена двомовність (а то й багатомовність) етнічних громад України в сукупності з пересічно низьким освітнім рівнем населення. Завдання збереження власної етнічної ідентичності ускладнювалося схильністю етносів до культурної дифузії — так звані, українізація, русифікація, полонізація і т. і. Тоді, як держава сподівалася на революційне прискорення процесів етнокультурного розвитку (яке радикали уявляли як досить швидке злиття національних культур в єдину пролетарську культуру), для етнічних громад, здавалося, навіть пересічне подолання неписьменності власною та українською мовами перетворилося на не підйомний тягар.

Практика запровадження коренізації освітньої справи у 20-і рр. поставила перед освітянами безліч проблем, серед яких визначення мови навчання посідало чи не центральне місце. Саме їй (на прикладі російсько-українського суржика) була присвячена друга частина опублікованої «Більшовиком України» промови М. Скрипника на I Всеукраїнській конференції працівників культурно-освітніх установ національних меншин України (травень 1931 р.). Він, зокрема, намагався охарактеризувати з мовознавчої точки зору сутність пограничних мовних типів²³². М. Скрипник визначив суржик як «мішану, ламану мову»²³³. Стосовно носіїв суржика рекомендації наркома освіти були наступними: «... Ніяк не можна переводити з тими дітьми навчання тією самою ламаною й мішаною мовою [...]. Не можна також для кожного окремого містечка й селища, для кожної окремої групи населення, іноді для кожної окремої дитини окремим «діалектом» писати підручники [...]. Це значило б калічити дітей і позбавити їх усякої перспективи дальшого навчання. За базу навчання може бути лише певна мова, що має певну виразність, а не мовна мішанина, що її характер для майже кожної людини своєрідний і не має ніякої загальності»²³⁴.

Врешті в Україні запанували настанови, ухвалені Всеросійською нарадою із загального навчання серед нацменів: «Рідною мовою для дітей, безперечно, є та мова, якою вони говорять у сім'ї, у своєму повсякденному оточенні. Школа всією своєю роботою, виходячи з цієї рідної мови, має вести дітей до загальнонаціональної літературної мови і їй навчати»²³⁵.

Досить логічна й умотивована, на перший погляд, теза стала камінням спотикання для місцевих освітян та радянської бюрократії, оскільки чисельність дітей, у яких мовна та національна ідентифікація не співпадали чи були пограничними, зростала з року в рік. Отже, проблема визначення мовних орієнтирів посеред множини мовних типів, що гостро стояла в українсько-російських етноконтактних зонах, була ще більш актуальною в середовищі етнічних меншин і стала вирішальним чинником не лише розвитку освіти в їхньому середовищі впродовж коренізації, а й взагалі — спрямування процесів мовотворення й мовного життя як такого.

Процеси активізації цієї царини життя етнічних громад упродовж 20-х рр. не встигли набрати сили, як уже з початку 30-х рр. перейшли до фази стагнації. Визначальний вплив на них справляла несприятлива суспільно-політична ситуація, передовсім наступ на українізацію. Виступ у пресі Н. Кагановича зі статтями «Проти «народництва» в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)», «Мовна теорія українського буржуазного націоналізму» започаткував згортання попередньої стратегії мовознавчих досліджень в Україні. Усталена за М. Скрипника орієнтація на народну мову, як основу літературної мови Радянської України, була проголошена консервативною і шкідливою («фронтальний наступ класового ворога»). Невдовзі потому розпочалася ревізія тільки-но започаткованих мовних програм у середовищі етнічних меншин. Від закидів проти проявів буржуазного націоналізму в питаннях реформування молдавської і турецької мов оновлених в 1933–1934 рр. уряд УСРР перейшов до згортання мовознавчих студій по всіх напрямках. Логічне своє завершення ця лінія отримала вже наприкінці 30-х рр. У 1938 р. значно збільшилася кількість годин на вивчення російської мови у школах України, тоді ж (наприкінці

березня) на кирилицю перевели молдавську мову, 1939 р. — кримсько-татарську, а після великого терору кінця 30-х рр. не лишилося й згадок ані про національні школи етнічних меншин, ані про їхні мовні проблеми.

З позицій сьогодення деякі науковці схильні вважати буксування радянської освітньої реформи в її національному варіанті проявом некомпетентності більшовицького уряду. Заради безстороннього погляду на проблему слід відзначити, що це дійсно певною мірою відповідає дійсності, але базові причини цього не усвідомлені й не переборені навіть сьогодні. На перешкоді розбудови радянської школи національними мовами, як не парадоксально, стояли величезні проблеми у самих національних мовах. Висвітлюючи розвиток національної освіти, дослідники коренізації, як правило, абстрагуються від того, що мови українських етнічних громад не становили однорідного культурного комплексу. Навіть у розвинених громадах, які послуговувалися писемними мовами і мали давні освітянські традиції, існували величезні культурні проблеми. Мовознавчі студії в середовищі етнічних громад з'ясували, що практично кожне національне село було осередком певної мовної говірки²³⁶, а розуміння запровадженої в національній школі літературної «національної мови» внаслідок архаїзації мовних типів було вкрай складним. Саме ця обставина, яка створювала очевидний розрив між повсякденною мовною практикою етнічних громад і напрямком розвитку освітянської справи в їхньому середовищі, заклала ґрунт певного «конфлікту культур».

Непідсильною для радянської національної школи, що, нагадаємо, існувала переважно в сільській місцевості, стала ноша багатомовності. Повсякденна практика навчання передбачала паралельне запровадження в роботу шкіл місцевого діалекту та національної літературної мови (з першого класу), української (з 3-го класу), російської (факультативно з 4-го класу), іноземної мови — на загальних підставах²³⁷.

Наступною великою і перспективно вкрай негативною проблемою, яка визрівала на ґрунті запровадження в школах етнічних меншин фактичної багатомовності, було природне «суржування» мов. В умовах заборони вільного культурного обміну громад з країнами виходу, обмеженого і певною мірою штучного внутрішнього культурного середовища країни рад, відсутності сучасних засобів масової інформації ця проблема цілковито віддавалася на відкуп особистості вчителя і визначалася його професійними якостями. З цього приводу В. Жирмунський свого часу писав: «... Тільки свідоме ставлення вчителя до діалекту дитини, як головного джерела помилок у розмові та в правописі може допомогти правдиво і по-сучасному поставити викладання мови»²³⁸ і, додам, повсякденну мовну практику як таку.

Обставини діяльності переважної більшості освітніх установ етнічних меншин протягом 20-х рр. можна охарактеризувати як хронічно кризові. Неврегульованість мовознавчих аспектів шкільної реформи, протиставлення офіційної лінії думкам і побажанням широких суспільних верств привели школи етнічних меншин у стан акультурації, що спричиняло деструктивний вплив на всі суміжні сфери духовного життя. В цих обставинах етнічні громади виявилися як ніколи беззахисними перед натиском асиміляційних процесів.

Проблема невизначеної мовної орієнтації, звичайно, відображала низький рівень політизації етнічних меншин УСРР, які перебували переважно в оборонній позиції. Навіть найбільш політично активна громада — єврейська — виявилася дезінтегрованою в мовному питанні. Боротьба між поборниками іврити та їдишу, вміло переведена більшовиками у соціально-класову площину, вирішилася на користь останнього. А між тим вирішити мовне питання без участі власне етносів, або, принаймні, національно свідомих шарів було неможливо.

Тим більш гальмівним чинником реформаторських спроб більшовицького керівництва виступала пасивна чи опорна позиція так званої національної інтелігенції, переважно русифікованої. Про неї ще на початку століття М. Ольгін (М. Новомиський) писав: «Факт полягає в тому, що для наших інтелігентів їдиш поки що не є рідною мовою. Кожен із нас [...] мав можливість переконатися в тому, що полум'яні оратори, які ратують за розвиток і процвітання літератури на мові їдиш, багато тижнів поспіль не звертаються до неї. Я ніколи не зустрічав інтелігента, який розмовляв би на їдиш у своєму власному домі з дружиною та дітьми [...]. Незважаючи на захоплення декого з нас з приводу розвитку літератури та культури на їдиш, вона ще не перетворилася на нашу потребу, ми ще не злилися з нею, і в усьому, що ми робимо в цій галузі, помітний внутрішній надлом»²³⁹.

Перспективно негативну роль відіграла також непоступлива позиція М. Скрипника, а в його особі й НКО, стосовно коренізації школи. На закиди щодо невідповідності, непродуманості, відсутності матеріальної бази коренізації останній 1930 р. відповідав: «Що таке підручники..? Це матеріальна база українізації [...]. Але дозвольте мені запитати вас: коли нам доводилось воювати підчас громадянської війни голодним, роздягнутим, босим і кормити собою вошей, як би ми тоді поставились до того, коли б ми одержали наказа наступати, брати Перекоп, а тут нам би говорили: дай спочатку взуття, а потім Перекоп [...]. Таке наше ставлення щодо питання матеріального забезпечення. Спочатку Перекоп, а потім — життя й одежа. Інакше не може бути»²⁴⁰.

Поверховість суджень і уявлень радянських функціонерів у сукупності з невідповідним рівнем національної свідомості етнічних меншин та їхньою ментальною залежністю від материнських етносів зіграли злий жарт з радянськими освітніми реформами. Вирішення мовної проблеми невіддільне від етнічного самоусвідомлення. Як цілком слушно (стосовно української мови в статті «Струве і українське питання») ще 1912 р. зауважував В. Жаботинський, з філологічного погляду не можна встановити різницю між мовою і діалектом. Якщо спільнота вважає себе окремою нацією, то вона буде нестримно прагнути до створення нової і повноцінної культури своєю мовою, навіть коли вона мінімально відрізняється від панівної.

Рівень національної свідомості власне етнічних меншин не відповідав рівню модернізаційних завдань, що перед ними поставила радянська влада. Отож, громади перетворилися на об'єкт «реформи згори». Як засвідчує світова практика, вони також можуть бути успішними (так було, скажімо, в Туреччині, Ізраїлі, Греції), але за умови тривалості і наступності державних програм по частковій або повній мовній переорієнтації суспільства. Саме цього фактору бракувало освітянським експериментам 20-х рр.

Наслідки реформування були суперечливими, незважаючи на те, що реформи спрямовувалися на удосконалення і удоступнення граматики, лексики і синтаксису, які мали пришвидшити боротьбу з неписьменністю та підвищити культурний рівень широких верств населення. Надшвидка модернізація мов, особливо тюркської мовної групи, відірвала новостворювані модерні культури від національних джерел, дистанціювала світську і духовну культури²⁴¹. Остання обставина в дальній перспективі відіграла вирішальну роль у пришвидженні асиміляції етнічних громад, оскільки національне і релігійне (духовне) в їхньому житті існували як єдине ціле.

Радянізація: кроки до створення ментальності «єдиного радянського народу»

Найскладніше оцінити наслідки діяльності більшовиків у сфері духовного життя суспільства. Анонсована в «Інтернаціоналі» мета побудувати новий світ ґрунтувалася на прагненні докорінним чином змінити ідейні засади суспільного відтворення, зокрема, й на мікрорівні. В першу чергу це стосувалося сім'ї. На початку 20-х рр. радикально налаштована частина суспільства розглядала сім'ю як «найконсервативнішу твердиню всіх мерзотностей старого режиму»²⁴². Місія виховання підрастаючого покоління, на її думку, повинна була перейти від сім'ї (як історичного анахронізму, що був ворожий комуністичній ідеології) до радянської школи. Виховний процес у радянських культурно-освітніх установах відбувався на запереченні норм суспільного співжиття, які ґрунтувалися на релігійних постулатах та звичаєвому праві. Більшовицька освітянська практика 20-х рр. спричинила глибинний конфлікт поколінь, не лише через світоглядні розбіжності, а й через девальвацію традиційних культурних цінностей, прищеплення штучних мовних типів та стереотипів поведінки.

Складні суперечливі явища позначали життя сільської молоді, яка за визначенням партійних аналітиків, становила найбільш політично відсталу верству юнаків республіки. Революційні потрясіння, голод, невідповідність агітаційно-пропагандистської діяльності урядових установ і селянської ментальності спричинили глибоку світоглядну кризу. Загострилися хвороби перехідного суспільства. Аналізуючи настрої сільської молоді, в 1926 р. ДПУ назвало пияцтво, хуліганство, антисемітизм масовими явищами в її середовищі²⁴³. Справа підвищення культурного і політичного рівня сільської молоді покладалася на сільські комсомольські осередки, які влаштовували вечори самодіяльності, ігри в політфанти, вистави. Специфічною формою виховання стали політсуди, наприклад, над єврейською молоддю, яка відзначала свято Іом Кіпур, чи комсомольцем, який не визнає релігійних свят²⁴⁴. Водночас комсомольці далеко не завжди становили приклад для молоді етнічних меншин: архівні джерела і преса рясніють відомостями про антисемітизм, пияцтво, дебоширство, гвалтування неповнолітніх комсомольцями²⁴⁵. Суспільні хвороби вразили навіть найбільш консервативні громади. Зокрема, стосовно маріупольських греків Н. Каган писав: «Молодь розбещена, гвалтує дівчат, в 15 років дівчата роблять аборти, шириться «кавалерство», «барішенство». Комсомольці не тільки не борються з цими явищами. Але в багатьох випадках першими подають у них приклад [...]».

Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді — це розбещеність»²⁴⁶. Суспільна думка стала схилитися в бік засудження вільних стосунків лише в 2-й половині 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. у пресі запанували ідеї засудження сексуальної розпущеності та заклики до аскетизму.

Загалом 20-і рр. стали часом колосальних зрушень у сфері сімейного життя та шлюбних відносин, які мали ознаки сексуальної революції чи, принаймні, бунту окремих соціальних верств. Проблеми еволюції цієї сфери повсякденного життя українського села висвітлювала стаття «Про шлюб (Риски олівцем)». «... Більшість селян справляє весілля по старовині. Нового є тут одно — запис у Загсі, — констатував автор статті П. С., — Але шлюб рахується, власне, дійсним не тоді, коли запишуться в сільраді, а коли піп перев'яже рушниками руки.

Однак буває й інакше. Буває, що вся весільна обрядовість лишається, як і була, але попа оминають. Ми, звичайно, обходимо тут ті випадки, коли беруть шлюб свідомі молоді, що своє весілля відправляють у сельбуді, де немає уже такої п'янки і де цілком панує червона обрядовість»²⁴⁷.

Розроблена П. С. класифікація розповсюджених у тогочасному українському селі видів шлюбу виглядала наступним чином: 1) живуть «просто так» у своїх батьків, спільного господарства не мають. Дітей у таких шлюбах не буває. «Законне закріплення» таких шлюбів рідко гучно справляється, весілля з усім його ритуалом не буває; 2) законний шлюб, який передбачав відповідний запис у Загсі, вінчання і весілля, як у старовину; 3) так званий компромісний шлюб без вінчання, з традиційним весіллям або ж влаштуванням «вечору»; 4) червоний шлюб передбачав проведення шлюбної церемонії у сельбуді або хаті-читальні.

Як бачимо, здійснений тоді переворот у системі шлюбних відносин привів до затвердження якісно нової форми шлюбу (так званого комуністичного — «червоного» — шлюбу, що попервах мислився як вільні міжстатеві відносини) та декількох маргінальних форм, які яскраво віддзеркалювали мозаїчність соціальної структури перехідного суспільства.

Цікаві спостереження над трансформаціями дошлюбних та сімейно-шлюбних взаємин у повоєнні роки містила стаття С. Божка «Смерть «ночівлі»! (Про дівочко-парубоцький побут)»²⁴⁸. З матеріалу публікації з'ясуємо, що попри показну цнотливість селянського життя з його громадським осудженням позашлюбних зв'язків, приховані вільні взаємини пустили досить міцні й глибокі паростки в повсякденні села. «Ночують на селі всі, — підсумовує автор, — Цей звичай дуже давній, незважаючи на те, що зараз на селі бувають різні хвороби (навіть венеричні), ночувати все ж не перестають». Багаті дівки «ночують» «по-харошому», тобто без дітей, бідні наймички, нехтуючи соціальними суперечностями, не гребують можливістю вийти заможного «синка», внаслідок чого венеричні хвороби перш за все б'ють по бідняках.

Викоринити це ганебне для нового соціалістичного побуту явище мали, на думку автора статті, держава та суспільні організації, взявши під своє керівництво стихійне статеве життя молоді. «... Вулиця, коли вона починає жити вечірньою порою, коли повітря наповнене тугими пахощами весни чи смачним духом жнив та молотьби, — більш-менш одноманітна: сміх, гармошка, співи зовні покривають і заховують соціальну різницю та психологічні індивідуальності.

І парубок і дівка цілий день віку свого юнацького живуть одним психо-біологізмом:

Коли б швидше вечір, та й сонечко зайшло

Може б моє серце та й до мене прийшло.

Це органічний вигук, що рветься з здорового дівочько-парубочького тіла»²⁴⁹.

Залишаючи без коментарів дещо гіпертрофовані спостереження над «психо-біологізмом» українського села, не можемо не відзначити дальньої мети статті, а в її контексті — мети тодішньої влади, яка пропагуючи вільні шлюбні взаємини та громадянський шлюб, водночас виступала проти неконтрольованої «позашлюбної» творчості мас. «Треба на парубочько-дівочий побут звернути особливу увагу не лише комсомольцям, але й охороні здоров'я (професійні лекції) і всім органам культ і політосвіти [...] наші комсомольці, працюючи серед молоді, оперують «голою політикою», а сам, гляди, тайком, — щоб ніхто не бачив, — і прикурне десь у клуні чи в тій новій коморі.

«Вулиця», як соціально-біологічний чинник, як багата особливість українського етнографізму не вмире, але з її фіналом «ночівлею» треба боротися.

З огляду на вищезгадане поширення заразливих хвороб треба, треба й ще раз треба»²⁵⁰.

Не важко помітити, що бум сексуальної свободи, що прийшовся на початок 20-х рр., досить скоро почав турбувати владу своїми непередбачуваними і неконтрольованими наслідками: поширенням хвороб, що передавалися статевим шляхом, бездоглядністю дітей, безвідповідальністю їхніх батьків. Руйнування інституту традиційного шлюбу на ділі мало значно більше негативних, ніж позитивних наслідків. Для діючої більшовицької влади та її дітища — диктатури пролетаріату — воно створювало чимдалі більше соціальних проблем, вирішувати які ця нова історична форма держави не мала ані фінансових, ані соціальних ресурсів. Традиційний шлюб був явищем історичним і мав низку усталених ознак: багатодітність, багатопоколінність, спільне проживання значної кількості родичів, жорстка ієрархічна структура, в якій вся влада належить чоловіку — главі сім'ї (до прав останнього, зокрема, відносилось розпорядження родинними ресурсами, матеріальними та фізичними, керування долею дорослих дітей, представництво інтересів родини у зовнішньому світі). З філософської точки зору, перебуваючи у глибинному конфлікті з більшовицькою державою, традиційний шлюб водночас виконував важливі соціальні функції, здійснюючи первинну соціалізацію величезної кількості громадян за рахунок внутрішнього алгоритму функціонування патріархальної родини. Практика показала, що скасування традиційного шлюбу методами червоногвардійської атаки не просто неможливе, недоцільне, але й небезпечне для більшовицької влади. Тотальна маргіналізація суспільних верств, світоглядний колапс, соціальна й громадянська безвідповідальність — такою була плата за руйнування найдавнішого первинного соціального осередку. Безвідповідальний, соціально апатичний громадянин, власне, й не громадянин, а — «щось у собі» (рельєфно змальований М. Булгаковим тип псевдо-людини без коріння — Шариков), а не віджилі класи експлуататорів, насправді був ворогом № 1 для проголошеного суспільства тотальної відповідальності й свідомості. Усвідомивши це, Кремль відмовився

від тиражування штучних доктрин (приміром, О. Коллонтай) і, навіть особистим прикладом партійного олімпу, почав впроваджувати стереотипи нового типу радянської сім'ї — історично вищої форми шлюбних взаємин. У цьому питанні більшовицька практика докорінно суперечила комуністичній ідеології. Затушовуючи цю малопомітну для обивателя «дрібничку», Кремль спромігся використати її на користь зміцнення власної влади. Пропаганда вільних статевих відносин поступилася місцем пропагуванню зростання соціальної ролі жінки. Не вільні взаємини між чоловіком і жінкою, а відповідальний (перш за все — перед державною машиною) союз рівноправних свідомих громадян — такою стала кінцева мета більшовицької соціальної політики. Взявши врешті життя радянської родини під тотальний контроль, а на селі ще й застосовуючи середньовічну практику кругової поруки, більшовики підійшли до епохи «Великого Стрибка». Втім, кожна помітна перемога на цьому шляху у доколгоспну епоху діставалася їм ціною величезних зусиль.

Масові історичні, статистичні та етнографічні джерела засвідчують, що прагнення громад до самозбереження шляхом дотримання «чистоти крові» в доколгоспний період залишалося визначальною тенденцією етнічного життя України. Укладання шлюбів та вибір шлюбного партнера здійснювався переважно в своєму селі, щоправда в радянську добу дещо зменшилася роль батьків у формуванні подружньої пари, а дроблення господарств під впливом радянської податкової системи швидкими темпами затверджувало нову історичну форму сім'ї — малу (нуклеарну).

Більшовицька агітація, пересічне погіршення умов господарювання й, відповідно, зменшення заможності селянства суттєво вплинули на вигляд весільного дійства та зміст повсякденного сімейного життя. Повсюди поступово скорочувався весільний цикл (який у традиційному шлюбі тривав принаймні тиждень), шлюбна обрядовість спрощувалася й вимушено секуляризувалася. Після запровадження Декрету ВЦВК та РНК «Про громадянський шлюб, дітей та введення книг актів громадянського стану» (18(31).12.1917 р.) тенденція до зростання частки громадянських шлюбів стала універсальною. Їх активними пропагандистами були радянсько-партійні функціонери, сільські активісти, які вимушено дотримувалися нових форм взаємин відповідно до вимог партійного статуту. Впродовж 20-х рр. послідовно збільшувалася частка дітей, над якими не здійснювали таїнства хрещення і відповідних магічних обрядових дій, яких раніше суворо дотримувалися.

В цілому слід зазначити, що 20-і рр. стали часом різноманіття варіантів шлюбно-сімейних стосунків, певним «пошуковим» періодом, на якому апробувалися нові моделі подальшої репродуктивної поведінки суспільства. Дотичні дослідження соціологів та істориків сходяться на тому, що відповідні комуністичній формації вільні взаємини як масове явище не прижилося на конкретному суспільному ґрунті. В середовищі етнічних меншин такі шлюби впродовж 20-х рр. не вважалися «справжніми» і розцінювалися як розпуста. Тим не менше в першій половині 20-х рр. етнічні громади пережили етап катастрофічного падіння моралі, відповідних негативних соціальних явищ та загострення соціальних хвороб.

Не менш проблематично просувався пошук нових побутових стандартів існування власне комуністичного шлюбу. На початку 20-х рр. суспільство захопилося мріями про відмирання побутової сфери сімейного життя: преса рясніла прожектами про створення суспільних столових, комунальних квартир, ясел та комун, що мали визволити жінку-комунарку від рутини хатньої праці. Досить скоро з'ясувалося, що держава неспроможна ані фінансово, ані організаційно забезпечити втілення таких проєктів, а масове жіноче безробіття впродовж 20-х рр. перетворило жінку-городянку на заручницю мізерного злиденного побуту. Між тим, побут, за визначенням, залишався сферою формування, збереження та відновлення взаємовідносин членів сім'ї, отож, можна тільки здогадуватися, скільки особистісних драм спричинила системна перебудова шлюбних взаємин впродовж 20-х рр.

Зрушення, здійснені більшовицьким урядом у сфері духовного життя сіл етнічних меншин у досліджуваній період, неможливо визначити однозначно. З одного боку, вони були наслідком об'єктивних соціальних і економічних процесів, необхідним етапом утворення нової культурної спільноти (так званого «радянського народу»), позанациональної за своїм характером. З іншого, вони ж спричинили своєрідну моральну порожнечу в суспільстві, роз'єднали «батьків» і «дітей», поставивши їх у різні світоглядні табори, викликали справжній сплеск аморальності, розпусти, власне, всього того, що спричиняє насильницька зміна світоглядних орієнтирів.

Відомості про хабарництво, зловживання службовим станом, пияцтво, розпусту сільрадівської верхівки типові для цього часу. Але наївним було б вважати, що процеси маргіналізації та деморалізації охоплювали лише правлячі кола суспільства, вони спричинили ерозію цілих шарів традиційної селянської свідомості, яка під впливом більшовицької агітації створювала власні (часом спотворені), норми і форми суспільної та сімейної поведінки. Передувала в цьому процесі молодь та її авангард — комсомол. Ось що писала в 1928 р. газета «Наша правда» про молодь с. Старий Керменчик: «2 комсомольці Базбек та Тазбаш гвалтують 13-ти річну піонерку Х.Л. (комсомольців напередодні було вилучено на дитробітників). В іншому випадку безпартійний селянин Хремлі гвалтує 17-ти річну комсомолку Т.Ч. за допомогою партійця (!) Васіна [...]. Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді — це розбещеність»²⁵¹.

На розбіжності дійсного рівня етнокультурного розвитку окремих етносів і прагнення партії до їхньої надшвидкої «радянзації» зростала основа подвійних стандартів життя, маргіналізації свідомості. Прояви її відзначалися на всіх рівнях життєдіяльності спільноти: члени національної сільради водночас були членами церковної ради (Талаківська сільрада, 1929 р.)²⁵², комсомолець-колгоспник не лише використовував найману працю, а й гвалтував наймичку за відсутності дружини²⁵³, директор школи розбещував учениць, а його дружина-завуч переслідувала останніх як коханок-розлучниць (!) і т. д. Попри очевидну ерозію масової свідомості, спроби більшовиків укорінити в повсякденному житті нові традиції і обряди (так звані, «червоні» або комсомольські весілля, похорони, хрестини), радянські пролетарські «таїнства» впродовж 20-х рр. не набули значного поширення.

Власне, глибока, віками вкорінена в селянському середовищі релігійність, утримала в той час суспільство від катастрофи обвалу всіх і всяких стереотипів

та моральних доміант, що, наважимося стверджувати, мала б колосальний руйнівний потенціал.

Серйозною суспільною, культурно-духовною і психологічною проблемою часів коренізації стало стрімке зростання частки міжнаціональних шлюбів, що відбувалося переважно за рахунок міських мешканців. 1927 р. кількість мононаціональних шлюбів (за національністю чоловіка) серед українців становила 97,6%, росіян — 68,7%, євреїв — 96,2%, поляків — 62,3%, німців — 88,9%, болгар — 85%, греків — 69,1%, молдаван — 83,8%, білорусів — 17,4%, чехів — 50%, вірмен — 34,1%²⁵⁴. Внутрішні стосунки в змішаних сім'ях, проблеми виховання дітей розглядалися в типовому ракурсі інтернаціоналістської концепції. Зокрема, Е. Квірінг вважав, що основою врегулювання будь-яких проблем у взаєминах між чоловіком і дружиною слугуватиме «природна духовна вищість більш розвиненої людини над менш розвиненою»²⁵⁵, під якою розумілася, звісно, приналежність до комуністичної партії. Зазначалося, що так само, як робітник-комуніст повинний вести за собою позапартійних товаришів по роботі, чоловік-комуніст має спрямовувати дружину і сім'ю. На практиці ж відбувалося «соціально-демографічне розщеплення на рівні первинного осередку громадського й суспільного життя — сім'ї»²⁵⁶ не лише етнічних меншин, а й українців.

Основну проблему змішаної сім'ї становила відмінність побутової культури батьків (як представників різних етносів) і, відповідно, підходів до соціалізації підростаючого покоління. «Зростаюче число міжнаціональних шлюбів, навіть якщо серед них було немало вдалих і щасливих, — на думку В. Даниленка, — цілісно можна зарахувати до типово радянських соціальних експериментів. Експериментів штучно стимульованих і небезпечних. Їх здійснення порушувало дальший розвиток народу як цілісності, призводило до виховання нових поколінь не на культурі, а на «стику» культур, роздвоюючи їхню етнопсихологічну стійкість»²⁵⁷.

Впродовж 20-х рр. ставлення до змішаних сімей, як і до шлюбу загалом, не набуло усталеності і обросло безліччю проблем. Те, що традиційне суспільство виявилось неспроможним перетравити повоєнний «демографічний вибух» та різку зміну стереотипів сімейно-шлюбної поведінки, стало очевидним вже на момент Загальносоюзного перепису населення 1926 р. Практика його здійснення, зокрема, проблема визначення етнічної приналежності та викликані нею викривлення відомостей щодо кількості поляків та українців-католиків загальновідомі. Однак і в інших громадах дратівливих курйозів було багато. Найбільше від них потерпали змішані сім'ї. У заочній суперечці з Одинцем перший голова ЦКНМ М. Лобанов на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин намагався ув'язати етнічність та ментальність в єдине ціле: «Я старався йому довести, що, коли я росіянин, але народився на Україні, виховувався тут та сприйняв усю українську культуру, увесь її побут, то що я таке — я росіянин, але ж за сутністю я є українцем, так чи ні. Ні, відповідає він, якщо ти німець, то хоча б ти й жив тут на Україні і виховувався тут, все ж таки ти німець. Українець той, хто від українця народився»²⁵⁸. Така собі «велика плутанина в головах» змальована Лобановим доволі яскраво: «І ось я сам одружений з єврейкою, у мене дочка, і переписчиця заявляє, що, значить,

дівчинка єврейка. Дружина каже, що єврейка може лише за носом, який більше, аніж у Лобанова, але в усякому випадку з єврейством не пов'язана, єврейської мови не знаю, а дитя виховується в російській обстановці, вочевидь її треба вважати росіянкою. Ні, каже переписчиця, все таки ваша дочка належить до єврейської нації»²⁵⁹. Описана ситуація на момент здійснення перепису була лише приватним фактом, але, слід відзначити, вона супроводжувала цю дівчинку і подібних їй усе життя, починаючи від вступу до школи (вишу і т. і.), закінчуючи вступом на роботу. Врешті неспроможність співвіднести себе з певною етнічною групою у суспільстві з консервативним поглядом на етнічність переростала у особистісні проблеми людини, яка не могла визначити, хто вона: єврейка, росіянка чи українка.

Втім, не велелюдне місто з його багатоликими слобідками, й ще більше маргіналізованими управлінськими центрами впродовж 20-х рр. «тримало градус» у сфері міжнаціональних взаємин. Близько 80% людності України мешкало в селах, а там співвіднесення понять «свій» і «чужий» було далеким від іділічних інтернаціоналістських закликів. Л. Копелев правдиво без непотрібних умовностей зафіксував дійсний рівень етнічної толерантності українського селянства. Страшної голодної весни 1933 р. селянки суміжних українських та російських сіл Вовчанського району (останні виникли тут як аракчєєвські воєнні поселення) навіть перед лицем смерті не припиняли з'ясовувати, хто краще.

Росіянка забороняла сину одружуватися на українці: «Не пушу я в свою ізбу хохлушку — непряху, неткаху, неряху. Это ж у них одна видимость, что хаты мелом белят и в праздники выражаются. Ну, как цыганки. А под теми лентами-бусами у них что? Вши да гниды. Там на все село ни единой баньки. Хорошо, если такая красавица хоть глаза утром помыет. Они ж только влетку, если жарко невтерпеж, когда-никогда пополощутся. Да и то, пока еще девки. А бабы ихние, как косу расплела, очипок свой повязала, так до самой смерти головы не промоет. Нет, не пушу хохлушку».

Наступного дня, на хлібозаготівлях в українському селі, єврейський парубок вислуховував не менш промовисті розмірковування таких само «пожилых, здравомыслящих крестьянских жен и матерей». Ані виснаження, ані горе (у кожній родині страшно голодували і вже поховали не одного близького!) не послабили в них пристрасної недовіри, недобррозичливості до сусідів.

«Якщо мий сын визьмэ кацапку, то хай идэ в прыймакы (то есть живет в доме тестя). А я з нэю пид одниєю стрихою нэ жытыму. Воны ж ти кацапы як свыни: хаты ни билэни, нэ мэтэни, скрыз тараканы, клопы... Та щэ й куры и тэлята и порося тут же, разом з людямы и жруть и серють... Одна слава, що в баню бигають кожну суботу. Парються, як скажени, а потим знову у бруді сплять.

— Я свою доню за кацапа нэ виддам. Щоб вин пьяничка був, щоб вона биля свинэый спала. Ихни жинки бидолаги цилый рик в постолах и в онучах ходять. Воны й на свята чобит нэ мають»²⁶⁰.

Ознаки групового мислення виявлялися повсякчас: діти доволі скоро з'ясували, якого поля ягода кожен із них. Євреїв обзивали жидами чи «ковбасниками», дражнили, ламаючи слова на єврейський лад. Не менше претензій викликали міські євреї у містечкових. Поляки перебували у постійних супе-

речках з українцями та німцями ... Всі з'ясовували, хто кращий, цілком у дусі епохи — за допомогою кулаків і мордобою.

Згодом Лев Копелев згадував, що питання про національну приналежність руба постало перед ним — тоді двадцятирічним комсомольцем — при отриманні паспорта. В анкеті в графі «рідна мова» він вписав «російська» та «українська», в графі «національність» — «єврей». В очевидних сторонньому оку розбіжностях він не бачив нічого протиприродного, оскільки відчував і усвідомлював, що на питання про національність мав відповідати «єврей». «Если бы я назвал себя русским, это было бы одними воспринято, как беспочвенная навязчивость, другими как трусливое отступничество; и теми и другими — как своекорыстное стремление приспособиться к господствующей нации»²⁶¹. Втім, пересічний обиватель, як неодноразово доводило йому життя, затиснений між лещатами «анкетно-паспортного раціоналізму адміністративної генеалогії», «ірраціональних сил давніх, стадних інстинктів і неприязності до всього чужого, іншородного» і нарешті — «новітніми расистськими міфами, оснащеними наукоподібними розмірковуваннями про етнічний генофонд»²⁶², був цілковито неспроможний сприйняти неспівпадіння етнічної самоідентифікації та рідної мови. Секретар комсомольського осередку, довідавшись про те, що товариш «записався» у євреї, кричав: «Ти що, здурів?!» і називав це дрібнобуржуазним інтелігентським уклоном. Інший персонаж — організатор єврейської секції завкому та щотижневої сторінки газети на їдиш у заводській багатотиражці — під зауваження журналіста-початківця про те, що така сторінка непотрібна, підвів політичне підгрунття: «... Без году неделя в комсомоле выходец из мелкобуржуазной интеллигенции, а он — потомственный пролетарий, кожевник, ставший металлистом; имел уже сколько-то лет стажа, и не какого-нибудь, а боевого, активистского, в сплошной классовой борьбе. Ему просто противно было разговаривать с такими сопляками и мамочкиными сыночками, которые отрекаются от своей породы, лезут не то в украинцы, не то в кацапы, подхалимничают...»²⁶³. Оскільки негідній поведінці російськомовного єврея треба було дати адекватну оцінку в контексті політики коренізації, єврей, який настирно відмовлявся «коренізуватися», на чергових зборах комсомольського осередку отримав догану «за висловлювання антисемітського характеру».

Не лише сім'я в УСРР була полігоном культурної маргіналізації. Впродовж 20-х рр. відбулися колосальні зрушення в національних основах свідомості, історичної пам'яті та поведінки особистості. Вони охопили такі сфери буття як культура харчування, одягу, розваг, поведінки, виховання, громадської активності тощо. Свідомо, шляхом відчуження від минулого, спотворення історичної правди, руйнувалася історична пам'ять етносів України, яка обмежувалася горизонтами лише радянської історії. Негативні наслідки мало обмеження, а з 1932 р. і практична заборона живих культурних контактів етнічних меншин з країнами виходу. Пильний контроль за зв'язками етнічних громад з країнами виходу більшовики запровадили відразу по приході до влади.

Словосполучення «пролетарський інтернаціоналізм» стало візиткою нової влади, яка зі шпальт урядових видань, трибун всесоюзних форумів та пересічних партійних зборів невтомно навчала народ життю в «єдиній великій родині». Виховання мас на принципах пролетарського інтернаціоналізму розглядалося як

базова складова масової свідомості. Водночас реальний рівень співвідношення загальнонаціональних цінностей, пріоритетів етнічних меншин та корпоративних інтересів їхніх соціальних верств був далеким від більшовицьких декларацій. Характерним відзеркаленням внутрішнього дисонансу базових стереотипів радянського обивателя було засвідчене низкою дослідників зверхне ставлення німців до українців; насторожена, підкреслено відсторонена позиція болгар; польсько-український конфлікт ментальностей; грецько-російсько-українські суперечності і, нарешті, побутовий антисемітизм, що став явищем загально-республіканським.

Просте на першій погляд питання міжселищного землеустрою перетворилося в Україні на серйозну політичну проблему. В низці поліетнічних місцевостей гострота її була надзвичайною. Приміром, у вересні 1925 р. пленум Маріупольського окружного комітету КП(б)У, заслухавши доповідь «Наслідки землевлаштування поточного року та план роботи на майбутнє», ухвалив «з огляду крайньої заплутаності землекористування та, головним чином, у районах з національною строкатістю, вважати за необхідне поставити питання перед ЦК партії та ВУЦВК про необхідність прирівняння Маріупольської округи до прикордонних округ (!)»²⁶⁴.

Неможливість вирішення перехресних претензій колишніх колоністів та інонаціонального селянства на землі Південної України стала причиною розв'язання принаймні адміністративної війни. Зрозумілим було бажання колоністів будь-що зберегти свій земельний фонд. Зрозумілою була також реакція сусіднього українського та російського селянства, яке потерпало від земельного голоду. Зрозумілою була й позиція двох таборів у місцевій виконавчій владі, один з яких, поміркований, розумів, що радикальне вирішення земельного питання в Степу перетворить його з суперечності на вибухонебезпечну конфронтацію, а це матиме значний міжнародний резонанс; другий, радикальний, намагався будь-що забезпечити запровадження основоположних засад більшовицької аграрної та селянської політики в Південній Україні, незважаючи на можливі негативні соціально-економічні та політичні наслідки.

Слід визнати, що ситуація, яка склалася на середину 20-х рр. в місцях розселення колишніх колоністів, була надзвичайно заплутаною і по-різному оцінювалася різними суспільними верствами. Якщо на більшості території республіки вже в 1924 р. відбулася певна стабілізація існуючих порядків землекористування, то в Південній Україні регулярні спроби перерозподілу земельних фондів грецьких, німецьких, болгарських сіл здійснювалися і в 1926 р., і в 1927 р., тобто, практично до загальнодержавного повороту 1928/29 рр. в питаннях наділення землею. Причиною цих спроб була та обставина, що певна частина радикально налаштованих земельних працівників та адміністраторів ОВКів вважала, що сільська буржуазія (переважно колоністська), скориставшись голодом 1921–1922 рр., захопила землі бідняцтва. Характерно, що при цьому працівники ОВКів воліли не помічати відзначуваного ними ж небажання бідняків брати більше землі при вкрай спрощеній процедурі реєстрації землекористування. Характерною була й та обставина, що спрямована ніби на задоволення соціальних запитів бідняцтва та здійснення внутрішньоселенного перерозподілу земель на користь бідноти, така позиція на практиці приводила до

відчуження «земельних лишків» громад етнічних меншин і доселення на них іноетнічних переселенців.

Вишукування місцевою владою «зайвих необроблюваних земель» у селищах колишніх іноземних колоністів стало явищем звичним, адже в Степу зосереджувалися землі колонізаційного фонду. За їх рахунок уряд планував послабити аграрне перенаселення Правобережної України, однак ця стратегія суперечила інтересам нацменівського селянства, позбавляючи його можливостей економічного піднесення.

Впродовж 20-х рр. заможні господарства насправді досить часто намагалися використати землеустрій для збереження земельних лишків. Як зауважував 17 квітня 1927 р. нарком земельних справ С. Луценко, мала місце «величезна кількість випадків незаконного землекористування. Серед них найпоширенішими є групові відводи заможного селянства, що були проведені з земельними лишками і порушеннями прав на землю іншого селянства [...] особливо в голодні роки в Степу»²⁶⁵. Отже, причини для невдоволення селян результатами земельної реформи залишалися. У середині 20-х років, незважаючи на постанову VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1924 р.) про закріплення за дворами фактичного землекористування, в багатьох місцях республіки відбувалися так звані «чорні» переділи землі.

Суспільна думка навкруг розподілу земельних ділянок залишалася вкрай екзальтованою. Декілька років наполегливої роботи по землевпорядженню нацменівського села не принесли очікуваних позитивних зрушень. У 1927 р. було впорядковано землі лише 6 з 26 грецьких земельних громад Сталінської округи.²⁶⁶ На кінець 1927 р. в Мелітопольській окрузі було здійснене землевпорядження єдиного болгарського села.²⁶⁷ У 1928 р. більша частина німецьких колоній бойкотувала землевпорядження. Зростала кількість позовів німецьких і грецьких земгромад, викликаних землевпорядними заходами. Земельне питання залишалося джерелом міжетнічних суперечностей номер один за доби непу, і зменшити його гостроту були неспроможні жодні виховні заходи інтернаціоналістської влади.

В грецькій громаді впродовж 20-х рр. перерозподіл земельних ресурсів на користь малоземельного сусіднього селянства сприймався як грабунок, історична несправедливість. Відповідні суспільні настрої віддзеркалені в статті Тараса Низового «Наші й чужі». Дореволюційна епоха в згадках одного з героїв допису — «замшавілого дідка» — виглядає як суцільна ідилія: «Жили як у бога за пазухою, земля була неміряна, худоба нечислана. Обиди ніякої від царів не терпіли.» Інша річ — радянська доба: «А тепер, — почне хлипати дідок, усе загинуло — землю забрали, худобу забрали, нас позабирали [...].

У кого, діду, землю забрали, в кого худобу забрали? У куркулів. Кому її дали? Незаможникам.

Та не розтлумачиш це дідові, він своє товче.

Не знаю, чи то старих дідів до Ново-Каранської сільради, Жовтневого району обрали, чи, може, й молодих та таких, що дуже вже наслухалися дідівських балачок, але тільки й там сидять та хлипають:

Усе наше, бо царця Катерина дарувала, а тут грабують»²⁶⁸.

Названі настрої позначалися на взаєминах з оточуючими громадами: вони виявлялися в недобррозичливості, хуліганстві сільських властей, бійках на суміжних землях тощо. Дійсний «інтернаціоналізм» сільрадівської верхівки щодо переселенців на колишні грецькі землі виявлявся у виразах: «На нашій, дарованій землі сидять, нашим добром користуються [...] хай ставлять випивку — на нашій землі живуть — мусять платити [...]». Неодноразовими були хуліганські витівки сільрадівського активу із застосуванням вогнепальної зброї. В згадуваній статті йдеться, зокрема, про те, як голова сільради за допомогою нагана вимагав від переселенців гроші. «Інтернаціоналізм» до поселенців на справі унаочнився в тім, що розподіляючи самообкладання поміж селянами, сільрада розподілила її «по-братськи»: на 350 грецьких господарств — 4 тис. руб., а на Столову Балку, яка складалася з 16 господарств — 2 тис.²⁶⁹

Розтлумачування населенню питання «хто тепер «наш» і хто «чужий» залишалося для радянської влади завданням номер один у її повсякденній соціальній політиці. Слід зазначити, що корінного перелому в корпоративній свідомості (названій свого часу Я. Саулевичем «єдиним фронтом національних меншин»), кристалізації класової свідомості в національному селі впродовж 20-х рр. вона так і не домоглася.

Здійснюючи на Правобережжі нівелювання землекористування українського, польського, німецького і чеського населення, уряд водночас мав вирішувати проблему забезпечення соціально-економічних потреб містечкового єврейства, для якого шлях до сільського господарства внаслідок аграрного перенаселення регіону був закритий. Колонізаційна політика виявилася, м'яко кажучи, незрозумілою переважній більшості селянства, причому етнічна складова лише підсилювала селянське обурення. Величезний масив документальних свідочств з Південної України змальовує картину поступового наростання вибухонебезпечності в доколгоспному селі, яке, будучи за своєю природою консервативним осередком зберігання етнічності, за іронією долі опинилося в епіцентрі бурхливих соціальних і міжетнічних трансформацій.

Українське та російське селянство не крилося у виявленні свого незадоволення з приводу нерівномірного землекористування. Повідомлення про збройні напади, бійки, самовільні захоплення земель громад етнічних меншин, що супроводжувалися взаємними образами й претензіями, в той час були явищем звичайним. Загального поширення набув побутовий антисемітизм, який просякав наскрізь повсякденне життя робітників Донбасу, студентів, селянства. Так, група сільськогосподарських переселенців-комсомольців з с. М. Куцівка (Кременчуччина) у заяві на виїзд до Сибіру написала, що «лишає Україну жидам». Студенти вищих навчальних закладів Сталінщини, не криючись, заявляли про «засилля євреїв на робітфаках», а селянство та робітники нарікали на кількість євреїв в держапараті (партії). В селянському середовищі поширювалися думки про те, що «євреї мстять християнському населенню за допомогою радянського режиму»²⁷⁰. На Проскурівщині влада та міліція м. Ярмолинці тривалий час перешкоджала виявленню вбивць партійця-поштаря, як вважалося, через те, що останній був євреєм.

Домагаючись врегулювання земельних і міжнаціональних відносин на Правобережжі за рахунок Південної України, уряд не лише не досягнув своєї мети, а

й розширив межі району латентного конфлікту. Незадоволеними виявилися всі сторони — учасники конфлікту: колишні колоністи переймалися втратою своїх земельних ділянок і не залишали думок повернути їх; оточуюче українське та російське, як правило, малоземельне селянство, навіть покращивши розміри свого землекористування, зазіхали на землі колишніх колоністів; нові, створені радянською владою, колоністи, вкрай складно адаптуючись, потерпали від неприязні місцевого селянства і вважали недостатньою матеріальну та організаційну підтримку держави. Слід зауважити, що селянство не зрозуміло колонізаційної політики уряду: внаслідок свого відносного малоземелля, воно прагло власноруч окультурити націоналізовані землі. Ось чому намагання більшовиків примирити селянство України, поділивши землю за принципом «всім по троху», створило невичерпне джерело конфронтації в сільськогосподарському секторі виробництва.

Не менше гострих кутів виникало в галузі міжетнічних взаємин у міських населених пунктах: чимдалі політика коренізації з її ситуативними перевагами за етнічною ознакою при облаштуванні на новому місці мешкання чи працевлаштуванні (приміром, для циган, яких намагалися перевести на осілість; єврейської молоді при прийомі в школи фабзавучу тощо), спричиняла серйозніші тертя. З надзвичайними проблемами просувалося створення національної школи. Місцеві органи влади та управління відчували свою безпорадність, незадоволення населення політикою, прагли припинити її якнайскоріше заради спрощення повсякденного існування поліетнічного міста. Наприкінці 20-х рр. у строкатих за етнічним складом регіонах залунали ідеї «єдиної родини». Представник Луганську на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.) намагався віднайти консенсус поміж українізацією та коренізацією наступним чином: «Нам потрібно все врахувати, аби поміж нами не було таких відтінків, що немовби, все-таки я поляк, я єврей і т. і. Ні, товариші, це треба викорінювати. Ми всі, що живуть у Союзі Радянських Республік, повинні скласти одну родину, чи то поляк, чи то єврей, — все одно це одна сім'я, бо ми революцію у себе здійснили і на нас дивиться не лише вся Європа, але й увесь світ»²⁷¹. Однак, на загал це залишалось лише добрим побажанням.

Впродовж 20-х рр. більшовики не домоглися реального перелому в ментальності етнічних меншин. Так, соціальна база радянських реформ поступово зростала, але про масову її підтримку не йшлося. Етнічні громади в переважній більшості залишалися відданими традиційному світогляду, досить чітко ідентифікували себе в світі і ставили національні інтереси вище за класові. Більше того, польська та німецька (менонітська) громади виступали в якості колективних опонентів радянської влади — ментальні суперечності між ними стали основою масового еміграційного руху. В цих громадах опозиційність процесу радянзації була очевидною, в концентрованій формі вона була висловлена студентом Дніпропетровського гірничого інституту В. Кріцем у листі до Г. Петровського: «Хоча рахуюсь громадянином Радянської республіки, я таким назвати себе не можу. Я не зміг зрозуміти революцію, все, що оточує мене, чуже мені, й, незважаючи на те, що я молодий, я відчуваю, що це для мене вже визначений погляд. Я не можу сказати чому, але прийняти існуючий порядок я не вмю. З малих років я працюю і праці не страшуся, але все ж я чужий обстановці,

більше того, я їй ворог [...] я відчуваю, що я тут чужий, непотрібний і якщо не шкідливий, то безкорисний у будівництві того, що будете Ви. Випустіть мене, видавши безкоштовний закордонний паспорт [...]»²⁷².

Відверту антирадянськість (опозиційність соціалістичному ладу та владі більшовиків) політика коренізації та жодні соціальні акції більшовиків були неспроможні подолати, її коріння уходило в традиційний світогляд, для зручності окреслений більшовиками світоглядом глитая та непмана. Її соціальна база була значно ширшою за офіційно визнану (куркуль та непман), і подолати її більшовики спромоглися лише методами масового терору. Разом з тим, культурницька діяльність більшовиків мала не лише насильницький і заборонний характер. Зовнішня орієнтованість більшовицької етнокультурної доктрини на вирішення нагальних соціальних проблем суспільства забезпечила їй стійкі суспільні позиції в середовищі усіх громад.

Важливим напрямком роботи більшовиків стало підвищення суспільного статусу жінки. Щоправда в етнічному селі ці зміни відбувалися вкрай повільно, в деяких випадках курйозно. Характерною проблемою суспільно-політичного життя селищ етнічних меншин була мізерна активність громадянок на громадських зборах, які впродовж 20-х рр. стали нормою повсякденного життя села. «Вивільнивши» жінку законодавчо, влада зіткнулася з махровим консерватизмом жіноцтва. Цілком не випадково С. Ялі в своїй книзі зазначав, що «досі ще так жінки, як і чоловіки не відкинули дикунського погляду, що жінці соромно приходити на збори чоловіків [...] 1927 року траплялося, що на перевибори прийде 30–40 жінок, а (в день якої-небудь «куті») до церкви приходять 200 і більше...»²⁷³. «Тисячолітнє рабство викувало з жінки охоронницю своїх кайданів, — відзначав журнал «Коммунистка», — Саме жінки є найбільш заповзятими й наполегливими оборонницями старих форм життя, саме серед них особливо складною є боротьба з міщанськими забобонами, з клерикалізмом»²⁷⁴.

Тоді, як уряд України прагнув перетворення «жінки рабині й самки» на «особистість вільну, яка творить Револуційний комунізм», жінки масово нехтували своїм виборчим правом. Звичайною практикою виборчих кампаній в нацменселах було скликання повторних виборів через неявку жіночої частки виборців. Вихід із ситуації сільрадівський та районний актив віднайшов у заохочуванні жіноцтва до виборів через їхніх чоловіків. Світлини, вміщені в монографії С. Ялі, засвідчують, що частка жінок на загальних сільських зборах становила не більше 1/5 частини грецької громади.

Суттєво розрізнялися рівні письменності жіночої та чоловічої часток нацменгромад: на 1930 р. рівень письменності в німецьких національних районах коливався в межах 50,9 — 85% для чоловіків, 21,8 — 81,5% жінок; у болгарських — 63,9 — 72,4% для чоловіків, 29,4 — 49,8% для жінок; російських — 58,4 — 75,2% для чоловіків, 25,1 — 51,5% для жінок; грецьких — 78,4% серед чоловіків, 53,9% — жінок; польському — 46,4% серед чоловіків, 37,4% — жінок²⁷⁵. Думка про те, що жінці освіта не потрібна, досить міцно трималася в селянському середовищі, однак не помітити виразних позитивних змін впродовж 20-х рр. неможливо. Вони стосувалися переважно повоєнних поколінь. На фотографіях піонерських загонів частка дівчаток наближається до половини

складу. Близько 1/3 делегатів міжрайонних культнарад, курсів секретарів також становили жінки.

Повсюдно в Україні запроваджували практику делегатських зборів, що згідно з затвердженими планами працювали щотижня. Їхня діяльність відбувалася по секціях: охорони материнства й дитинства, соціального виховання, юридичної освіти²⁷⁶. Планомірно й невідворотно, хоча підчас — формально, зростала частка жіноцтва у виборних органах та громадських організаціях.

Впродовж 20–30-х рр. з'явилися не тільки жінки-трактористки, удавані члени ВУЦВК²⁷⁷, а й лікарі, вчителі, вчені тощо. Наприкінці 20-х рр. дівчата дістали змогу отримувати вищу педагогічну освіту в національних педагогічних технікумах і масово користувалися набутими можливостями.

Суттєві позитивні зрушення відбувалися в сфері побуту, благоустрою та озеленіння населених пунктів. Боротьба з «невилазною грязюкою»²⁷⁸, що була типовою ознакою переважної більшості сіл України, була пріоритетним напрямком комунальної діяльності радянських органів влади. З цією метою організовувалися суспільні кампанії благоустрою, будувалися громадські лазні, насаджувалися дерева та лісові смуги, проводилися «тижні й місячники лісу», громадські роботи по будівництву мостів та доріг, електрифікації та кінофікації села тощо. Велика частка цих робіт була здійснена завдяки самообкладанню сільських громад. Проблем ще залишалось багато, але радянська преса вже наприкінці 20-х рр. із задоволенням відзначала безперечні надбання в цій сфері: «... На горілку, на традиційну грецьку хмільну бузу веде наступ кіно, радіо. Будується електростанцію — незабаром у школі, по хатах запалають «лампочки Ілліча»²⁷⁹.

20-і рр. стали часом запровадження стандартів масового фізичного виховання. Лаконічна й проста за змістом думка щодо мети розвитку фізкультурного руху містилася у виступі А. Буценка: «Приваблюючи селянську молодь до участі у фізкультурних організаціях, ми цим самим відтягуємо її від хуліганства, п'янства й других негативних явищ, що спостерігаються в нашому відсталому некультурному селі»²⁸⁰.

Один з найсильніших напрямків соціальної політики більшовиків у 20–30-х рр. становив розвиток охорони здоров'я. Перші значні кроки на цьому шляху були зроблені ще в дорадянські часи. Величезну позитивну роль у забезпеченні селянства медичною допомогою відіграли земства. Значні досягнення в цьому напрямку мали німецькі колонії, особливо менонітські, в яких надання медичних послуг відбувалося громадським коштом. Але в цілому проблеми з медичним обслуговуванням у національному селі в постреволуційні часи були колосальними.

Обстеження, проведене Наркомзоров'я в національних районах, показало, що туберкульоз, трахома, малярія, короста в болгарських, грецьких, єврейських колоніях Південної України набули епідемічного поширення. Не менш значним було розповсюдження сухот у єврейських містечках Правобережжя. 1928 р. дав 9,8% хворих на туберкульоз болгар, 6,6% греків, 5 — 5,5% німців, 5,5% євреїв, 6,1% росіян, 3,3 — 6,5 українців²⁸¹. У німецьких національних районах частка хворих на трахому дорівнювала 21,6%, болгарському Цареводарівському районі — близько 1/5 населення, у змішаних районах — 10,5%, а українських — 5,5%²⁸².

Діти етнічних громад внаслідок домашнього лікування та практикування знахарів були поголовно вражені інфекційними захворюваннями шкіри (короста, лишай). Надзвичайно складний стан речей у галузі охорони народного здоров'я став основою невтішних висновків громадськості та лікарів, які говорили про виродження окремих етнічних громад.

Такий стан обумовлювався не лише низьким загальним рівнем санітарно-гігієнічної культури населення²⁸³ та етнічними особливостями побуту, а й відсутністю медперсоналу на селі. 1930 р. поляки мали половину необхідної кількості лікарів, євреї — 1/5, греки — 1/2, болгари — 1/3, німці — 1/4; що ж до забезпеченості медсестрами, то польський національний район мав 1 медсестру тоді, як потреба складала 29, єврейські райони мали 4 медсестри (а потрібно було 78), грецькі — 10 із 62, болгарські — 4 із 77, німецькі — 11 із 283 (!)²⁸⁴.

Спостереження мариупольських медиків засвідчували, що в післяголдні роки поряд із зниженням захворюваності на туберкульоз смертність від недуги не знижувалася, а, навпаки, мала тенденцію до зростання. За відомостями (неповними) окружного тубдиспансеру смертність від туберкульозу в 1924 р. становила 21,6%, в 1925 р. — 17,4%, в 1926 р. — 22% від загальної маси зареєстрованих летальних випадків. Показники в грецькій громаді були дещо вищими: 22,4% в 1924 р., 23% — в 1925 р., 25% — в 1926 р. Характер та наслідки розповсюдження хвороби в громаді давав підстави для невтішних висновків медичних працівників: «Нас приголомшує дуже висока смертність серед греків, — зазначав лікар Г., — Незважаючи на те, що й серед євреїв туберкульоз суттєво розповсюджений і стосовно захворюваності вони навіть дещо вище стоять за греків, смертність серед греків все ж таки в 3 рази вища»²⁸⁵. Згідно з тими ж підрахунками, найвищий відсоток смертності спостерігався в середовищі домогосподарок (24% випадків) та дітей (18%). Значно меншими були показники щодо захворюваності хліборобів (8%). Порівняння показників викликало природне занепокоєння щодо перспектив репродукції грецької спільноти.

Більшовики поставили собі за мету досягти якісних змін в оздоровленні побуту та покращенні фізичного здоров'я етнічних меншин вже впродовж 20-х рр. І Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин зазначила: «Тільки здорове населення, здоровий робочий клас та селянство, є підосновою піднесення продуктивності праці, обумовлює економічний розвиток країни, гарантує безперервний рух до соціалізму»²⁸⁶. Влада перетворила боротьбу з туберкульозом на широкий суспільний рух: регулярними стали освітні лекції та виставки, триденники й тижневики боротьби з туберкульозом, збиралися кошти на роботу лікарень, випускалися газети («Сталінський Тубтрехднєвник», «На боротьбу с туберкулезом!» і т. і.) та журнали («Путь к здоровью»), що безкоштовно розповсюджувалися серед населення, здійснювалася роз'яснювальна робота за допомогою плакатів, пам'яток, листівок. У регіонах проводилися так звані «квартирні збори», кошти від яких спрямовувалися на створення тубпунктів. Таким чином був, зокрема, відкритий тубпункт у с. В. Янісоль, незважаючи на те, що власне селяни здали на нього всього 6,64 руб. Тубпункт насправді був конче потрібний району, оскільки раніше для постановки діагнозу та отримання кваліфікованої допомоги селяни В.-Янісольського району вимушені були їхати до м. Сталіно, що знаходилося на відстані у 80–90 верств²⁸⁷.

У пресі була розгорнена широка роз'яснювальна кампанія, яка розтлумачувала населенню першочергові санітарно-гігієнічні правила співжиття з хворими на недугу, зокрема, пояснювала згубність повсякденного перебування великої сім'ї (не менше 10–12 осіб) на кухні (на софі), що приводило до перехресного зараження всіх членів родини²⁸⁸. Це врешті сприяло покращенню загальної епідеміологічної ситуації.

Кінець 20-х рр. без перебільшення можна вважати часом справжнього ривка у справі покращення медичного обслуговування нацменселянства. Звісно, проблем у цій сфері залишалося багато, однак вже в 1929 р., приміром, грецькі райони Маріупольщини мали найвищі показники в окрузі: тоді, як греки становили близько 18% його населення, на них припадало 30% амбулаторій та 26% лікарень, у грецьких селах розміщувалися 4 з 14 дитячих консультацій, 6 ясел та 6 дитмайданчиків²⁸⁹. Упродовж 20-х рр. відбулися певні позитивні зрушення в побутовій культурі населення, що були наслідком масової санітарно-гігієнічної просвіти. Підвищення загального рівня гігієнічної культури низки етносів стало стартом виходу на новий етап етнокультурного розвитку, покращило умови генетичного відтворення і фізичне здоров'я етнічних груп.

Нацменкомуні: прообраз нового способу життя чи... ?

Окремий напрямок політики більшовиків становила праця по докорінній зміні побуту трудящих. Попервах комуністичний побут мислився як майже повне заперечення старого. Намагання нав'язати суспільству уявлення про людину як суцільно суспільну істоту, яка, власне, не потребувала особистого життя, а воліла жити безпосередньо в суспільстві²⁹⁰, втілювалося в створюваних повсюдно комунах. В історичній літературі зафіксований досвід болгарських і єврейських комун, окремі з них підносилися як прототип майбутнього комуністичного суспільства. Але в цілому комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності величезної частки етнічного селянства.

Повсякденна практика доводила, що національна відокремленість громад накладала величезний відбиток на всі сфери їхнього економічного життя. Хоча позиція влади стосовно існування національних кооперативів була гранично ясною, протягом непу саме національна однорідність кооперативів залишалася чи не визначальним чинником їхньої господарської ефективності. Матеріали ЦКНМ засвідчують, що фактор міжнаціонального непорозуміння посідав центральне місце в історії розпаду низки колективів. Більшовики незважаючи на цей незаперечний факт, намагалися запроваджувати в життя один з основних принципів коренізації — здійснення пролетарського керівництва відсталими селянськими масами національних меншин, використовуючи доступний людський матеріал — міських пролетарів. Приклади наслідків такого керівництва знаходимо в матеріалах усіх секцій комісії. Ось як зображений досвід кооперування в болгарських селах Бердянської округи.

«Артілі є в 6-ти селах, проте, вони перебувають у такому становищі, що замість того, щоби пропагувати ідеї колективізації, вони компрометують ідею громадської обробки. До деяких із них увійшов куркульський елемент. У деяких

продовжується безперервне пияцтво, а інша частина, прикриваючись й користуючись перевагами артілі — проводять індивідуальну обробку й ведуть самостійні господарства [...]. За винятком Аннівської комуні, всі комуні, можна сказати, йдуть до занепаду й розкладання [...]. [Перша з них ім. Раковського в с. Степанівка з'явилася 1921 р. — Л.Я.] спочатку слугувала прикладом сільського господарства, мала живий і мертвий реманент. У ній був зразковий порядок у всіх відношеннях, був добре поставлений дитбудинок. Тепер, проте, її становище найжалюгідніше. До її складу входять 17 сімей із 73 членами. Господарювання в комуні нікуди не годиться. Реманент гине, в усьому помітний безлад й антисанітарія. З 4-х двигунів працює тепер лише один [...], а інші 3 геть занедбані. Частки різних машин розкидані і валяються по двору. Члени комуні живуть у мізерних умовах, не маючи навіть білизни та необхідного одягу. Своїм найманим працівникам комунари не платять. Так, приміром, машиністу Петру Карловичу не заплачено за 3 місяці, Янчеву Дмитру — пастуху овець — згідно з угодою не заплачено. Комуна має боргів близько 5 тис. руб. Причини, що привели комуну до такого становища, наступні: відсутність доброго керівника, відсутність просвіти серед членів, неправильний підхід до комуні Райпарткому та Окрпарткому. Перший організатор комуні т. Іван Ілліч Мануйлов, який мав великі господарсько-організаторські здібності, користувався авторитетом серед КНС, знятий з посади голови комуні й виключений з партії. З того моменту до цих пір головами комуні призначалися російські товариші, які зовсім не знали ані мови, ані побуту болгар комунарів, внаслідок чого в чисто болгарському селищі болгарський склад комуні майже весь виключений і заміщений складом російським, і навіть Бердянський Окрвиконком протоколом своїм від 13/Х-24 р. за № 5147 дійшов необхідності зовсім вилучити комуну, створену за рахунок реманенту місцевої бідноти й перевести її з села Степанівки до іншого місця, вважаючи населення чужим інтересам комуні й таким, що розкладає її»²⁹¹.

Вважаючи коренізацію управлінського апарату колективних об'єднань необхідною передумовою оздоровлення їхнього стану, автор цитованого вище документу наводить приклад комуні с. Аннівка, заснованої болгарським комуністом Черванським, що була представлена до нагороди за наслідками конкурсу НКЗемі²⁹². Негласне правило комплектування комун на принципах моноетнічності непохитно дотримувалося впродовж коренізації. За відсутності необхідної кількості етнічних пролетарів керівний апарат комун поповнювався за рахунок політемігрантів, яких у пореволюційну епоху постачала Західна Європа. Багато «іноземних товаришів» стали засновниками низки комун в усіх регіонах України, де компактно мешкали етнічні меншини. Вони викликали невідому цікавість оточуючого населення.

Опис нового, ідеального, з точки зору місцевої влади, порядку організації селянської праці та спільного життя на землі було вміщено під псевдо «Південний» у статті «Йдемо до перемоги, Комуна «Нове життя» Мангуського району». Про життя комуні, яка складалася з 36 сімей (150 їдців) наводилися такі відомості: «Мають 3 трактори, молотарку, 2 сівалки. Коней робочих — 16, молодняку корів 45, власних неподільних коштів — 12 000 руб. [...] Комуна додержується п'ятипільної сівозміни. На цей рік під культурами буде 170 десятин [...]. [Тобто, трохи більше десятини посіву на їдця при 3-х тракторах і 16-ти

робочих конях. — Л.Я.] Дуже скрутний стан комуни з житлом. Людність міститься в чотирьох хатах та по різних закутках при господарських будівлях [...]. З цих причин немає школи, немає помешкання для культроботи [...]. Брак помешкання перешкоджає утворити спільне харчування, і комунари до цього часу варять страву і печуть хліб окремо кожною сім'єю. Тільки в часи сівби та косовиці страва готується на всіх загалом [...]. Праця в комуні проводиться за виробничим пляном. Робітний день буває різний в залежності від терміновості роботи [...]. Розподіл роботи проходить досить планово. Усім комунарам дається наряд завжди увечорі перед робітним днем. Прибутки від господарства комунари розподіляють один раз на рік, а в інші часи одержують харчі» [мова оригіналу. — Л.Я.]²⁹³. Особливістю комуни, що містилася в грецькому національному районі, було те, що склад її поповнювався за рахунок переселенців з Полтавщини, Харківщини та різних сіл Маріупольщини, що робило її спосіб життя вкрай незрозумілим і чужим місцевому селянству. Надзвичайний подив, певне, у тубільних мешканців викликали нужденні умови життя комунарів при небаченій для свого часу забезпеченості останніх землею і знаряддями праці. Аналогічні приклади знаходимо в матеріалах усіх секцій ЦКНМ.

Незважаючи на повсякчасну роз'яснювальну роботу, значний рівень конфліктності в змішаних за національним складом кооперативних об'єднаннях зберігався протягом усього непу, проте саме вони стали основною формою організації кооперативного руху в республіці. Щоправда в національних адміністративно-територіальних одиницях створювані за територіальним принципом спеціальні кооперативи, як правило, відзначалися однорідністю національного складу. Свідoctв про надзвичайно складні умови існування комун у добу коренізації доволі багато. Однак вони не заважали урядовцям підносити досвід їхнього існування як ознаку перемоги комунізму в світовому масштабі, відзначаючи високу землезабезпеченість комун, машинізацію виробничих процесів, практику створення громадських ясел, бібліотек, комунальних їдалень тощо. Натомість останні зарідко показували злиденність комунарів та аналізували її підоснову. Серед небагатьох джерел, що уможливають предметне дослідження цієї сторони комунарського життя, слід назвати один з найзмістовніших документів Архіву Інституту етнології, мистецтвознавства та фольклористики ім. М.Т. Рильського НАН України. Йдеться про рукопис звіту монографічного дослідження німецького колгоспу при колонії Стара Буда, здійсненого В. Кравченком, Н. Дмитруком та М. Сивайловим на межі 1929–1930 рр. Назване джерело не має собі рівних серед інших, відомих нам, завдяки всеохоплюючому відображенню всіх найсуттєвіших ознак повсякденності німецької комуни, її внутрішнього життя (починаючи від дрібних побутових та виробничих проблем і завершуючи питаннями організації комуністичної обрядовості), взаємин з оточуючим населенням та ставлення останнього до цього екстравагантного осередку комуністичного способу життя.

Всупереч повідомленням радянської преси, меншість комун створювалися за ініціативою місцевих мешканців. Не була виключенням і Старобудська. Рішення про її створення було неவிпадковим, його ухвалили свого часу РПК та РВК. У такий спосіб вони заклали «міну сповільненої дії» під традиційне культурне середовище Старої Буди, яка до революції «... була великим осе-

редком німецького консервативного клерикалізму»²⁹⁴ [тут була лютеранська семінарія, що готувала німецьких кістерів (дяків) для всієї України, а також найстаріша та найбільша з лютеранських церков Волині — *Л.Я.*].

Першу (невдалу) спробу створити СОЗ здійснили в 1926 р. Колективісти отримали кредити та худобу, проте розподілили їх поміж себе випадковим чином. Земля, що не складала суцільного клину, фактично оброблялася одно-осібно. «Нема рощоту, немає й праці», — кричали созівці»²⁹⁵.

В 1927 р. до Старої Буди приїжджає партієць Біпер — політемігрант з Відня. З усією заповзятістю він заходиться над перетворенням «осередку консерватизму» на осередок нового способу життя. СОЗ запропонували перетворити на артіль, однак більшість членів кооперативу, вислухавши статут артілі, відмовилася увійти до нього. Зі старого складу СОЗУ в артілі залишилося 5 осіб, до яких згодом приєдналося ще 6 комсомольців та наймитів. «Від колишнього СОЗу залишилося майна лише: пара коней, дві корови, віз і плужок. Навіть борін не було»²⁹⁶. Спільних помешкань не було, 7 коней комунарів перебували у стайнях їхніх батьків, через що в сім'ях відбувалися постійні сварки.

Комунарське життя налаштовувалося на 24 дес. землі, відібраної у розкуркулених. «Хлопці жили в одному помешканні (в 1-й кімнаті), а Богданська, яко дівчина, спала в Бібера [секретар партосередку — *Л.Я.*]. Бльох [сільський вчитель, він же — комунар — *Л.Я.*] жив ще вдома. Одержали 200 руб. кредиту і не знали, на що їх обернути. Треба було їсти. Купили сала, хліба, яєць, борщу зварили, якийсь суп. Це було навесні 1928 р. [...] Жили злиденно, а де злидні, там і нелад найбільше. Часто сварились за їжу, одержу — не було чого одіти. Вони вже обірвані були»²⁹⁷. З весни 1928 р. комунари були фактично безпритульними — мешкали в школі.

Нова сторінка в історії колективу почалася восени 1928 р., коли розпочався наступ на церкву — пастора виселили з будинку, влаштувавши в ньому амбулаторію. Невдовзі по тому похід влади проти старого життя набув інших — більш виразних форм. Відбулося друге (першими в 1924 р. були розкуркулені 2 господарства) розкуркулення багатоземельних господарств. Їхня земля і була сконцентрована в новоствореному колгоспі. Заохочувані владою, комунари розпочали, за висловом її керівників, «рішучу боротьбу колективу з місцевою людністю за своє існування»²⁹⁸. Становлення колективу без перебільшення відбувалося в умовах неоголошеної війни між комунарками та селом, селянами-одноосібниками, «... які не мо[гли] примиритися з тим, щоб не те що оддати, а навіть обміняти свій шматок землі на інший»²⁹⁹. Селяни всіляко заважали переїздові комунарів на нове місце, подавали скарги до суду. Після несприятливого висновку суду чоловіки-селяни намовили жіноцтво перешкоджати переселенню комунарів. «Кулачня» — чоловіки бачили, що вони нічого не вдіють — їх посажать у Бупр, намовили своїх жінок і чужих, і, коли перша хура з будівельними матеріалами приїхала і завітала на це місце, де то скопили жито, то жіноцтво пішло в наступ: спиняли коні, хватили за голову, не пускали» [стилістика оригіналу — *Л.Я.*]³⁰⁰. Комсомольцям прийшлося непереливки, враховуючи, що їх було троє проти 30 жінок. «Бабське повстання» переросло у бойкот сільради: ніхто з селян не спілкувався з комунарками, не допомагав на будівництві. Однак «комуна», як її назвали селяни, вистояла — статут артілі був

зарєєстрований 3 липня 1928 р. Керівний осередок колективу склали етнічні німці — вихідці з інших комун Волині (сс. Березова Гать, Ксаверівка, Мусієвка тощо).

Незважаючи на те, що життя колективу вибудовувалося на статуті трудової артілі, все його спрямування свідчило про тяжіння ідейного ядра комуні до запровадження саме комунарських стандартів життя. «Загальне правило в артілі для всіх її членів однакове — нема — «моє», оно є — «наше», а тому й уся праця тут іде до загальної купи. Якщо котрийсь з членів артілі більш-менш кволий, такого намагаються навернути більш свідомі товариші. Взагалі ж тенденція в товаристві така, щоб колектив міг перейти цілком непомітно з артільного до комунального господарювання»³⁰¹. (Колектив був переведений на статут комуні під час роботи етнологічної експедиції — 28 серпня 1929 р.).

Докладний опис буденності колективу засвідчив, як мало спільного реальності мала з розмірковуваннями віденського комуніста. Світлини старобудівського колективу закарбували обличчя виснажених, позбавлених жодного ентузіазму людей, які з невідомих нам причин існували в обставинах щоденної боротьби з оточуючим суспільством. Декілька портретних замальовок членів артілі дозволяють глибше усвідомити обставини існування колективу. Серед них: засновник і голова колективу Олександр Клінкер (1884 р. н.) — хлібороб і швець, з чисто пролетарською вдачею, який розійшовся з дружиною та дітьми «ідеологічно — вона бо індивідуалістка, а він — громадський діяч», натомість живе із 19-річною дівчиною, яку виключили з КСМ «за гостру вдачу», міцною фізично, здатною виконувати чоловічу роботу³⁰².

Старий Август Конрад — 80-років, безпартійний, «завсіди біля якоїсь праці, виконує роботу двірника, невпинно всіх і за все дякує», з наймитів³⁰³.

Лєрх Франц — 18 років — лінивий, каже: «Піду до куркуля, бо більше зароблю, ніж у вас»³⁰⁴.

Готліб Унтер — 19 років — із с. Биковщина (Коростенщина). Член КСМ. «З власних його слів, колись гнав самогон і добре жив, але допіру цього не видно». За спеціалізацією — нічний вартовий. Працює вдень і вночі. Має найбільше одиниць. Голова Клінкер говорить про нього: «Хлопець гарний, за чотири місяці, що працює в артілі має чистого заробітку 18 руб. 55 коп.»³⁰⁵.

Цєцілія Пастрик — 24 роки — малописьменна, безпартійна. «Працює тяжко й надмірно». Задля спільної справи залишає своїх немовлят без нагляду.

Ричард Фанкельберг — 19 років — із заможної родини. Секретар в Старобудській сільраді. «Керівники колективу дають таку характеристику цьому юнакові: «... Зарозумілий панич», [ін]телігенція, а яко скарбник негарний, бо довго спить». Любить позичити і не віддавати³⁰⁶.

Ці та інші характеристики членів колективу (як от: «надто нервова», «дуже сумлінний, працює навіть хворий», «товариші дивляться на неї, як на інтелігентку, хоч же зовні цього не видно» тощо) свідчать про те, що міжособистісні взаємини між його членами (нагадаємо, що серед них не було випадкових людей — усі вони були відряджені сюди партійними та комсомольськими осередками) буди складними і далекими від ідилії більшовицьких агіток. Не менш складними були й умови щоденного існування. Достатньо сказати, що із зароблених у 1927/28 р. 20-ма особами 993 руб. 33 коп. не виплачені були 714,03 руб. заробітної плати.

Детальний опис побутових умов комунарів доволі промовистий. — З двох будівель, які належали комуні, одну займали сімейні пари: кімната на родину. Найбільша кімната літнього будинку правила за кухню-їдальню та клуб, а також інтернат для юнаків. У ній стояли великий (3,35 м завдовжки) і малий столи, шафа з посудом, на стінах — годинник із гирями, портрет Леніна, репродукції картин німецьких художників, транспаранти з закликами до спільної праці. По стінах та навхрест попід стелею на мотузках були розвішені прапорці переважно з червоного паперу.

Дівчата в холодну пору року «тулилися» на кухні, влітку спали на горищі. Лише сімейні пари мали власне майно, у решти предмети побуту були спільними. Невибачливе начиння сімейних кімнат складало ліжка, тапчани, горщики, дві швейні машинки «Зінгер», книжки, портрети Леніна та Сталіна³⁰⁷.

Тривалість робочого дня у літній період становила 16–18 годин. Невелике господарство було досить доглянутим, утім жодної економічної вигоди воно не приносило, оскільки, за влучним спостереженням науковців, комунари виробляли менше, аніж з'їдали. Воду споживали не кип'яченою, поганої якості, синього кольору, вкриту осугою (до колодязя потрапляли сеча зі стайні та гній з ями). Перший сніданок зазвичай складався з юшки з картоплею та салом, молочного супу, галушок з білої муки з молоком, ячмінної кави з молоком та булкою, або смальцю з хлібом. «Маленький обід» видавався лише тим, хто працював у полі (смалець чи топлене сало, молоко з хлібом, редька зі сметаною). Обід о першій годині дня складався із першої та другої страв. На підвечірок о 17-й годині їли те саме, що і на сніданок. Вечеря (пів на дев'яту) складалася з сирого чи кислого молока з хлібом, сиру та сметани, зрідка варили кашу. За харчування на спільній кухні всі, за винятком старого Конрада та дітей, сплачували 10 руб. Колектив вічно голодних людей розривали чвари навколо питання, скільки хто з'їдав, і чи відповідав його апетит внескові в «спільну працю». На перших порах існування колективу видача харчів не нормувалася і не обмежувалася, згодом куховарка почала зачиняти харчі в коморі.

Так званий осередок комуністичного побуту та праці розривали постійні сварки. «Абсолютно шутки не розуміють, — зазначав один з колективістів. — Загалом товариських взаємин немає, відчувається замкненість. Чуть не написано на дверях: «Без діла не входить»³⁰⁸.

Пересічний день колективу розпочинався з побудки вартовим. Надалі умивалися, хто де. На сніданок скликали дзвоном, опісля відправлялися на роботу. Після брудної роботи мили руки перед їдою. У їдальні жінки з дітьми та чоловіки сідали окремо. «Як їли, то не скидали шапок, а тепер: Товариші, пам'ятайте культурну революцію, — Допіру скидають»³⁰⁹.

Якщо нема невідкладної роботи, то після обіду спочивали. В неділю спали довго — до дев'ятої години, дехто навіть до обіду. Поснідавши, вдягалися й шли до сельбуду, бо там — збори, розваги. Що ж до сімейних, то вони всю неділю «спали, лодаря корчили»³¹⁰.

Хлопці на загал були «нехлюйні»: не прибирали за собою, не перевдягалися на ніч, не милися, білизну міняли централізовано один раз на тиждень. Дівчата, навпаки, мали власну білизну. Одяг комунарів мало відрізнявся від вбрання німецьких бідняків: влітку взували «треки» з дерев'яними підошвами, костюми шили власноруч, беручи викрійки з журналів.

Як видно із зауважень етнологів, потяг колективістів до нового життя був ширим, водночас деякі з їхніх висловлювань і поглядів виглядають анекдотично. Ось, приміром, яким чином у їхньому житті відбувалася культурна революція: «Кожен комсомолец повинен мати порошок, зубну щіточку й миску. Всі ці гасла про культурну революцію старобудські комсомольці виконали, але миску свою ще має не всякий»³¹¹.

Зважаючи на гасла «Великого Стрибка», особливу увагу науковці приділили висвітленню буденності комунара-трудоаря, але й діяльність комунара-пропагандиста набула доволі широкого висвітлення. Кожен із них жив із комплексом людини-епохи, яка своїм власним прикладом торує несвідомим колоністам-протестантам шлях у майбутнє. Комунари були цілком упевнені, що «корчачи лодаря» у неділю, вони становили «головний осередок в Старій Буді, що пробиває шлях до нового побуту»³¹². Ознаками перемоги комуністичного світогляду вважалося, що жоден із них не ходив до кірхи, відзначав лише революційні свята, справляв лише «червоне весілля», «червоні зорини» тощо. Прикметно, що ритуал підготовки до свят був скалькований з християнських. — «Перед революційними святами білизну перуть, на дворі, в приміщенні прибирають, печуть булку, щоб у свято не варити, приготують їжі на цілий день, прапори вивішують на розі будинку»³¹³. Церковні відправи замінялися організованим дозвіллям. Так, на 8 Березня комунари збирали гроші на Мопр, відвідали безкоштовну виставу в сельбуді, приймали гостей-комунарів з Пулина, грали, співали. Жінки скинулися на лотерею і купили спільну швейну машинку. На решту грошей 10 червня поїхали на екскурсію до Житомира, де відвідали БУПР [будинок примусових робіт — *Л.Я.*], фабрику, дитячі ясла, музей, казарми, лікарню. 1 Травня зібрали демонстрацію біля школи, виголошували промови, слухали музик, затіяли «стрільбище» та ігри. Кооператив спонсорував виїзний буфет. На «День кооперативу» комунари влаштувати безкоштовний «випивком».

Вони ж стали зачинателями першого червоного весілля. Останнє приурочили до 1 Травня, оскільки хотіли залучити до сельбуду «більше публіки». Призначили урочисті збори за участю представників усіх організацій. Реєстрацію двох комсомольців провели на сцені. Виступив член бюро ЛКСМ, виголосив доповідь про значення червоного весілля, вказав на різницю між вінчанням у кірсі та червоним весіллям. «Цим і закінчили збори». Молодим передали гостинець на сцену від партосередку та комсомолу («члени скидалися на той гостинець»): подарували їй сукню, йому костюм, панчохи, блузку, книги. Потім була вистава.

5 травня відбулися весільні урочистості. На них склалися: партійці по 2,64 руб., безпартійні — по 1,30 руб. Зійшлися в приміщенні, замовили на селі музику, почали грати, потім пішли пообідали. Після обіду провели гру в політфанти. Надалі прийшли гості з села, відбувся спільний обід, а потому танці — до ночі³¹⁴.

Взагалі взаємини у колективі, зокрема, міжстатеві були предметом постійних пересудів та здивування лютеранського села. Не секретом для нього було, що хлопці вільно «гуляють» з дівками. Погляд колективу на це був самостійним. «Коли хлопець з дівчиною знайомиться [...] (комунар з комунаркою), подають одну заяву на збори комуні. «Ми, члени комуні, такі то, бажаємо жити спільно.

Я даю обіцянку такій то, що будемо жити мирно» і т. і. Прочитують цю заяву на зборах. Голова зборів запитує цих двох: «Чи ти цілком увійшов з нею в погодження, чи, може, він силою тебе заставляє?» І, коли відповідь дали, що вони дають обіцянку жити, як подругі, семейніє, тоді ставлять два стільці, садовлять їх і підіймають на «ура» три рази. І тепер можете собі йти спать. І все»³¹⁵.

Залишається лише дивуватися рівню свідомості комунарів, обмеженості, власне, мізерності їхніх матеріальних і духовних ресурсів для влаштування «нового життя», неспроможності перетворити найважливіші події життя на дійсне свято. Втім, і ці нові, доволі примітивні, обряди не були витвором, власне, старобудівського колективу: їх перейняли від ксаверівської комуні.

Новонароджених дітей комунари не хрестили, а лише реєстрували у загсі, чим викликали роздратування місцевих. Останні, дарма, що були набожними, казали: «Він не буде рости, помре, бо він — комуніст, Бог його не пустить, щоб он бил большей», «З його чоловіка не буде. Злодій буде»³¹⁶.

Виокремлюючи особисті чесноти старобудівських комунарів, слід назвати такі: вони пили не горілку, а пиво; не грали в карти; як йшов дощ, то цілий день спали; натомість у релігійні свята під час богослужіння демонстративно працювали в полі, а після обіду самовіддано танцювали в клубі³¹⁷.

Життєвий шлях комунара мав закінчуватися червоним похороном. Оскільки колектив був молодим (і за часом свого існування, і за віком комунарів), він не мав власного досвіду влаштування похорону. Водночас звіт етнологів включав описи двох імовірних сценаріїв цієї події. Перший червоний похорон відбувся у селі, коли голова КНС ховав дитину. Вся організація у повному складі з червоним прапором здійснила «шествіє» через село. Виголосили промову про «... різницю між попівськими і совєцькими похоронами» і відправилися на цвинтар: попереду президія з прапором, за нею — музиканти, далі — червона труна, за нею — організація КНС та «людність». Біля узлів'я могили став голова сільради, який промовив: «Товариші. Це наш перший похорон в нашій селі, хотя він різкий для релігійників, і буде вороже ставлення. Дитина вмерла. Це залишилось від царату. Дитина була б здорова. В комунах дитина була б забезпечена». Труну спустили до могили, чоловіки зняли шапки. Зробили три салюти з гвинтівок (що взяли з сільради), відіграли похоронний марш і розійшлись по домах.

Лаконічна примітка характеризувала ставлення, власне, селян до червоного похорону: «Люди казали, що поховали, як собаку»³¹⁸.

Не менш промовистим був опис «комунарського похорону». Небіжчика «наряжали», клали до труни, оббитої червоним ситцем. Перед похороном припиняли роботу, збиралися біля труни. Голова комуні в промові пояснював різницю між старим похованням і новим, причину смерті. Поховальну процесію очолювала рада комуні з прапором, далі йшли музиканти, по боках труни — озброєні комунари, а за нею — решта комунарів та селяни. Колона прямувала до комунарських могилок, відокремлених від решти кладовища. Над могилою виголошували стандартну промову, давали салют з гвинтівок, плакали тихо. «Коли одна плакала за дитиною — а голова комуні: «Ви повинні раді бути, що не мучиться»³¹⁹. (Не зрозуміло, то він казав про своє життя, чи про хворобу

дитини). Після здійснення поховання комунари організованим маршем відправлялися до комуни і ставали до роботи.

Сучасній людині важко зрозуміти старобудівських німців-комунарів, які так затято й важко спробувалися вигадати правила існування нового світу, маючи вкрай обмежені уявлення про старий. Невисокий інтелектуальний рівень, обмеженість життєвого досвіду, злидні не дозволяли їм самотужки «вигадати» чогось значущого і принадливого. Комунарські обрядовість і повсякденність вибудувалися «від протилежного» традиційним. Власне, саме в цьому полягав глибинний конфлікт ментальностей німця-лютеранина й німця-комунара. Для першого традиційність була глибоко усвідомленою, органічною. «Револьюційність» другого, як видно з їхніх же висловлювань, була наносною, вимушеною, показною. Вона живилася ненавистю до оточуючого заможного селянства і сліпою вірою в свою винятковість. Чим була вона насправді? Скільки в ній було комуністичного? Чи було в ній щось від етнічного, окрім мови спілкування, — кожен вирішуватиме на свій розсуд. Однак неподоланий конфлікт між німецькою громадою к. Стара Буда та старобудською комуною був очевидний сучасникам. Руйнівної сили він набув з початком суцільної колективізації, коли «осередки нового світу» почали перетворювати на «показові села-комуни» і примушувати селян поголовно жити за комунарськими законами.

Слід зазначити, що висновки експедиції (звіт друкувався після виходу статей Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», «Відповіді товаришам-колгоспникам») були досить сміливими та об'єктивними: поспіх, з яким був створений колектив, пішов не на користь; кількість землі перевищує можливості колективу її обробляти; відсутні кошти, кредити, приміщення, машини для нормального функціонування цього господарського організму; не налагоджені підрахунок наявних продуктів харчування та трудова дисципліна; керівництво комуни не відповідає вимогам до керівних кадрів; загальна розхлябаність і нездатність організувати й розподілити робочу силу³²⁰ привела до того, що «старобудський колектив ніби навмисне довів, як то не треба господарювати, бо звідси ж і людський глум з «Комуни», а по ньому й таке уперте загальне небажання німців вступати до колгоспів»³²¹.

Втім, на зауваження етнографів ніхто не зважав. Їхня праця багато років пролежала нікому не відомою в архівах, хіба що згодом була використана проти них наприкінці 30-х рр. Безжалюгідний каток більшовицької державної машини на час складання звіту лише збільшував швидкість просування українським селом і звертати з наміченого курсу не збирався. Екзальтація охопила широкі верстви комуністів та комсомольців: на місцях вони вже відраховували дні до омріяного комуністичного раю. Свого роду катехізис комунара, вміщений у вірші Миколи Бердника (23 роки), повнотою віддзеркалює їхні настрої. Наводимо його без жодних правок.

Вперед ми ідем

Щодня що-години
Вперед ми ідем,
Ми діти комуни

Невпинно працюєм
І груди землі
Трактором орем.
Минула вже десята роковина,
Коли взялися за усе діло,
То не піддурити куркулеві селянина,
Бо й він вперед ступає сміло.
Уставши уранці горілки не п'є
І Богу не молиться, а до сельбуду йде.
Там знаходить він відповідь
На всі запитання,
Журнали, газети, книжки,
Аргонома доповідь,
Дають йому знання.
Як зорганізувати сільське господарство,
Погодувати свою худобину,
Піднести молочарство,
Посадити коренеплоди,
Посіять траву конюшину.
А куркуль тепер ходить,
Примруживши очі, мов сич,
Ще селянин свято виконує заповіді,
Які залишив нам Ілліч.

Збережений у АІМФЕ твір поета-самоучки показує, які глибокі корені пустили паростки праці, розпочатої більшовиками в першій половині 20-х рр. Практично у незмінному вигляді тут увесь «джентльменський набір» переконань, які мали гніздитися в голові правовірного будівничого нового ладу: замість церкви — сельбуд, замість Бога — комуністична партія, окрім цього: праця, праця, праця — виснажлива, щоденна, без вихідних і свят, без платні і задоволення. В цьому — все життя людини: від червоних хрестин — до червоного похорону. Цілком у контексті мізерного кругозору й рими: «худобину — конюшину», «не п'є — йде», «сич — Ілліч».

---

¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 100, арк. 62.

² *Фенотов П.* Как мы выросли за 10 лет. Село Новая-Каракуба, Ст.-Керменчицкого района // Наша правда. — 1927. — 19 жовтня.

³ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927): Збірник документів і матеріалів. (НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: *В.І. Марочко.*) — К., 2000. — С. 29.

⁴ ДАДО, ф. 2, оп. 1, спр. 557, арк. 58.

⁵ *Буценко А.* К вопросу о районировании Украины. — Х., 1925. — С. 33.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3170, арк. 13.

⁷ Звезда. — 1923. — 14 юлія.

- ⁸ Звезда. — 1923. — 17 июля.
- ⁹ Звезда. — 1923. — 14 июля.
- ¹⁰ Звезда. — 1923. — 7 августа.
- ¹¹ Звезда. — 1923. — 18 июля.
- ¹² Звезда. — 1923. — 2 ноября.
- ¹³ Звезда. — 1923. — 6 ноября.
- ¹⁴ Звезда. — 1923. — 24 ноября.
- ¹⁵ Металлист. Жилище рабочему! Кто поможет (С натуры) // Звезда. — 1923. — 3 марта.
- ¹⁶ *Шевяков Л.* Донецкие впечатления. Жилище для рабочих // Звезда. — 1923. — 26 августа.
- ¹⁷ Звезда. — 1923. — 31 августа.
- ¹⁸ *Григорьев А.А.* К вопросу об эпидемиях (По поводу статьи «Пока не поздно») // Звезда. — 1923. — 4 января.
- ¹⁹ Звезда. — 1923. — 1 ноября.
- ²⁰ Культура і побут. — 1925. — 23 квітня.
- ²¹ Звезда. — 1923. — 20 июля.
- ²² Звезда. — 1923. — 21 августа.
- ²³ Звезда. — 1923. — 6 ноября.
- ²⁴ Звезда. — 1923. — 22 августа.
- ²⁵ Звезда. — 1923. — 28 августа.
- ²⁶ Молоде село. — 1923. — 22 лютого.
- ²⁷ Звезда. — 1923. — 22 августа.
- ²⁸ *Полищук Л.* Быт партийной клячи // Звезда. — 1923. — 31 августа.
- ²⁹ *Квириг Э.* Болезни партии. — Спутник донецкого пропагандиста. — 1922. — № 7. — С. 1–4.
- ³⁰ *Квириг Э.* Болезни партии // Избранные сочинения. — С. 72–73.
- ³¹ *Квириг Э.* Болезни партии // Избранные сочинения. — С. 74.
- ³² Там само.
- ³³ Звезда. — 1923. — 14 сентября.
- ³⁴ Звезда. — 1923. — 4 ноября.
- ³⁵ Звезда. — 1923. — 4 ноября.
- ³⁶ Звезда. — 1923. — 23 августа.
- ³⁷ Селянин Зорин. По нашему краю // Звезда. — 1923. — 11 сентября.
- ³⁸ Звезда. — 1923. — 20 сентября.
- ³⁹ Звезда. — 1923. — 10 января.
- ⁴⁰ Звезда. — 1923. — 12 июля.
- ⁴¹ Звезда. — 1923. — 15 июля.
- ⁴² Звезда. — 1923. — 19 июля.
- ⁴³ Звезда. — 1923. — 26 августа.
- ⁴⁴ Звезда. — 1923. — 2 ноября.

- ⁴⁵ Звезда. — 1923. — 29 декабря.
- ⁴⁶ Звезда. — 1923. — 6 января.
- ⁴⁷ Молоде село. — 1923. — 26 березня.
- ⁴⁸ Молоде село. — 1923. — 1 січня.
- ⁴⁹ Молоде село. — 1923. — 1 січня.
- ⁵⁰ Молоде село. — 1923. — 1 січня.
- ⁵¹ Молоде село. — 1923. — 1 січня.
- ⁵² Молоде село. — 1923. — 7 січня.
- ⁵³ Молоде село. — 1923. — 28 січня.
- ⁵⁴ Назва п'єси Лесі Квітоньки — однієї з тисяч сільських аматорів-драматургів. — Див.: Молоде село. — 1923. — 23 лютого.
- ⁵⁵ Молоде село. — 1923. — 23 лютого.
- ⁵⁶ Молоде село. — 1923. — 18 березня.
- ⁵⁷ Молоде село. — 1923. — 7 квітня.
- ⁵⁸ *Пиневич П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 95.
- ⁵⁹ АІМФЕ. Ф. 1-4/347. Німецька колонія «Анета» Ярунського району на Волині... — С. 51–52.
- ⁶⁰ Колонію Марієнталь, що, як видно зі спогадів, не страждала від далекоземелля, не можна вважати типовим прикладом німецьких колоній Приазов'я.
- ⁶¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 43.
- ⁶² ДАЗО, ф. Р-73, оп. 1, спр. 104, арк. 6–7.
- ⁶³ *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — М.: Готика, 1998. — С. 11–12.
- ⁶⁴ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927)... — С. 76.
- ⁶⁵ Там само. — С. 78.
- ⁶⁶ Там само. — С. 91.
- ⁶⁷ В комісії працювали представники НК РСІ, НКВС, ЦКНМ, Наркомзему та Сільського Господаря.
- ⁶⁸ Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927)... — С. 119.
- ⁶⁹ АІМФЕ. Ф. 1-4/347. Німецька колонія «Анета» Ярунського району на Волині... — С. 99.
- ⁷⁰ АІМФЕ. Ф. 1-4/347. Німецька колонія «Анета» Ярунського району на Волині... — С. 66.
- ⁷¹ АІМФЕ. Ф. 1-4/347. Німецька колонія «Анета» Ярунського району на Волині... — С. 96.
- ⁷² АІМФЕ. Ф. 1-4/347. Німецька колонія «Анета» Ярунського району на Волині... — С. 97.
- ⁷³ *Пиневич П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 96.

- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 118.
- ⁷⁶ Там само, спр. 94, арк. 29–30.
- ⁷⁷ Заступник Й. Сталіна на посту Наркома у справах національностей.
- ⁷⁸ Цит. за: *Г.В. Костырченко*. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. — М.: Международные отношения, 2001. — С. 210.
- ⁷⁹ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. Истории «Храни и помни»; Под общ. ред В.Ю. Васильева. — Винница: Глобус-пресс, 2003. — С. 248.
- ⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 159.
- ⁸¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 2, арк. 32.
- ⁸² Там само, арк. 36.
- ⁸³ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст.: Зб. д-в і м-в / Л. Маренець та ін. (авт.-упоряд.); Держ. Архів Кіровоградської області, Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Кіровоград: КДПУ, 2004. — С. 87.
- ⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 2, арк. 185–186.
- ⁸⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 2, арк. 247.
- ⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 13.
- ⁸⁷ Національні меншини на Україні. — Х.: Центрвидав, 1925. — С. 23.; ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 20, арк. 9.
- ⁸⁸ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст.: Зб. д-в і м-в / Л. Маренець та ін. (авт.-упоряд.); Держ. Архів Кіровоградської області, Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Кіровоград: КДПУ, 2004. — С. 217.
- ⁸⁹ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст.: Зб. д-в і м-в / Л. Маренець та ін. (авт.-упоряд.); Держ. Архів Кіровоградської області, Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Кіровоград: КДПУ, 2004. — С. 60.
- ⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 51, арк. 16.
- ⁹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 52, арк. 5.
- ⁹² *Місінкевич Л.Л.* Національні меншини Поділля в 20–30-х ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. — К., 2000. — С. 28–29.
- ⁹³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 16, арк. 86.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само, арк. 85.
- ⁹⁶ Там само, арк. 84.
- ⁹⁷ *Фінкель Х.А.* Єврейське землевлаштування в Радянському Союзі. — Х.: «Держвидав», 1926. — С. 36.
- ⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2689, арк. 10.
- ⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 147, арк. 143.
- ¹⁰⁰ *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні. — Х.: Держвидав, 1929. — С. 21.
- ¹⁰¹ *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине. — Х.-К., 1931. — С. 53.
- ¹⁰² Там само. — С. 54.
- ¹⁰³ Там само.

- ¹⁰⁴ Там само. — С. 55.
- ¹⁰⁵ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановление. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 43.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 56–57.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 58.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 14.
- ¹¹⁰ Зокрема, до кола обов'язків держави входило зведення будинків для переселенців. Такі хаги розміром 3 x 5 м. коштували державі близько 530 крб. — Див.: *Артюх И.* Переселение евреев на территорию Запорожского округа в 20-х годах XX века (по документам Госархива) / Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. Исследования, воспоминания, документы. — Харьков–Запорожье: «Еврейский мир», 1998. — С. 151.
- ¹¹¹ *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Х.: «Основа», 1997. — С. 85.
- ¹¹² *Кантор Я.* Єврейське хліборобство на Україні. — Х.: «Держвидав», 1929. — С. 11.
- ¹¹³ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008.
- ¹¹⁴ *Пиневиц П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 97.
- ¹¹⁵ *Державин Н.С.* Болгарские клони в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) // Материалы по славянской этнографии. — София, 1914. — С. 99.
- ¹¹⁶ *Демиденко Л.А.* Культура и быт болгарского населения в УССР. — К.: «Наукова думка», 1970. — С. 98.
- ¹¹⁷ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. — Харьков, 1927. — С. 14.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263, арк. 10.
- ¹¹⁹ Там само, спр. 171, арк. 124.
- ¹²⁰ Більшовик України. — 1927. — № 15. — С. 50.
- ¹²¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 305, арк. 22–27.
- ¹²² *Мазур В.М.* Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921–1929 рр.): Дис... к. і. н-к. — Х., 2000. — Арк. 84.
- ¹²³ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 14.
- ¹²⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 52, арк. 1.
- ¹²⁵ *Данильченко О.П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. — К., 1993. — С. 13.
- ¹²⁶ *Данильченко О.П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. — К., 1993. — С. 13–14.
- ¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / ed. by P.J. Potichnyi and H. Aster. — Edmonton, 1988. — p. 36.

¹²⁹ Вважається, що горюни є автохтонним населенням Сумського Полісся, які оселилися тут з часів Київської Русі. Мова горюнів багата на архаїчні елементи. Цікаво, що самосвідомість етносу відмежовує його як від росіян, так і від українців та білорусів. У соціально-економічному відношенні громада була доволі відсталою, обробляла землю найпростішими знаряддями, зберігала низку рис традиційної російської селянської громади, зокрема, кругову поруку.

¹³⁰ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 93.

¹³¹ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 94–95.

¹³² Там само. — С. 94.

¹³³ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 107.

¹³⁴ Ксенофонтова-Петренко О.Н. Семейные обряды в селе Сартана // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 181.

¹³⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 100, арк. 66.

¹³⁶ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1989 г. очередной сессии земского собрания 1890 г. — Мариуполь, 1890. — С. 208.

¹³⁷ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1989 г. очередной сессии земского собрания 1890 г. — Мариуполь, 1890. — С. 171.

¹³⁸ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1989 г. очередной сессии земского собрания 1890 г. — Мариуполь, 1890. — С. 232.

¹³⁹ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1989 г. очередной сессии земского собрания 1890 г. — Мариуполь, 1890. — С. 232.

¹⁴⁰ Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 77.

¹⁴¹ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 96.

¹⁴² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 100, арк. 42.

¹⁴³ Будина О.Р. Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области УССР) // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 100.

¹⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 100, арк. 43.

¹⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 100, арк. 43.

¹⁴⁶ Яли. К вопросу о вырождении мариупольских греков // Наша Правда. — 1925. — 17 августа.

¹⁴⁷ Яли. К вопросу о вырождении мариупольских греков // Наша Правда. — 1925. — 17 августа.

¹⁴⁸ *Горхов Григ.* Греческое село до революции и теперь. Село Старый-Керменчик. (От нашего специального корреспондента) // Наша Правда. — 1927. — 24 грудня.

¹⁴⁹ А.М. К работу среди греков. Не на словах, а на деле коммунистическая партия разрешает национальный вопрос. — Культурные силы должны прийти на помощь // Наша Правда. — 1925. — 17 декабря.

¹⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 100, арк. 78–81.

¹⁵¹ АІМФЕ. Ф. 7-3/17. Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини. Олекса Зайців. 1929 р. (літо). / Етнографічний опис с. Тіюшки — Георгіївка [Георгіївка, Приазовський район, Запорізької області]. З фотографіями. / Машинопис. — С. 15.

¹⁵² АІМФЕ. Ф. 7-3/17. Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини... — С. 2.

¹⁵³ АІМФЕ, Ф. 7-3/17. Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини... — С. 3.

¹⁵⁴ АІМФЕ. Ф. 7-3/17. Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини. Олекса Зайців. 1929 р. (літо). / Етнографічний опис с. Тіюшки — Георгіївка [Георгіївка, Приазовський район, Запорізької області]. З фотографіями. / Машинопис. — С. 10–11.

¹⁵⁵ АІМФЕ. Ф. 7-3/17. Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини... — С. 17.

¹⁵⁶ АІМФЕ. Ф. 7-2/10. Село Преслав Коларовскогорайона на Мелітопольщине / Історія села Преслав, Приморського району, Запорозької області. Написав С.Ф. Бунтовніков та Ф.Ем. Креслев. / З ілюстраціями. 16 фото, рукопис. — С. 10.

¹⁵⁷ АІМФЕ. Ф. 7-3/17. Спроба етнографічного опису албанського селища Мелітопольщини... — С. 16.

¹⁵⁸ *Слободянюк П.Я.* Єврейські общини Правобережної України... — С. 17.

¹⁵⁹ АІМФЕ. Ф. 7-6а/28. Протокол розширеного методичного засідання чеських культурно-освітніх робітників УСРР на Волині 22 і 24 вересня 1929 р. 1929 р. Машинопис. — С. 2.

¹⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 107, арк. 295.

¹⁶¹ *Фенотов П.* Как мы выросли за 10 лет. Село Новая-Каракуба, Ст.-Керменчицкого района // Наша Правда. — 1927. — 19 жовтня.

¹⁶² *Фундука Д., Нестеров Н.* Комсомольский вечер на селі. С. Ялта // Наша Правда. — 1927. — 5 лютого.

¹⁶³ Культура і побут. — 1925. — 21 травня.

¹⁶⁴ Культура і побут. — 1925. — 21 травня.

¹⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 372, арк. 19–20.

¹⁶⁶ Там само, спр. 372, арк. 13.

¹⁶⁷ По новому, по радянському (За листами з провінції) // Культура і побут. — 1925. — 5 лютого.

¹⁶⁸ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. Истории «Храни и помни»; Под общ. ред В.Ю. Васильева. — Винница: «Глобус-пресс», 2003. — С. 145.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — М.: Готика, 1998. — С. 23.

¹⁷¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 164.

¹⁷² *Піддубник Т.* Роля організації розваги в сучасному побуті // *Культура і побут.* — 1926. — 10 жовтня.

¹⁷³ *Лісовий П.* «День врожаю» (Нотатки олівцем) // *Культура і побут.* — 1926. — 10 жовтня.

¹⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 463, арк. 28.

¹⁷⁵ Еврейский вопрос: поиски ответа... — С. 251.

¹⁷⁶ *Слободянюк П.Я.* Єврейські общини Правобережної України... — С. 250.

¹⁷⁷ *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 110.

¹⁷⁸ АІМФЕ. Ф. 7-2/10. Село Преслав Коларовського району на Мелитопольщині... — С. 16.

¹⁷⁹ Там само. — С. 12.

¹⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 557, арк. 345 зв.

¹⁸¹ *Коцюба Г.* Художня робота на селі // *Культура і побут.* — 1926. — 31 січня.

¹⁸² *Коцюба Г.* Художня робота на селі // *Культура і побут.* — 1926. — 31 січня.

¹⁸³ АІМФЕ. Ф. 7-2/10. Село Преслав Коларовського району на Мелитопольщині... — С. 18.

¹⁸⁴ *Культура і побут.* — 1927. — 26 березня.

¹⁸⁵ *Цегель В.* «Кум мірошник і ліліпут Сережа леший» // *Культура і побут.* — 1927. — 26 березня.

¹⁸⁶ *Цегель В.* «Кум мірошник і ліліпут Сережа леший» // *Культура і побут.* — 1927. — 26 березня.

¹⁸⁷ *Жирмунский В.М.* Национальный язык и социальные диалекты. — М., 1934.

¹⁸⁸ Доля національних мов в Советській Росії. — Варшава, 1937.

¹⁸⁹ *Красовицкая Т.Ю.* Власть и культура. Исторический опыт организации государственного руководства национально-культурным строительством. — М., 1993; *Її ж.* Модернізація Росії: національно-культурна політика 20-х років / РАН. Ін-т рос. історії. — М., 1998.

¹⁹⁰ *Shevelov G.Y.* The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–941). Its State and Status. — Massachusetts, 1989.

¹⁹¹ http://radchuk.novamova.com.ua/tum/lang_conf_16.htm

¹⁹² http://radchuk.novamova.com.ua/tum/lang_conf_16.htm

¹⁹³ *Місінкевич Л.Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ століття). — К., 2001.; *Новохатько Л.М.* Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (спроба історико-теоретичного переосмислення). — К., Ін-т історії України НАНУ, 1997; *Його ж.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). — К.: «Стилос», 1998; *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Дис... канд. іст. наук. — Х., 1998; *Дизанова А.В.* Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг. (На материалах южного региона): Дис... канд. ист. наук. — Одесса, 1992; *Черкаський А.В.* Національно-культурне будівництво на півдні України у 20-ті роки: Дис... канд. іст. наук. — Одеса, 1994; *Обидьонова О.В.* Культурні процеси серед національних меншин в Донбасі в 20-30-ті роки ХХ століття //

Іст. і політол. дослідження: Видання Донецького державного ун-ту. — 1999. — № 1–2. — С. 90–97; *Рябошанко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): Монографія. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001 та ін.

¹⁹⁴ Національні меншини України: політико-правовий аспект / М. Панчук (керівник), В. Войналович, О. Галенко та ін. — К., ППЕНД, 2000.

¹⁹⁵ Там само. — С. 134.

¹⁹⁶ Там само. — С. 134.

¹⁹⁷ *Якубова Л.* Еллінізація приазовських греків (середина 20-х — 30-і роки) — мовно-культурний аспект // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 1998. — Випуск II. — С. 87–99; *Якубова Л.Д.* Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х — 30-ті рр. XX ст.) // Укр. іст. журн. — 2004. — № 2(455). — С. 121–132; № 4(457). — С. 82–90.

¹⁹⁸ Всесоюзний перепис людности 1926 року. Том XI. Українська Соціалістична радянська республіка. Підсумки по республіці. Полісся. Відділ I. Національність, рідна мова, вік, письменність. — М.: ЦСУ СРСР, 1929. — С. 8–11.

¹⁹⁹ Суттєвість частки «українізованих поляків» забезпечили так звані українці-католики.

²⁰⁰ Згідно з сучасними дослідженнями найвищою частка мовно-українізованих є серед поляків, чехів і словаків. — Див.: Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О.Б. Беренштейн, Н.А. Зінкевич, В.Т. Зінич та ін.; За ред. В.І. Наулка. — К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2001. — С. 95.

²⁰¹ *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 травня 1931 р. // Більшовик України. — 1931. — № 13–14. — С. 26.

²⁰² Класифікація В. Жирмунського. — Див.: ІР НБУ ім. В.Вернадського. Ф.Х, спр. 1054, арк. 16.

²⁰³ *Теохаріди Т.Ю.* Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та початку XIX століття (Поселення під м. Одесою) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4–5. — С. 36.

²⁰⁴ До межі XIX–XX століть власне євреї називали їдиш — «їдиш-дайч», «жаргон», або ще «мамелошн», тобто «материнська мова», яка вважалася побутовою й нижчою за «лошн кодеш», тобто «святу мову» — іврит.

²⁰⁵ ІР НБУВ, ф. 173, № 18, арк. 82.

²⁰⁶ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАНУ (АІМФЕ). Ф. 7-4/18, арк. 2.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ На її думку димотика та приазовські грецькі говори відрізнялися подібно українській та російській мовам. — АІМФЕ. Ф. 7-4/18, арк. 3.

²⁰⁹ Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 16.

²¹⁰ *Ларин Ю.* Об извращениях при проведении национальной политики // Большевик. — 1926. — № 23–24. — С. 50–58; 1927. — № 1. — С. 59–69.

²¹¹ *Ларин Ю.* Об извращениях при проведении национальной политики // Большевик. — 1926. — № 23–24. — С. 51.

²¹² З цього приводу Ю. Ларін зазначав, що «... з однією єврейською мовою далеко не підеш навіть у господарстві, не кажучи вже про науку». Він вважав, що коренізація обмежує можливості єврейської молоді користуватися вищими навчальними закладами

«в усьому їхньому різноманітті». — Див.: *Ларин Ю.* Об извращениях при проведении национальной политики // *Большевик*. — 1926. — № 23–24. — С. 52–53.

²¹³ *Вісті ВУЦВК*. — 1934. — 10 травня.

²¹⁴ *Феллер М.* Схожість і відмінність мов української та ідиш в аспекті суржика / *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства* / http://radchuk.novamova.com.ua/tum/lang_conf_16.htm

²¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 14; спр. 6222, арк. 26.

²¹⁶ Докладніше див.: *Якубова Л.Д.* Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х — 30-ті рр. ХХ ст.) // *Укр. іст. журн.* — 2004. — № 2(455). — С. 121–132; (Закінчення) // *Укр. іст. журн.* — 2004. — № 4(457). — С. 82–90.

²¹⁷ *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України). Доповідь на I Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 травня 1931 р. // *Більшовик України*. — 1931. — № 13–14. — С. 37.

²¹⁸ *Скрипник М.* Есперантизація чи українізація // *Комуніст*. — 1930. — 19 червня.

²¹⁹ *Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР*. — 1926. — № 4(22). — С. 13.

²²⁰ *Національні меншини України: політико-правовий аспект...* — С. 171.

²²¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 353, арк. 51.

²²² Згодом з'ясувалося, що відомості ці, м'яко кажучи, не цілком відповідали дійсності. На початку 1927 р. поширенням латинської абетки в середовищі татар Криму займалися лише добровільні гуртки. Офіційні видання, в тому числі й Наркомпросу Кримської АР, друкувалися на спрощеному тюркському алфавіті. Хоча в 1927/28 навч. р. в радянських кримсько-татарських школах арабську абетку замінили латинським алфавітом, кінцевий перехід на новий алфавіт був здійснений лише на початку 30-х рр. — ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 174, арк. 67.

²²³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 353, арк. 14.

²²⁴ Греко-татарський сектор був відкритий при Маріупольському педтехнікумі в 1930 р.

²²⁵ Це, до речі, не було секретом для ЦКНМ. 7 пункт згаданої доповідної записки просив Укрнауку «... вивчити питання про те, до якої з існуючих у Криму говірок (степу, середньої смуги, передгірної, гірської) належить греко-татарська мова України». — ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 353, арк. 14.

²²⁶ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст.: 3б. д-в і м-в / Л. Маренець та ін. (авт.-упоряд.); Держ. Архів Кіровоградської області, Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Кіровоград: КДПУ, 2004. — С. 128.

²²⁷ Які, до речі, й нині ще не визначилися зі своєю етнокультурною ідентифікацією.

²²⁸ Там само. — С. 235.

²²⁹ Там само. — С. 243.

²³⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 491, арк. 2.

²³¹ Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст... — С. 242.

²³² Там само. — С. 34.

²³³ *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами ... // *Більшовик України*. — 1931. — № 13–14. — С. 32–33.

²³⁴ Там само. — С. 33.

²³⁵ Цит. за: *Сергіичук В.І.* Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000. — С. 21.

²³⁶ За сучасними визначеннями — «острівні переселенські діалектичні системи». Окреслена ситуація відзначалася в усіх етнічних громадах. Дослідження сучасних мовознавців лише уаочують та деталізують це твердження. Див. приміром: *Георгієва С.І.* Болгарська переселенська говірка мішаної групи: Стан і етапи формування: Автореф... к. філол. наук. — К., 2006.

²³⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, оп. 88, арк. 72.

²³⁸ ІР НБУ ім. В. Вернадського, ф. Х., спр. 1059, арк. 4.

²³⁹ Цит. за: *Иоффе Э.* К вопросу о взаимовлиянии славянских и еврейских языков и литератур // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.: 36. наук. праць: матеріали конференції, 28–30 серпня 2001 р. / Г. Аронов та ін. (ред); Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Ін-т юдаїки. — К., 2002. — С. 194–195.

²⁴⁰ *Скрипник М.* Нові лінії в національно-культурному будівництві. — Харків: ДВУ, 1930. — С. 31–32.

²⁴¹ Зауважимо, що реформування мов здійснювалося не тільки в СРСР. Досить вдало латинізація була запроваджена в Туреччині внаслідок реформ Атаатюрка, але й там вже з 1940-х рр. став очевидним відрив модерної турецької культури від історичного коріння. Вихід був знайдений у масовому перекладанні класичної наукової і художньої літератури на сучасну мову і латинське письмо, а в 1998 р. офіційно була визнана історично-культурна спадковість від Османської імперії. Іншим шляхом розвивалися мовні процеси в Греції: там давньогрецька літературна мова (катаревуса) і новогрецька (димотика) існували паралельно, що з часом по мірі підвищення загального культурного рівня населення дозволило зберегти спадковість культурної традиції і забезпечити життєвість мовної культурної практики.

²⁴² *Прилуцький В.І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.) — К., 2001. — С. 21.

²⁴³ Там само. — С. 15.

²⁴⁴ *Еврейский вопрос: поиски ответа...* — С. 147.

²⁴⁵ Низовий Тарас. Кубло розпусти в Чермалицькій семирічці // *Наша Правда.* — 1929. — 24 липня.

²⁴⁶ *Наша Правда.* — 1928. — 2 червня.

²⁴⁷ *Культура і побут.* — 1926. — 28 лютого.

²⁴⁸ *Культура і побут.* — 1926. — 18 липня.

²⁴⁹ *Божко С.* Смерть «ночівлі!» (Про дівочко-парубоцький побут) // *Культура і побут.* — 1926. — 18 липня.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ *Каган Н.* «Протягніть нашу молодь» (З життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // *Наша Правда.* — 1928. — 2 червня.

²⁵² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 463, арк. 28.

²⁵³ *Каган Н.* «Протягніть нашу молодь» (З життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // *Наша Правда.* — 1928. — 2 червня.

²⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2496, арк. 17.

²⁵⁵ *Квиринг Э.* Из статьи «Кулак или башмак» // *Избранные речи и статьи.* — К.: Политиздат Украины, 1988. — С. 140–143.

²⁵⁶ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах: Том 2. Радянський проєкт для України. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 443.

²⁵⁷ Україна і Росія в історичній ретроспективі... — Т. 2. — С. 444.

- ²⁵⁸ Первое всеукраинское совещание... — С. 120.
- ²⁵⁹ Первое всеукраинское совещание... — С. 121.
- ²⁶⁰ *Копелев Л.* И сотворил себе кумира. — Х.: Права людини, 2010. — С. 127.
- ²⁶¹ *Копелев Л.* И сотворил себе кумира. — Х.: Права людини, 2010. — С. 120.
- ²⁶² *Копелев Л.* И сотворил себе кумира. — Х.: Права людини, 2010. — С. 120.
- ²⁶³ *Копелев Л.* И сотворил себе кумира. — Х.: Права людини, 2010. — С. 130.
- ²⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2130, арк. 187–188.
- ²⁶⁵ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 8, спр. 1401, арк. 129–130.
- ²⁶⁶ ДОГА, ф. Р-2, оп. 1, спр. 996, арк. 4.
- ²⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 26, арк. 221.
- ²⁶⁸ *Низовий Тарас.* Наші й чужі // Наша Правда. — 1928. — 15 вересня.
- ²⁶⁹ Там само.
- ²⁷⁰ *Козерод О.В.* Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. / Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины. — К.: СПД Савчина, 2002. — С. 103.
- ²⁷¹ Первое всеукраинское совещание... — С. 82.
- ²⁷² Цит. за: *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — М.: «Готика», 1998. — С. 28.
- ²⁷³ *Ялі С.* Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 79–80.
- ²⁷⁴ Цит. за: *Козерод О.В.* Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. / Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины. — К.: СПД Савчина, 2002. — С. 150.
- ²⁷⁵ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник. — Х., 1930.
- ²⁷⁶ *Кармакова М.* Работа среди женщин. (Ялтинский район) // Наша Правда. — 1926. — 10 марта.
- ²⁷⁷ Так, у 1925 р. серед 21 кандидата у члени ВУЦВК XI скликання фігурує прізвище Шаганової М.О., яка на той час очолювала Сільзаробітком. — Див.: ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 26, арк. 18. — Вона була єдиним представником грецької меншини у ВУЦВК.
- ²⁷⁸ *Степняк Мих.* Сартанські вражіння // Наша Правда. — 1928. — 31 жовтня.
- ²⁷⁹ *Степняк Мих.* Сартанські вражіння // Наша Правда. — 1928. — 31 жовтня.
- ²⁸⁰ *Буценко А.* Фізкультура на селі // Культура і побут. — 1926. — 3 жовтня.
- ²⁸¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 542, арк. 24.
- ²⁸² Спр. 542, арк. 24.
- ²⁸³ Скажімо, про албанців відзначалося: «... За собою не доглядають, бо і не знають, що це потрібно». — АІМФЕ ім. М.Т. Рильського, ф. 7-3/17, арк. 10.
- ²⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 571, арк. 48 зв.
- ²⁸⁵ *Доктор Г.* Смертность от туберкулеза в г. Мариуполе. (По данным окружного тубдиспансера) // На борьбу с туберкулезом! (Однодневная газета Окркомитета по проведению тубтрехдневника). — Мариуполь, 1927.
- ²⁸⁶ Первое всеукраинское совещание... — С. 70.
- ²⁸⁷ Р-й. Что дал прошлогодний (1926 г.) тубтрехдневник? // На борьбу с туберкулезом (Однодневная газета Санпросвета Окргздрава и Тубдиспансера Сталинского округа). — Сталино, 1927.

²⁸⁸ Врач Ал. Сухарев. Кое-что из греческого быта // Наша Правда. — 1925. — 31 декабря.

²⁸⁹ Н. Медобслуговування грецького населення // Наша Правда. — 1929. — 30 листопада.

²⁹⁰ Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 11.

²⁹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 85.

²⁹² Там само, арк. 86.

²⁹³ Наша Правда. — 1929. — 1 травня.

²⁹⁴ АІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Ф. 16/39. Волинський музей. Німецький колектив ім. Карла Лібкнехта при колонії Стара Буда. Монографічне обслідування. 1929–1930 рр. Машинопис з ілюстр. (фото). — С. 2.

²⁹⁵ Там само. — С. 22.

²⁹⁶ Там само. — С. 22.

²⁹⁷ Там само. — С. 25.

²⁹⁸ Там само. — С. 26.

²⁹⁹ Там само. — С. 27.

³⁰⁰ Там само. — С. 29.

³⁰¹ Там само. — С. 36.

³⁰² Там само. — С. 37, 38.

³⁰³ Там само. — С. 40.

³⁰⁴ Там само. — С. 41.

³⁰⁵ Там само. — С. 42.

³⁰⁶ Там само. — С. 43.

³⁰⁷ Там само. — С. 57–60.

³⁰⁸ Там само. — С. 89.

³⁰⁹ Там само. — С. 92.

³¹⁰ Там само. — С. 94.

³¹¹ Там само. — С. 101.

³¹² Там само. — С. 94.

³¹³ Там само. — С. 95.

³¹⁴ Там само. — С. 96–97.

³¹⁵ Там само. — С. 97.

³¹⁶ Там само. — С. 98.

³¹⁷ Там само. — С. 105, 107.

³¹⁸ Там само. — С. 98–99.

³¹⁹ Там само. — С. 100.

³²⁰ Для ілюстрації етнологи навели приклад, як 15 липня 1929 р. комунари півдня шукали лопату, а врешті знайшли її у воді на болоті. — Див.: Там само. — С. 122.

³²¹ Там само. — С. 122.

РОЗДІЛ II

ЕТНІЧНІ ГРОМАДИ УКРАЇНИ В ЕПОХУ КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ

Замість вступу

В суцільному розгулі колективізаційної вакханалії, що охопила простори СРСР, переважна більшість керівників середнього, ще більше місцевого рівня, втрачала відчуття реальності. В запалі відчайдушної червоногвардійської атаки на приватновласницький сектор сільрадівським активістам часто здавалося, що вони не просто будують комунізм, а фактично вже створили його. Стан своєрідного афекту, поблажливо охарактеризований пізніше Й. Сталіним як «запаморочення від успіхів», набув форми масового безумства місцевих управлінців, які волею долі варварськими середньовічними методами виконували невластиві людям з обмеженим кругозором цивілізаційні функції.

Мало хто з вищого партійного проводу мав мужність виступити проти такого становища, на загал номенклатура вважала його своєрідним «побічним ефектом», на який можна було не зважати. Втім, після загальновідомої березневої статті Й. Сталіна підіймалися окремі приглушені голоси на захист гвалтованого селянства.

Дисонансом загальній какофонії псевдо-теоретичних агіток епохи «Великого Стрибка» пролунала велика стаття «Проблеми генерального плану», з якою навесні 1930 р. виступив Е. Квірінг¹. Вона, насправді, є напрочуд цікавим артефактом, який з надзвичайною показовістю діагностує разючий дисонанс між ідеями комуністичного штурму та реальним життям, що став підосновою нечуваних гуманітарних катастроф та утвердження тоталітаризму в якості основи політичної системи СРСР. Побудована у формі дискусії з низкою відомих і мало знаних особистостей, стаття педантично намагається повернути партійного читача в лоно марксистської теорії, розтлумачити, що комунізм і колективізація, це, як кажуть у Одесі, — дві великі різниці.

Виходець з України, найпомітніша фігура ВРНГ, найпалкіший прихильник ідеї аграризації євреївства Ю. Ларін² — перший, із ким Е. Квірінг вступає в заочну дискусію. «Тов. Ларин ще в липні 1929 р. у «Правді» висловив положення, що «в основу планування (генплану) треба покласти припущення, що нашій країні доведеться зі зброєю в руках відстоювати соціалізм» і що «все планування нашого господарства має бути підпорядковане думці про можливість бути змушеними відповісти на силу силою».

Щоправда, тов. Ларін не намагався скільки-небудь конкретизувати свою пропозицію, інакше йому довелося б сказати, яку саме війну передбачити в плані: війну на півроку чи на 2, 3, 4 роки; війну, з якої СРСР вийде з перемогою, напівперемогою чи поразкою; війну, котра викличе пролетарські повстання в низці капіталістичних країн, чи, навпаки, війну, в якій пролетаріат вирішальних країн буде розчавлений та знекровлений ще раз³. Чи то по наївності, чи то, будучи порядною людиною, Е. Квірінг, не припускав думки про те, що війна насправді була запланована, але війна інша — проти власного народу. Виходячи з принципової для нього постановки питання, він цілком закономірно зауважував, що «єдиною гарантією проти нападу капіталістичних країн на СРСР була б переможна пролетарська революція в низці капіталістичних країн»⁴.

Допоки ця перспективна мета першої в світі пролетарської держави не реалізована, можливий тільки рух до ідеї, завершення ж шляху — у відносно далекій перспективі. «Соціалізм не є чимось завершеним, застиглим. Соціалістичне суспільство, розвиваючись із капіталізму, лише поступово звільняється від низки капіталістичних пережитків, лише поступово підіймається на вищий щабель. Перехід цей не такий легкий і простий — перехід до вищих форм вимагає крім колосального зростання виробничих сил ще й докорінної переробки людей»⁵.

Зазначаючи, що створення базису соціалістичної формації займе достатньо багато часу, Е. Квірінг попереджає: «Неможливо безкарно перескочувати відразу через декілька сходинок, не можна випереджати події»⁶. Не менш теоретично вмотивованими були й решта його застережень: «Тією ж мірою, як зараз небезпечно застосовувати насилля, аби прискорити суцільну колективізацію, — такою ж мірою небезпечно і зараз і в наступні роки форсувати перехід від нижчої фази комунізму до вищої, тобто до зрілого комуністичного суспільства. Поміж тим низка товаришів, трактуючи завдання генплану, виявляє в цьому питанні надзвичайну легковажність.

Особливу хоробрість проявили тт. Золотарьов і Сабсович. Вони нестримно рвуться якнайскоріше до «зрілого комуністичного суспільства».

У тов. Золотарьова (див. статтю в «Торг.-пром. газ.» від 7/ХІІ.1928 р.) упродовж 2 ближчих років ми покінчимо із всілякими рештками капіталізму, а впродовж наступної п'ятирічки, рахуючи з 1932/33 до 1936/37 р., тобто через 7 років, ми завершуємо першу фазу комунізму і вступаємо безпосередньо до вищої фази комунізму, коли, як нас втішає т. Золотарьов, «державна почне відмирати»⁷.

Інтерпретація розмірковувань Золотарьова вочевидь просякнута скепсисом: «Більше ніж на 7 років т. Золотарьов відмовляється планувати, «оскільки за межами другої п'ятирічки, при переході до зрілого комуністичного господарства, де не буде класів і «нерівності», поняття плану, певне, докорінним чином зміниться, переросте в планування безкласового суспільства, в якому функції держави почнуть відмирати».

Отож, по тов. Золотарьову, через 7 років ми чкурнемо до «зрілого комуністичного суспільства», де «не буде класів та нерівності», — решта ремарок Квірінга могла б конкурувати з майстрами сатиричного слова, якби не стосувалася геть не веселого історичного періоду, — «Мимоволі згадується невдалий

претендент на командування партизанською армією у п'есі «Командарм-2», який у відчай голосить: «Господи, скоріше б соціалізм».

Такими само недолугими у викладенні Е. Квірінга виглядають доводи іншого «лівака»: «... Сабсович вимальовує наступну перспективу: «Таким чином, упродовж найближчих 5–8 років ми зможемо майже повністю знищити суперечності між містом і селом» і далі: «До цієї соціалістичної реконструкції побуту ми маємо приступити невідкладно і здійснити її для всіх трудящих міста й села в 5–8 років». Таким чином, і тов. Сабсович прагне через 5–8 років привести нас до вищої фази комунізму»⁸.

Тоді, як колишній секретар Петербурзького осередку більшовицької партії писав свою теоретичну статтю, переважна більшість управлінців усіх рівнів всерйоз і надовго «забула» ази комуністичної теорії. Е. Квірінгу довелося проводити певний політичний лікнеп, розтлумачуючи, що таке комунізм і, які соціально-економічні та побутові умови йому відповідають. В якості беззастережного авторитету він апелює до К. Маркса: «Облік і контроль — ось головне, що вимагається для «влаштування», для правильного функціонування *першої фази* комуністичного суспільства. *Всі* громадяни перетворюються тут на службовців за наймом у держави, якими є озброєні робітники. *Всі* громадяни стають службовцями і робітниками *одного* всенародного, державного «синдикату». Вся справа в тому, аби вони працювали порівну, правильно дотримуючись міри роботи, й отримували порівну [...]. Все суспільство буде однією конторою й однією фабрикою з рівністю труда і рівністю оплати»⁹.

«Зникне розподіл праці (а відповідно, й відмінність між селянином і робітником й суперечності між містом і селом); лише після того як зникне суперечність між розумовою і фізичною працею, причому все це відбудеться на ґрунті такого зростання виробничих сил, що «багатства поллються повним потоком», лише тоді — підкреслює Маркс — ми долаємо останні пережитки капіталізму й переходимо до вищої фази комунізму, коли не буде ніякої нерівності, де кожен буде працювати відповідно до здібностей і повнотою задовольняти свої потреби. Тоді держава, як непотрібний пережиток відіме.

Ось про що йдеться на вищій фазі комунізму! Ось на яку височинь думають нас підняти за 7–8 років тт. Золотарьов і Сабсович.

Найбільш поверховий аналіз перспектив покаже, що тут ми маємо легковажний і необґрунтований перескок, ухил від запаморочення на швидких темпах підйому»¹⁰.

Далі Е. Квірінг намагається акцентувати увагу на існуючих проблемах, він ніби закликає: «Озирніться! Чи можна те, що ви бачите навколо, вважати хоч за якесь наближення до комунізму?»

«... Де ж матеріал для вирішення завдання, про яке говорить Ленін, а саме: «як скоро дійде справа до розриву з розподілом праці, до знищення протилежності між розумовим та фізичним трудом»? І тут ми маємо зачатки вирішення цього завдання хоча б у вигляді заводу-втузу, але хіба цей досвід дає нам підстави вважати, що через якихось 7 років вже зникне розподіл праці і протилежність розумової і фізичної праці?»¹¹

Перехідний період завершується тоді, коли всі «громадяни» країни отримують роботу від держави чи колективу, коли не буде ані безробітних, ані

безпритульних, коли всі громадяни, зокрема й непрацездатні, будуть мати необхідний життєвий мінімум, коли не буде елементарної боротьби за шматок хліба, коли не буде підоснови для підпільної торгівлі продуктами продовольства чи дефіцитними товарами, тобто тоді, коли економіка не буде тією чи іншою формою сприяти «хімічному» виділенню ти чи інших паростків капіталізму. Тоді ми перейдемо до першої, нижчої фази комунізму». Таким чином, загальні прикмети переходу суспільства до першої фази комунізму окреслені, проте, чи зникає низка чисто «технічних» соціальних та побутових проблем, які мають на той час бути вирішеними?

«Чи будуть через 2–3 роки всі громадяни робітниками держави або членами виробничих колективів?», — запитує Е. Квірінг і відповідає, — «Звичайно, не будуть. По-перше, у відсталих районах і національних республіках через 2–3 роки навряд чи все селянство буде об'єднаним у колгоспи. Партія собі цього завдання зараз не ставить. По-друге, куркульство, що складає близько 5–7 млн. осіб, до членів колгоспів не приймається, не приймається й на роботу на заводи і фабрики. Треба думати, що і через 3 роки більше половини з них буде вести індивідуальне господарство. А що робитимуть через 3 роки рештки міської буржуазії, міські ремісники, відома частка кустарів?

Якщо підрахувати всі ці групи населення, то набереться близько десяти мільйонів людей, які через 3 роки ще не можуть бути безпосередніми учасниками соціалістичного будівництва»¹².

Слід зауважити, що найбільш запозяті адаптери марксистської теорії до реальних життєвих обставин згодом винайшли просте вирішення цієї незначної технічної «проблемки». — Зайві 10 мільйонів непридатних для побудови соціалізму людей видалили з тіла радянського народу хірургічним шляхом — частину знищили фізично, частина переселилася до спецпоселень ГУЛАГу.

Втім, про світлі горизонти перехідного періоду «по-більшовицькому» Е. Квірінг міг тільки здогадуватися. Тоді ж, на початку суцільної колективізації, він ставив суто теоретичні питання і намагався відповісти на них без політичного підтексту.

«... Чи думаємо ми в цей строк усунувати всіх корів, свиней, птицю і т.і.? [...] чи можемо ми заборонити їх власникам продавати товарні надлишки, якщо такі у них будуть? Ми вважаємо, що це було б нерозумно. Тваринництво переживає жорстоку кризу [...]. Потрібні роки, аби пом'якшити становище з продуктами харчування [...]. Ми можемо заборонити приватну торгівлю і, відповідно, скуповування у селян їхніх надлишків приватниками. Ми можемо довірити справу скупки кооперації. Все ж для колгоспника, власника худоби, ця угода є господарською, і колгоспник у цьому випадку виступає товаровиробником. Таким чином, навіть після того, як усе селянство буде об'єднане в колгоспи, ми матимемо період, коли відома частина колгоспників (ймовірно, приблизно близько половини) буде одночасно виступати в якості дрібних товаровиробників.

[...] За цих умов ми, без сумніву, матимемо ще безробіття [...] буде існувати і в значних обсягах (сотні тисяч) безробіття некваліфікованих, головним чином жінок»¹³.

Досвід роботи в планових структурах давав Е. Квірінгу матеріал для суто професійних зауважень, які не приходили в голову недолугим партійним функціонерам. «Досвід роботи колгоспів упродовж весняної кампанії 1930 р. демонструє величезний надлишок робочої сили. Як дати навантаження цій робочій силі — оце найважливіше питання (!)»¹⁴.

Подальші розмірковування про перспективи споживання пересічного радянського громадянина, тільки підкреслюють величезну прірву, яка відділяла комуністичну теорію від більшовицької практики. «Мірою зміцнення соціалістичного суспільства (першої фази) з кожним роком буде зростати обсяг благ, які надаватимуться всім громадянам безоплатно. Сюди, перш за все, відноситься навчання й утримування дітей, ясла, лікарні, санаторії, будинки відпочинку і т. п., тобто все те, до чого ми приступили вже зараз. Потім настане черга для трамваїв, автобусів, освітлення, опалення, води, лазень та ін. Тут же йде кіно, театри і т. п.

Такі продукти першої необхідності, як хліб, картопля тощо, очевидно, видаватимуться безкоштовно в споживчій нормі з того моменту, як тільки ці продукти матимуться у нас із надлишком.

Далі, вочевидь, ми перейдемо до такого порядку, коли по одному й тому ж талону на сніданок, обід, вечерю кожен матиме стільки, скільки йому потрібно, і те, що він хоче з переліку різноманітних наїдок, що є в їдальнях (шведський стіл) [...]. Тільки людина, яка хронічно недоїдає, кидається на їжу і поїдає понад норми, якщо їй поставити її без усіяких норм. В організованому суспільстві цього не буде»¹⁵.

Е. Квірінг багатократно повторює, що ліквідація класів експлуататорів є тільки першим, і не найтяжчим, кроком у реалізації концепції «Великого Стрибка». Значно складнішим завданням є ліквідація різниці між робітником і селянином, за тим — перетворення всіх громадян на робітників. Згодом постає мета докорінної організаційної переробки виробничих відносин, перехід від одиничного, одноосібного, дрібного господарювання до спільного великого господарства. Тільки тоді «... селянин перестає бути господарем (самостійним товаровиробником) і перетворюється на робітника (без різниці — у держави, в радгоспі, на фабриці та інших місцях або у колгоспу). Селянин починає, як і робітник, отримувати визначену зарплату. З цього починається другий період, упродовж якого колгоспник — вчорашній селянин — має бути «прирівняний» до заводського робітника в матеріальному, культурному та політичному відношенні.

[...] Чим скоріше буде зростати матеріальна база, тим скоріше можна ввести «зрівняння» в тому умовному розумінні, коли за рівний труд платиться порівну, але нерівність ще лишається.

В усякому випадку, за період генплану цей період може бути завершеним.

Але цим знищується відмінність між робітником і селянином. Для встановлення повного соціалізму потрібно покінчити з суперечностями між містом і селом. Це вимагатиме «поєднання фабричного і землеробського труда», тобто такого розподілу по країні заводів, яке давало б можливість кожному виробничу одиницю організувати як індустріально-аграрний комбінат або аграрно-індустріальний комбінат»¹⁶.

Обмеженість («ідіотизм» селянського життя) спроможне знищити тільки велике механізоване сільськогосподарське виробництво, в якому відбудеться маргіналізація селянської та пролетарської верств — селянин стане учасником фабрично-заводської праці, а заводський робітник — навпаки сільськогосподарським працівником¹⁷.

Подальші перспективи: грандіозні й поки що туманні. «Великий колгосп на десятки тисяч гектарів можна створити лише впродовж низки років після того, як ми доб'ємося зміцнення дрібніших колгоспів, за умови, що об'єднання це базується як на механізації сільськогосподарського виробництва, так і на організації нових господарських підприємств, які обслуговують низку дрібних колгоспів». [Ось вам і теоретична підсонова чисельних кампаній злиття й оптимізації колгоспів — Л.Я.]. Розібравшись з проблемами колективізованого села, влада, на погляд Квірінга, мала облаштувати на комуністичних засадах життя міста, паралельно вирішуючи перспективне завдання стирання відмінностей між містом і селом. «... Ми не можемо ставити у генплані завдання ліквідації великих міст, але було б безглуздо продовжувати політику концентрації промисловості у великих промислових центрах і тим більше політику створення нових соціалістичних міст з мільйонним населенням. [...] до комбінатів можна додати сільськогосподарський масив у декілька десятків тисяч гектарів, використовуючи робочу силу по чергово на заводі і в полі. [...] Основною первинною (низовою) виробничою одиницею в розгорненому комуністичному суспільстві повинна бути виробнича комуна, яка охоплює всі види господарської діяльності підприємств, що розміщуються на її території. [...] По мірі зміцнення й укрупнення колгоспів має бути поставлене завдання про форми комбінату між великими державними фабриками і колгоспами, в районі якого вона (чи вони) працюють. Це буде вже вирішальним кроком на шляху знищення суперечностей між містом і селом»¹⁸.

В соковитому портреті людини майбутнього, з її безмежними соціальними та особистісними можливостями, наче і розбитому люстерці, оточуюча реальність та значно страшніше голодоморне майбутнє віддзеркалювалися страшною химерою. «Виховання дасть молодим людям можливість швидко опанувати на практиці всю систему виробництва, воно дозволить їм по черзі переходити з однієї галузі виробництва до іншої, залежно від потреб суспільства чи від їх особистих схильностей. Отже, виховання звільнить їх від тієї однобокості, яку сучасний розподіл труда нав'язує кожній окремій людині»¹⁹.

«Створення цих нових людей, вочевидь, вимагає, аби **всі** діти обов'язково проходили курс приблизно дев'ятирічки й щоби кожен громадянин був не тільки письменним, але й мав нічим не обмежену можливість вивчати детально низку виробництв. Тільки тоді ми будемо мати таке становище, коли, наприклад, інженер може половину свого часу працювати за станком, а другу половину — в якості керівника майстерні, цеху, фабрики [...] й навпаки, коли кожен вчений, професор, хімік тощо **обов'язково водночас будуть виконувати яку-небудь фізичну роботу** [виділення Л.Я.]».

Але це між іншим означає докорінну перебудову нашої державної машини.

Жодних спеціальних радянських службовців, тобто працівників установ, не повинно бути (!). Всі нечисленні працівники установ повинні будуть відому

частину часу працювати на якому-небудь виробництві. Робота в установах (оскільки лишаться керівні органи) буде виконуватися всіма громадянами чи то по бажанню, по вибору, чи то по черзі, якщо це знадобиться. Ось що означає ліквідація протилежності розумового і фізичного труда»²⁰.

Чи то К. Маркс з Е. Квірінгом помилялися, чи то «учрежденческие работники» були категорично незгодні мінятися місцем з рештою громадян, але факт лишається фактом — історія радянського модернізаційного ривка перетворилася на катастрофу з величезними руйнівними наслідками. Більшовицька практика «Великого Стрибка» не мала нічого спільного з комуністичною теорією. Втім, «хвилинна слабкість» жодного з колишніх полум'яних революціонерів, спричинена неспівставністю власних теоретичних уявлень та оточуючої реальності, нічого не важила в контексті поточного моменту. Сотні мільйонів радянських громадян і позбавленців на межі 20–30-х рр. вступили в десятиліття нелюдських випробувань і болючих втрат. На що перетворилося в цей час повсякденне життя етнічних меншин України, пропонується подивитися далі.

Суцільна колективізація: кінець традиційного селянського світу

«Когда после спада революции в России активная часть юных революционеров попала в эмиграцию, в ряде городов Западной Европы — в Берне, Вене, Париже — образовались кружки-сообщества, которые стремились продолжать дело революции, дело коммуны на чужбине», — згадував один з найбільш яскравих представників єврейського соціалістичного руху Росії та України Макс Шац-Анін²¹, — «Эти сообщества вели свое хозяйство в складчину, была общая касса, сообщта питались и во время еды вели нескончаемые споры на тему «вчера-сегодня-завтра». Когда не было денег, то обед состоял из сосисок и супа — воды, в которой сосиски были сварены. Закуска — черный хлеб. И это было вкусно. Коммунары верили в то, что в своих спорах, а затем и в делах решат все наиболее социальные и национальные проблемы. Эта вера составляла содержание, смысл и пафос их жизни тогда и на многие десятилетия вперед.

У нашей коммуны был свой нелегальный печатный орган. Редакция была в одном городе, типография — в другом. Все мы были уверены, что именно наш нелегальный орган — вестник Коммуны. Кипела дискуссия о путях и средствах реализации нашей мечты о Коммуне, но сомнений в ее реализации не было. Мы выпускали и свой гектографический орган юмора и сатиры «Де профундис коммуне» («Из глубин коммуны»), в котором самокритически освещали «бытие и сознание» членов коммуны.

Общая мечта определяла и нравы нашей коммуны. Подлинная дружба, тесное товарищество объединяли очень различных, разнородных молодых людей. Стирались грани возраста, интеллекта, темперамента и эмоций. Мы стремились к тому, чтобы коммуна стала нашей семьей в подлинном смысле. Если среди членов этой семьи оказывалась обаятельная девушка или женщина, то она, естественно, становилась объектом мечты, увлечения многих членов нашей

коммуны, но с условием: без дуэлей, без ревности и пересудов. Таково было правило, и его соблюдали. Кончилась эмиграция. Коммуна ушла в прошлое, и на смену ей пришла суровая действительность»²².

Овіяні напівдитячою романтикою рядки викликають доволі суперечливі емоції. Спогади сліпої на той час людини, видатного інтелектуала і незламного борця, який до останнього подиху залишався натхненним романтиком-революціонером, могли б захопити своїми піднесеними образами і прилучити до кола симпатиків комуністичної ідеї, якби ... якби не знати, яких відразливих, нелюдських форм набула ця ідея під час її реалізації, яких непоправних, смертельних ран вона завдала народові, на яку катастрофу вона врешті перетворилася.

Ця висока і світла ідея... Ця ненависна «комунія» з нелюдським принизливим побутом, тотальною зневірою, роботою з-під палиці, пустою юшкою з хробаками, спільним безладом, вошами і тифом, неодмінною стінною газетою, що висміювала і принижувала комунарів, які не відповідали високим стандартам будівничого комунізму.

* * *

Для нацменівського села, як і для суспільства загалом, не було секретом, що кінцевою метою більшовиків було цілковите усупільнення виробництва та особистого життя, перетворення постімперських просторів на велику комуну. Втім, мало хто сприймав це серйозно, певне, з селянською метикуватістю розмірковуючи: «Подуркують і забудуть». Невдовзі з'ясувалося, якими далекими від страшної реальності виявилися химерні уявлення селян про комуну, в якій «і худоба і жінки — все буде спільним». У 1929 р. більшовики поставили суспільство перед фактом надшвидкої модернізації, відмови від традиційного алгоритму життя впродовж року (рівно стільки відводилося на завершення колективізації в Степу).

В напружених лиховісних обставинах наприкінці 1929 р. розпочався 1-й етап суцільної колективізації. До березня 1930 р. у низці сільрад Південної України вона сягнула 80%. Побіжний перегляд тогочасної преси вводить в інший світ. Якихось два тижні — і — перегорнута сторінка іншого — доколгоспного мирного життя. Замітка за заміткою — репортажі з полів бойових дій — у прямому (стосовно власного народу) і переносному (за хліб) сенсі. Гасла епохи задають настрої комуністичної вакханалії: «Червоні валки нового хліба — вкладка бідняцько-середняцького села на індустріалізацію села. Бюрократи та «алілуйники» непідготованістю шкодять хлібозаготівлі»²³.

Механіка переорієнтації ментальності селянства на комуністичні рейки була невибагливою: доволі скоро сільрадівські активісти й районні уповноважені перестали робити вигляд, що вони будують суспільство тотальної свідомості. В грецьких селах на загал замість полум'яних агітаційних промов, селян брали на змор. Про те, яким чином це відбувалося в с. Комар, писав пізніше маріупольський грек-комуніст І. Стріонов: «Місцеві власті, що безпосередньо займалися колективізацією, почали тиснути на селян, застосовуючи різні форми насилля. Однією з таких форм примусу було продовження загальних зборів до 10–11 години вечора. В дверях приміщень, де проводилися збори, стояли ломуси з сільських активів і не випускали з приміщення нікого без дозволу президії зборів.

Селяни, а особливо селянки, плакали й благали президію зборів, аби їх відпустили додому хоча б погодувати дітей та худобу. Члени президії на чолі з головою були неблаганними, примовляючи: «Москва сльозам не вірить. Запишіться до колгоспу, а потім ми не будемо вас турбувати».

Так, з безперервними зборами до пізньої ночі, впродовж 12–15 днів селян геть замордували. Вони, не витримавши такого тиску на них, почали просити місцеві власті дати їм декілька днів на роздуми, не турбувати їх зборами. Місцеві власті вирішили піти назустріч просьбам селян [...].

Селяни, певне, давно вже вирішивши вступити до колгоспів, розуміючи, що місцеві власті від них не відступляться, допоки вони не вступлять до колгоспу, отримавши передишку від відвідувань зборів, почали повальний забій худоби, аби не здавати її до колгоспу²⁴ [...]. Селяни, знищивши майже всю дрібну худобу й частково дійних і тільних корів, на перших же зборах почали цілими групами вступати до колгоспів, водночас організовуючи й нові колгоспи»²⁵.

Та обставина, що переважна більшість нацрайонів розміщувалася в Степу (19 з 25, тобто 76% від загальної кількості) — регіоні першочергової колективізації, дала змогу урядовцям маніпулювати показниками колективізації, особливо з єврейських районів, і підносити їх як свідчення досягнень ленінської національної політики. В майбутньому явні невідповідності свідомо перекручувалися чи замовчувалися аби спотворити й міфізувати обставини здійснення суцільної колективізації в нацменселі. Очевидно, що вищі посадовці УСРР були цілком свідомі в своїх діях, достеменно знали про проблеми, реальний стан справ і бачили руйнівний вплив колективізації на виробничі сили села, отож, колективізація перетворилася на катастрофу такої нищівної сили, яку неможливо було відвернути. Одночасно в найвіддаленіших закутках величезної країни селянство було стиснене залізними лещатами, які, здавалося, вичавлювали рештки живого з наївної душі землероба. Методика розбудови комуни на селі, що тиражувалася без вагомих змін на просторах СРСР, була невибагливою, але напрочуд дієвою. А. Діль згадував про те, яким чином проходив запис у колгосп в повольському с. Семенівка: «Під час проведення колективізації головою було сказано: «Сьогодні ми маємо урочисту ніч. Справа йде або ж до життя, або ж до смерті. Хто до ранку не вступить до колгоспу, піде через гори до льодяного моря»²⁶.

В низці місцевостей відбулися селянські повстання по типу виступу колоністів Марієнфельда Каменського кантону²⁷ (січень–лютий 1930 р.), які розігнали сільраду, партячейку, декілька разів відбивали спроби міліції захопити село й заарештувати «зачинщиків». Колективізація в низці місцевостей викликала природне підвищення політичної активності і боротьби селянства, які проявлялися й під час виборчих кампаній. З 1930 р. відзначається сплеск виборчої активності селянства, який віддзеркалював його спроби вплинути на хід колективізації парламентськими засобами. Антиколективізаційні виступи на виборчих зборах зафіксовані в політичних зведеннях з усіх національних районів УСРР. Спільними для більшості виборчих зборів були відмова голосувати за райвиконкомівські списки, висування кандидатур від громад. На хвилі селянського невдоволення болгарари голосували за ліквідацію національного району, намагаючись у такий спосіб позбавитися від нав'язаного керівництва. Надзвичайно цікавий приклад селянської активності навів М. Журба. — В лютому 1930 р. в

польському селі Велика-Радогощ Плужанського району Проскурівщини сільська сходка обрала новий склад сільради, селяни ухвалили розібрати усупільнене майно, розформувати колгосп, вимагати звільнення заарештованих односельців, а в разі відмови вирішили силою прориватися через кордон до Польщі²⁸. Реанімація сільського сходу, як альтернативного органу влади, свідчила про глибоку кризу радянської влади та створеної нею політичної системи. Криза ця була подолана бузувірськими методами, і вже під час голодомору селянство вочевидь зневірилося в своїй здатності впливати на життя країни. Надалі так званий демократизм радянського суспільства слід кваліфікувати як фіктивний, ґрунтований на зневазі до власного народу та його волі.

Така практика стала універсальною по всьому СРСР. Повсякденність села розчавлювалася, слоїлася, деформувалася під ударами колективізації. Такого масованого «пресування» село не знало. Це був удар такої руйнівної потужності, який завів історико-культурний феномен під назвою «село» в стан тотального ментального шоку. Повсякденність швидко і неспізнано видозмінювалася в усіх соціальних групах етнічного селянства. В епіцентрі більшовицьких перетворень опинилися селянські партробітники та сільський актив, за якими пильно наглядали відряджені на село городяни (25-тисячники) та співробітники ДПУ. Вмілими діями республіканського проводу вони були зачинені в рамках такого собі шоу «Під склом». Попри бажання зробити найпростіший висновок, що то були безчесні виродки, слід пам'ятати, що останні, як правило, були плоть від плоті власної етнічної громади. Ментально й ідейно вони були неспроможними протистояти більшовицькій доктрині. Влада, ж використовуючи регламентативні можливості каральних органів, адміністративний тиск, залякування та агресивну більшовицьку пропаганду, змогла цілковито підкорити їхню незрілу волю. З початку 1931 р. життя парторганізацій національних районів перетворилося на суцільне пекло: вони повинні були завершити суцільну колективізацію і забезпечити безперебійне надходження хліба до держфондів. Штрафників очікували догани, звільнення, передача матеріалів до слідчих органів та суду²⁹.

Наприкінці зими зламного 1931 р. до районів прибули уповноважені РНК, знову таки, аби прискорити хлібозаготівлі. — В лютому рекомендовано було за необхідності застосовувати примусове вилучення хліба у середняцьких господарств, які не виконували контрактаційні договори; секретарям партосередків та головам сільрад, що мали заборгованість, було заборонено брати участь у районних з'їздах рад; на уповноважених РПК поклали персональну відповідальність за відвантаження хліба з глибинних районів.

Упродовж 1931 р. хлібозаготівлі в південноукраїнських національних районах розгорталася за драматичним сценарієм. У травні секретарів грецьких, німецького та єврейського РПК викликали на нараду в Сталіно. Звідти вони привезли «директиву ЦК, що підлягала безоговорочному виконанню»³⁰. Відтоді стрімко зростають не лише строки виконання директив, а й ужорсточуються методи їхнього досягнення — тверді завдання для куркульських господарств встановлюються в одноденний термін, до «саботажників» з бідняцько-заможних господарств застосовуються заходи репресивного впливу, хлібозаготівлі стають цілковито централізованими, всі партійці та кандидати, військові та фінансові

працівники отримують індивідуальні завдання і попередження про особисту адміністративну та кримінальну відповідальність³¹. На позачергових партійних зборах, що відбулися наступного дня по приїзді керівника Старо-Керменчицького РПК з наради в м. Сталіно, 21 травня 1931 р. всі партійці району в присутності представника ЦК КП(б)У Кулешова були поголовно мобілізовані на хлібозаготівлі і поставлені перед фактом, що «... оцінка парторганізації та кожного окремого комуніста — буде виходити залежно від виконання покладених на нього контрольних завдань»³².

Місяцем раніше не менш рішучі директиви РПК отримали і, відповідно, спустили вниз, стосовно реалізації контрактційних договорів на молоко, птицю, яйця, масло. Місцеві органи отримали вказівки «рішуче надавити на куркуля», встановити жорсткий нагляд за роботою заготівель, водночас видавши останнім тверді завдання. Таким чином влада реагувала на разючий занепад продовольчого постачання промислових міст. Врешті скоротилися й обсяги експорту традиційних сільськогосподарських продуктів, а це боляче било Кремль по гаманцю. Реакція була відвертою й цілковито «альтруїстичною» — «в жодному випадку не припускати вживання продуктів з централізованого постачання на місцеві потреби, встановивши суворий контроль за цим»³³. Не лише споживання так званих куркулів було взяте під невисипущий контроль партійних органів, у контексті боротьби зі «споживчими тенденціями та розбазарюванням молочних продуктів» колгоспи також були поставлені перед фактом, що не можуть споживати молоко й молочні продукти раніше, аніж цілковито виконають плани контрактції³⁴.

Аби проілюструвати тогочасний цейтнот адміністрацій національних районів, наведемо лише один приклад з історії колективізації в Старо-Бешевському районі. — 19 серпня 1931 р. закрите засідання Бюро РПК заслухало питання про робітників райапарату ДПУ Кучмистова, Суркова та Макеева. На загальній протоколі таких засідань були небагатослівними. В даному випадку 3 сторінки цупкого тексту протоколу з грифом «цілком таємно» відведені під опис нештатної ситуації. В ньому зафіксоване фактичне двовладдя в районі: з одного боку — районне ДПУ, з іншого — парткомітет: обидва — під пильним наглядом центральних відомств, обидва — на межі здорового глузду. Парткомітет звинуватив районне ДПУ в ігноруванні партійного органу, яке виявлялося «... против последнего тем, что вместо систематической информации, правильного и своевременного освещения Райпарткомом о политическом настроении масс в связи с проводимыми Райпарткомом компаниями — только путем категорических требований от указанных выше работников — РПК получал несвоевременные, далеко не верные и отвлеченные, формальные информации, а зачастую такая информация ставила в ложное освещение Центральные организации; вместо правдивого освещения действительного положения района (в спецсводке № 2 о выполнении районом годового плана хлебозаготовок на 15/VIII — указано 20%, когда на самом деле план хлебозаготовок на это число был выполнен на 28,8%)»³⁵. Далі відзначалося, що працівники ДПУ приховували від парткому відомості про антипартійні та антиколективізаційні настрої та виступи населення, більше того, незважаючи на загострення класової боротьби на селі, останні «... систематически занимались отвлеченным не нужным обезоружи-

ванием членов партии и секретарей п/ячеек под предлогом того, что якобы это оружие не зарегистрировано и др. причинам (!), при условии когда эти т.т. на селе боролись с кулаком, за генеральную линию партии (Вовколуп, Трифо и др.)»³⁶. Райпартком був обурений також тим, що працівники ДПУ відволікали бюро РПК від політичних кампаній (тобто, хлібозаготівель та колективізації), викликаючи на допити. Там співробітники ДПУ намагалися отримати від членів бюро компромат на сотоваришів, перш за все — секретаря РПК Корженевича, загрожували помстою члену бюро РПК голові профспілки Ломикіну, шантажували арештами низових працівників. Підсумок двохмісячної діяльності співробітників ДПУ Суркова та Ломакіна [в. о. райуповноваженого та його заступника — Л.Я.] звівся, за колективною думкою РПК, до збирання матеріалів проти парткомітету, що було кваліфіковане як «... опозици[я] члена партии против РПК, к созданию склоки и разложения в организации [...] используя для этого райаппарат ГПУ»³⁷.

Відсутність дотичних джерел не дає можливості судити про справжні причини жорсткої боротьби між двома найбільш впливовими політичними силами району, однак, тиражування подібних ситуацій в матеріалах низки архівних фондів свідчить про те, що повсякденна адміністративна робота в національних районах упродовж першої половини 30-х рр. перетворилася на криваве бойовище. Врешті, партія легалізувала своє безконтрольне й безкарне насилля над суспільством. Маріонеткові виконавча та судова гілки влади беззастережно втілювали в життя ухвали партійних органів на всіх рівнях свого існування. Так, Старобешевський РПК ухвалив неблагонадійних співробітників ДПУ зняти з роботи, заборонити працювати в органах, відкликати в розпорядження РПК й притягти до відповідальності; ОДПУ отримало іншу «рекомендацію» — надіслати інших, більш надійних працівників.

«Демократія по-колективізаційному» набирала одіозних карикатурних форм. Після короткочасного відступу весни — літа 1930 р. партія вигадливо варіювала форми колективізаційного натиску. — З легкістю, як такі, до яких входили куркулі та колишні торговці, що не забезпечили керівництва колгоспним рухом, розпускалися ради національних сільрад і районів (перед тим «вільно» обрані на «вільних» виборах)³⁸. Укрупнювалися й розукрупнювалися колгоспи. Комуни перетворювалися на СОЗи й радгоспи. Усуспільнювалося й перерозподілялося на користь спецбригад майно розкуркулених штрафників. Нове керівництво комплектувалося таким чином, аби не виникало проблем. Парткомітети національних районів перетворилися на вершителей доль етнічного селянства, в таємних протоколах [фактично всі протоколи епохи колективізації мають гриф «цілком таємно» — Л.Я.] вони навіть не імітували дотримання демократичних процедур. Рішення бюро гранично лаконічні та безапеляційні: «Признать, что строительство в колхозах сорвано [...]. Поручить уполномоченному ГПУ немедленно приступить к расследованию и выявлению виновных в срыве строительства в колхозах и допустивших безобразия [...], привлекая последних к ответственности»³⁹.

Партійні комітети взялися за регулювання питань, які, здавалося б, не відносилися до їхньої компетенції — суто господарських. Методи впливу залишалися адміністративно-поліцейськими. Типова постанова часу — рішення парт-

бюро Старо-Бешевського району від 10 квітня 1931 р. стосовно артілі «Доля»: «1. Констатувати, що внаслідок недостатньої участі рядових членів у господарському житті артілі, остання має через загибель кормових буряків збитків на 55 000 руб.

2. За бездіяльність керівного складу артілі увесь зібраний матеріал передати слідчим органам, а на комуністів до КК.

3. Запропонувати Комчастині правління колгоспу прийняти заходи [так у тексті — *Л.Я.*] для забезпечення продуктивної худоби соковитими кормами.

4. Маючи в артілі «Доля» великий % худоби, що хворіла на туберкульоз, запропонувати фракції РКС прийняти міри для оздоровлення стада, ізолювавши хворих на туберкульоз корів»⁴⁰.

На війні як на війні, були свої герої, були свої дезертири. Втеча відряджених на село партробітників та 25-тисячників була справою звичайною — далеко не всі з них виявилися спроможними безоглядно втілювати лінію партії. Такими був й дехто тт. Алексюхін та Мірошніченко, 25-тисячники Старобешевського району. Перший, не знявшись з обліку, залишив район і перейшов на «відповідальну» роботу в Красногорці, другий зник у невідомому напрямку. Засідання бюро Старо-Бешевського РПК 10 січня 1931 р. ухвалило «за невыполнения постановления бюро РПК о работе на селе и дезертирство тов. Мирошниченко из партии исключить, о чем опубликовать в местной и центральной печати», Алексюхіна — відрядити на попередню (!) роботу⁴¹.

Прийдешні партійці використовували будь-який привід для того, аби виїхати з села — епіцентру нечуваної катастрофи. Відряджений ЦК до Сартанського району Берлін, лишив свій пост після того, як господар квартири (Тодуров) виселив його за допомогою міліції. Бюро Сартанського РПК відзначило «нетактичний (!) поступок» Тодурова й запропонував дезертиру «терміново з'явитися на роботу до району». Водночас бюро заслухало й подання про звільнення з роботи Коровяківського, Бессарабова й Піча, що були залишені без задоволення. Відзначивши масовість залишення партійцями доручених їм партією «постів», РПК ухвалив «проробити» питання на найближчих партійних зборах і «невідкладно викоринити»⁴² неприпустиме становище в парторганізації.

Попри задушливий кадровий голод, нелюдські навантаження, протиприродні завдання й масові кампанії, позбавлені життєвої підоснови, формально ще національні райони повинні були «тримати марку». Кожна подія в національному районі ставала інформаційним приводом великого значення — перший пленум Пулинського німецького району слав вітальні телеграми радянському урядові та німецькій компартії⁴³, утворення кожного нового району та ювілейні дати вже існуючих висвітлювалися в пресі⁴⁴. Однак, чимдалі вони перетворювалися на малозначущі епізоди кривавої епопеї боротьби за хліб, за владу над селом.

Місцева преса дає багатий матеріал для розуміння того, що становило вісь повсякденності етнічного селянства. 29 листопада 1931 р. замітка за підписом «Ке» просто-таки волила: «Комарці! За вами борг. Комарська сільрада найганебніше відстала в виконанні хлібозаготівель. Плян виконано лише на 79,2% в той час, як районний виконано на 105%»⁴⁵.

За Комаром хлібний борг перед державою становить 326 цент.

[...] Хлібний борг перед країною Комарська сільрада мусить сплатити і зняти з себе чорну пляму, яку вона носить через свої відверто опортуністичні темпи в хлібозаготівлях»⁴⁶.

Паралельно з закликами до виконання хлібозаготівель — повідомлення про провальні спроби впровадити принципово нові форми громадського побуту, передовсім харчування. «На ст. Горбаші організовано буфет, культурну чайню та червоний куток. Але буфет ще недостатньо укомплектований. Селяни після гарячої роботи хочуть випити холодного, а в буфеті, крім чаю, нема нічого. Тут-таки біля буфету примостився рундук Черняхівського товариства «Допомога» з червивими яблуками.

Дешевого хліба та булок нема»⁴⁷.

Величезна кількість публікацій змальовує осередки комуністичного громадського харчування у, м'яко кажучи, непривабливому вигляді. «В їдальні Ч. 1 продовжує панувати бруд, сморід, двохгодинні черги, черви в страві, недоварена страва, холод і що тільки хочете. Продукти, що вступають до їдальні, невідомо куди витрачаються. Обліку немає. Робітники, що харчуються в їдальні — продуктів, визначених для робітничого харчування не одержують»⁴⁸.

«Їдальня на 1 дільниці зернорадгоспу «Шахтар» знаходиться в надзвичайно антисанітарних умовах. В їдальні побито всі вікна і робітники застужуються. Приміщення їдальні вже кілька місяців не ремонтувалося, і стіни мокрі, покриті павутинням.

Воду робітникам доводиться пити не квартою, а коробками з консервів, бо робкооп не спроможеться купити кварти. Страва видається недоброякісна, іноді недоварена. Робітники одержують смердючу рибу, яка зіпсувалася, лежачи на складі [...]»⁴⁹. Та ж історія в їдальні електромонтерів, які прокладали лінію Дніпрельстан — Донбас⁵⁰.

Побіжний огляд місцевих газет унаочнює, як недалекоглядні надії комуністичних фанатиків про усупільнення селянської праці та побуту рушилися під тиском тотального нерозуміння, відкритого та латентного опору, поголовної безгосподарності та безвідповідальності. Втім, у 1930–1931 рр. вони підносяться як суспільна аномалія і поки що висміюються. — «Про їдальню Апостолівської МТС я чув щось страшне. Днями набрався хоробрості, попрощався з товаришами й ... вирішив зайти туди.

В їдальні натрапив на бруд та гидоту. В кімнаті, де варять їжу, по самим приблизним вирахуванням проживає до 100 тис. мух. Вони задоволено кружляють навколо казана. Невідомо, по яким причинам деякі мухи закінчують самогубством і кидаються прямо в казан, рятувати доводиться робітникам МТС під час обіду. Це вони роблять приладами, що звуться ложками.

Заходю в другу кімнату, де їв робітник. Тут теж така картина. Бідним мухам набридло жити в такому бруді... і вони топляться в борщу, супі і таке інше.

Деякі з них навпаки: дуже люблять воювати. Вони сідають на носа робітників, залазять у вуха й старанно гризуть їх»⁵¹.

Більш промовистими за критику громадських їдалень виглядає тиражування проблем в сільськогосподарському секторі, як такому. Дописи, замітки, фейлетони, статті, листи не приховують величезних виробничих та споживчих труднощів. У низці епізодів і нюансів вони унаочнюють картину небаченої

соціально-економічної руїни. В колишній житниці СРСР — масова загибель худоби, тварини в жахливому стані, колгоспники не бажають працювати, трактори та машини занедбані, бригадири виганяють людей в поле лайкою, замість працювати — селяни сплять у лісосмугах, село гине. Дописи описують настрої, які годі було уявити в доколгоспному селі: селян не турбує доля коней та родинних годувальниць — корів.

«В с. Комарі «Радгосп Скотовод» розмістив 325 штук корів, які зараз знаходяться в загрозовому становищі. Догляд за коровами відсутній, корму радгосп не підвозить, коровки по декілька днів стоять голодними, в холодних повних бруду та гною хлівах. Відповідального за догляд скотини немає. Голодні корови починають гинути»⁵².

Продуктивні сили села стрімко занепадали, винятків не спостерігалось в жодному з національних районів та районах, де етнічні меншини мешкали в значній кількості. Спецкори газет єврейських селищних рад повідомляли, що буряки заховано по льохах та ямах. Сільради нічого не роблять, щоб дістати їх звідти і вивезти на цукроварні. Виробничі товариства заспокоїлись та не борються з приховуванням буряка. Реманент розкиданий у полі та на подвір'ях⁵³.

Несчисленні факти безгосподарності та нехлюйства комунарів і колгоспників кваліфікуються як результат розкладницького куркульського впливу. В дописі «В комуні засіли куркулі» йдеться про нетипову комуну, яка, ймовірно існувала тільки на папері: в комуні ім. Петровського — кожен комунар і голова мають до 100 голів птиці, план засіву не виконаний, кукурудзу беруть, хто скільки хоче, якість обмолоту ганебна, хліб із зерносховищ розкрадають⁵⁴.

Замітка «Довели господарство до розкладу» повідомляє про недбалість в іншому колективі: поки довели зерно — розсипали 15 пудів, трактори стоять, норми оранки не виконуються, норм виробітку немає, в поле виїзять об 11 годині, реманент бездоглядний, городина гине⁵⁵.

Селянство, замість того, щоб перейматися планом хлібозаготівлі, масовими кампаніями, ходом оранки та зяблювання, з решток зерна гонить самогон і п'є. П'є так, як ніколи, — безпросвітно, приречено.

Картнюк днями пиячить. «23 листопаду у колгоспі повно людей чекають на голову, а він п'є на хрестинах та, обнявшись з попом, кричить вздовж вулиці»⁵⁶. На тій же сторінці інше повідомлення — «Колгоспівських активістів с. В.-Кириївки колгоспу «Леніна» Грищенко Міліяна, Бугеру Дмитра та Сергієва мало турбує хлібозаготівля села та господарство колгоспу, вони женять куркульського сина Бугеру Фризона. В розпорядженні вісіля пара колгоспівських коней, та щоб не трусило, Сергієва — ресорник. Вісіля продовжується недовго, всього 1 п'ятиденку, а тим часом голова колгоспу Лептах бідкається, що немає робочих рук та відсутній завгосподарством Грищенко, а голова сільради Гудименко, що поступає хліб, та немає активу, щоб натиснути на куркуля»⁵⁷.

Інший приклад: «Голова Яланецького колгоспу Красилін та завідуючий амбулаторією Шевчук А., замість роботи по хлібозаготівлі — розважаються сорокоградусним. Напившись «до щепки» оці два герої, беруть підводу і роз'їжджають по селу, «везить, мовляв, начальство, а то слизько ходити».

В такому виді, появляються до сільради і починають хуліганити. Добре, що під цей час там був міліціонер, який посадив Красиліна кудаслід та відібрав нагана (!)⁵⁸.

Бершадська газета «Соціалістичний шлях» впродовж 1930–1931 рр. оприлюднила стільки прикладів запійного пияцтва управлінців і громади, що складно зрозуміти, як етнічне та українське село не захлинулося й вижило в похмільному угарі. Разюча неписьменність журналістів та набирачів наводить на думку, що це був новий або черговий штат районної газети, ще не обізнаний в тому, що і яким чином можна висвітлювати. Недогляд, безумовно, був виправлений пізніше, та завдяки йому ми маємо красномовні свідчення про моральний стан села в часи колективізації.

«По с. Огузки, як це видиться, працюють бригади. Отже, в одній з таких працює відповідальним бригадиром Шевчук Т. Який замість переведення хлібозаготівлі по своїй ділянці, винайшов другий метод роботи, цебто знищення самогонки через свою власну горлянку»⁵⁹.

«В час такої важливої кампанії, як хлібозаготівля, де щоденно працюють ударні бригади колгоспників навколо Тиврівської буксирки в с. Лісничому, сельрадовський актив, як то: рахівник с-р Микульський та Луцишен Стратій женуть самогон, псуючи хліб. Міліціонер Линок лише за три дні вилив 120 відер закваски. Навіть у бувшої комсомолки Баголи була закваска»⁶⁰.

«Голова Рогулянського т-ва Олійник С. відрядився на село по мобілізації коштів. Алеж випадково зайшов до гром. Микульського Н., цебто не випадково, а попередньо на це умовою Микульським. Та цілісінький день мобілізував горілку своєю власною горлянкою забувши про те, що т-во має такий ганебний прорив у виконанні мобкоштів [...]»⁶¹.

«Голова виробничого т-ва Бевзюк с. В. Керієвка замість переводимих покладених на т-во кампаній включився на щоденні пиячки. А голова с-р не вживає ніяких заходів, щоб не образити Бевзюка, останній навіть не просипається від п'янки»⁶².

Зрозуміло, що далі така ситуація без наслідків тривати не могла. Село впевнено крокувало до прірви. В грудні преса зарясніла повідомленнями про економічну руїну, поширення настроїв самозабезпечення.

Гасло часу — «Вогонь по споживацьких настроях та безгосподарності в колгоспах»⁶³. Газетні шпальта репетують заголовками: «Хліб розподіляли по їдцях», «В управлінні колгоспу куркуль», «Спекулянти під маркою колгоспу». Як і в 1918–1920 рр. ідея воєнного комунізму в її практичному втіленні доходила свого логічного кінця — село впало в господарський колапс.

Його прикмети загалом універсальні: «Арт. “Путь Бедноты”» — Свиной заедают вши, коровы тонут в грязи, расстановка сил не произведена — на одного конюха 24 лошади»⁶⁴. «В арт. “Юный пахарь”» правление совместно с бригадирами и конюхами пьянствует 4-й день. Возле лошадей осталась лишь одна треть конюхов, а две трети “занято” пьянством»⁶⁵. Кінське поголів'я зменшилося в рази і продовжує скорочуватися. Громадські їдальні в жахливому стані⁶⁶. Стан продовольчого постачання катастрофічний, учителі голодують. «Вже скоро 3 місяці, а 45 вчителів, що працюють в Янісолі, не одержують промкрану за встановленими нормами». В той же час на очах гине від морозу 700 пудів картоплі й 300 пудів капусти. «Ніхто, нікому не дозволяв перекручувати і не здійснювати постанов партії, вони мусять бути чітко виконані», — пишуть до газети «сіячі доброго та вічного», та їхнього голосу не чують⁶⁷.

Чути нема кому. Селяни поголовно недоїдають. Сільський актив, використовуючи службове становище, доїдає рештки колгоспного стада. «В Сумівському к-пі «Нива», член к-пу Шубович усупільнив корову.

Колгосп витрачав два м-ці корми і трудодні, що вартість цього складала майже 100 карб. Алеж згряя спекулянтів Паскаренко С., Тарківський Т. та Черкасов М. на чолі з головою колгоспу Хомко Р., зарізали цю корову і розділились між собою м'ясом. Про це ні с-р ні рада колгоспу в цілому не знали. Ми вимагаєм втручання органів прокуратури в цю справу, щоб притягти винних до права за знищення тваринництва в колгоспі»⁶⁸.

Наслідки комунізації не заставили на себе чекати й у соціальній сфері: пияцтво та дармоїдчтво ширилися селом, люди впадали в ступор, розповсюджувався перелюб, жінки відмовлялися народжувати дітей (за повідомленнями преси, приміром, у грецькому селищі Мангуш на декілька десятків народжень припадало декілька сотень абортів⁶⁹). Почалася епідемія висипного тифу.

Укрупнення та розукрупнення колгоспів (які часто-густо прикривали неспроможність колективних об'єднань прогосподувати всіх своїх членів), перманентні розкуркулення, перетрушування управлінських кадрів, необхідність запровадження в життя нелогічних абсурдних розпоряджень місцевого керівництва вкрай дезорієнтували селянство, заводячи його й світоглядний глухий кут. Щоправда в цей час скарги нацменів до ЦКНМ про защемлення національних прав ще не виняток. По інерції, отриманій за часів коренізації, партійці-нацмени (навіть вже виключені з партії за «націоналістичні перекручення») пишуть до органу представницької влади, сподіваючись на його оперативне й результативне втручання. Причини звернень тривіальні — методи господарювання колгоспної та сільрадівської верхівки викликають у них думки про «ненависть до німецької нації», бажання знищити німецькі селища як такі⁷⁰. Не менш радикальні й висновки місцевої влади на непоступливість і принциповість комуністів: «Німецької колонії повинні перетворитися з **куркульських фортець** на справжню опору інтересів всіх трудящих, в тім числі німців»⁷¹.

Низка проблем виплила назовні в польських населених пунктах. Голова Калантирської польської національної артілі ім. Дзержинського Леонард Лучинський, потрапив до бупру, захищаючи рахівника об'єднання, приговореного сільрадівською верхівкою до розкуркулення та виселення за межі України. На зауваження голови артілі про те, що в селі доволі справжніх куркулів, а висилають лише одного активіста-поляка, голова районного відділу ДПУ «посміявся [...] в очі, наказав мовчати і сказав, що він з поляками розправиться [...]. Для більшої переконливості він наніс мені два удари у вухо, чим зовсім оглушив мене. Вичікавши, поки я прийду до тями, він із погрозою подальшого побиття вимагав, аби я підписався, що я не поляк, а українець, говорячи, що на Україні поляків бути не може»⁷². Скрупульозно виписуючи єврейські та українські прізвища міліціонерів та розкриваючи їхнє підозріле соціальне походження, молодий поляк Леонард, власне, унаочнював застарілий міжетнічний конфлікт, що критично загострився саме в контексті колективізації та розкуркулень, що її супроводжували. Кожна етнічна група пильно приглядалася до перебігу цих карколомних акцій у середовищі сусідів і будь-які відхилення

кваліфікувала як дискримінацію за національною ознакою. Правда й те, що тягар репресивних акцій управлінці за можливості перекладали на представників етнічних громад. У останніх цілком умотивовано складалося враження, що в «районі не радянська влада, а пром-партія, здатна на що завгодно, і у них метою було затлумити національне питання, зробити з мене українця і без перешкод розправитися зі мною, як їм сподобається»⁷³.

Величезна кількість архівних джерел та публікацій періодичної преси свідчать про те, що емоційний стан етнічних громад, зокрема й у тому, що стосувалося відчуття громадянської захищеності, набув пограничного характеру. Тотальна наруга над селянством закріплювала настрої тотальної тривоги, яка будь-якого моменту могла набути неочікуваного повороту. Про одну з курйозних ситуацій йдеться в офіційному запиті ЦКНМ до Плисківського РВК та Прокуратури республіки від 13 липня 1931 р. У ньому йшлося про те, що голова сільради Бондарець вирішив заохочувати мешканців містечка Дзюнківка до участі в польових роботах за допомогою штрафів. Бригада молоді без попередження обходила будинки євреїв і вимагали штраф, у рахунок якого забирали подушки та інший домашній крам. Віз, навантажений подушками та майном, у супроводі кінноти просувався містечком. Водночас містечком промайнула чутка: «Грабують жидів». Приголомшені євреї (як видно, ментально цілком готові до нового єврейського погрому) знялися з обійсть, наспіх позачиняли помешкання і втікали до річки (!). Цікаво, що перевірка з'ясувала: наказ голови сільради про штрафкування євреїв був безпідставним — по містечку був оголошений санітарний тиждень і євреї мали привести до ладу вулиці, двори й будинки⁷⁴.

Незважаючи на очевидні ознаки соціально-економічної та моральної деградації села, радянська преса зловтішалася з проблем, які переживав капіталістичний світ. «Фінансова катастрофа, що охопила поруч економічної кризи капіталістичний світ, викликала нове збільшення безробіття, нове нечуване зубожіння трудящих мас. [...] “100 мільйонів зайвої людності” — ось наслідок капіталістичного господарювання»⁷⁵.

Втім, жодна з подібних заміток не могла відволікти уваги від негараздів в «своїй хаті». Сторінка за сторінкою вимальовується картина жахів радянського народу: криза продовольчого постачання, нестача харчів, масовий падіж худоби. В грудні 1931 р. Укрколгоспцентр поширив у пресі інструкцію «Як доглядати коня?», що регламентувала умови утримання та розмноження коней. Причини тривіальні — кінське поголів'я перебувало на межі існування.

Проголошена кампанія «громадський буксир». На шпальтах друкуються червоні та чорні дошки. По ямах вишукують по декілька пудів зерна, кукурудзи. Кожен пуд — привід для газетного галасу.

Шпальти рясніли рапортами передових колгоспів і радгоспів. Вони брали на себе зобов'язання виконати п'ятирічку в чотири роки і викликали на соцзмагання. Поруч розміщувалися гнівні викриття відстаючих, що чимдалі набирали агресивнішого забарвлення. «... Хто дозволив вам покладатись на самоплив, хто дозволив вам зривати хлібозаготівлі? Вимагаємо негайно зняти правління, що по-опортуністичному ставляться до хлібозаготівель та віддати їх до суду. Ганьбити такими темпами хлібозаготівель В.-Янисольську с-раду — не дозволимо»⁷⁶.

13 грудня 1931 р. кореспондент Лунін повідомив про взяття с. Комар на буксир. Фінплан IV кварталу був виконаний на 35%⁷⁷. Практично всі мобілізаційні кампанії перебували в катастрофічному стані. Та цьому не приходилося дивуватися — новими були лише форми колективних об'єднань. По правді сказати, люди, які були загнані в них силою, погрозами та економічним тиском, мислили старими категоріями, вибудовували своє буття відповідно до усталених стереотипів. Якими далекими були ці колгоспи і комуни від ідеальних образчиків комун у західноєвропейській еміграції! Більшовики, що мали дореволюційний досвід і відповідний світогляд, не могли не помічати колосальної прірви, що відділяла колишні мрії від жахливої реальності. Доволі очевидними «темні сторони» радянських колгоспів були й для решти громадян країни рад. Красномовні свідчення зберегла преса епохи:

«Артіль ім. Петровського розгорнувши по справжньому соцзмагання та ударництво, розподіливши вірно сили, застосовуючи на всіх ділянках роботи відрядництво — 1 серпня закінчили молотьбу. Але справа після обмолоту сталась ось яка:

Треба, як то кажуть, після важкої праці погуляти, голова колгоспу, рахівник, коморник, завгоспод. Та ще й закликали голову колгоспу артіль «Комунар» (зробили змичку). Випили гарненько, поспівали, а потім почали битися та доказувати, який колгосп краще «працює»⁷⁸.

На загал у селянському середовищі переважали не ударницькі настрої. Навпаки, — втрата зацікавленості сільськогосподарського виробника у праці, як такій, стала висхідною точкою широкомасштабної ментальної деградації. Комуністична ідеологема про невідворотне стирання різниці між містом і селом почала втілюватися шляхом відмирання села. Здавши худобу, посівне зерно, інвентар, селяни ухилялися від роботи, примовляючи: «А мы, дураки, еще отказывались от колхозов. Смотри, как хорошо стало — никакой заботы — ходи, гуляй и дурака валяй»⁷⁹.

Селянство та його підневільні кати, перебували в стані ментального шоку. Чи могло комусь спасти на думку роком-двома раніше дарувати такі неприродні подарунки, висувати такі неприродні ідеї (що, до речі, підносилися як елементи нового мислення). Може, для окремих осіб вони і були органічними. Та проблема полягала в тім, що переважна більшість тиражувала їх вимушено, загнана в світоглядний тупик гаслами епохи «Великого Стрибка». — Делегація артіль «Червоний Рільник» дарує IV Старо-Бешевській Райпартконференції (20–22 червня 1931 р.) 50 пудів пшениці. Відразу ж надходить пропозиція пшеницю здати на елеватор, а отримані гроші адресувати у фонд індустріалізації. Пропозиція приймається одноголосно 150 присутніми. Далі більше — делегація від комсомолу Оленівських кар'єрів дарує конференції 200 тон каменю⁸⁰.

Тотальна маргіналізація набувала чимдалі огидніших форм — до Великого Терору кінця 30-х рр. ще сім років, а найбільш просунуті вже зрікаються своєї крові, аби не втратити опертя під власними ногами. — «Я громадянин Улаклицького посолька, Улаклицької с-ради Плахоткін А.І. зрікаюся свого батька і пориваю зв'язки з своєю родиною, через яку позбавлений права»⁸¹.

Село деградувало не лише ментально, а й фізично. Здавалося, нерозривною пуповиною прип'ятий до Землі селянин-трудоар групами й поодиноці знімався з

неї і йшов світ за очі. «Колгоспному селянству не лишалося нічого іншого, як навскіс зацвяховувати дошками вікна й двері хат і виїзджати зі своїми родинами в промислові центри шукати роботу, — згадував про ці часи І. Стріонов, — В сілах на всіх вулицях збільшувалася кількість безлюдних будинків і дворів. Більшість селян йшла з сіл не просто, аби згодом повернутись. Вони йшли назавжди, прокладаючи все на світі й даючи зарок більше ніколи не повертатися»⁸².

Розпочалися планові мобілізації селянства на донецькі шахти та великі будівельні майданчики п'ятирічки. Впродовж 1930–1931 рр. секретарі сільських партосередків неодноразово отримували догани за невиконання планів-роз'ярок по вербуванню робітників⁸³. Пройде рік — півтора, і грецькі, єврейські, болгарські та німецькі селяни вважатимуть за щастя потрапити на донецькі копальні — тільки таким способом, за рахунок шахтарської пайки, вони рятуватимуть свої родини від голоду.

В обставинах моральної деградації дорослого населення більшовики застосували, і не без успіху, технології позаекономічного визискування дитячої праці. Під зовні привабливою вивіскою підвищення рівня свідомості підростаючого покоління польові роботи перетворилися на обов'язок школярів. За два дні учні Комарської ШКМ зібрали 670 центнерів буряків⁸⁴ і закликали решту дітей району ставати до роботи, аби ліквідувати прорив у радгоспах по збиранню пізніх культур.

В епоху суцільної колективізації намітився епохальний за наслідками крок стосовно утилізації жіночої робочої сили. Матеріали 20-х рр. зазначали, що більшість нацменжіоцтва дуже погано спілкувалася російською, або не розуміла її зовсім. Насправді ж відомості про рівень освіченості не дозволяють приймати на віру зауваження радянських функціонерів. Згідно з даними 1930 р. питома вага письменних жінок у грецьких районах варіювалася в межах 42–54%⁸⁵. У болгарському Благоївському районі вона сягала 49,8%, Вільшанському — 29,4%, польському Мархлевському — 37%. Російські райони демонстрували середній рівень писемності: 25% в Олексіївському, 32,7% — Путивльському, 35,6% — Велико-Теплівському, 51,5% — Сорокинському⁸⁶. Найвищі показники писемності відзначалися в німецьких районах: у Пулинському — 40,7%, Зельцьському — 73,5%, Карл-Лібкнехтівському — 74,6%, Високопільському — 77,7%, Молочанському — 79,7%, Люксембурзькому — 81,5%. Однак, серед них був і Спартаківський район, де писемність жінок була найнижчою серед національних районів України — усього 21,8%(!)⁸⁷. Отож, спостереження радянських службовців стосовно відсталості нацменжіоцтва відображали не стільки дійсний рівень освіченості, скільки відсутність контакту з останніми.

Нагадаємо, що універсальним заходом соціальної мобілізації жіноцтва стала політика утилізації трудового потенціалу домогосподарок. Функція «трудового розкряпання робітниць і селянок» була покладена на жінвідділи, що діяли впродовж 1919–1930 рр. Їхніми стараннями в жіноче середовище привносилися ідеї просування жінок у ті сфери виробництва, де жіночий труд раніше не застосовувався. Аналогічні завдання виконували неформальні суспільні організації, так звані делегатські збори, створені ще в 1918 р. Делегатки формально обиралися на виробничих зборах і відправлялися на політичне навчання, яке

радикально змінювало їхній світогляд. Делегатські збори, як зазначав журнал «Работница», поєднували партію та маси, тобто полегшували цивілізаційний вплив більшовиків на дрібнобуржуазне середовище. Делегатки мали силою власного прикладу здійснити прорив в уявленнях нацменжіоцтва про те, чим були чоловік і жінка, і те, якими повинні бути взаємини між ними. 20-і рр. стали часом революційного перевороту в шлюбно-сімейних відносинах. Процеси емансипації потужно охопили постімперські простори, різко змінюючи світоглядні орієнтири консервативних етнічних громад.

Зрушення, здійснені більшовиками в сфері духовного життя національного села у досліджуваній період, неможливо охарактеризувати однозначно. З одного боку, вони були наслідком об'єктивних соціально-економічних процесів. З іншого, — спричинили своєрідну моральну порожнечу в суспільстві, роз'єднали «батьків» і «дітей», поставивши їх у різні світоглядні табори, викликали сплеск аморальності, розпусти, власне, все те, що викликає насильницька зміна світоглядних орієнтирів. Відомості про хабарництво, зловживання службовим становищем, пияцтво, розпусту сільрадівської верхівки типові для цього часу. Наївним було б вважати, що процеси маргіналізації та деморалізації охопили лише правлячі кола суспільства, вони спричинили ерозію цілих шарів традиційної селянської свідомості, яка під впливом більшовицької пропаганди створювала власні (часом спотворені) норми і форми поведінки.

Отож, перемоги нового способу життя і мислення в національному селі були суперечливими. Це у великих містах давно був легалізований медичний аборт, люди легко одружувалися і легко розходилися, випробовували різні форми шлюбу, жінки працювали, а в поза робочий час стрибали з парашутом. Селянка виходила за межі господарства лише на сімейні торжества, релігійні та громадські свята, навіть на громадські збори вона з'являлася після фактичного наказу чоловіка. Нові віяння стосовно становища жінки виявлялися хіба що в тім, що сільрадівська верхівка, розглядаючи жінку як об'єкт власної похоті, могла в будь-який час познуватися з неї, незважаючи на вік і соціальне становище. Повідомлення про знуцання чоловіків-п'яниць та старших членів родин над жінками були звичайним явищем⁸⁸. Власне, тільки глибока, віками вкорінена в селянському середовищі, релігійність утримала в той час суспільство від катастрофи обвалу всіх і всяких стереотипів та моральних домінант, який, наважимося стверджувати, приховував колосальний руйнівний потенціал.

Не можна стверджувати, що влада не помічала описаних вище явищ, чи не знала про їхнє поширення. Ні. — Вона намагалася впливати на них, але переважно агітаційно-пропагандистськими методами. Втім, своєрідні «ножиці» морально-етичних орієнтацій селянських етнічних спільнот та більшовицької доктрини були такими значними, що наслідків ці спроби не мали. Терпіли фіаско намагання більшовиків ув'язати в єдине ціле колективну працю та відпочинок. «В МТС працює 80 чол. робітників, серед яких культурно-масової роботи не переводиться. В колгоспах, що їх обслуговує МТС масової роботи по популяризації постанов УКЦ про розподіл натуральної продукції серед колгоспників не переводиться, внаслідок чого чимало колгоспів ці постанови перекручують (Богатирські колгоспи). Громадське харчування для робітників не налагоджено, були випадки, що робітники по декілька день не одержували обідів»⁸⁹.

У суцільному колективізаційному хаосі культурно-масова робота на селі занепадала, ледь животіла мережа лікнепів. Місцева влада на це не зважала, відверто заявляючи: «Є більш важливі справи»⁹⁰. Дописи селькорів про те, що робітникам зернорадгоспу «Шахтар» нема де отримати культурного відпочинку після трудового дня⁹¹ виглядали безглуздо, адже праця для людей, які постійно недоїдали, потроху перетворювалася на непосильний тягар. Вчителі ледве животіли, грошове утримання та продовольчий пайок затримувалися місяцями.

Вже восени 1931 р. у національних колгоспах і радгоспах Південної України їжа, як така, перетворюється на нав'язливу ідею, — громадське харчування дискредитувало себе цілком і повністю, а інші варіанти його влаштування були зведені нанівець. Знов-таки радгосп «Шахтар»: «Щоденно під час обіду стоять черги, їдальня набита повно людей, що ніде голці впасти. Санітарний стан їдальні надзвичайно кепський, в хлібові і в страві ви знайдете, що тільки хочете: і мухи, і нітки і т. і. Харчі в їдальні надзвичайно кепські, і про поліпшення їх ніхто не дбає. Поруч цієї їдальні знаходиться їдальня комерційна, завжди пуста, про яку тільки й дбають головотеси з СільЕСТ»⁹².

Розпач голодної людини погано підібраними українськими словами передає замітка студента-грека «Їсти ... заборонено»: «Висить об'ява ... студенти зерно-технікуму не поснідають, не пообідають, нікому їжа відпускаться не буде.

Значить, вдень, крім технікумівців, їсти не відпускають, а вночі їдальня зачинена. А як же з сотнею, другою тих, що, крім технікумівців, харчуються в їдальні. Воно правда, й ці люди теж їдять, але ж, як поглянути на об'яву, що висить на дверях їдальні №1, так аж страх бере»⁹³.

Врешті, не тільки їжа, а й речі першої необхідності перетворюються на страшенний дефіцит. Влітку 1931 р. уряд застосовує ще метод батога й пряника: поряд з легалізованим терором проти злісних зривників хлібозаготівель «ударників» заохочують промисловими товарами. Однак і тут виявляється безліч проблем — на всіх краму, як завжди, не вистачає: «Катеринівська спож. кооперація не виконує того настановлення, що крам у першу чергу треба давати колгоспникам-ударникам. Ввесь крам, призначений комуні «Петровського», комунари не мають змоги одержати через те, що вдень працюють, а ввечері кооперація зачинена. Голова спож. товариства Гіль не чекає нічого й розбазарює цей крам кому завгодно. Артіль «Надія» недавно дала авансом під крам 1 800 карб., але одержала його лише на 700 карб. Останній крам розбазарено кооперацією. К-госпники обурені проти цього злочинства»⁹⁴.

Преса переповнена повідомленнями про зловживання навколо таких необхідних селу речей. Спецкор під промовистим псевдо «Вуха» повідомляв, що дефіцит розподіляють не по заслугах, а жеребкуванням: «... Через такий “метод” крам припав не ударникам. Його одержали сестра рахівника Шаткова та сестра голови колгоспу Забігайлова.

Комісія, що розподіляла крам, призначила його “своїм людям” — Тараню і Худіку [...] колгоспники краму майже не одержали»⁹⁵.

Дефіцит перетворюється на універсальний важіль впливу на селянську спільноту. Наприкінці 1931 р. держава ще намагається переломити селянський саботаж методами агітації й пропаганди, час від часу запроваджуючи певні мобілізаційні кампанії, втякуючи більшовицький ідеологічний непотріб з «навантаженням».

«Оголошення. З 15 жовтня до 5 листопаду Велико-Янисольська філія «ВУКОПКНИГИ» оголошує широкий масовий продаж «Жовтневих бібліотечок». До кожної бібліотечки, вартістю в 1 руб. покупцеві видається лотерейний квиток для участі в розіграші таких речей: 1. Піаніно — 3 шт; 2. 4-х лампов. приймачів — 2; 3. Велосипедів — 10; 4. Фотоапаратів — 10; 5. Грамофонів — 5; 6. Гармоній — 10; 7. Балалайки — 50; 8. Гітар — 30; 9. Мандолін — 30; 10. Готовалень — 30; 11. Портфелів — 100; 12. Альбомів — 100; 13. Футболів — 300 та багато інших речей»⁹⁶.

Дефіцит тотальний. У дефіциті все: мануфактура й валянки, зошити й сірники, голки й нитки, відра й кружки. Потроху звичайне людське ставлення, співчуття перетворюються на дефіцит. Країна наповнюється «стуком»: «Перо» повідомляв, що в арт. «Шлях Ілліча» комірник Попов повз правління взяв для своїх свиней 12 пудів ячменю та 4 пуди висівки, облік колгоспного хліба відсутній⁹⁷, комсомолки наглядають за вагарями, піонери — за вчителями. Всі стучать на всіх, всі наглядають один за одним.

Тим часом, як село хиріло і, захлинаючись у хлібозаготівлях, голодувало, радянський і партійний актив повсюдно виявляв ознаки пристосуванства і намагався забезпечити себе в умовах штучних продовольчих проблем. Про «шкурництво» управлінців писали практично всі газети. Трактувалося воно переважно як куркульське переродження чи відокремлення особистої позиції від партійної⁹⁸.

Впродовж суцільної колективізації ресурс довіри селянства етнічних меншин до діючої влади вичерпався. Якщо з середини 20-х рр. внаслідок здійснення коренізації та створення національних адміністративно-територіальних одиниць взаємини влади і національного села невпинно покращувалися (зокрема, переважна більшість аналітичних матеріалів ЦКНМ засвідчувала «цілковите співчуття Радянській Владі та Комуністичній партії» з боку нацменівського селянства), то з початку 30-х рр. усюди відзначаються незадоволення населення урядовою програмою соціалістичної перебудови села. Архівні джерела відображають зростання антирадянських настроїв у середовищі етнічних меншин і фіксують окремі спроби гуртування селян на їхній основі. Начальник Волинського окружного відділу ДПУ Шелега в спецповіді повідомляв, що українські та польські селяни незадоволені ЄСПП, і, не бажаючи сплачувати податки, приховують дійсні розміри ділянок та худобу, вважаючи, що «хліборобів, зовсім радянська влада бажає придушити, [...] здирають три шкури за один раз»⁹⁹.

Вихід із ситуації польське селянство пов'язувало з переселенням до історичної батьківщини. Емігрантський рух спеціальні радянські установи кваліфікували як «антирадянський», фактично він таким і був. Основним засобом боротьби з ним стало позбавлення населення права на зміну громадянства і вільний виїзд з країни. Якщо в середовищі польської меншини емігрантські настрої не набрали суттєвого кількісного вираження¹⁰⁰ (ймовірно, через можливість несанкціонованого переходу кордону), то німці УСРР, а в особливості меноніти на межі 20–30-х рр., не ховаючись, намагалися емігрувати цілими групами. Потенційні емігранти бралися на особливий облік, внаслідок чого офіційний виїзд за кордон зменшився, водночас масового характеру набули нелегальні втечі родин з прикордоння.

Антирадянські настрої у польському середовищі досить виразно проявилися під час підготовки до першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у Варшаві (мав відбутися 1929 р.)¹⁰¹. Матеріали, що збереглися під грифом «цілком таємно», засвідчили, що на цей час одностайності в полонії не було. Спецзведення 20 липня 1929 р. зазначало, що підготовка до з'їзду викликала по-жвавлення антирадянських настроїв серед поляків, а куркульство та духовенство «використали всі моменти, якими можна було б дискредитувати радянську владу в очах поляків», «висловлювались за необхідність відкрито розповісти про бідкування селянства, про голод, про те, як тут грабують й руйнують господарства». На зборах у Київському польському клубі дехто Роговська запропонувала відрядити на з'їзд людину, яка б розповіла, до чого більшовики довели Росію, і просила б польську владу врятувати українських поляків від голоду та переслідувань. Решта у своїх виступах говорили про відсутність політичних свобод і безпідставні репресії з боку радянських карних установ. Хлібороб с. Немелянка Новоград-Волинського району Войцехівський висловився наступним чином: «Радянська влада пригнічує поляків, бере великі податки, забирає хліб і не дає жити». Члени релігійних гуртків нарікали на переслідування віруючих, заборону релігійного виховання. І вже цілком вбивчою була думка польських робітників про те, що їхньою батьківщиною може бути лише Польща¹⁰².

Поширення антирадянських настроїв у сукупності з недовірою ЦК ВКП(б) до місцевих органів влади і партосередків спонукали державу до застосування безперервних чисток. Тотальні кадрові переміщення стали характерною прикметою 1930–1934 рр. і врешті звели нанівець всі досягнення коренізації в галузі кадрової політики. Наслідки не забарилися: відновилося недоброзичливе ставлення селянства до спущеного «згори» керівництва, яке під впливом колективізації й хлібозаготівель перейшло у відкриту конфронтацію. II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин змушена була визнати відродження під впливом колективізації, здавалося, вже переборених міжнаціональних суперечностей. У доповіді О. Глинського «Про стан нацменроботи та її перспективи» зазначалося: «Факти говорять [...] про поширення націоналістичних тенденцій серед нацменшин»¹⁰³. У грецьких селах не приховували недовіри до прийдешніх [«казах» — прим. Л.Я.], бійки з сусідніми українськими селами з приводу конфіскації ними земель грецьких спільнот чи розподілу кредитів стали буденною справою; греки конфліктували з підселеними з центральних областей СРСР російськими артілями, частішали виступи проти єврейських колоністів.

Не кращі наслідки давало довільне змішування вихідців з різних етносів у трудових колективах, найбільше сільськогосподарських. — У листопаді 1930 р. представницька комісія (за участю члена ЦКНМ) розслідувала факти антисемітизму в Ново-Іванівському радгоспі, перед тим поповненому через харківську біржу більш як 70-ма позбавленцями-євреями. Попри те, що останні склали лише 60% від 120 нових радгоспних працівників, саме їм у провину ставилися розхлябаність, халатність, умисне шкідництво, за які частина їх була заарештована радгоспною адміністрацією. Дехто з робітників та керівників радгоспу, не криючись, називав новоприбулих «жид», «жидівська морда» тощо, а найбільш заповзяті (Миронов і Шабанов) — напали з ножем на групу євреїв, що

прямували до гуртожитку, з криками: «Всіх вирізати жидів»¹⁰⁴. Перевірівши обставини колективної скарги на місці, комісія дійшла цілком відповідного часові висновку про «перенесення класової ненависті до групи позбавленців на національний ґрунт», а в якості причини такого ганебного інциденту назвала те, що «робітничий комітет під час літніх робіт не провів серед робітників роз'яснювальну роботу про національну політику партії»¹⁰⁵. Формальність висновків комісії не лише підстав сподіватися, що решта з десятків звернень і скарг представників етнічних менших про переслідування та ущемлення прав на національному ґрунті, набула скільки-небудь вагомого реагування з боку місцевих органів влади та управління.

Звіти ЦКНМ перетворилися на зведення з переднього фронту воєнних дій. Партійно-радянський провід не приховував, що селом котиться хвиля жорсткого вмотивованого терору, йде війна з дрібно-капіталістичною свідомістю, зі старим світом, врешті, з селянством, як таким. Ціна питання — виробничі потужності сільськогосподарського сектору та право вирішувати, куди і яким чином розподіляти валовий продукт колективної селянської праці. Як на будь-якій війні, тут була своя лінія фронту. Щоправда, вона не була відмаркована на республіканських мапах. По одну сторону — незброєне, чи озброєне вилами селянство, яке затялося у відвертому саботажі, наївно гадаючи, що такий спосіб опору зможе зупинити більшовицький уряд. По іншу сторону — більшовики, які, проводячи превентивні заходи, постійно змінюючи кадри місцевої ланки управління, розпалюючи соціальні конфлікти і тваринні інстинкти, ладні були йти на крайні заходи, аби втлумачити селянству — «Хто не працює, той не їсть» — у буквальному сенсі. Село поволі наближалося до катастрофи.

Замітка під промовистим псевдо «Проезжий» про колгосп «П'ятирічка» Стрельниківської сільради: догляд за конями жахливий, станки не обладнані, корм кидають як попало — коні б'ються, кусаються, рани не лікують, дві скирти сіна стравляються бродячими (!) кінями та коровами, що врешті приведе до втрати корму, роботу конюхів не перевіряють, виділяють на цю посаду лише ледарів¹⁰⁶. Те саме зі свинями (колгосп «Червона зоря» К.-Козачанської сільради) — на фермах бруд, холод, свинюматки хворі, корму нема, оскільки картопля та буряки замерзли й згнили¹⁰⁷.

Поряд — повідомлення про «шалений» опір куркульні: 18 грудня твердо-здатчиця Борюховської сільради Денисова здала 12 кг. волокна, у кожній жмені виявилось по завернутому шматку заліза (?!), складений акт, колгоспники вимагають (!) показового й суворого покарання¹⁰⁸.

«Удесятерить темпы пенькосдачи. Превратим штурмовой двенадцатидневник в общерайонный поход-борьбу за своевременное выполнение плана первичной обработки конопли и сдачи пеньки. Горковский, Веселовский, Белогалицкий, Яцынский, Бояро-Лежачанский, Бунякинский сельсоветы своими темпами позорят район. Большевистский огонь по оппортунистам, срывающим пенькосдачу»¹⁰⁹. — Колгоспники артіль «Перемога» Зінківської сільради звітували: на первинну обробку кинуті всі сили, на найважливіших пунктах закріплені члени правління, організовані бригади по м'яттю, тріпанню, сушці, кожен колгоспник отримав чітке завдання — перебрати до 1 січня 1932 р. не менше 2/3 копиці, крім того кожен має завдання на кожен день, виокремлено

преміювальний фонд [у нього включили дефіцитні товари — *Л.Я.*]»¹¹⁰. Передовиця зазначала, що кожен комуніст та сільрадівець мають усвідомити, що їхня приналежність до партії буде оцінюватись за результатами боротьби за здачу конопель, виконання плану¹¹¹.

Причини надривного істеричного галасування місцевої преси зрозумілі — на кінець грудня річний план здавання конопель Путивльський район виконав на 9%, — не зарадили ані штурмові кампанії, ані авторитарні форми управління, ані показові процеси — замість мочити й здавати коноплі, правління роздавали їх селянам на паливо¹¹² або гноїли в мочильнях. Здавалося, колгоспи забули про підготовку до весняної посівної кампанії. Забули також про план здачі шкури. Як передостанній аргумент влади з'являються «червоні дошки» з назвами колгоспів, що виконали річний та зустрічний (!) плани хлібозаготівель та «чорні» — для колгоспів, що здали від 66 до 74 планових відсотків¹¹³.

Продавці кооперативних магазинів, не криючись, спекулюють і роздають крам знайомим та родичам, лишаючи на прилавках тільки цілком непотрібні речі. Так зробив і «прикажчик Карпов», який залишив для заохочення «пенькосдатчиков» жіноче пальто вартістю 125 руб.¹¹⁴ [Зважаючи на рівень доходів колгоспників, казково коштовна і цілком недоречна в селі річ — *Л.Я.*]

З четверга на п'ятницю цілком буденно російський Путивльський район [і не лише він, а вся Україна — *Л.Я.*] не зустрів, ні, переступив у новий — четвертий — останній рік першої п'ятирічки. На 2 січня призначена районна нарада завсельбудами, секретарів комсомольських осередків, зав. хатами-читальнями, червоними кутками, голів культсекцій. Порядок денний: доповідь про завдання масової роботи під час весняної посівної кампанії, про хід ліквідації неписьменності в районі. Явка всіх політосвітпрацівників — обов'язкова.

У номері газети за 31 грудня — жодного слова про Новий рік, жодного привітання. В селі голод, хаос, суцільний морок. Газети волають: «Не дозволяймо одурманювати себе релігією»¹¹⁵. Важко уявити, з якими відчуттями селянство очікувало Різдво нового 1932 року. Натомість гасла: «Встретим весну подготовленными. Январь — ударный месяц в подготовке к третьей большевистской весне. Ремонтной кампании — ударные темпы. Покончить с безответственностью в подготовке. Долг в пенькосдаче IV квартала за всякую цену перекрыть в первом квартале четвертого, заключительного года пятилетки. 4 квартал задание 200 тон. Выполнено 119 тон». Такі само, як гасла, й назви статей — «Обезличка — враг социалистического животноводства», «За безхозяйственность к ответственности», «За успешную работу — премии; за бездеятельность — к строжайшей ответственности», «Беспощадная борьба кулацкой уравниловке», «Правления колхоза «Большевик» в плену у кулака», «Кулацкая работа», «В оплате труда — кулацкая уравниловка»¹¹⁶. Основний інформаційний привід — запеклі бої в Південній Маньчжурії, а також прояви антикомуністичного явища — спекуляції. Колишній торговець — нині колгоспник І. Плаксін за спекулятивними цінами продав порося та сім пар валянок.

У січні 1932 р. преса різними мовами акцентувала увагу національних районів на головному — болгарською це звучало так: «Борбата за хляб е проverka за нашата большевишка боеспособнос»¹¹⁷.

У таких обставинах гинули кволі рештки колишніх досягнень коренізації. Національне питання за часів колективізації відійшло на задній план і виявлялося у найнеочікуванішому вигляді. Члени артілі ім. ДПУ (!) після низки бесід про важливість національної політики організували групу з 31 особи для ліквідації неписьменності національною [урумською — Л.Я.] мовою. Ударники беруть на буксир відстаючих¹¹⁸.

Багатонаціональне місто у вирі комунізації

Перехід до форсованої індустріалізації спричинив різке зростання зайнятих у промисловому секторі виробництва, отже, й частки городян у населенні республіки. Колишні селяни, «вичавлені» до міста колективізацією, склали переважну більшість нових міських мешканців УСРР. За підрахунками Б. Кравченка більшість мігрантів становили українці: рівень урбанізації титульної нації республіки на кінець 30-х рр. порівняно з 1926 р. зріс майже втричі¹¹⁹. Пришвидшення урбанізації не було специфічним явищем, притаманним лише українському етносу, аналогічні процеси охопили всі етнічні складові республіки, невпізнанно змінивши з часом соціальне обличчя колись селянських етнічних груп (німців, болгар, греків, чехів тощо). Втім, природний перебіг урбанізаційних процесів деформували регулюючі трудові закони 1931 та 1932 рр. У республіці запровадили оргнабори робочої сили на основі договорів між колгоспами та органами вербування, а 27 грудня 1932 р. в республіці була введена паспортна система з обов'язковою пропискою для міського населення. Селяни фактично були повторно закріпачені й втратили можливість рятуватися від колективізації та голоду в місті. Замість того, щоб реалізовувати комуністичну тезу про поступове стирання відмінностей між містом і селом, більшовицька влада дистанціювала селян і городян за допомогою адміністративних кордонів. Адміністративна безправність селян стала підосновою їхньої нещадної експлуатації. Та чи кращим виявилось становище городян, поголовно взятих під облік і невисипущий нагляд спецорганів. Яким було повсякденне життя українського міста на початку 30-х рр.? Як пережило воно комуністичний штурм?

Стрімке зростання міського населення, його економічна й соціальна аморфність стали причиною низки проблем життя міського соціуму. Найгострішими серед них були катастрофічна нестача житла, продуктів харчування, принизливі умови проживання в промислових центрах. Побутові негаразди збільшували соціальне напруження в містах, яке проявлялося й у формі міжетнічних конфліктів. Б. Кравченко зазначав, що найбільше ворогували українці та росіяни, що спонукало урядовців до масової українізації шкіл Донбасу. Це, на його думку, було проявом «розв'язання шляхом українізації деяких конфліктів, породжених урбанізацією»¹²⁰. Однак, російсько-українські суперечності були лише видимою вершиною айсбергу. Міжетнічні суперечності (українсько-польські та українсько-німецькі конфлікти, українсько-російсько-грецькі суперечки тощо) були характерною ознакою життя міст України й засвідчували великі прорахунки етнополітики. На межі 20–30-х рр. вкотре піднялася хвиля антисемітизму, який нещадно громила партійна преса. Якщо останній був, так би мовити, явищем звичним для української історії, то міжетнічні свари поміж іншими націо-

нальними когортами заводських робітників менш відомі широкому загалові. Проте, й вони були характерним явищем у житті заводських колективів і завдяки практиці самокритики протягом 30-х рр. набули широкого розголосу.

Не останню роль у накопиченні проблем у сфері міжетнічного спілкування відігравала та обставина, що різке зростання пролетаріату відбувалося насильницьки, внаслідок примусового позбавлення селян і кустарів засобів виробництва. Величезні маси пролетаризованої людності являли собою багатомільйонну армію озлоблених, загнаних у глухий кут «будівничих соціалізму», для яких уряд країни проти їх волі вигадував нові соціальні ролі.

Неконтрольоване зростання людності великих міст України в обставинах безробіття створювало низку адміністративних, соціальних і комунальних проблем. Нагадаємо, що за переписом 1926 р. у чотирьох найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ) мешкало близько чверті¹²¹ всіх євреїв УСРР. У роки непу розвантаження густонаселених місцевостей Правобережжя від надлишкового населення відбувалося переважно за рахунок внутрішньої міграції до великих промислових центрів. Порівняно з 1897 р. у 1926 р. чисельність єврейської громади Лівобережжя зросла на 181,8%, а Гірниче-Промислового району — на 324%¹²², і це в умовах промислового спаду першої половини 20-х рр. За висновками І. Вейцбліта, зростання єврейської людності промислових регіонів відбувалося за рахунок збільшення частки євреїв у населенні чотирьох найбільших міст України, що могли забезпечити новоприбулих роботою. В Києві приріст склав 437%, Харкові — 737, Одесі — 109, а Дніпропетровську — 150%¹²³.

Міграційні потоки кінця 20-х рр. переадресували міську людність України з місцевостей традиційно великої щільності населення до місцевостей, які прогресували економічно. В означений час Дніпровський та Гірниче-Промисловий райони, незважаючи на те, що територіально вони розміщувалися в Степу (пересічна щільність населення дорівнювала 45,9 осіб/км²), підвищили щільність наявного населення до 50,9 та 65,7 осіб/км² відповідно¹²⁴. Індустріалізація стала висхідною точкою прискорення як внутрішніх міграційних потоків, так і притоку людності з-за кордонів УСРР. Стрімке зростання населення промислових регіонів України мало відповідне економічне підґрунтя, і, як зазначалося в партійних та радянських документах, було соціально виправданим та підготованим. На негативні наслідки надшвидкої урбанізації Дніпровського й Гірниче-Промислового районів тоді не зважали. А між тим постійні міграції в межах СРСР розмивали тіло української нації, що лише починала інтегруватися. Надприродна рухливість і нестабільність людських потоків негативно впливала на соціальне, комунальне й культурне середовище промислового міста, перетворюючи його на осередок маргіналізації та конфліктності. Щорічно в чотирьох найбільших містах України осідали принаймні 15–16 тис. самих лише євреїв, тобто 4–5 великих єврейських містечка. Натуралізація такої кількості переселенців була великою соціальною проблемою. І. Вейцбліт наголошував, що неконтрольоване зростання єврейських громад великих міст республіки в умовах масового безробіття зводитиме нанівець заходи по «оздоровленню декласованої частини єврейської людності України»¹²⁵.

Чимдалі впливовішим чинником соціально-економічного життя українського міста ставала міжреспубліканська еміграція. Скажімо, в 1923–1926 рр. еміграційне сальдо євреїв з УСРР до інших республік СРСР (в основному до Москви та Ленінграду) становило 25–30 тис. осіб¹²⁶. З початком форсованої індустріалізації в межах СРСР відбувався посилений обмін представниками етнічних меншин, що мало далекосяжні суспільні наслідки — низка міст України перетворилася на вируючі вогнища етнокультурної акультурації. Збереження етнічної замкненості, підтримка традиційних стандартів етнонаціонального життя стали практично неможливими в промисловому українському місті. Гасла «Великого Стрибка», якими більшовицький провід уміло екзалтував суспільство, та превентивні каральні заходи давали свої плоди — місто крокувало до «світлого» комуністичного майбутнього, втрачаючи специфічний етнокультурний колорит.

У пресі епізодично ще з'являються повідомлення про існування великих, однорідних за національним складом, трудових колективів (єврейські панчішні та шкіряні фабрики, вірменські кустарні артілі тощо), однак проблеми в них типові і шляхи вирішення, які пропонує влада, також. «Очистимо апарат від елементів розкладницьких, що перекручують радянські закони, зостаються з кулаком і непманом, заважають боротися з тяганиною та приховують її, зарозуміло, по чиновницькому, по бюрократичному — ставляться до пекучих потреб трудящих, від розтратників, хабарників, саботажників, шкідників, рвачів, літунів, ледарів,»¹²⁷ — агітують міські газети. Центральний орган Житлокооперації «За новий побут» з номеру в номер тиражує заклики створювати житлові комуни, або, принаймні, підносити рівень існуючих житлових кооперативів до стандартів комуністичного побуту. Однак, зусилля журналістів марні — пролетарське місто глухе до агітаційних закликів, «колишні» заклакли в передчутті недоброго.

В низці робітничих селищ гасла комунізації тим не менше намагаються втілити в життя — рудничних робітників об'єднують у виробничі комуни і переводять на казармений спосіб життя. Показово, що в газетах шахтарських селищ йдеться на загальне про людей, а про робсилу (!)¹²⁸. Комуни, в які були зігнані шахтарі, щоправда, доволі скоро занепали: Щербинівська газета «Шахтер» повідомляла, що виконання виробничих завдань у комуні ім. Котовського зменшилося із 135 до 99%, новоприбулі робітники вимагають переходу на індивідуальний розрахунок, мотивуючи це тим, «що один працює, а інший дивиться»¹²⁹.

Умови проживання давали фору побуту гірняків у дореволюційну епоху: казарми — єдиний варіант житла, що пропонували шахтарські селища для «робсили». Про існування пролетарів у казармах повідомляє та ж преса: «В казарме № 4 (нацменов) нет сушилок для шахтерок, несвоевременно подвозится уголь и вода. Недостаточно коек, спят на полу, простыни и наволочки грязные, стены казармы запыленные, казармы не проветриваются, полы не моются, а о культурной работе и не спрашивайте»¹³⁰. Зрозуміло, що відповідне культурне дозвілля могло скрасити існування надірваних тяжкою працею шахтарів, які змушені були відновлювати сили на брудній підлозі в брудному ганчір'ї. Водночас вражає не тільки цинізм влади, а й ставлення до проблеми

власне робсилівської спільноти. Як з'ясовується, така потрібна їй культурбота полягала в бесідах. Теми — вкрай життєві: «Школа в середовищі жінок», «Про значення шахти та коногонів», «Вчення Леніна», «Як здійснюється перевірка місцевих селищних рад». Після ударної зміни «робсила» покійрно слухає «бесіду». Політпрацівник фіксує: «Бесіда пройшла добре, присутні 20 осіб, питань немає».

І так усюди. В казармах 7–8–9 немає нагляду, відбуваються крадіжки, постіль брудна, приміщення не провітрюються. «В женской казарме № 4 живет 11 работниц, у одной из них есть ребенок, в детсад его не принимают. Уходя на работу, она оставляет ребенка на произвол судьбы.

В женской казарме № 45 также имеются дети, находятся в самых плохих условиях, стирка белья производится в комнате, там же и просушивается. Врачи не посещают казарм, изредка только читают лекции о том, что мяса рабочим есть нельзя, а можно только интеллигенции»¹³¹.

Зігнавши людей у виробничі комуні та казарми, влада, прикриваючись гучними гаслами, позбавляла останніх будь-яких можливостей усвідомити власні прагнення. Тоді, як західноукраїнські газети зловтішалися з пияцтва українських шахтарів, ті своєю чергою виснажувалися в штреку і на лекціях. «Культурні заходи» програмували «робсилу», від якої вимагалася робота на межі людських можливостей. Звичайною справою став вихід на роботу у вихідні дні та свята на користь певних заходів чи акцій (скажімо, будівництва дирижаблю)¹³². Меті граничної інтенсифікації виробничих процесів слугувала низка кампаній мобілізації, приміром, «декада підземної революції», запропонована «підземними революціонерами» (серед прізвищ і нацменівські — Карташов, Філімонов, Лібхардт, Ксензов, Рибін, Биков, Полуектов). За їхнім задумом виробниче й позаурочне життя «робсили» мало бути об'єднане в єдине ціле і взяте під невисипущий нагляд шахтного керівництва. Бригадири мали забезпечувати ефективність розподілу робочої сили, вони ж були зобов'язані заносити до спеціальних зошитів «усі ненормальності виробництва», обговорювати їх на виробничих нарадах та усувати їх. У стислі строки вони крім того повинні були організувати покращення побутових умов у казармах (здійснити побілку, зміну постільної білизни, забезпечити мешканців тумбочками тощо). Паралельно створювалися культ-тройки казарм, що мали слідкувати за перебігом робіт і щоденно (!) повідомляти про наслідки шахтні комітети. Останні мали взяти під жорсткий контроль вихід на роботу. До прогульників пропонувалося застосовувати не тільки заходи адміністративного впливу, а й позбавлення привілеїв, бойкот та громадський суд¹³³.

Попри голосні заяви радянської преси, «штурми», «десятиденки», «кампанії», «місячники», суботники й недільники благоустрою побут трударів лишався далеким від прийнятних цивілізованих норм. Дефіцит на звичайні речі був супутником життя обивателя, так само, як і цинічний визиск з боку працівників сфери розподілу: купуючи на 5 руб. сорочку чи спідні штани, пролетар мав 2–3 руб. віддати за навантаження, скажімо, значки¹³⁴.

Пиятика та прогули шахтарів — окрема велика тема газет шахтарських селищ. Однак, у 1931 р. вона поступається актуальністю іншій — «хлібній». У робітничих селищах пропонують замість щоденної видачі норми по рундуках

та розподільвачах ввести щодакдану видачу хлібо-норми. Підставою для раціоналізаторської пропозиції була недовіра населення до працівників спецрозподільників. За підрахунками автора замітки під псевдо «Видючий» розкращання хліба при нарізці дорівнювало 2 010 кг¹³⁵. Нагадаємо, що в січні 1931 р. відповідно до постанови ЦК ВКП(б) у країні була запроваджена карткова система на основні продукти харчування та непродовольчі товари. Картки видавалися тільки зайнятим у державному секторі економіки (тобто, робітникам промислових підприємств та радгоспів, держслужбовцям), їхнім утриманцям та студентам. Отож, селяни, позбавленці та некооперовані кустарі опинилися поза системою централізованого забезпечення. Разом вони склали не багато не мало — більше 80% населення.

Картки розподілялися по чотирьох списках постачання. До особливого та першого списку включалися провідні індустриальні підприємства великих промислових центрів та партійно-радянська номенклатура. Така ж норма застосовувалася в шахтарських селищах. У решті міст республіки робітники та їхні утриманці були кинуті у вир щоденної боротьби з відчуттям постійного голоду.

Розподіл товарів відбувався через мережу закритих робочих кооперативів та спецрозподільників за спеціальними заборними книжками. Ціни в них були фіксованими, але асортимент — мізерним. Крім фіксованого постачання, існували «чорний ринок», на якому реалізовувалися крадені та контрабандні товари, а також мережа комерційних магазинів (ТОРГЗІН), в яких на початку 30-х рр. можна було купити практично все, але за цінами, які значно перевищували фіксовані. З часом і в них основні продукти харчування перетворюються на дефіцит, асортимент зменшується, а самі вони використовуються державою для викачування з городян (представників етнічних громад зокрема) решток золотих запасів та отримуваної з-за кордону валюти.

В контексті пропагандистської кампанії епохи «Великого Стрибка» всі верстви городян закликалися до докорінної перебудови повсякденного побуту та зміни особистісного ставлення до своїх виробничих обов'язків. Серед робкорів був оголошений похід з метою перевірки апарату житлової кооперації: «Пишіть до своєї газети, як відчувається на периферії керування роботою УЖС, як реагувала вона на запити та потреби місць, оскільки своєчасно висувала та розв'язувала проблеми кращої організації проблеми. [...] Допоможіть комісії виявити, чи не приховалися в апараті керівного органу житлової кооперації розкладницькі ворожі елементи, ледарі, що звикли працювати рабськими темпами, допоможіть комісії вигнати цих людаців з апарату»¹³⁶.

Пишномовно обставлений похід радянської преси проти шкідників на комунальному фронті пояснювався просто. — Житлова проблема стала універсальною прикметною рисою не тільки робітничих селищ, а й решти міських поселень, оскільки впродовж непу проблема перенаселеності міст практично не вирішувалася. Не оминула вона й радянський істеблішмент, навіть столичний. Так, виступаючи на Нараді при культпропвідділі ЦК КП(б)У про роботу серед нацменшин, що відбулася 18–19 травня 1931 р. у Харкові, представник Наркомосу Кузьменко відзначав: «Умови столичні такі, що іноді можна було б взяти з периферії належного робітника, але тут стоїть питання про житло, нікуди його дівати. І зараз є люди, які більш року сидять без квартири, відповідальні

робітники ходять як зайці, ночують у різних товаришів. В таких умовах важко працювати»¹³⁷. 24 травня 1931 р. ЦКНМ звернулася до Харківської міськради з проханням допомогти заступнику голови комісії Давиду Мацу в отриманні квартири (родина Маца більше двох років мешкала в готелі, який врешті намагався виселити їх, аби звільнити номер)¹³⁸. Квартирне питання залишалося не вирішуваним аж до перенесення урядових установ з Харкова до Києва.

Втім, гострота проблеми визначалася саме тим, що вона охопила величезні маси робітничої людності. Вербувальники по всій Україні рекрутували робочі руки на «великіє стройкі», які, своєю чергою, перетворилися на будівельні майданчики в усіх розуміннях цього слова. Наспих навчені селяни і кустарі зводили примітивні невлаштовані бараки. «Зараз у трьох районах [Луганщини — Л.Я.] працюють вербувальники. В останній час спостерігається приплив чорноробів, але серед них існує дуже велика плінність. Завербовані робітники зараз перекваліфікуються ЦШ'ом на тинькарів, тому, що відсутність останніх гальмує закінчення будинків»¹³⁹. Казарми і бараки на довгі важкі роки дали прихисток для десятків-сотень тисяч робітників. Масові вербування виконали своє завдання — забезпечення будівель сторіччя робочими руками, однак, робсила на них існувала в нелюдських умовах. Неймовірна скупченість людності підносилися пропагандою як підснова побудови нового комуністичного способу життя, але настрої тотального розпаду з часом камуфлювало лише не менш тотальне фізичне виснаження.

Побут у «містах з історією» організували в межах житлових кооперативів — певного варіанту комун для міста: останні, за задумкою засновників, повинні були мати їдальню, червоний куток, школу, ясла/дитсадок, пральню, закриті розподільники, гуртки профосвіти і т. і. Підносився передовий досвід житлокоопів Чечепівського та центрального районів м. Дніпропетровське. — «Під час звітних зборів у цих районах було організовано дитячі кімнати та ясла для дітей, що їх батьки пішли на збори. Піонерські загони з барабаним боєм обходили всі будинки дільниць, де були звітні збори, закликаючи населення їх піти на збори. Виборчками ЖК з оркестрами музики обходили весь квартал, збираючи всіх виборців на звітні збори»¹⁴⁰. Так описана показова акція, організована представником газети «За новий побут». Акції-акціями, а обиватель жив іншими думками. Він не схильний був перетворювати своє існування на безкінечну чергу робочих змін і громадських зборів. Городяни відчайдушно саботували ідею усупільнення побуту.

Громадське харчування в житлокооперації переживає серйозні труднощі¹⁴¹ — не приховувала республіканська преса. На 1930 р. у житлокооперативах України функціонувало 210 громадських їдалень, що відпускали 59 тис. обідів на день, охоплюючи 6% населення кооперативів. Плани були грандіозними, вони передбачали збільшення в 1931 р. кількості їдалень до 7 тис. (!), останні мали забезпечувати обідами 250 тис. осіб і охопити 25% населення ЖК. Втім, далі проектів та директив справа не рухалася. Керівники республіки схильні були звинувачувати в буксуванні ідеї громадянського харчування пересічних обивателів, які вважали, що комунальні їдальні мають постачатися харчами централізовано. «Потрібно організувати продуктовиробництво на місцях», — закликала Центроспілка. «Треба створити 110 кролятників на 20 тис. кролематок, 114 свинар-

ників на 3 500 свиноматок, короварень на 600 корів, городів на 3 тис. га». Частину коштів планували отримувати з місцевих органів влади, однак, загалом питання фінансування проєкту зависло в повітрі. Чим були ці цифри в масштабах країни? Очевидно, що вони жодним чином не спроможні були вирішити проблему продовольчого постачання. Для задоволення потреб громадських їдалень потрібно було близько 6 млн. руб., яких у житлокоопів просто не було! Мешканці ж не мали грошей і не бажали їх витратити на вигадки столичного начальства.

«Для нас ясно і безсуперечно одно: без створення міцного підсобного господарства, громадське господарське харчування й дитячі установи в житлокооперації розвиватися не будуть», — констатувала газета «За новий побут». І це було не просто визнання хибності окремого напрямку роботи. Це, фактично, був вирок ідеї комунізації побуту городян, що мешкали в багатоквартирних будинках. Щоправда й у 1931 р., і частково в 1932 р. республіканський провід не полишав спроб піднести епізодичні успіхи в даному напрямку, як свідчення епохальних змін. — Київська житлоспілка організувала власний радгосп в 875 га, де утримувала 115 коней, молочну ферму на 93 корови, кролятник на 865 голів, свинарник на 360 свиней¹⁴². — Жодного слова про те, яким чином це господарство утримувалося, на яких землях воно було створене, хто в ньому працював, врешті, яку кількість осіб воно здатне було прохарчувати. «За новий побут» замовчувала і той очевидний факт, що далеко не всі міста мали достатні земельні ділянки для влаштування кооперативних підсобних господарств, і те, що ці інтегральні агропромислові утворення цілковито випадали з контексту тогочасної колективізаційно-індустріалізаторської реальності.

Роки «Великого Стрибка» стали моментом істини для ідеї житлокооперації, як такої. Власне, вона тріщала по швах, демонструючи, якими далекими від гарячкових ілюзій комуністичних фанатиків є справжні прагнення й мрії обивателя.

Але ж іншого «будівельного матеріалу» для створення суспільства тотальної свідомості не було!

Попри пересічну млявість, бездіяльність обивателя влада не відкидала надії змусити його перебудувати свою свідомість на комуністичні рейки. Житлокооператив мав, як комуна на селі, стати школою перевиховання мас, при звичування до нового способу життя. Жінпрацівник Ломовська в статті «Реконструювати наш побут» цілком слушно зазначала, що перші роки існування ЖК засвідчили — населення не вміє культурно співіснувати: користуватися каналізацією, водогоном. Це приводить до руйнування жител і здорожчення витрат на їхнє утримання. «... Ми в нові, збудовані за соціалістичним типом, будинки вселили людей зі старими звичками, старим побутом», — констатувала вона.

Отож, житлокооперація розглядалася як інструмент соціалістичної перебудови людської істоти, передовсім жінок-домогосподарок, яких держава не безпідставно розглядала як резервну трудову армію, що мала бути найближчим часом задіяна в модернізаційному ривку. «Жінку — на фабрику, завод, кооператив, установу! — це наше гасло. Розвантажити жінку від хатніх родинних турбот — наш обов'язок. Треба в житлокоопках організувати громадський догляд за дітьми, організувати дитячі садки, кімнати, майданчики, ясла. Ці великої ваги

заходи розкріпачать жінку, звільнять її від віковичного ярма, й, крім того, забезпечать комуністичне виховання нашої зміни, звільнять дитину від шкідливого оточення, вулиці».

Патетичні заяви жінпрацівника вочевидь дисонували з реальністю: в 1930 р. було тільки 3 дитсадки, в 1931 р. — 16 садків на 1 050 дітей та 2 ясел. Не в кращому стані перебувала решта названих напрямків «розкріпачення» домогосподарок: самодіяльних їдалень у 1931 р. було 13. Ще менше оптимізму викликали комунальні пральні, кравецькі майстерні, перукарні, створені виключно для обслуговування членів кооперативів. Гасло «До 14 роковин Жовтня у кожному ЖК повинні бути утворені побутові установи!» — залишилося фікцією, так само, як і зобов'язання охопити все доросле населення гуртками та курсами ПВО (!)¹⁴³.

Тим не менше, гендерна складова житлокоопівського руху чимдалі набирала більшої ваги. І це не дивно, адже, згідно з теоретичними викладками ідеологів епохи, втягнення жінок до виробництва вкупі з ідеєю «комуністичного ставлення до праці» могло перетворитися на козирну карту радянської держави у світовій гонці за надшвидку модернізацію.

«... Безробіття ліквідоване», — констатувала Круповецька, — «Лише в 1931 р. промисловість потребуватиме близько 3 млн. робочих рук [...]. Зараз по самих лише містах 6 мільйонів дружин та дочок робітників приковано до хатнього господарства, витрачаючи силу трудової енергії на індивідуальне виготовлення їжі, догляд за дітьми, прання білизни т. і. В сучасних умовах це вже стає марнотратством робочої сили. Вони — ці жінки — є тим резервом, з якого промисловість буде черпати робітничу силу»¹⁴⁴.

Жінка з утриманки чоловіка чи батька перетвориться на повноцінну трудову одиницю, стверджували жінробітники. Відповідно, зростатимуть робітничі бюджети, покращуватиметься життя робітничої верстви. Завдання житлової кооперації полягає в створенні сприятливих умов для виходу жінок пайовиків на виробництво. «... Вся мережа побутових установ (ясла, садки, їдальні, пральні і т. і.) повинна бути максимально збільшена [...] справа перебудови побуту — це важливе політично-господарче завдання всіх громадських організацій». В Києві і Харкові з метою надання кваліфікації жінкам житлоспілка організувала короткотермінові курси, технічні гуртки, консультації й закликала поширювати досвід на решту міст України¹⁴⁵.

Тим часом, як партійні та громадські активісти ширили солодкі мрії і намагалися видавати свої хворобливі ідеї за реальність, повсякденне існування жінки в місті було пов'язане з безкінечною низкою проблем. — День пересічної господині, яка мала родину з декількома дітьми, розпочинався з походу за водою (оскільки централізовані водогони залишалися явищем рідкісним), далі — за молоком та рештою продуктів щоденного споживання, які тоді не мали тривалого терміну зберігання і закупувалися щоденно. Все це відбувалося зрання, до виходу чоловіка на службу чи роботу, старших дітей — до школи. Менші діти лишалися під опікою матері і решту дня — тобто, своїх щоденних турбот, жінка сполучала з доглядом за малолітніми дітьми, оскільки мережа ясел була цілком незадовільною. В 1931 р. ставилося завдання охопити дошкільними установами по республіці не менше 10% дітей, у Донбасі та Криворіжжі —

100% дітей гірників і до 80% дітей робітничих родин¹⁴⁶. Почалося створення нацменівських дитсадків. Найбільшою проблемою виявилася протидія батьків, особливо євреїв, та інертність ЖК.

Партія зазвичай робила реверанси в сторону жінки, підкреслюючи її велику роль у вихованні дітей: «Мати, що доглядає дитину є першою соціальною одиницею, з якою дитина налагоджує свої взаємовідносини. Решта членів родини є його соціальне оточення. Тому то вирішальне значення має саме те, які взаємини будуть у дитини з рештою членів родини та з яких членів родина складається»¹⁴⁷. Водночас владу цікавило не дитинство, як таке, а наступне комуністичне покоління, достойний наслідувач комуністичних ідей — цілковито соціалізований, адаптований до ідей комунального співжиття. Отож, поруч з дифірамами стосовно матері-комунарки запроваджувалася думка про те, що дитина не повинна бути заласканою, асоціальною. «Досить байок, товариші! Досить дурниць, що говорять про блішки, про вчені сороконожки, про діда-мороза та про геройську «червону шапочку», що її старий сірий вовк категорично вирішив з'їсти, але чомусь то не з'їв.

Досить байок! Наші діти — не пара м'якотілим слизнякам, що їх вирощують бони у капіталістичних дортуарах. Ми готуємо загартоване більшовицьке покоління, нових бойців соціалістичного штурма, і пролетарська дітвора вже не вірить, не потребує солоденького сюсюкання, нікому не потрібної нісенітничі»¹⁴⁸, — розтлумачувала радянська преса. Саме тому, що переважна більшість жіноцтва не відповідала цій високій меті, державний провід зробив ставку на розбудову мережі дитячих дошкільних установ.

Початок 30-х рр. став часом бурхливого зростання мережі закладів по догляду за дітьми дошкільного віку. Як гідний наслідування пропагувався досвід дитячого майданчика ЖОК ч. 11–13 м. Ромни. — Набрано 100 дітей членів ЖОК та 24 дітей працівників макаронної фабрики (з них за соціальним складом — 60% робітників, 40% — службовців). Оплата за догляд і харчування становлять 10% місячного заробітку батьків. «Діти веселі й цілком здорові, вивчали на майдані нових пісень, спортивні вправи, малювання, ходили в екскурсії до виробництва підприємств, де працюють батьки й після політчасів (!), відпочивали. Маючи свою їдальню, ЖОК добре харчував дітей, даючи двічі харч»¹⁴⁹.

У пресі тиражуються фотографії з нацменівських дитсадків, що демонструють щасливе дитинство: єврейські діти на лавах у садку, оголений хлопчик з дитсадка № 123 м. Києва приймає душ на вулиці¹⁵⁰, лікар оглядає чергу дітей вірменського дитсадку № 218 м. Києва (діти худорлявенькі, з явними ознаками рахіту)¹⁵¹

Втім, історичної ваги робота тільки-но розпочалася, це були перші пробні кроки в напрямку створення гідних умов для розвитку й виховання дітей дошкільного віку. До плакатно ідеальних світлин на кшталт московських ясел було далеко. На загал повідомлення часу інакші за своїм змістом. — Ясла житлокоопу Красна, 15 у загрозливому стані. Антисанітарія — жахлива. «Подумайте тільки: ясла, в яких виховується наша майбутня зміна, містяться біля смітника. Під сходнями біля ясел гора каміння разом із сміттям. [...] Сміття, як правило, вивозять із двору о 10–12 год. дня й діти примушені дихати отруєним повітрям [...]. Ми просили управу відвести для ясел льох для

городини, але тов. Зельдович відповів: «Як немає льоху, то я з себе не зроблю його, й крім цього, моїх дітей в яслах немає[...]»

Для ясел потрібні 2 вішалки. Тов. Мінухін про це заявив Зельдовичу, й вони, ніби то, добалакались з теслярем, але вішалки й досі не виготовлені.

Щодо палива, то тут справа зовсім погана. Коли всі вносили аванси на паливо, ми також просили управу й за нас потурбуватись. Але грошей не внесли, й тепер є загроза, що ясла на зиму залишаться без палива»¹⁵².

Поки діячі ЖКК генерували фантастичні ідеї й намагалися запроваджувати їх в окремих кооперативах, мешканці захлиналися в нескінченній кількості суто побутових проблем. Житло — будь-яке — перетворилося на величезну проблему. Тисячі вербованих на новобудови та шахти селян, вихідців з міст і містечок Правобережжя опинилися в епіцентрі побутового колапсу, який тим більше ускладнювався, що опір політиці колективізації та деградація сільсько-господарського сектору позбавили уряд можливостей фінансувати побутовий ривок міста за рахунок села.

В Донбасі вирішення проблеми вбачали в створенні житлових кооперативів на принципах самоокупності. Ударник-гірняк, вступаючи до кооперативу, повинен був внести статутний пай (100 руб.), решту він діставав у позику від фонду кооперування. Покрити позику він зобов'язувався впродовж 2-х років після вселення до квартири. — Шахтна адміністрація добре усвідомлювала політичну вагу житлової проблеми, її вирішення мало зупинити плінність кадрів. Уряд планував у 1931 р. кооперувати 5 тис. гірників-ударників, проте за 3 місяці до програми залучили лише 85 (!) осіб, або 1,7%. 10 травня Союзстандартжитлобуд і Укржитлоспілка підписали угоду про спорудження в Донбасі 200 тис. м² житлової площі для шахтарів (йшлося про дерев'яні стандартні будинки). Здані в експлуатацію і заселені вони мали бути вже 1 серпня, отож про якість житла можна тільки здогадуватися.

Проблему катастрофічної нестачі горезвісних квадратних метрів мала вирішити програма зведення типових багатоквартирних робітничих будинків (пересічно на 24 квартири). Та доволі скоро з'ясувалося, що будувати грандіозні плани значно легше за типові будинки. Кореспондент «Углевець» повідомляв, що заводи-виробники типових збірних будинків відправляли свою продукцію недоукомплектованою, внаслідок чого будинки не можливо було виставляти¹⁵³.

Влітку газети «Правда» та «За індустріалізацію» повідомили про зрив програми, недбалість Сталінградської групи заводів Центрожилсоюзу, яка поставляла у Донбас недоукомплектовані будинки. Очікування комплектуючих розтягувалося на місяці. Замість 492 тис. м² на 1 липня було здано тільки 130 тис. м², із передбачених планом стандартних будівель не було здано жодного метру. 20 липня 1931 р. «За новий побут» констатувала: «Ми запізнюємося із здійсненням житлобудівництва в Донбасі. Справа чести житлокооперативних організацій у Донбасі — надолужити втрачене».

Насувалася зима, 250 тис. робітників та їхніх сімей тулилися по бараках. До 1 листопада керівництво країни поставило завдання здати в експлуатацію 818 тис. м² цегляних і 523 тис. м² дерев'яних стандартних будинків. Його вирішення віддавалося на відкуп трудовому ентузіазму мас і мудрому керівництву партії. «Потрібна лише чітка організація роботи і настирливість. Брак цегли,

каменю, вапна, піску на будівництві — не об'єктивна причина(!), щоб відволікати будівництво, а показник нікчемності будівних організацій — свідчить, що місцеві організації не розуміють завдань [...]. Житла Донбасові потрібні на строк і вони будуть. Запорукою цьому — воля нашої партії, її творча міць»¹⁵⁴.

Цілковитий провал житлових комун змусив більшовиків сформулювати більш помірковану версію комунізації міського населення. З цього часу житлові кооперативи розглядаються як універсальний шлях притлумлення житлового голоду в місті. В 1931 р. план кооперування в містах пересічно був виконаний на 104%. Радянська преса не приховувала, що це сталося за рахунок Одеси (308%) та Києва (180%) — міст республіки, які потерпали від перенаселення найбільше. Решта міст стояли осторонь цього процесу — у Харкові рівень кооперування сягав усього 26%, Маріуполі — 5%, Запоріжжі — 41%, Зінов'євську — 41%, Сталіно — 44%¹⁵⁵. Найгірші показники демонстрували райони, що перебували в епіцентрі більшовицької індустріалізації — Донбас та Криворіжжя.

З часом хронічна заборгованість пайовиків і навіть керівників кооперативів засвідчила провал комунальної «ідеї фікс». Дехто Лангман пропонував прикметну процедуру заохочення своєчасного внесення паїв (такий-собі бартер по-радянському добре прислужився в справі підтягнення «несвідомих» і за часів Хрущова і за часів Брежнєва): «На склепах філій речі хатньо-побутового значення, як наприклад: сковороди, відра, [...] ночви, чавуни та інш. Треба поставити перед філіями питання, щоб цей крам відпускався лише членам житлокоопу, що виплатили повністю пайвнески, або сплачують їх щомісячно.

Для того, щоб практично підійти до цього питання, треба зробити так, аби там же, на склепі, пайовик мав би змогу сплачувати внески по паях при одержанні краму. [...] Потрібно, щоб Укржитлоспілка надрукувала відповідні марки та надіслала їх до периферії. Житлокоопи здають філіям під розписку певну суму марок, за які потім, по мірі витрачання, будуть одержувати гроші. Крім цього касирам потрібно буде вести відомість, де буде зазначено прізвище пайовика, № житлокоопу та суму сплати, ці відомості щодавно філії повинні надсилати житлокоопам. [...] таке міроприємство дасть нам певне зрушення в справі ліквідації заборгованості по пайвнесках і буде не в шкоді філіям, які мусять допомагати житлокоопам, бо як житлокоопи, так і УЖКС — це одна система»¹⁵⁶.

«Міроприємство», слід відзначити, не лише «допомогло», а й перетворилося на універсальний метод позаекономічного визиску населення в країні тотального дефіциту: врешті, аби отримати недолугу алюмінієву кружку радянський громадянин ставав заручником низки «добровільних» товариств, спілок і т. і.

Тим часом побутові проблеми у кооперативах тільки накопичувалися, оскільки населення було незацікавлене в їхньому вирішенні, явно не відкликаючи ментально на ідеоформу колективного співжиття та налагодження колективного побуту. Про ставлення робітників до подібних акцій яскраво свідчили результати виконання квартального плану мобілізації коштів у кооперативах. Сплата комірного в Маріуполі сягала — 3,8%, Луганську — 6%, Кременчуку — 9,4%, Запоріжжі — 8,6, Харкові — 27,2, Полтаві — 28,8, Зінов'євську та Херсоні — 29,1¹⁵⁷.

Невеликий допис «Теж «приклад» стосується житлокоопу №226 м. Києва, але цілком універсальний за змістом: «Крім того, що правління не працює, воно зриває виконання контрольних чисел. Голова правління т. Рапопорт не сплачує комірною 6 місяців, починаючи з квітня місяця, пая він вніс всього 5 руб., а повинен внести 15 руб. Заступник голови правління т. Мединський вступив у серпні місяці в члени ЖК та вніс 1 руб.[...], пая зовсім не платив та не сплачує й тепер. Член правління т. Зайденберг зовсім не член ЖК, сплачує 10% надвишки щомісяця та до членів ЖК вступити не бажає. Член правління т. Дубровський не сплачує квартплатні 3 місяці, починаючи з червня м-ця, пая сплатив 6 руб., а належить з цього 15 руб.»¹⁵⁸.

Наслідки безгосподарної, позбавленої глузду системи організації ЖК не заставили не себе чекати — «М. Сталіно ще не має каналізації, і санітарний стан житлокоопівських будинків у жахливому стані. Вигребні ями в ЖК завжди переповнені нечистотами настільки, що вони річками течуть з будинків по вулицях [...]. Допомогти покращенню санітарного стану дворів ЖК — не можна, бо приватного санобозу в Сталіно немає, а комгосп не збільшує свого обозу. Треба, щоб житлокоопбуд мав свій санобоз, щоб не доводилось звертатись до комунгоспу та чекати черги, бо так можна дочекатись не аби якої пошести»¹⁵⁹.

Захопившись псевдо-комуністичними прожектами, влада врешті перестала звертати увагу на такі «дрібниці», як комунальне господарство. «Колективізатори» та «індустріалізатори» були зайняті значно важливішими справами — вони нищили рештки мерзенного капіталізму. Маса в цей час повинні були проявити свідомість і самостійно влаштувати свій побут на цілком комуністичних засадах, тобто, безкоштовно. Газети заходилися організувати періодичні походи за чистоту робітничих селищ, оздоровлення робітничого житла, додержання санмінімуму¹⁶⁰. Центральна кооперативна газета публікувала безліч пояснень про важливість дотримання санітарних та гігієнічних норм, врешті опублікувала типові вимоги до багатоквартирних будинків та комунальних квартир¹⁶¹:

- 1) по всіх кімнатах має бути природне освітлення, подвійні вікна, квартирка або фрамуга;
- 2) опалення здійснюється грубами великої теплоємності;
- 3) при вході розміщуються скребки для очищення взуття, в передпокоях — металеві ґратки;
- 4) усі житлові приміщення мають утримуватися так, «щоб в них завжди й безперервно була охайність, лад, належна сухість і чисте повітря»;
- 5) щороку мешканці здійснюють ремонт, лагодження даху, білять стелі;
- 6) сміття збирають у спеціальні закриті відра і виносять у відповідні приміщення, або спалюють;
- 7) у приміщеннях заборонено виконувати роботу, що дає багато газів чи вологості (прати); може їх попусувати чи забруднити (рубати дрова);
- 8) для приготування їжі та прання виокремлюються окремі кімнати;
- 9) приміщення загального користування щодня підмітаються вогким способом, два рази на п'ятиденку миються гарячою водою. Вбиральні миються щодня. Ванна — після кожного користування;
- 10) раз на декаду проводиться ширше очищення приміщень загального користування;

- 11) встановлюються пювальниці з дезінфекційною рідиною та сміттєзбиральники;
- 12) щодня приміщення вентилюються;
- 13) заборонено лишати в приміщенні сміття, помії;
- 14) заборонено загроможувати їх дровами, скринями, меблями тощо, а також тримати в приміщеннях спільного користування тварин;
- 15) періодично мешканці зобов'язані знищувати тарганів та блощиць¹⁶².

Тоді, як пролетаріат намагалися втиснути в жорсткі рамки комунізованого співжиття, створювалися просто-таки нестерпні умови проживання для так званих «колишніх». Торговці, ремісники, особливо ті з них, хто використовував найманий труд, перетворилися на паріїв комуністичного уряду. Більшою чи меншою мірою проблема пошуку дрібнобуржуазними міськими верствами нових соціальних та економічних ніш у господарському комплексі міст України зачепила всі етнічні складові республіки. Хронічне масове безробіття, відсутність сировини для кустарних промислів, проблеми зі збутом, непосильне оподаткування, жалюгідні побутові умови: так виглядали обставини повсякденного буття десятків тисяч кустарів-приватників УСРР. На них часто-густо перекладався основний тягар по утриманню комунальних будинків, оскільки для них не існувало пільг на оплату комунальних послуг, освітлення, водопостачання, опалення. Вони не мали доступу до комунальних лікарень, оскільки не були членами профспілок. Найбільшою мірою внаслідок особливостей соціальної структури це стосувалося етнічних меншин, передовсім євреїв¹⁶³. Лише внаслідок відносної нечисленності міських громад решти етнічних меншин та їхньої дисперсності аналогічні єврейським проблеми в їхньому середовищі не набули відповідного розголосу і суспільно-політичної гостроти.

Державний курс на стримування кустарної промисловості при одночасних суттєвих проблемах і прорахунках щодо розвитку індустрії в низці регіонів УСРР перетворив господарське життя переважної більшості міст і містечок країни на нестерпне. Слід визнати, що у штучно створених більшовиками за роки непу умовах підприємництва для переважної більшості городян очікуваний «стрибок» з доіндустріальної в індустріальну епоху перетворився на єдину надію на покращення умов існування.

Чимдалі мова більшовицьких агіток поступається депресивному фактажу: міське господарство занепадає, громадське харчування в кризі, культробота в кооперативах занепадає, червоні кутки стоять пустою, санітарний стан дворів лишається жахливим, жінки сваряться на кухнях і не виявляють ознак більшовицької свідомості, криза неплатежів. Частішають замітки про продовольчі складнощі, нестачу та низьку якість хліба. Голод поволі змикає своє чорне кільце навколо міських брам.

Єврейське містечко — життя між містом і селом

Попри радянську інформаційну блокаду, переформатування соціально-економічної структури, номінальну зміну адміністративного статусу єврейське містечко, як відповідний етнокультурний феномен, існувати не перестало. Історіографія містечкової проблеми та основ вирішення єврейського питання

часів великого штурму не є різноманітною, переважна більшість праць хронологічно охоплює початок 30-х рр., коли ще відбувалися окремі теоретичні дискусії у вузькому колі єврейських радянських інтелектуалів, чи — післявоєнну добу, коли ідеологічне протистояння світових систем та трагедія Голокосту докорінним чином змінили акценти проблематики. — Серед найбільш помітних праць слід відзначити книгу Гершнбойма «Щедрін, а штетл ін реконструктивн період» (1931 р.), популярно-наукові праці Л. Зінгера «Дос банайте фолк» (1941 р.) та «Дос уфгерихте фолк» (1948 р.), узагальнені згодом у дисертації «Социально-экономические основы разрешения еврейского вопроса в СССР» (1947 р.), змістовні роботи І. Вейцбліта¹⁶⁴. Матеріали, що стосуються досліджуваної епохи, містила також праця колишнього співробітника ЦКНМ Якова Кантора «Национальное строительство среди евреев в СССР» (М., 1934 р.).

На жаль, розпорошеність архівних матеріалів та відсутність систематичного опрацювання документальних джерел мовою їдиш, гальмують скільки-небудь вагоме просування українських істориків у справі вивчення дотичної проблематики. Значний фактичний матеріал зберігається в наразі недоступних для планового дослідження російських установах: Державному Архіві Російської Федерації (ГАРФ), Архіві Російського Етнографічного Музею (РЭМ) у Санкт-Петербурзі. Це, зокрема, фонди Комітету й Спілки по земельному облаштуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ і ОЗЕТ). Щоправда в НБУВ також збереглася частина матеріалів обстежень, здійснених у 1934–1935 рр. бригадою студентів єврейського сектору Комуністичного Університету Нацменшин Заходу (КУНМЗ) по програмі, розробленій Евкомісією Інституту Національностей («Переселенческие контингенты среди еврейского населения Киевской области и Белорусской ССР»), а також етнографічні та мовознавчі дослідження, здійснювані впродовж 20-30-х рр. у єврейських колгоспах та містечках України¹⁶⁵. Загалом студенти спромоглися обстежити 16 населених пунктів у 1934 р. (234 200 мешканців, серед яких 112 100 євреїв) та 31 поселення в 1935 р. (людність останніх становила 316 400 осіб, з яких — 106 600 були євреями). До числа обстежених потрапили 11 містечок Київської області, 13 — Вінницької та 15 — Білоруської РСР. Окремі матеріали з дотичної проблематики зберігаються в фонді Єврейської секції Державного Музею Етнографії і народів СРСР» (створена 1924 р.) — серед них, зокрема, польові матеріали та нотатки керівника секції І.М. Пульнера, хоча вони стосуються передовсім містечок Білорусії.

Широкий спектр інформативних матеріалів містить радянська преса, як україномовна, так і мовою їдиш. Серед періодичних видань, що регулярно висвітлювали життя єврейського населення містечок слід назвати «Дер Кустар» (Харків), «Дер Арбетер» (Бердичів), друкований орган ОЗЕТу «Трибуна єврейської советской общественности» (Москва), «Штурм» (Златопіль), «Соціалістичний шлях» (Бершадь), «Шляхом Леніна» (Крижопіль), «За соціалістичну перемогу» (Жмеринка), «Колгоспна правда» (Умань), «Торфоробітник» та «За соціалістичну перебудову» (Деражня) та інші.

Нагадаємо, що єврейське містечко, як своєрідний соціально-економічний організм, сформувалося впродовж ХІХ ст. у так званій смузі єврейської осілости, яка охоплювала 10 губерній Царства Польського та 15 губерній сучасних

України, Білорусі, Молдови та Литви. Імперське законодавство забороняло євреям оселятися на землі. Відсутність достатньої кількості міст у смузі осілости привела до виникнення низки поселень міського типу: українською «містечок», на їдиш — «штетл». До 1844 р. єврейські громади штетлів існували в умовах самоізоляції, урядування в них здійснювалося виборними громадськими радами — кагалами. Після поширення на євреїв загальних законів, зокрема, й рекрутської повинності, общинні принципи самоорганізації продовжували діяти в штетлах, але вже на громадських засадах. Стандартизація законодавства та ліквідація самоуправління нацменгромад, однак, не привела до ліквідації станової нерівності. До скасування смуги осілости містечка залишалися єдиним можливим місцем розселення євреїв у імперії.

Внаслідок цієї обставини містечка перетворилися на осередки перенаселення, в яких віднайдення засобів існування стало справою надзвичайної складності. Чоловіки працездатного віку вимушено надовго лишали свої родини, заробляючи на життя відхожими промислами. Не випадково радянський демограф Ілля Вейцблін визначав штетл кінця XIX — початку XX ст. як «вже не живе економічне тіло, а труп»¹⁶⁶. Закономірним наслідком замкненості євреїв у штетлах стало формування містечкової субкультури, ґрунтованої на незмінно нужденній господарській підоснові. Харчувалися євреї, за одностайною думкою дореволюційних етнологів, надзвичайно погано, що провокувало фізичне виродження громади, широке розповсюдження туберкульозу. М'яса практично не споживали, хліб випікали раз на тиждень, переважно чорний. На сніданок готували крупник з перловки та картоплі (з додаванням масла чи молока), на обід подавали борщ зі шматком оселедця чи масла, на вечерю — кльоцки, локшину з молоком.

Життя віруючих євреїв йшло своєю чергою за релігійним календарем і оберталось навколо синагог, молитовних будинків («штібл» у хасидів, «клойз» — у міснагетів) та будинків вчення Тори («бейс-мідрошів»). Релігійна община мала розгалужену мережу громадських релігійних установ, які опікувалися повсякденними турботами. Вона складалася з правління синагоги, рабина, релігійного суду, старости синагоги («габе»), кантора, ритуальних різників худоби і птиці («шойхетів»), власників кошерних м'ясних лавок, утримувача ритуальної бані («мікве»), поховального братства («хевра кадіша»). При синагозі створювалися благодійні товариства («хеврос»), які опікувалися нужденними, збирали посаг для бідних дівчат, забезпечували бідних євреїв мацою, утримували богодільні, сиротинці, нічліжки тощо за рахунок коробочного збору. З плином часу, по мірі економічної деградації містечок, хевроси почали відігравати більшу роль у житті штетлів, оскільки за рахунок внесків заможних общинників виживала єврейська біднота.

Початкову релігійну освіту (до реформ другої половини XIX ст., власне, єдину можливу для юдея) діти отримували в хедерах. Вчителі («меламед») працювали за мізерну платню і вважалися невдахами, які не змогли стати кимсь значущим, тобто, рабином чи торговцем. Їхнє становище влучно характеризувала приказка: «Вмерти й народитися меламедом ти завжди встигнеш». До хедеру хлопчиків віддавали у віці 3–4 років. Знавці Тори, особливо ж ті, що походили з відомих рабинських родів, користувалися цілковитою підтримкою і глибокою повагою общини.

Для дітей з бідних родин існували Талмуд-Тори, де діти навчалися безкоштовно. Незважаючи на те, що ці школи знаходилися під протекторатом місцевих властей, віддавати до них дітей вважалося ганебним. Там, окрім Тори, вивчали російську мову та загальні предмети.

Епіцентром та першоклітинкою повсякденності штетлу була традиційна єврейська сім'я. Врешті, в смисловій послідовності «сім'я–община–штетл–юдаїзм–єврейство» не було понять другого плану, всі вони були рівноцінними, і лише спільними зусиллями забезпечували відтворення духовної та культурної традиції нації в розсіянні. Навіть найбідніші єврейські родини забезпечували виховання наступних поколінь у освячених Торою заповідях. Втім, величезну допомогу і підтримку їм у цьому надавала община.

У містечку життя кожної єврейської родини проходило на виду, вся громада знала, яким чином у ній відбуваються найбільші сімейні події (народження, обрізання, бар-міцве, весілля, розлучення, похорон). Всі негаразди відданих юдеїв не просто обговорювалися громадою, а вирішувалися з її допомогою. Водночас, відхилення від норм традиційної моралі та релігійних приписів (порушення суботи, втрата цноти, перехід в іншу релігію) означали щонайменше громадський осуд, у крайньому випадку — вигнання.

Було б неправильним твердження, що такий порядок речей задовольняв усіх. Пильний розгляд історії євреїв Російської імперії засвідчує, що штетл виявляв очевидні ознаки кризи вже в XIX ст. Причин тому було декілька, виникали вони внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх факторів. Низка заборонних законів, що регулювали відносини єврейських громад з оточуючим, переважно слов'янським населенням (а, фактично, були покликані мінімізувати ризики поміщицького стану), вже в першій половині XIX ст. поставила єврейські містечка та їхніх громадян перед проблемою пошуку адекватних шляхів економічного виживання. Монтування етнічного єврея до соціально-станової конструкції Російської імперії могло відбуватися двома шляхами: через вихрещення, або перетворення на колоніста. І перший і другий шлях були доступні і, що значно важливіше, — прийнятні, для невеликої частки населення. Тим не менше, хронічне регресування та господарський занепад низки містечок на фоні загальної атмосфери суспільного бродіння, що охопила імперські простори після наполеонівської навали, пришвидшила процеси осмислення «єврейської проблеми», як такої, та пошук шляхів її вирішення у суспільно-політичній думці єврейської спільноти. Так з'явилися й набули свого теоретичного оформлення ідеї єврейської Гаскали.

Не менш закономірно виникла і далі кількісно приростала та частка єврейської громади, що асоціювала подальші обрії нації з інтеграцією євреїв до оточуючих культурних організацій і виникненням інтегральних культур новітнього часу. Так звані «прогресисти» не приховували бажання звільнитися від нормативного впливу Тори та регулюючої ролі громади. Опиняючись поза впливом родини та громади у великих містах, вони переставали дотримуватись релігійного регламенту, вступали в змішані шлюби, народжували дітей і виховували їх поза єврейською релігійною та мовною традиціями, найчастіше намагаючись вписати їх до загальноєвропейського культурного контексту.

Наприкінці XIX ст. з'явилася третя, в майбутньому найбільш впливова складова новітнього єврейського культурного руху, — революційна. Проявлялася вона в широкому спектрі політичних партій від ліво- до праворадикальних. Ліве політичне крило єврейської політичної думки народило ідею про створення нової єврейської культури, ґрунтованої на демократичних засадах та мові їдиш.

Нагадаємо, що єврейські просвітителі («маскилім») ставилися до їдишу зневажливо, як до спотвореної німецької¹⁶⁷. На перших порах свого виникнення література на їдиш призначалася для жінок (останні не вивчали священне письмо в тому обсязі, який дозволяв би їм здійснювати письмове спілкування за допомогою івриту), однак доволі скоро її суспільна вага вийшла за межі першопризначення, а політичні обрії стали далекосяжними. Причини цього блискавичного і переможного сходження тонко окреслив М. Бейзер: «... В черте оседлости именно идиш являлся языком дома и улицы. На нем еврейская мать пела колыбельную своему младенцу, на нем бадхен (свадебный конферансье) развлекал гостей на свадьбе, на нем говорили на рынке и в мастерской, на нем люди любили и проклинали (между прочим, очень виртуозно) друг друга. Недаром ивритским писателям пришлось заново создавать повседневный иврит, ведь среди ортодоксов не было принято разговаривать о будничных вещах на «святом языке» («лойшен койдеш»). Газеты и книги на идиш шире распространялись, а авторы, писавшие на этом языке, лучше зарабатывали. Еврейским «народникам», стремившимся «нести культуру в массы», было ясно, что это легче делать на идише»¹⁶⁸. Перспективи перетворення «мови для жінок» на мову революційної боротьби були визначені тоді, коли заснований у 1897 р. Бунд проголосив, що масова пропаганда в єврейському середовищі можлива тільки материнською мовою («маме-лойшн»).

Сіоністи зробили ставку на сакральну мову юдаїзму і проголосили її знаменом етнічної консолідації єврейства та оформлення сучасної єврейської нації, об'єднаної метою створення незалежної єврейської держави в Землі Обітованій. Іврит і надалі зберігав статус мови богослужіння, «мови чоловіків», таким чином штучно культивувався свого роду культурно-гендерний конфлікт, який вдалося пом'якшити вже в новітні часи¹⁶⁹.

Попри фундаментальні — на той час переважно — стратегічні цілі єврейської духовної та інтелектуальної еліти, пересічні мешканці штетлів у своїй величезній масі мали вирішувати завдання повсякденного виживання в умовах адміністративного руйнування єврейського самоуправління. Реформи другої половини XIX ст. окреслили якісно нові обставини буття штетлу, зробивши декілька помітних брешів у кількасотлітньому мурі традиційної єврейської громади, відкривши її зовнішнім впливам і розширивши межі її щоденних контактів з оточуючими (поки ще — також традиційними за змістом свого життя) етнічними громадами. Найбільшу з них пробив закон про загальну військову повинність (1874 р.), який надавав чималі пільги при проходженні служби особам з відповідним рівнем світської освіти: при загальному терміні служби в 6 років, громадяни, що закінчили гімназію, мали відбути в армії 1,5 роки; ті ж, хто мав вищу освіту, — 6 місяців. Тільки введення процентної норми на прийом євреїв до гімназій та університетів технічно запобігло неконтрольованому зростанню питомої ваги представників громади у команд-

ному складі російської армії. Офіційне скасування кагалів, монополізація державою судових та фіскальних функцій пришвидшили розмивання традиційного середовища штетлу. В переддень революційних потрясінь він вже суттєво відрізнявся від свого прототипу XIX ст.

Більшовицький переворот, воєнний комунізм та неп стали епохою доле-носних потрясінь для єврейського містечка, яке в умовах господарського занепаду та масового зубожіння¹⁷⁰, розривалося між дилемою консервації традиційності (як методу етнозбереження в умовах більшовицької диктатури) та переходу на позиції їдишистської (певною мірою штучно створюваної деса-кралізованої) офіційної культури. Міграція євреїв у внутрішні райони СРСР та на схід України відбувалася, власне, вже в контексті другої культурологічної концепції.

Нерівномірність економічного розвитку міст і містечок України проявлялася як у нерівномірності їхнього територіального розміщення, так і в тім, що питома вага самодіяльного населення, задіяного в державному секторі економіки різко зменшувалася в напрямку з Південного Сходу (Донбас) на Північний Захід (Полісся). Перетворення Донбасу та Подніпров'я на регіони стратегічних інтересів союзного керівництва при одночасному занедбанні економіки міст Правобережжя в умовах його аграрного перенаселення перетворювало перші два на регіони активної міграції, а останній — на регіон перманентної соціальної та міжетнічної напруженості.

Названа тенденція виявилася доволі гостро і відіграла помітну роль в суспільно-політичному житті республіки впродовж непу. В офіційних радянських і партійних документах вона отримала назву «містечкової проблеми»¹⁷¹. Протягом 1925–1927 рр. більшовицьке керівництво встановило систематичний контроль за діяльністю місцевих органів влади по сприянню традиційному економічному життю містечок. Вживалися заходи, що мали на меті розширити економічні обрії мешканців містечок, забезпечити їх засобами існування завдяки втягненню в кооперацію, переходу до сільськогосподарської праці. Значно знизити рівень суспільної конфліктності в регіонах покликані були єврейські ради і райони, заклади національної культури та освіти. Як наслідок, умови життя містечкового населення дещо поліпшились. Цей факт відзначався офіційною владою на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.) і підтверджується великою кількістю документів місцевого рівня.

Однак, період відносної стабілізації соціально-економічних процесів у містечках Правобережжя був нетривалим. Хронологічно він охопив 1925–1928 рр. «Великий Стрибок» межі 20–30-х рр. унеможливив збереження традиційних форм господарського життя містечок. За нових умов, несумісних з приватною торгівлею і виробництвом, єврейські містечка в їх традиційному соціальному значенні, не могли існувати і настала їхня остання криза. Її сутність доволі точно сформульована у висновках Проскурівського окружного статистичного бюро від 10 червня 1928 р.: «Вирішення містечкової проблеми по суті є вирішенням питання про перспективи господарського життя єврейського населення». Наведені в них міркування були одними з багатьох інформаційних матеріалів про стан містечок, які передували проведеній 23–25 червня 1928 р. при ЦК КП(б)У широкій за представництвом нараді з питань економічного становища єврей-

ських містечок і переселення єврейської бідноти на землю. В нараді взяли участь уповноважені окружкомів КП(б)У, ЦКНМ при ВУЦВК, наркоматів, держплану, кооперації, ОЗЕТ і ТПП. У матеріалах наради в узагальненому вигляді відображена містечкова проблема перед тим, як вона стала надбанням історії.

Виступаючи на нараді, голова Голоvbюро євсекцій при ЦК КП(б)У Каттель змалював картину глибокої економічної руїни, що охопила містечка. Вивчивши сутність проблеми, республіканське керівництво передбачало здійснити соціальну реконструкцію містечок на основі переведення містечкового єврейства до виробничої праці. Після нетривалого пожвавлення життя містечок за умов непу, відзначалося в доповіді, вже в першому півріччі 1928 р., у зв'язку з хлібозаготівлями та іншими кампаніями приватна торгівля в містечках скоротилася на 25–40 і більше відсотків. Відповідно зменшилася кількість дрібних крамарів і посередників у містечковому населенні з 50% до 15–20%. Найчисельніші торговці I та II розрядів заробляли 10–15 руб. на місяць і жили гірше за кустарів. Останні своєю чергою складали 30–40% містечкового населення і в більшості (на 90%) були малокваліфікованими бідняками з заробітками 15–25 руб. на місяць на сім'ю в 4–6 і більше осіб¹⁷². 25–30% містечкового населення декласувалися і поповнили лави безробітних. Але в цих умовах, відзначив доповідач, місцевий фінансовий апарат обкладав містечкових жителів непомірними, довільно визначеними податками, які ще більше загострювали ситуацію. При цьому фінансова інспекція посилювалася на рішення XV з'їзду ВКП(б) про наступ на приватних власників-торговців.

Представник Наркомату соціального забезпечення у своєму виступі навів відомості про склад міської бідноти і безробітних в УСРР. Біднота загалом становила 4,5% міського населення і на 80% була єврейською. Зі 100 тис. членів благодійних товариств «Допомога» та «Взаємодопомога» євреями були 80% складу.

Наприкінці 1929 р. — на початку 1930 р. ЦКНМ при ВУЦВК здійснила комплексне обстеження 20 містечок Правобережної України. В підсумковому документі відзначалося певне покращення соціальних умов життя (санітарно-гігієнічних, культурних) людності. Середня зарплата на сім'ю зросла до 30 і більше рублів на місяць. Лише 4% сімей не мали заробітків. Водночас, більш як 77% єврейського населення містечок були утриманнями 20,5% працюючих членів сімей, що свідчило про різочі демографічні диспропорції в структурі громади.

Проблема пошуку соціально-економічних перспектив містечка була на той час великою адміністративною та науковою проблемою¹⁷³. Оскільки вона надзвичайно гостро позначалася на повсякденному існуванні сотень тисяч людей низки регіонів, вирішення її хоча б у загальних рисах правило за пріоритетний напрямок діяльності місцевих органів влади. Бачення причин і можливих варіантів її розв'язання надто відрізнялося залежно від рівня установ і урядовців, народжуючи низку програм, що виключали одна одну. Беззаперечно, містечко, як специфічний соціально-економічний феномен, було незатребуване в умовах форсованого комуністичного штурму. Що ж до інших імовірних соціально-економічних обставин, то воно могло виявити неймовірну життєздатність.

Історія здійснення індустріалізації підтвердила доречність наукових висновків І. Вейцблита, який відводив їй непересічну роль у трансформуванні соціальної структури єврейства й вирішенні містечкової проблеми. Названа ліквідаторською на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, його думка, однак, підтверджується фактичним матеріалом доповіді А. Глинського. Останній зауважував, що тільки в 1931 р. планувалося видати в централізованому порядку 29 тис. нарядів для євреїв, що становило населення 9 середньостатистичних єврейських містечок¹⁷⁴.

У статті «Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження)» тодішній голова єврейської секції ЦКНМ Д. Мац доводив, що в контексті індустріалізації відбулася докорінна перебудова соціальної структури єврейського містечка. За рахунок відходу чоловіків у промислові центри населення містечок зменшилося порівняно з 1926 р. на 31,4%. 92,6% мешканців містечок були самодіяльними, тобто існували за рахунок трудових доходів, і лише 4,5% становили нетрудові елементи, 0,1% складали безробітні, 3% займалися торгівлею. 38% були кустарями, з них 48,8% вже були кооперовані. 51% самодіяльних становили наймані працівники, 49,5% були службовцями¹⁷⁵.

Те, що радянські функціонери проголошували прикметами вирішення містечкової проблеми, на перевірку виявилось не таким очевидним. Згортання непу спричинило руйнування тієї галузі економіки, яка, хоча й не була вагомою, забезпечувала яке не яке, але існування містечок. Кустарна промисловість та ручний труд наприкінці 20-х рр. занепадали, водночас суттєво обмежилися й можливості виїхати з містечок і, відповідно, змінити свій соціальний статус. Індустріалізація не лишила альтернатив — час кустарів, як соціального прошарку, добігав кінця. Нові господарські тенденції видозмінили обличчя містечка. Питома вага промислових робітників в їхньому населенні зросла в 1930 р. порівняно з 1926 р. з 16,5 до 18%. Втім, не ця тенденція визначала господарський поступ штетлів у майбутнє. Містечка залишалися передовсім адміністративними центрами сільської округи: питома вага службовців у Вінницькій області в півтора рази, а в Київській області вдвічі перевищувала кількість робітників.

На середину 30-х рр. чисельність кустарів значно скорочується (1/5 частина працездатного населення), хоча вони ще лишаються прикметною рисою соціального обличчя містечок Київщини та Вінничини. Галузі застосування робочої сили — традиційні, хоча потроху поширюються й нові професії — хіміки, металісти, збирачі утилю. Виробничі артілі «Допомоги» збереглися на той час лише на Вінниччині: заробітки вона забезпечувала мізерні. У Деражні та Дунаївцях трикотажні артілі «Допомоги» об'єднували 60 кустарів, 29 осіб працювали в деревообробній майстерні в Слауті, в решті містечок налічувалося тільки 10–20 осіб. У Деражні «Допомога» утримувала в дитячих садках 30 дітей бідноти, 20 бідняків забезпечувалися щоденними обідами, 18 виплачувалася пенсія. Отож, майнове становище ремісників залишалося нужденним і вимагало постійної турботи органів соціального забезпечення. Останні намагалися, як і раніше, спрямувати надлишок робочої сили в аграрний сектор, а саме, — в невеликі примістечкові колгоспи. Та це був тупиковий напрямок радянського дороговказу. Якщо в 1930 р. у примістечкових колгоспах працювали 90 600 євреїв, на

1935 р. їхня кількість скоротилася до 24 800. У відносних показниках вони становили близько 10% самодіяльного єврейського населення Вінницької області¹⁷⁶. Крамарі в містечках з кінця 20-х рр. перетворилися на зникаючий вид. Ця обставина унаочнювала докорінні зміни в соціально-економічному обличчі містечка і, відповідно, структурі його повсякденності. (Для порівняння: в дореволюційному містечку торгівці становили до 40% населення, в 1926 р. — 16%.)

Вочевидь більш сприятливими були перспективи пролетарської верстви. На 1930 р. чисельність робітників та службовців (євреїв за походженням) зросла до 562 тис. (394 тис. у 1926 р.¹⁷⁷). В 1935 р. в союзних масштабах вона сягнула 1 млн. осіб¹⁷⁸. Забігаючи наперед, зазначимо, що до 1939 р. соціальна структура єврейської спільноти зазнала докорінної реконструкції: 71,2% становили робітники та службовці, 16,1% — кооперовані ремісники, 4% — некооперовані кустарі, 5,8% — були задіяні в сільському господарстві¹⁷⁹.

Бурхлива соціальна маргіналізація стала визначальним фактором радянської історії містечка. Упродовж 30-х рр. населення містечок проявляло сталу тенденцію до скорочення в абсолютних та відносних показниках. Відбувалося воно не рівномірно: загалом населення містечок Київщини в 1935 р. порівняно з 1926 р. зменшилося на 44,6%, єврейське — на 56,9%; Вінничини — на 29 та 21% відповідно. На середину 30-х рр. людність містечок (хоча такий термін не вживався в офіційних документах) помітно варіювалася (від 851 особи в Плискові до 13 909 у Козятині). Доволі суттєво коливався й розмір єврейських громад у них: 397 осіб у Освеї, 736 — у Плискові, 852 — у Златополі, 4 574 — Дунаївцях, 3 254 — Шепетівці, 5 344 — Слауті. Пересічно питома вага євреїв у містечках сягала 40–49%, у двох третинах містечок євреї становили менше половини населення. Однак у низці містечок Київщини (Шпола, Тальне, Плисків) та Вінничини (Нова Ушиця, Деражня, Томашпіль) вона коливалася у рамках 63–84%. У Меджибожі сягала 92,6%.

Перманентний відтік працездатного населення містечок спричинив різкі диспропорції в їхньому населенні. Дослідження демографів свідчать про те, що переважну більшість тут становили люди похилого віку та батьки з маленькими дітьми. Питома вага молоді в структурі містечкового населення постійно скорочувалася.

Окреслилися ознаки трансформації містечок відповідно до загальних соціально-економічних тенденцій та контексту господарського розвитку регіонів. Незначна частина містечок¹⁸⁰ впевнено дрейфувала в напрямку перетворення на сільськогосподарські поселення. Прикладом може слугувати Щедрін, в якому в 1935 р. селяни становили 65,2% працездатних євреїв. Решта соціальних груп у відносних показниках визначалася наступним чином: 11,6% — службовці, 9% — кустарі, 4,6% — робітники.

В самодіяльному населенні низки містечок переважали промислові робітники: у Козятині вони становили 48,7% (службовці — 21%). Зрозуміло, що для зростання питомої ваги таких містечок потрібна була відповідна господарська підоснова, скажімо, у Козятині зайнятість забезпечували кілька промислових підприємств, залізнична станція, депо, два цукропереробні заводи.

Містечка — адміністративні центри виділялися переважаючими показниками питомої ваги службовців: у Шполі — 57,5% (робітники — 20%, кустарі —

12,5%, селяни — 12%), Дрисі — службовці — 43,5% (робітники — 23,5%). У таких містечках доволі розвинена інфраструктура, невеликі підприємства забезпечують зайнятість населення, що робить їх найбільш економічно стабільними й створює позитивні перспективи соціальної реалізації етнічних громад. (Так, приміром, у Шполі 1935 р. діяли меблева фабрика, металообробна майстерня, млин, пекарня, електростанція, МТС, елеватор, цукровий завод, 3 промартілі.)

Втім, дослідження радянських демографів зафіксували й існування містечок, позбавлених перспектив розвитку. Провідною галуззю виробництва в них залишалася кустарна промисловість: у Плискові кустарі складали 48% працездатних євреїв, Узді — 46%¹⁸¹. Майже чверть євреїв були задіяні на державній службі. Такі містечка своєю чергою складали чверть (!) обстежених населених пунктів, саме вони були постачальниками робочої сили на великі будівлі 30-х рр.

Суцільна колективізація, централізація державних заготівель сільськогосподарської продукції, голод і карткова система знищили не лише посередницьку торгівлю, а й систему торгівлі, як таку. На довгі п'ять років ринок (базар) утратив свою економічну підоснову. Невеликий хлібний ларьок, в якому видавалися за картками лімітовані продукти харчування, «задовольняв» усі споживчі потреби сільськогосподарської округи та її адміністративного центру. Запанувала натуралізація. Власне, проміжне становище містечка між містом та селом рятувало його людність у ті страшні роки: містечкові мешканці вижили за рахунок городів.

Оскільки переважна частка містечок розміщувалася в сільськогосподарських регіонах і за змістом господарської діяльності відносилася до аграрно-адміністративних поселень, державна служба правила за основний і найбільш гарантований (!) спосіб зайнятості — вона приносила не тільки регулярний заробіток, а й певний рівень соціального захисту. Радянська преса епохи багато писала про несвідомість містечкового населення, яке перетворювало державні установи на «теплі місця», що формувалися на сімейних засадах. — У Деражні артілью керувала родина: голова артілі призначив своїх братів завідувачами, дружину — касиром; голова Летичівської ради поставив брата головою артілі; в Шаргороді чистка виявила в артілі 20 «спекулянтів» — друзів колишнього голови; у Фелштинській артілі заправляла родина, яка «обрала» голову зі свого середовища, причому бухгалтер та управитель були позбавленцями [тобто, не мали права обіймати керівні посади — Л.Я.]; керівний склад Коростенської артілі «Промхарч» сформувався з колишніх торговців, що були позбавленцями до 1934 р., їхніх дружин та дітей. Прийом до артілей відбувався за хабарі¹⁸².

Аномальні обставини виживання, жорсткий адміністративний прес викликали ментальний злам, унаслідок якого порушувалися вікові заборони, вироблялися нові механізми регулювання міжособистісних взаємин. Причини цього явища були меркантильними. Торговці та ремісники обкладалися непомірними податками, їхня праця втрачала сенс, врешті за більш-менш сталий прибуток вони погоджувалися на все. «Знаете что? Обеспечьте мне службу на 10 рублей в месяц, и я таки вам буду самым превосходным большевиком [...] предамся большевизму душой и телом», — у відвертій бесіді казав торговець. Не менш податливими до принад масової ідеології ставали і його діти, які зростали в

ненависті до батьків та традиційного насліддя, що заважали їм відігравати бажані соціальні ролі в новій країні. Тавро сина чи дочки позбавлення спотворювало життя, спричиняло низку проблем. Доволі красномовно ставлення до проблеми відображене в єврейському фольклорі: «Он ведь грешник, трефной. Отец у него — буржуй»¹⁸³.

Здавалося, непорушний храм єврейської ідентичності хитався під ударами більшовицького штурму. Безкомпромісна боротьба євсекцій проти духовних засад відтворення культури штетлів почала приносити свої плоди. Якщо в 1929 р. більшовики дозволили ввезти обмежену кількість маці, яку пожертвували західноєвропейські євреї, то в подальшому атеїстичний наступ не знав випадків відступу. В 1930 р. виготовлення та завезення маці було офіційно заборонене. Решту радянської історії маца перетворилася на надскладну проблему, особливо в часи карткової системи. Релігійне життя, як таке, обмежилося службами у синагогах. Традиційна діяльність релігійних громад вимушено пішла в підпілля, сакральні звичаї (обрізання, ритуальний забій худоби), хоча й не заборонялися законодавством, унеможливлувалися адміністративними заходами. Ряди членів релігійних громад танули, священики відмовлялися від сану чи ледь животіли в умовах фактичного безправ'я та нужденності.

Старше покоління з болем споглядало відхід молоді від віковичних стандартів повсякденного життя. Тепер єврейська громада була в меншості, у фактичному підпіллі і не мала сили впливати на процеси маргіналізації. «Особенно круто приходится еврейской молодежи [...]. Торговлю за это последнее время все возненавидели. Торговля не кормит. Мечтают о физическом труде, хотя бы о грубой работе. Но работы нигде не находят. Ссорятся с отцами за каждый кусок [...]. Таким образом, вражда поколений имеет экономическую базу [...]. Пустеют синагоги. Дети перестают читать кадиш по умершим родителям [...]. Еврейский молодежь братается и смешивается с русскими»¹⁸⁴, — так описував ті часи Мордехай Альтшулер. Красномовні замальовки епохи, відображені в частівках, піснях, римованих слоганах навів у своїй праці Михаель Гейзер. Друковані в офіційній радянській пресі на їдиш (зокрема, в журналі «Безбожник» — «Апикойрес»), вони слугували шаблоном для низки агітаційно-пропагандистських заходів межі 20–30-х рр. Таким був, зокрема, сценарій «антирелігійного хедера» (1929 р.), головні герої якого — непмани — намагаються втекти від фінансатора.

У привабливій обгортці дійства, розрахованого на свідомість єврейської молоді, висловлюються думки, які п'ятдесят років тому годі було й уявити проголошеними вголос: «Маца, марор, карпас и хрен — это дурные вещи, а красивый набожный ребе — поросенок в тфилине»¹⁸⁵, «Может быть мы будем поняты как дети-хулиганы. Мы посылаем вам большую фигу в честь праздника Песах!»¹⁸⁶.

Типово радянські думки тиражувалися в низці частівок, які, щоправда, ще мали доволі виразний етнічний підтекст. Ось декілька з них:

«Дороже нам товарищ Сталин,

Чем отец родной, и вся наша страна выбирает его в депутаты.

И товарищ Каганович — наш депутат,

Больше нет у нас попов, больше нет раввинов»¹⁸⁷.

«Жить стало лучше, жить стало веселей.

Я иду на танцульки с моей тройкой девочек!»¹⁸⁸

«Вовсе нет у нас раввинов, мы не верим в Бога.

Сильна наша армия, силен наш флот!»¹⁸⁹

Ментальна дистанція між батьками та дітьми з року в рік зростала, втім, єврейська сім'я не була в цьому виключенням — такої самій руйнації в цей час піддавалася традиційна сім'я в усіх етнічних громадах України.

«Почему ты грустен, сынок?»

— «Я люблю красивую девушку, мамочка»

— «Кто же эта девушка, сынок?»

— «Молодая комсомолка, мамочка»

— «Есть ли у нее приданое, сынок?»

— «Пара золотых рук, мамочка»

— «Есть ли у нее украшения, сынок?»

— «Комсомольский значок на блузке, мамочка?»¹⁹⁰

Старше покоління було більш стійким до віянь суспільної моди та настирливої агітаційно-пропагандистської діяльності держави, впродовж 30-х рр. воно ще дотримувалося юдейських традицій та ритуалів, тим більше, що неквапливе життя депресивних містечок з постійною проблемою зайнятості та переважанням самодіяльних кустарів сприяло цьому. Молодь, що масово мігрувала до промислових центрів, часто-густо вступаючи до ФЗУ в 13–14-річному віці, далі потрапляла на заводи-фабрики (і водночас утримувала чи, принаймні, підтримувала матеріально старших членів родини), змушено підлаштовувалася під загальнодержавний виробничий цикл — їй доводилося працювати в Суботу та на релігійні свята. Безпрецедентні можливості соціального зростання, що отримали євреї (зокрема, службовці) ставили їх перед важким морально-етичним вибором і впродовж 30-х рр. він переважно робився не на користь етнічної ідентифікації.

Таким чином, індустріалізація вирішувала містечкову проблему лише економічно, генеруючи натомість проблеми соціального, побутового й культурного характеру. Радянська практика вирішення містечкової проблеми механістичним шляхом через виведення надлишкової людності з однієї галузі виробництва чи регіону до іншої галузі й іншого регіону при одночасному ігноруванні супроводжуваних соціальних, побутових, культурних і світоглядних проблем, вела до подальших болючих трансформацій у середовищі єврейської громади, заводила її в стан хронічної маргіналізації, створювала критичні умови етноекономічного виживання. Натомість поставала проблема адекватної соціалізації єврейських мігрантів у великих містах.

Якщо загальні напрямки соціальної трансформації (мається на увазі подальша урбанізація) в громаді не змінилися (на 1939 р. 87% євреїв мешкали в містах), то обставини буття впродовж індустріалізації зазнали докорінної переорієнтації. Суттєво видозмінилося співвідношення етнічних та соціальних шарів у структурі радянського міста та містечка. Залишаючи поза критикою загальні показники перепису 1939 р., слід зазначити, що порівняно з 1926 р. питома частка євреїв у населенні українських міст упала з 22,7 до 11,7%.

У першій половині 30-х років проблема єврейського містечка номінально зникає з архівних документів. У звітах ВУЦВК про роботу серед національних меншин, які розглядалися Радою Національностей ЦВК СРСР у 1935 р., говориться лише про залучення сотень тисяч трудящих національних меншин, особливо трудящої єврейської бідноти, до соціалістичної індустрії. В статті керівника єврейської секції ЦКНМ Д. Маца «На високом подьеме» (1935 р.) знаходимо приклад загальноприйнятої на той час фальсифікації реальних соціальних процесів. У ній, зокрема, зазначається, що обстеження єврейських містечок ЦКНМ у 1931 р. виявило, що 92% самодіяльного населення містечка жило за рахунок суспільно-корисної праці. Відповідні зміни в соціальній структурі містечкового єврейства, що були наслідком примусової кооперації кустарів та експропріації дрібнобуржуазних шарів, були названі «величезним історичним досягненням [...] партії, що ліквідує залишки мерзенного спадку царату стосовно нерівності національностей»¹⁹¹. Отже, проблема економічного реанімування містечка перестала турбувати більшовиків у середині 30-х рр., оскільки, здавалося, зникла разом з її відтворювачем — дрібнобуржуазними міськими верствами. Втім, самозаспокоєння радянських управлінців з приводу вирішення єврейської проблеми було передчасним.

---

¹ Стаття опублікована в журналі «Плановое хозяйство». — 1930. — № 4. — С. 5–25.

² Ларін Ю. (Лур'є Іхл-Міхоел Залманович) (1882–1932) — учасник революційного руху, літератор, радянський партійний і державний діяч, економіст. Член РСДРП з 1900 р., РСДРП (м) з 1904 р., РСДРП (б) з 1917 р. Один із провідних керівників ВРНГ, з 1921 р. — член президії Держплану. Соавтор проекту переселення євреїв до Криму та на південь України, впливова фігура «Комзету», перший голова ОЗЕТ (1925–1926), ініціатор кампанії проти антисемітизму в СРСР (1926–1931).

Став відомим завдяки дослідженням германського досвіду воєнно-планового господарювання. Працював у ВРНГ у комітетах і комісіях по керівництву фінансами, націоналізації торгівлі, створенню радгоспів тощо. Дійсний член Комакадемії. В роки непу залишався непохитним прихильником «героїчного періоду» громадянської війни і воєнного комунізму. В 1926 р. виступив проти коренізації в УСРР. Вважав, що українізація та євреїзація мають примусовий характер і потурають націоналізму. В 1929 р. в газеті «Правда» виступив на захист національно-культурних прав українців ЦЧО, що сприяло розгортанню там політики українізації.

³ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 353.

⁴ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 354.

⁵ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 355.

⁶ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 356.

⁷ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 356.

⁸ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 357.

⁹ *Ленин В.И.* // Полн. собр. соч. — Т. 33. — С. 101.

¹⁰ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 360.

¹¹ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 363.

¹² *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 364.

¹³ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 365.

¹⁴ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 366.

¹⁵ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 367.

¹⁶ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 369–370.

¹⁷ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 371.

¹⁸ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 373.

¹⁹ *Маркс К., Энгельс Ф.* // Соч. — Т. 4. — С. 336.

²⁰ *Квиринг Э.* Проблемы генерального плана // Избранные сочинения. — С. 375.

²¹ Макс Урьевич Шац (Шац-Анін) — (22.06.1885, м. Фрідріхштадт (Най Рига) — 10.01.1975, Рига) — політичний, громадський діяч, юрист, науковець — дослідник історії права, культури, автор майже двохсот праць з історії права, суспільного руху, зокрема, єврейського, літературознавства, культури, музики. Співробітничав з легальною та нелегальною соціалістичною пресою Латвії, Росії, Німеччини, України тощо. Друкувався під псевдонімами: Авінов, М-Н, Фанетті, М. Анін, М. Аладін, М. Борин, Шин, Янус, Уриель, Нал, М. Най-рин, Дитис, Руткис, Дирут, Осеков, Янус-юніор, Я-С, О-1, Осеков, Осековец, Авинов М-Н, Емша та інші.

В 1905 — 1918 рр. — член об'єднаної Єврейської соціалістичної робітничої партії (Єврейської робітничої партії соціалістів-територіалістів) (СЕРП). В 1908 р. захистив дисертацію з права, опубліковану в 1910 р. під назвою «Національна проблема сучасності» (під псевдонімом — Максим Анін). В 1906–1911 рр. — в еміграції в Західній Європі. З 1911 р. — у Петербурзі, співробітничав з журналом «Єврейская нива». Тут зустрічається й дискутує з ідеологами сіонізму Симоном Дубновим, Володимиром Жаботинським, представниками російської та єврейської культурних еліт. У першій половині 1913 р. у Ярославлі працює над дисертацією на пошукання наукового ступеню кандидата права «Вирішення національного питання в Австро-Угорщині». З осені 1913 р. — у Ризі, займається адвокатською практикою, перекладає російською мовою книги по державному праву. Наприкінці 1915 р. разом з судовими установами Риги евакуйований до Петрограду. Там співробітничав в журналі «Вестник трудовой помощи», що здійснював юридичну підтримку біженців.

Був учасником нелегальної конференції СЕРП у Пінську (1915 р.). Під час лютневої революції 1917 р. — у складі Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів як представник ЦК єврейської робітничої партії соціалістів-територіалістів, під впливом якої Петросовет ухвалив резолюцію про надання народам Росії права політичного та культурного самовизначення. Співробітничав з журналом «Єврейский пролетарий» (виходив у Петрограді з 31 березня по 10 травня 1917 р.).

Навесні 1917 р. у Москві відбулося об'єднання партій соціалістів-територіалістів та сеймістів, вироблена програма об'єднаної Єврейської соціалістичної партії (СЕРП), обраний ЦК. Оскільки більшість його членів мешкали в Києві, туди перенесли редакції партійної преси — щотижневика «Єврейский пролетарий» та щоденної газети «Найє цайт» («Новий час»). Влітку 1917 р. М. Шац, як член їхніх редколегій, переїздить до Києва.

Обраний до Тимчасових установчих єврейських національних зборів. З осені 1918 р. — у підпіллі. Мав безпосередній зв'язок з керівником більшовицького підпілля в Україні — Є. Бош. Виїхав з Києва у листопаді 1918 р., виступав з доповідями в підпільних організаціях Мінська, Гомеля, Мозиря, Білостока, Вільно. В уряді С. Петлюри обіймав посаду заступника міністра по єврейських справах (М. Зільберфарба).

Після відновлення радянської влади повернувся до Києва, працював юрисконсультом в Раді народного господарства України. Учасник Гомельської партконференції

СЕРП (весна 1919 р.), яка підтримала програму більшовиків по індустріально-аграрному оздоровленню єврейських мас і створенню соціально-економічної бази для розвитку єврейської соціалістичної культури. Впродовж 1919–1922 р. — організатор та ідейний натхненник так званого «Арбетергейм» («Дом рабочих») у Ризі, ректор і лектор Народного університету, організації Культурліга. В березні–червні 1921 р. в ув'язненні в Центральній тюрмі Риги, де частково втратив зір.

Після ліквідації в 1928 р. «Культурліги» — активний учасник «Общества здравоохранения среди евреев» (ОЗЕ), учасник Всесвітнього конгресу ОЗЕ в Берліні (1924 р.). Впродовж життя залишався переконаним прибічником створення єврейських адміністративно-територіальних утворень соціалістичного гатунку під гаслом: «Без землі і праці нема національної культури». Учасник Московського з'їзду ОЗЕТ (листопад 1926 р.), на якому М. Калінін виголосив загальновідому програму землевлаштування євреїв в СРСР. Був гарячим прибічником ідеї національного адміністративно-територіального будівництва в Україні, створення автономної єврейської області в Біробіджані. В якості одного з лідерів ОСЕК Латвії займався пропагуванням ідеї переселення прогресивної єврейської молоді до Біробіджану та збору коштів на матеріальну підтримку діяльності КОМЗЕТ.

З 1930 р. — постійний юристконсультант радянських повпредства, торгпредства та консульства. Після ліквідації в 1934 р. латвійського осередку ОСЕК (Общество содействия еврейской колонизации в Биробиджане) та заборони журналу «Найерд» займався приватною адвокатською практикою, викладав юриспруденцію. В 30-і рр. — помітна фігура антифашистського руху, брав участь у Паризькому Всесвітньому антифашистському конгресі єврейської культури (1937).

Після встановлення радянської влади в Латвії — в редколегії періодичних видань на єврейській мові (г. «Камф», ж. «Уфбой»), співробітничав з київським журналом «Совєтіше літератур».

Обидва брати Макса Урьєвича вислані у віддалені райони СРСР.

З 27 червня 1941 р. в евакуації у Росії, Татарії, Казахстані, де продовжує літературну діяльність, працює викладачем 1-го Державного юридичного інституту, Алма-Атинського юридичного інституту, читає лекції на призовних пунктах і в госпіталях.

З вересня 1943 р. за викликом Академії наук у Москві. На третьому пленумі Єврейського антифашистського комітету (квітень 1944 р.) обраний до його складу. Під час війни публікує сотні статей у радянській пресі (зокрема, в Совінфрмбюро та г. «Ейникайт»), десятки наукових праць — за кордоном. Загальна спрямованість публікацій — викриття ідеологічної та наукової неспроможності нацизму, його людоненависницької сутності.

У березні 1945 р. повертається до Риги.

У післявоєнні роки активно займається громадською та педагогічною діяльністю (викладає історію політичних вчень, державного устрою), публікує більше сотні статей про класиків західноєвропейської, російської, латиської, єврейської літератури.

Неопублікованими залишилися велика праця «Борьба вокруг Палестины» (1947), збірка літературно-критичних статей (1960), «Путь к человечеству», «Ритм в природе и обществе», «Романтика в жизни и романтизм в литературе».

18 лютого 1953 р. заарештований разом з дружиною по звинуваченню в здійсненні антирадянської діяльності. Звільнені 25 квітня 1953 р.

За виразом поета Л.А. Озерова — «связист культур».

Нагороди: «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» (1946).

Лауреат премії ім. Х. Житловського за внесок у прогресивну єврейську культуру (Нью-Йорк, 1972).

²² Марьяш Рута Максовна. Быль, явь и мечта. Книга об отце / © Copyright Марьяш Рута Максовна (rutol@latnet.lv). Обновлено: 27/01/2010. — С. 43–44.

²³ Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.

²⁴ Через розпочате влітку 1929 р. масове знищення худоби її поголів'я 1930 р. у грецьких селах знизилося до рівня післяголодних 1922–1923 рр. Наприклад, у с. Урзуф залишилося 95% коней, 7,3% волів, 85% корів, 18% овець, 30,5 % свиней від рівня 1929 р. [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 512, арк. 153 зв.]. Весняна та осіння сівби 1930 р. були зірвані як малопродуктивними колгоспами, так і одноосібниками. В результаті селянство, незважаючи на врожайний рік, ледве забезпечило себе продовольством на зиму.

²⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 155.

²⁶ *Герман А.А.* Немецкая автономия на Волге. 1918–1941. — М.: МСНК — Пресс, 2007. — С. 252.

²⁷ Автономна Республіка німців Поволжя.

²⁸ *Журба М.А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.). — К.: Науковий світ, 2002. — С. 182.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5167, арк. 15.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5167, арк. 23.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5167, арк. 61.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5167, арк. 67.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5128, арк. 81.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5128, арк. 84.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 140.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 141.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 141.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 40.

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 47.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 79.

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 40.

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 95.

⁴³ Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.

⁴⁴ Радянська Волинь. — 1930. — 11 червня, 5 липня.

⁴⁵ Одноосібники виконали план на 50,6% по хлібу та 58% — по фуражу.

⁴⁶ Ленінський шлях (Великий Янисоль). — 1931 р. — 29 листопада.

⁴⁷ Ю.А. Хліб заскочив апаратників розполохом // Радянська Волинь. — 1930. — 13 серпня.

⁴⁸ Л. «Знущення з громадського харчування — припинити» // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.

⁴⁹ А.М. Спинити конвеєр бридот // Ленінський шлях. — 1931. — 13 грудня.

⁵⁰ Ю. Хаджінов. Не харчування, а знущання // Ленінський шлях. — 1931. — 22 грудня.

⁵¹ Можна зробитись інвалідом // Комунар степу. — 1931. — 20 вересня.

- ⁵² Ке. Відвести загрозу загибелі скота // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.
- ⁵³ Соціалістичний шлях. (Бершадь) — 1931. — 27 листопада.
- ⁵⁴ Комунар степу. — 1931. — 25 жовтня.
- ⁵⁵ Комунар степу. — 1931. — 25 жовтня.
- ⁵⁶ До права п'яницю // Соціалістичний шлях. — 1931. — 3 грудня.
- ⁵⁷ Уповноважений РВК. Вісіля головніше ніж хлібозаготівля // Соціалістичний шлях. — 1931. — 3 грудня.
- ⁵⁸ Розважаються // Соціалістичний шлях. — 1931. — 20 грудня.
- ⁵⁹ Геть п'яниць з хлібозаготівельного фронту // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁶⁰ Замість хліба самогон // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁶¹ Бригадір. Олійник замість важливої роботи п'янствує // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁶² Щур. Не голова, а безголовля // Соціалістичний шлях. — 1931. — 27 грудня.
- ⁶³ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁶⁴ По ленинському путі (Мангуш). — 1932. — 27 января.
- ⁶⁵ По ленинському путі. — 1932. — 27 февраля.
- ⁶⁶ Отвечайте за общественное питание // По ленинскому путі. — 1932. — 27 января; Оса. Не проэктировать — а работать // По ленинскому путі. — 1932. — 2 февраля; Больше ответственности за общественное питание // По ленинскому путі. — 1932. — 2 февраля; Где же санком? // По ленинскому путі. — 1932. — 21 февраля; Еще об общественном питании // По ленинскому путі. — 1932. — 2 февраля.
- ⁶⁷ М.К. Терпіти надалі такого стану неможливо // Ленінський шлях. — 1931. — 4 грудня.
- ⁶⁸ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁶⁹ По ленинському путі. — 1932. — 24 января.
- ⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 578, арк. 117.
- ⁷¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 578, арк. 123.
- ⁷² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 578, арк. 169.
- ⁷³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 578, арк. 169.
- ⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 578, арк. 216.
- ⁷⁵ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ⁷⁶ Крекотень. Ганьба відсталим // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ⁷⁷ Ленінський шлях. — 1931. — 13 грудня.
- ⁷⁸ Комунар степу. — 1931. — 15 серпня.
- ⁷⁹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 156.
- ⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 1.
- ⁸¹ *Плахоткін А.І.* Зрікаюсь батька // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.
- ⁸² Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 173–174.
- ⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5165, арк. 79.

⁸⁴ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁸⁵ Йшлося при письменності російською мовою.

⁸⁶ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник. — Х., 1930. — С. 34–51.

⁸⁷ В Спартаківському (Грос-Лібентальському) районі найнижчою серед німецьких районів України був також рівень писемності чоловіків — 50,9%.

⁸⁸ Див. приміром: «На Різдво напився добре, прийшов уночі додому і ледве не забив її. Після того лежала вона хвора, так опухла, що нічого не бачила», «5 січня напився і почав душити її. Був би задушив, якби мала дівчина не зняла галас» і т. д. Див.: Кати знуцаються. Судити Золотаренка // Радянська Волинь. — 1930. — 12 березня.

Типова історія описана в статті «Нещадно покарати негідників». В ній йдеться про те, що родина Пінчуків, поклавши око на посаг Насті Семенчукової, взяли її за невістку, знуцалися з неї, били під час вагітності та відразу після пологів. Врешті жінка захворіла і без медичної допомоги померла. — Див.: Четвертий. Нещадно покарати негідників // Радянська Волинь. — 1930. — 12 березня.

⁸⁹ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁹⁰ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁹¹ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁹² Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁹³ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁹⁴ Дати ударникам крам // Комунар степу. — 1931. — 30 вересня.

⁹⁵ Комунар степу. — 1931. — 30 вересня.

⁹⁶ Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁹⁷ Перо. Неприпустимо розбазарювати колгоспного хліба // Ленінський шлях. — 1931. — 22 жовтня.

⁹⁸ Колективно поле (Коларовка). — 1932. — 6 февруари.

⁹⁹ *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 28.

¹⁰⁰ 1928 р. по Волинській окрузі були подані 72 заяви на виїзд поляків, з них відмовлено у виїзді 6 особам. 1929 р. з 25 заяв були задоволені лише 5. — Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2930, арк. 41.

¹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2931, арк. 3.

¹⁰² *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 28–29.

¹⁰³ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 45.

¹⁰⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 485, арк. 69.

¹⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 485, арк. 70.

¹⁰⁶ Преступная бесхозяйственность // Ленинский путь (Путивль). — 1931. — 20 декабря.

¹⁰⁷ Вредителей — вон из колхоза // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.

¹⁰⁸ Бригада «Л.П». Кулацкая попытка // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.

¹⁰⁹ Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.

- ¹¹⁰ Колхозник. Включились в штурмовой двенадцатидневник // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹¹ Оппортунистическому отношению к пенькосдаче положить конец // Ленинский путь. — 1931. — 20 декабря.
- ¹¹² Ч-к. Хищников под суд // Ленинский путь. — 1931. — 25 декабря.
- ¹¹³ Ленинский путь. — 1931. — 28 декабря.
- ¹¹⁴ Карпов разбазаривает товары // Ленинский путь. — 1931. — 28 декабря.
- ¹¹⁵ Соціалістичний шлях. — 1931. — 25 грудня.
- ¹¹⁶ Ленинский путь. — 1931. — 31 декабря.
- ¹¹⁷ Коллективно поле (Коларовка). — 1932. — 11 януари.
- ¹¹⁸ Ударница. Вызов // По ленинскому пути (Мангуш). — 1932. — 27 января.
- ¹¹⁹ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст./ Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С. 169–170.
- ¹²⁰ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість ... — С. 157.
- ¹²¹ Для порівняння: на той час у великих містах Англії проживало 40% її єврейської громади, Америки — 27,3%, Німеччини — 26,7%, Польщі — 7%, СРСР — 6,5%. — Див.: *Вейцбліт І.І.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. — Кременчук, Державне видавництво «Пролетар», 1930. — С. 109.
- ¹²² *Вейцбліт І.І.* Рух єврейської людності ... — С. 101.
- ¹²³ *Вейцбліт І.І.* Рух єврейської людності ... — С. 110.
- ¹²⁴ *Воронко О.Г.* Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. — Чернігів, 1998. — Арк. 79–80.
- ¹²⁵ *Вейцбліт І.І.* Рух єврейської людності ... — С. 137.
- ¹²⁶ *Вейцбліт І.І.* Рух єврейської людності ... — С. 142.
- ¹²⁷ З інструкції НК РСІ СРСР. — Див.: За новий побут (Ілюстрована побутова газета. Орган Всеукраїнської спілки житлової кооперації.) — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹²⁸ Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹²⁹ О своей работе слово имеет коммуна им. Котовского // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³⁰ Превратитъ казармы в культурные общежития // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³¹ Превратитъ казармы в культурные общежития // Шахтер. — 1931. — 1 января.
- ¹³² Шахтер. — 1931. — 15 февраля.
- ¹³³ Как провести декаду подземной революции // Шахтер. — 1931. — 19 марта.
- ¹³⁴ Б. О. За такі форми праці треба карати // Шахтер. — 1931. — 19 марта.
- ¹³⁵ Видящий. Беспощадная война разбазариванию // Шахтер. — 1931. — 15 февраля.
- ¹³⁶ Товариші робкори! // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4177, арк. 170–171.
- ¹³⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 571, арк. 69.
- ¹³⁹ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁴⁰ За новий побут. — 1931. — № 1. — 8-15 січня.
- ¹⁴¹ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.

- ¹⁴² За новий побут. — 1931. — № 22. — 30 вересня.
- ¹⁴³ Військовими гуртками охопили 10 000 осіб.
- ¹⁴⁴ Круповецька. До лав робітничої армії // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁴⁵ Круповецька. До лав робітничої армії // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁴⁶ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.
- ¹⁴⁷ Єрмоленко. Дитина, як член сім'ї і товариш // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁴⁸ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.
- ¹⁴⁹ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁵⁰ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁵¹ За новий побут. — 1931. — № 22. — 30 вересня.
- ¹⁵² Зав. ясел. Дітей Зельдовича в яслах немає, йому нічого турбуватись за ясла // Житлокооператор. — 1931. — 18 вересня.
- ¹⁵³ За новий побут. — 1931. — № 14. — 20 липня.
- ¹⁵⁴ Там само.
- ¹⁵⁵ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁵⁶ Лангман. Філії Укржитлокоопснабу — на допомогу житлокоопам // За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁵⁷ За новий побут. — 1931. — № 6. — 16 травня.
- ¹⁵⁸ За новий побут. — 1931. — № 22. — 30 вересня.
- ¹⁵⁹ Робітник. Доки чекати // За новий побут. — 1931. — № 1. — 8–15 січня.
- ¹⁶⁰ За новий побут. — 1931. — № 19. — 5 вересня.
- ¹⁶¹ Санітарний мінімум для жилих приміщень // Житлокооператор. — 1931. — 28 жовтня.
- ¹⁶² Ломовська. Реконструювати наш побут // Житлокооператор. — 1931. — 7 листопада.
- ¹⁶³ Бруцкус Б.Д. Еврейское население под коммунистической властью // Евреи и русская революция. — М., 1999. — С. 296–297.
- ¹⁶⁴ *Вейцблит И.* Деражня. Современное еврейское местечко. — М.-Л.: Гиз., 1929; *Вейцблит И.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років / Інститут єврейської культури при Всеукраїнській Академії Наук, соціально-економічна секція. — Кременчук, Державне видавництво «Пролетар», 1930.
- ¹⁶⁵ ІР НБУВ. Ф. 190, И. 157. Еврейские народные песни, собранные Купершмидтом А., Шейниным Я., Шаргородской И., Келером Н. 1930–1948 гг. Москва, Калининдорф, Львов, Белая Церковь, Фастов, Коломия и др. Машинопись на евр., рус., укр. яз.; Ф. 190. И. 203. Ярошевич Егуша. Этнографические материалы. Рассказы, пословицы, поговорки 1938–1941 гг. Г. Одесса. Рукопись на евр. языке.
- ¹⁶⁶ *Вейцблит И.* Вегн алтн ун найем штетл. — Москва; Харьков; Минск: Централер фарлаг фар ди фелкер фун ФССР, 1932. — С. 6.
- ¹⁶⁷ В окреслену історичну епоху таке ставлення до народної повсякденної мовної практики і визначення материнської мови, як «жаргону», було характерним для всіх етнічних громад.

¹⁶⁸ *Михаэль Гейзер*. «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

¹⁶⁹ Сутність цього ментального конфлікту доволі прикметно унаочнилася в найбільш відомій єврейській пісні «Тум-балалайка». В ній хлопець питає дівчину: «Що може горіти та не згоряти?» (*Вос кон бренен ун ніт ойфхерн?*) Відповідно до юдейської традиції вона б мала відповісти: «Неопалима купина — Господь, який постав перед Мойсеєм у вигляді палаючого куща». Однак, дівчина з притаманною їй жіночою логікою відповідає так: «Любов може горіти й не сгорати». — «Провалилась ли она на экзамене или предложила парню другую жизнь, далёкую от религии? Петь «Тум-балалайку», зная только идиш и не зная ТАНАХа, — значит не понимает её», — цілком слушно зауважує М. Гейзер .... Втім, це не ефемерна «дівчина», це саме життя поставило не ефемерного «хлопця», а цілий народ на роздоріжжі перед історичним дороговказом, де потрібно було обирати сучасний вектор руху й відповідного культурного поступу.

¹⁷⁰ Прикладом може слугувати містечко Сиротин. В 1923–1924 рр. тут мешкала 181 єврейська родина, з них 32 відносилися до ремісників та кустарів, 32 — торговців, решта — 117 сімей — віднесли жартома до членів «Воздухотреста». «Мы пашем воздух и пожинаяем ветер... Хватаемся за всё. Не на чем хоть грош заработать», — казали вони про себе. — Див.: *Михаэль Гейзер*. «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

¹⁷¹ Загалом згідно з переписом 1926 р. в СРСР мешкало 2 672 тис. євреїв, із них — 60,3% припадало на українську громаду, 15,7% жили в Білорусі, 24% — на решті території СРСР. В УСРР євреями під час Загальносоюзного перепису назвалися 1 574,4 тис. громадян (5,4% від загального населення). Близько $\frac{3}{4}$ громади мешкало на Правобережжі і в Степу (з яких 43,4% — на Правобережжі). [Див.: Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. — М., 1930. — Т. 28. — С. 20, 27–29.] Єврейська громада УСРР мала високий показник урбанізації: жителями міст були майже $\frac{4}{5}$ євреїв. На $\frac{1}{3}$ вони були задіяні в дрібній промисловості, третина займалася торгівлею, 16,9% були службовцями. Сумарна частка ремісників і крамарів визначала дрібнобуржуазне обличчя єврейського містечка, яке перебувало в стані господарського занепаду. Самодіяльні серед єврейства на $\frac{1}{4}$ склалися з одинаків, трохи менше 20% — з хазяїв та членів їхніх родин, на $\frac{1}{3}$ — з осіб найманої праці, 7,3% — безробітних. [Див.: Воронко О.Г. Развитие этнодемографических процессов и формирования социальной структуры населения в Украине 20-х гг. XX ст.: Дис... канд. ист. наук. — Чернігів, 1998. — Арк. 126–127.] Величезну частку єврейської громади склали міські дрібнобуржуазні та декласовані верстви, які перебували на межі соціального виживання. За спільною думкою радянських ідеологів завдання влади полягало в «... своєчасному виводі євреїв з містечкового «Єгипта». [Див.: Кантор Я. Национальное строительство среди евреев в СССР. — М., 1934. — С. 156–157.]

¹⁷² *Горбань В.* Проблема єврейського містечка в радянській Україні 20-х рр. / Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — К., 1994. — С. 42–43.

¹⁷³ Згідно з дослідженням В. Подгаєцького, в 1923 р. містечка (визначені ним як міста сільськогосподарсько-адміністративного типу) становили другу за чисельністю самодіяльного населення групу міст УСРР. Особливістю містечок було специфічне співвідношення соціальних шарів у міській економіці. Робітники становили менше $\frac{1}{5}$ населення міста (з них лише половина була задіяна в державному секторі економіки), $\frac{1}{4}$ частка населення займалася сільськогосподарським виробництвом (тобто переважна більшість городян виживала за рахунок обробки городів), а сумарна частка господарів перевищувала кількість робітників і службовців. — Див.: *Подгаецкий В.В.* Города Украины в годы НЭПа (вариант клиометрического подхода к анализу социальных

структур). Монографія. — Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 1994. — С. 119. — Проблема забезпечення економічного відтворення містечок як поселень міського, а не сільського типу виходила за рамки проблем лише єврейської людності внаслідок їхньої великої питомої ваги серед поселень міського типу. Проте саме в єврейському середовищі названа проблема набрала великої політичної й суспільної ваги.

¹⁷⁴ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. Стенографический отчет и постановления. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 56.

¹⁷⁵ *Мац Д.* Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // *Вісті.* — 1932. — 12 серпня.

¹⁷⁶ *Школьниковая Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

¹⁷⁷ В 1926 р. єврейський пролетаріат нараховував 40 149 осіб, задіяних у традиційно єврейських виробництвах (текстильній, швейній та шкіряній галузях) — показник, відверто кажучи непоказний. Втім, це була найбільша в СРСР когорта. В Білорусі євреями були 10 639 промислових робітників, Москві — 3 768, Ленінграді — 3 692. — Див.: *Baron S.* The Russian Jew under Tsars and Soviets... — p. 214.

¹⁷⁸ Там само. — p. 215.

¹⁷⁹ *Школьниковая Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

¹⁸⁰ Згідно з тогочасними дослідженнями вони склали 5–7% обстежених містечок.

¹⁸¹ *Школьниковая Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

¹⁸² *Школьниковая Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

¹⁸³ *Михаэль Гейзер.* «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

¹⁸⁴ Цит. за: *Михаэль Гейзер.* «Майн штэтэлэ Бэлц...» // newswe.com/index.php?go=Pages&in=vi...

¹⁸⁵ Маца, майрес, карпес хрейн —

С'з дем бойрес вильн,

Из дер ребе фрум ун шейн —

а хазерл ин тфили. — Див.: *Михаэль Гейзер.* «Майн штэтэлэ Бэлц...» //

¹⁸⁶ Эфшер зайнен мир фарштейт

Ви штифер ун киндерейсим.

Мир шикн айх а гройсе файг

Лековед йойм-тов Пейсах!

¹⁸⁷ Хавер Сталин из ба ундз тайерер фар а татэ

Ундзер ганцеер ланд клаибт им ин депутатн.

Дер хавер Каганович из ундзер депутат,
Арунтер митн голех, арунтер митн рав!

¹⁸⁸ Дос лебен из геворн бесер, дос лебн из геворн фрейлех,
Гей их мир а тенцл мит майн тройке мейдлех!

¹⁸⁹ Мир хобт кейн рабоним нит, мир глойбн нит ин Гот,
Штарк из ундзер армие, штарк из ундзер флот!

¹⁹⁰ Вас зисту азой бацорн, зуненю?

Их хоб либ а шейн мейдл, маменю.

Вер же из дос мейделе, зуненю?

А юнге комсомолочке, маменю!

Ци хот зи епес надн, зуненю?

Цвей голдене хенд, маменю!

Ци хот зи епес цирунг, зуненю?

А «КИМ» афн блузке, маменю!

¹⁹¹ *Мац Д.* На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 6 (64). — С. 59.

РОЗДІЛ III

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В КАТАСТРОФІ

Національні райони в боротьбі за виживання

Те, що селянський світ 1932 р. перевернувся догори ногами є незаперечним історичним фактом. Такої тотальної «уваги», що пронизувала наскрізь газетні шпальти, затьмарюючи вістки з будівель п'ятирічки, замальовки культурних подій, радянська преса до села раніше не проявляла. Перші шпальти віддані під висвітлення інформаційного приводу номер один: хто, скільки й коли здав державі хліба. Хліб, здається, то сиплеться рясною лавиною, то падає, перемазаний кров'ю, по зернятку з кожного газетного рядка. Усюди: хліб — хліб — хліб. Але це тільки в газетах. В житті його чимдалі менше, а згодом не стане зовсім.

Хліб, який можна і треба вичавити з національних районів, уже в січні 1932 р. стає предметом прискіпливого розгляду вищого республіканського партійного керівництва. Постанова ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель в Сартанському районі» унаочнює партійну позицію: «ЦК констатує опортуністичне відношення Сартанського РПК та РКК до виконання хлібозаготівель, демобілізацію парторганізації, що призвело на протязі листопада та грудня місяців до фактичного припинення хлібозаготівель в районі.

ЦК окремо відмічає неприпустиму роботу голови РайКК РСІ тов. Мойсеєва, який замість більшовицької боротьби за виконання хлібозаготівель та заходів до їх посилення, сам допустив викривлення лінії партії, проявивши повну нездібність боротися за хліб та з опортунізмом в хлібозаготівлях.

ЦК в останній раз попереджає бюро РПК та президію РКК та пропонує в найближчий термін досягти повного виконання хлібозаготівельного пляну.

Голову РКК тов. Мойсеєва з роботи зняти, заборонивши йому займати відповідальні посади в органах НК РСІ на протязі 2 років.

Постанову опублікувати в пресі»¹.

Національні райони в епіцентрі пильної уваги республіканських керівників. Аякже, — вони повинні на справі показати дієвість національної політики більшовиків, виправдати високу довіру партії та уряду.

20 січня 1932 р. «Вісті» повідомили, що Спартаківський і Мангуський райони виконали річні плани хлібозаготівель. «Спартаківський район під ленінським керівництвом ЦК партії, зустрічний січневий план хлібозаготівель дотерміново виконав на 102%. План з пшениці виконав на 100%, жита на 105%, заготівлі продовжуємо.

Секретар РПК — Елін, голова РВК — Мерц, голова РКС — Унгемах»².

«До лав передовиків стали Київщина, Мангущина, Баранщина, Спартаківщина»³.

27 січня «Вісті» звітували, що Мархлевщина виконала річний план хлібозаготівель і тепер бореться за «виконання зустрічного пляну».

Натомість Велико-Янисольський район на кінець лютого 1932 р. «заборгував» державі понад 1 тис. тон харчових культур і 309 тон фуражних. Січневий план був виконаний на 50%. Одноосібники виконали 72% завдання, куркулі свої тверді завдання — «тільки» на 88,1% (!). «Комарська сільрада на чолі з головою її Ольмезовим сама приховувала куркулів від надання їм твердих завдань [...]. В Улаклицькій — замість 200 тон заготовлено тільки 19 тон»⁴. Загалом за першу половину лютого у районі заготовили 60 тон при тому, що борг сягав 1 300 тон. Хлібозаготівлі припинилися, актив чекає, коли «хліб сам прийде».

Пулинський район потроху перетворюється на «улюблену мозоль» республіканського проводу — тут, наче в болоті, загрузають усі політичні кампанії. На що перетворилася повсякденність району впродовж 1932 р. з'ясовуємо з протоколів райпарторганізації. — 26 березня 1932 р. робота пулинської парторганізації стала предметом розгляду обкому КП(б)У, який різко засудив «правоопортуністичні» методи її діяльності та докорінним чином змінив кадровий склад. 13 квітня 1932 р. спільне засідання бюро Пулинського РПК та президії РКК — РСІ вимушено визнало небезпідставність звинувачень на свою адресу, але водночас і намагалося виправдатися. З виступів членів бюро дізнаємося, що ліваські накази віддавали не районні керівники, а представники області. Зокрема уповноважений Шлітер розпорядився відбирати у колгоспів посівматеріал, уповноважений обкому Раковський арештовував членів партії, загрожуючи всім без винятку виключенням з партії.

Залякане районне керівництво сліпо виконувало накази уповноважених, врешті привівши господарство району до суцільного занепаду. Наслідки не забарилися. За словами Романюка, ситуація на селі вимальовувалася песимістична: «Ми забили куркуля, куркуль вивіз хліб, по сільрадах відбувалися масові обшуки у бідняків. Районне керівництво на це не реагувало, керівництво боялося приїжджих уповноважених по різних кампаніях, у роботі не було узгодженості, і кожен робив, що хотів, і кожен вимагав і загрожував [...]»⁵. Картину небагатослівними (оскільки члени бюро — німці погано формулювали думки російською мовою), але промовистими мазками домальовувала решта членів бюро. Заморін: тяглова сила в катастрофічному стані, МТС досі не має жодного трактора. Начальник міліції Косованов: уповноважені сільрад переклали тягар хлібозаготівель на бідняцько-середняцькі шари села, налаштувавши їх проти генеральної лінії партії, впродовж хлібозаготівель відбувалися масові обшуки і масові викривлення. Уповноважений обкому Раковський призначив сільського міліціонера «командиром по боротьбі з дезертирами членами партії». «Я должен был по улице ловить членов партии и арестовывать, ибо Раковский меня самого угрожал арестом, если не выполню его приказания. Я, правда, не всегда выполнял, но председателя Райпрофсовета т. Копейкина я встретил на улице и привел его в РПК Раковскому, но тов. Копейкин удрал через другие двери (!) и уехал в село»⁶.

Дещо запізнїлу критику уповноважених обкому насичував гарячими фактами начальник пошти Рабинович. Він озвучив те, що було відомо всім мешканцям районного центру — по ночах уповноважений пиячив з «безпартійними» жінками, викликав до себе вночі, принижував членів бюро в присутності місцевих повій. У партійців склалося враження, що метою Раковського було розкладання парторганізації⁷, втім, жоден не виступив проти нього відкрито.

З притаманною молоді запальністю висловився очільник комсомольців Кеніг: «Меня Раковский дискриминировал, в марьиновском с/совете в присутствии всех комсомольцев и разных людей назвал меня сволочем, и всякими грязными словами и сказал: что лучше поставит самого худшего кулака секретарем РК ЛКСМУ, чем тебя.

Пока я приехал из села, Раковский занял мою квартиру, провел телефон, завел каких-то женщин, которых я застал ночью, вещи мои были выброшены в коридор, а на столе полно бутылками.

Моя квартира была превращена в грязный дом [...]»⁸.

Кнітер зазначив, що партосередки існують на папері, партійні збори не проводяться по півроку, господарське керівництво району відсутнє. Вчителі дезертирують з району внаслідок прориву постачання. Якщо не вирішити це питання, вчителі не повернуться, і всеобуч буде зірвано. За відсутності тягла потрібно використати корів. «Мы с весенним севом справимся, и тогда большевистской работой все прорывы будут ликвидированы», — завершив на мажорній ноті член бюро⁹.

Майже непоміченим пройшов виступ Абендта, який доповідав, що з «національним обслуговуванням» у національному районі (!) справа геть кепська. Попри те, що національний район існує вже два (!) роки, за проблему, як таку, ще не бралися¹⁰. Остер закликав боротися з думкою, що в районі одні вороги й використовувати здорові бідняцько-середняцькі сили для досягнення докорінного перелому в діяльності райпарторганізації, долаючи пиятику та склоки¹¹.

Такою була правда про життя практично всіх національних районів у вирі колективізаційного безладу. Плануючи і відтворюючи святково прибрані агітки, ЦК не мав ілюзій стосовно реального стану речей і намагався (не без успіху) керувати ситуацією. На початку 1932 р. уряд ще пробує стимулювати хлібозаготівлі за допомогою своєї «козирної карти» — дефіциту. Для 149 районів — традиційних постачальників сільгосппродукції виділили значні ін'єкції дефіцитного промкрану, за рахунок якого очікували досягти перелому в хлібозаготівлях. Задумка полягала в наступному: за умови цілковитого виконання плану хлібозаготівель колгоспникам відпускався промкран на 50% вартості зданого хліба, біднякам і середнякам-одноосібникам — на 40% від його вартості.

Фокус, що спрацьовував у місті, на селі не дав очікуваних наслідків. Несвідомі співробітники торговельних точок та правління колгоспів накиннулися на дефіцит, як голодні вовки. Так, Бердянщина отримала дефіцитного крану на 500 тис. руб., але товари «заморозили» сільські кооперативи. Замість того, щоб популяризувати партійні ноу-хау, крутії тишком-нишком розпродали кран «своїм» людям. Заохочувальні товари розподілялися не серед селян, а поміж хлібозаготівельними бригадами (!). Днями кооперативні крамниці стояли зачи-

нені, тоді як «бригади» трусили селян без усілякого заохочення¹². Омріяний «дефіцит» складали «гальоші» та сірники.

Наближалася весна, а справа формування насінневого фонду зайшла в глухий кут: селом ширилися думки про те, що насіння має дати держава — держава своєю чергою давати нічого не збиралася і робила ставку на вичавлювання з села решток хліба. Наприкінці лютого 1932 р. МТС (саме на них було покладене завдання утворення фондів зернових культур) у хліборобних районах Донбасу виконали завдання на 59%, Одещини — 66,5%.

Правління колгоспів та сільрадівський актив звинувачували в опортунізмі, примиренстві, оказамилуванні, виключали з партії, звільняли з роботи, притягали до суду. Натомість створювали «ударні бригади» «для закінчення роботи по утворенню насінньових фондів» та бригади «для роботи по кутках та мобілізації засівного матеріалу», які здійснювали «пробні виїзди (перевірка готовності до весняної сівби)». «Спеціальні комісії перевіряли стан реманенту та готовність бригад до сівби», не залишаючи в селі жодного «неохопленого» кутка¹³.

Селянство своєю чергою перебувало в певному ментальному ступорі. Втративши стимули тяжко працювати на землі, воно потрапило в полон настроїв самозабезпечення, наївно розмірковуючи, що село себе завжди прогодує, а місто, якщо йому потрібно, нехай про себе само потурбується. «Дадуть — посіємо», так казали селяни в низці місцевостей України. Так називається й прикметна замітка, що описує господарське становище одного з грецьких колгоспів. — Артіль ім. Леніна (Новоселівка) — «Колгоспи забезпечено насінням лише на 50 відсотків, але правління артілі це не турбує. Серед колгоспників панує думка: «Дадуть — посіємо». Артіль забезпечена робочою силою лише на 25–30 відсотків. Правління не дбає про організацію громадського харчування та дитячих ясел, щоб притягти жінок».

На Чигиринщині селяни так само не поспішали сіяти, мотивуючи своє рішення тим, що земля надто суха. Подібні настрої кваліфікувалися як злочинні та шкідницькі, усюди аврально засівалися поля¹⁴.

«Приазовський Пролетар» 17 березня 1932 р. закликав: «Рівняйтеся по артілі «Бір-тайфа», вона по-більшовицькому мобілізує насінньові фонди. Опортуністи з колгоспів Сартанської, Келерівської та Чермалицької сільрад зривають готування до сівби — вони ще не зібрали жодного кілограму насіння»¹⁵. Робкор з промовистим псевдо «Глаз» [певне, всевидючий — Л.Я.] подає надію на вихід грецьких колгоспів з коматозного стану, він повідомляє, що ліквідована знеосібка в догляді за кіньми, днями буде складено робочий план на час весняної сівби.

Однак, достатньо пробігти очима по шпальтах, щоб зрозуміти, що апокаліпсис місцевого значення вже розпочався. Повсюди — жахливий стан реманенту, тракторів, худоби, врешті, людей. — Артіль ім. Яковлева забезпечена насінням лише на 18%. Після повторного переобмолоту пшеничної соломи одержано ще 8 центнерів. Це, видно, був єдино можливий на той час спосіб утворення колгоспних насінневих фондів.

Березень 1932 р.: правління колгоспу та актив Чермалицької сільради кампанії не виконують, актив веде пропаганду про «голод», ставлення до худоби

таке, що з 750 коней залишилося 200, з них 70% непридатні для роботи. «Керівництво партосередком опинилось в руках куркулів Шишмана, Сагірової та інших, які посилено вербували своїх однодумців до партії [...] за уборочної кампанії 1931 року. Хліб із поля розвозили вдень і вночі на ринок, ховали в ями. Це супроводжувалось безкінечними п'янками та оргіями. Пиячили: правління колгоспу, куркульсько-заможня частина села з представниками сільради та партосередку. Всім, хто не працював в колгоспі, але пиячив з «начальством», цілком писались трудовні. Бідноті, яка вдень і вночі провадила по-ударному уборочну кампанію, більшості з них трудовні не записувались. При розподілі борошна на харчування кулакам видавали на 2–3 їдці по 4–5 пудів на місяць, а бідноті по 16–20 кілограм на 7–8 їдців».

Далі поіменно — дошка ганьби: «Сагірова — член бюро осередку, т.-в. секретаря, дочка куркуля, племінниця поміщика Сагірова, намагалась втягувати до партії антирадянських елементів, при колективізації продала пару волів, щоб не здавати до колгоспу, прикривала куркулів в колгоспі та їх шкідницькі вчинки, сприяла зриву підготовки до засівкампанії. Максимов — член бюро, голова колгоспу, син сартанського куркуля, пиячив, по-примиренському ставився до куркулів [...]. Баталжі — кандидат партії і член правління з кримінальним минулим, підкуркульник, систематично пиячив з куркулями [...]. Скупар — кандидат партії, член правління колгоспу, має тісний зв'язок з матер'ю куркулькою [...]. Есхаров — син білогвардійського офіцера»¹⁶.

По селах — цілковитий занепад: економічний і моральний. Артіль ім. Леніна (с. Новоселівка) — насіння не більше 50 %, колгоспники кажуть: «Дадуть [насіння — Л.Я.] — посіємо», забезпеченість робочою силою — 25–30%, громадське харчування та дитячі ясла відсутні¹⁷. Артіль ім. Яковлева (Македонівка) має тільки 18% від потрібного посівного матеріалу, розпочали повторний обмолот соломи¹⁸. Загалом серед грецьких колгоспів Маріупольщини тільки артіль «Юний пахар» (Мангуська сільрада) забезпечена посівзерном¹⁹. «Опортуністи з колгоспів Сартанської, Келерівської та Чермалицької сільрад зривають готування до сівби — вони ще не зібрали жодного кілограму насіння»²⁰. По Маріупольщині роз'їхалися буксирні бригади, які мають вилучити рештки зерна у селян, аби спрямувати їх на сівбу. Буксирні бригади «в'яжуть» у грецьких, німецьких, єврейських селах — населення приймає їх недружно, часом агресивно.

В документах цієї пори зустрічаємо низку згадок про «контрреволюційний східний дух» у грецьких селах²¹, нешанобливі відгуки районних уповноважених про греків, наполегливі пошуки проявів «вузько-грецького націоналізму». Треба розуміти, що вони були небезпідставними. Селянство перебувало в стані крайньої екзальтації і мало на те всі підстави. На початку 1932 р. в с. Старий Керменчик було «розкрито» антипартійне угруповання «бінатовців і тахтамишевців»²². Їм інкримінували не лише підривну роботу в колгоспах та зрив хлібозаготівель. Зазначалося, що «ці угруповання являли собою групу куркулів, колишніх заводчиків, торговців, міцно заможних і колишніх махновців та мали на меті (з 1922 г.)²³ політичне захоплення влади, а кінцевою метою — створення незалежної грецької республіки»²⁴.

Суперечки навколо питань соціалістичного будівництва почалися між групами ще в 1927/1928 рр. У 1932 р. обидва угруповання визнали антипартийними. Більшість була виключена з партії, а в 1933 р. — засуджена до різних строків ув'язнення²⁵. Справа, зрозуміло, була сфальсифікована, вищезазначені особи були засуджені не за фактом діяльності, а за свої думки та їхнє висловлення. Останні ж, незважаючи на націоналістичний ярлик, носили не національний, а соціальний характер. Пролити світло на «вину» засуджених допомагають покази свідків: «В июле месяце как-то мне на улице встретился Бинат Иван и Балабан Василий, оба бывшие кулаки [...]. При встрече они оба начали мне говорить: «Вот видишь, нас исключили из партии, а ваши руководители и коммунисты до чего довели — люди у вас уже с голода пухнут, уже все лошади скоро подохнут, — это все потому, что вы бедняки и батраки все дураки, целое лето работаете и отдаете весь хлеб этим дармоедам. Надо организовать и в организованном порядке хлеба не отдавать и в первую очередь обеспечить хлебом себя, а остальное отдавать»²⁶. Втім, і без закликів бінатовців та тохтамишевців бажаючих віддано працювати на колгоспній ниві було обмаль.

Село поглинала господарська руїна. Місцева преса унаочнює її прикмети простою селянською мовою. — Правління колгоспу «Леніна» (с. Чермалик) (керівники партосередку, сільради, а особливо правління колгоспу) пішли на поводу у куркуля й «агітували «про голод», кричали про відсутність хліба, проявляючи злочинну опортуністичну бездіяльність. Тяглова сила, за наявності кормів стала непридатною до роботи [...]» Худобу годували льняною соломою, тримали на протягах. Врешті від 750 коней лишилося близько 200, переважна більшість не придатна до роботи.

Приміські селища ще, здається, живуть нормальним життям — тут навіть крутять кіно. З 21 березня у кінотеатрі «Комсомольське кіно ім. КІМ — фільм Тембі, Держкіно «Трудовий» — з 21 березня «Лялька з мільйонами», з 23 березня у Держкіно «Комуна» (на заводі) — фільм «Напередодні»²⁷.

У віддалених селах «картини» геть інші. Катастрофа насувається страшною химерною постаттю. Преса несе на собі відбиток відразливої дисплазії масової свідомості, яка, власне, перебувала на межі здорового глузду.

У квітні 1932 р. заговорили ... трактори. Заговорили вони, звісно, не в полі, а зі шпальт газети єврейського Калініндорфського району. Більше того, вони не просто розмовляли, вони збиралися на мітинги і клеймили ганьбою своїх керманічів.

«Хто розтранжирує мої 22 години?», — запитував один із них і далі жалівся, — «В мене лопнула пружина регулятора. То я вже зовсім став. Вставити нову пружину триває всього 5 хвилин. МТС не забезпечив нас такими дрібницями, як пружини.

Мусимо йти до МТС пішки, позаяк коней немає, а це триває 4–5 годин.

Ось хто розтранжирує мої 22 години».

Трактор Х 26 скаржитья, що зламаний з вини тракториста Пісенно, Ч 12 докладає про опортуністичні темпи роботи тракториста Горєвого з колгоспу Ройтер Октябрь²⁸.

21 квітня трактори зійшлися на черговий мітинг, аби «Розтрошити опортуністичну заморозлість дирекції та агротехперсоналу МТС». Цього разу

передова стаття займає всю шпальту і вибудована за формою, як репортаж з місця подій.

«Слово надається тракторові Ч 11.

Бригадир — Соколенко.

Тракторист — Брус.

Завдяки злочинному відношенню Калініндорфської МТС я стою вже 6 доб.

Вже 6 доб, як я вийшов у степ і ще нічого не зробив. Бо МТС замість того, щоб гаразд мене зремонтувати, поставила мене до бракованої «гільзи», коли мій тракторист Брус пускає мене, з мене ллється вода, що заливає всі мої частини.

Після двох доб пустування нарешті добилися, щоб прийшов механік Захарченко. Він побув коло мене, пустив мене, але я пройшов з пів-години й знову став, бо вода ллється з мене.

Що дня дзвонять по телефону до МТС, агроном Монастирський сам біжить а до мене не висилають».

Трактор Ч 13 розсекречує, що тракторист закладає трубки ганчір'ям, а механік використовує всі можливості для того, аби не працювати.

«Завдяки ледареві Білику я примушений цілу ніч не працювати (!)», — скаржиться інший трактор. Його не турбує, що тракторист — не трактор, останній не може без відпочинку працювати і вдень і вночі (зрозуміло, що ця обставина не турбувала не трактор, а районне керівництво, яке прагло, аби люди працювали, як безвідмовні механізми). — «Я працюю весь час без зупинки. Але своїм трактористом Біликом я незадоволений. Він носить шкурними настроями, вночі він не хоче працювати. З такими як Білик треба вести боротьбу. За то наш зарядчик Москаленко справжній ударник. Він працює, вдень і вночі поскільки немає зарядчиків.

Він обіцяє за весь час посівної кампанії не відходити від свого посту.

Пошана таким ударникам як Москаленко».

Авангард 16-го ц/м доносить, що, виявляється, бажання спати вночі було притаманне переважній масі робітників. «Завдяки халатному, бридкому відношенню механіка Захарченко трактор усю ніч не працював. Він вимагав пів-години роботи, але Захарченко вирішив краще лягати спати».

Замітка «Трактористи симулюють, а керівництво мовчить» уточнює, що нічний сон був важливішим за ударну роботу і для місцевого керівництва також. «Два трактори не працювали тому, що трактористи Сухого Ставку принципово симулюють. У колгоспі «Ленінс-восг» вони лінуються. Місцеве керівництво, серед них також уповноважений РПК тов. Вайнер, сплять спокійно вдома»²⁹.

У травні 1932 р. трактори почали вимагати покарати недбалих працівників. «Накажіть наших вбивць. Вийшли ми у степ бадьорі та веселі. Ринулися на штурм 3-ої більшовицької, готові одержати перший відпочинок по закінченню весняної сівби.

Але...

Посадили на нас шкідників, куркульських агентів Штейнгауера та Балька.

Замість того, щоб самім працювати, вони нас передали причіплювачам, а самі завалилися спати.

Ми пішли, але в нас розтопилися підшипники. Ми хочемо стати, а технічно-неписьменні причіплювачі гонять нас, поки нарешті вилетіли шатунові шворені, скривилися вали та лопнули бльоки.

Тепер ми остаточно вийшли з лави з перспективою на соціальне забезпечення метал-ламу. Вимагаємо суворо покарати наших вбивць».

Покарання не забарилося. Розглянувши скаргу інтерів 10–20 ЧЗ та 19 на мітингові тракторів, нарсуддя Сташков установив обґрунтованість скарги та приговорив Балька до 1 року примусової праці поза фахом, Штейнгауера до 3-х місяців умовно (враховуючи його неповноліття (!)) з іспитовим реченням на 2 роки³⁰.

Картина цілком сюрреалістична й ляклива водночас. Наділяючи трактори надприродними можливостями, більшовики водночас відмовляли в праві на існування вищим силам. Містичним чином Великдень 1932 р. припав на 1 Травня. Трударі Країни Рад зустріли його без пасок, крашанок, відповідних релігійних відправ³¹. Урешті всі думки населення поглинають питання іншого порядку, всі й усюди ховають та переховують хліб (по родичах, друзях, знайомих). Повсюди — нескінченна й марна боротьба за виконання хлібозаготівель та мобілізацію коштів.

Популістська демагогія, якою просякнута літня преса, мала цілком зрозуміле пояснення. — В розпалі польові роботи — колгоспники масово пиячать, прогулюють, нехтують колгоспним майном та інвентарем, вони, власне, перебувають в стані афекту, а відпрацьовані раніше методи адміністративного впливу втрачають свою ефективність. — Центр вкотре розігрує сценку про доброго та злого слідчого: ідея проста — місцеві управлінці викривляють генеральну лінію партії, Кремль — непохитний бастион демократії та турботи про трударя. «Колгосп це громадське й господарське об'єднання селян. Господарем колгоспного майна та виробництва є сама колгоспна маса. Ніхто не сміє командувати в колгоспі, порушувати права колгоспників і закони радянської влади. Ніхто не сміє без дозволу колгоспників і їхньої згоди порядкувати в колгоспі. Не можна витратити жодної копійки, жодного карбованця, попереду не обговоривши з колгоспниками господарської доцільності й потреби цієї витрати. То більше недозволено провадити такі ризиковані операції, як злиття і збільшення колгоспів, без всебічного обговорення і згоди колгоспницьких мас». Далі наголошувалося, що треба припинити зловживання, командування й насильства над колгоспниками. «Ради — органи пролетарської диктатури. А суть пролетарської диктатури, як вчив нас Ленін, полягає не тільки й навіть не стільки в примусі, скільки в керівництві, вихованні, організації мільйонних мас трудящих»³².

Та це — нічого не варті слогани. Реальність карколомна. Колгоспи постають перед вибором, або розподіляти фонди по їдцях, або фактично приректи багатодітні родини «симулянтів» на голодну смерть. Обираючи перше, вони наражалися на незадоволення «ударників». Врешті, деморалізоване виснажене селянство масово ігнорувало роботу. «Спасайте свої шкури, не приймайте планів хлібозаготівель. Перше забезпечимо хлібом себе, а державі здамо колосся»³³, — лунали заклики по селах.

У вересні 1932 р., коли стало зрозуміло, що осіння сівба під загрозою зриву, повідомлялося, що трактористи пересічно отримали тільки 1/3 частину від зарплати та натуравансів³⁴.

«Кам'янський район.

На 25 вересня в колгоспі «Червоний селянин», Кам'янського району, засіяно тільки 58 га, замість 515 га запланованих. У бригадах на полі працюють діти по 12–14 років. Норми виробітку не виконуються. Сівбою на полі ніхто не керує. Члени управи колгоспу на полі не бувають. Масову політичну роботу серед колгоспників занедбано»³⁵.

Про те, що, попри елейні замітки преси, насильство перетворилося на звичайну прикмету повсякденного життя національного села і супроводжувалося воно відразливими виявами соціальних хвороб, свідчить колосальна кількість архівних джерел. Не стали виключенням і німецькі села, де раніше, особливо в лютеранських, менонітських та баптистських громадах, пияцтво було невідоме. 9 червня 1932 р. засідання бюро Пулинського РПК дало «добро» на рішення РКК–РСІ про звільнення з посади в. о. начальника районної міліції Гамкалова «за пиятику, розклад міліції та порушення революційної законності» (що виявлялося в незаконних арештах та побиттях, на міліціонера назбиралося 218 письмових скарг).

Повсюди симптоми того, що голод перетворюється на визначальну прикмету життя на селі. Насилля, пияцтво, перелюб, бандитизм — все відходить на другий план — все перебиває всеохоплююче і всепоглинаюче бажання їсти — жити. Бюро Пулинського райпарткому доручає «організувати закритий розподільник і столовую для керівного активу Райцентра, при райотделении ГПУ, выделив такового из общественного распределителя», а Райснабу та Райспоживспіці наказує «...в ближайшее время разрешить вопрос в отношении организации общественного питания среди широкого партактива, специалистов и служащих Райцентра»³⁶.

Створення спецрозподільників стало неспростовним аргументом Центру на користь «активізації» діяльності місцевого активу по видушуванню хліба з селян. Як це відбувалося, видно на прикладі того ж Пулинського району. — На 20 серпня 1932 р. план хлібозаготівель виконаний на 12% (індивідуальниками на 0,55%, колгоспами — 32%). Висновки й настанови лаконічні: боротися з розкраданням зерна, вкотре перевірити правильність видачі авансів, щоденно звітувати про хід хлібозаготівель та засівної³⁷. 26 серпня 1932 р. приймається рішення про заборону незатверджених (попросту — домашніх) млинів. 29 серпня (план хлібоздачі виконано на 21%) сільрадам спускаються денні завдання на вересень. 12 вересня 1932 р. засідання констатує — план осінньої сівби виконано на 9% (!)³⁸. Районні керівники тиснуть, згідно з їхніми наказами селяни звозять до сховищ мокру й суху пшеницю та конюшину, врожай починає гнити. Замість того, щоб рятувати зерно, селяни пишуть до газет. Закриті засідання РПК констатують: «Появление представителей следственных органов произвело очень скверное впечатление в колхозе, что особенно отразилось на поведении председателя колхоза. Политико-моральное состояние правления колхоза отвратительное, что отражается на остальных колхозниках и на самой работе»³⁹. 18 жовтня, зважаючи на ганебні темпи хлібозаготівель (33% по індивідуальному сектору, 81% — колгоспах), приймається рішення про мобілізацію партактиву на село в триденний термін, організацію червоних та чорних списків⁴⁰.

На тлі суцільного хаосу та занепаду влада знято створює картину тотального соціалістичного змагання. — У замітці «Передовики осінньої сівби й хлібозаготівель» згадуються Глухівський район, що отримав 5 тис. руб. для преміювання ударників, Вільшанський радгосп ім. Петровського, премійований 3,5 тис. руб.; Пулинський німецький колгосп «Морген Рот» та польський колгосп «Звездочка» Баришівського району, премійовані 1 тис. руб.⁴¹ Сорокинський російський район з місяця в місяць успішно справляється з планами мобілізації коштів, виконавши фінплан 3-го кварталу на 104,7%⁴².

Таємні й цілком таємні протоколи засідань бюро райкомів говорять про одне, істерично самовіддано бреше преса. У 236 номері «Вістей» (12 жовтня 1932 р.) була опублікована наскрізь брехлива постанова Пленуму ЦК КП(б)У «Про перебіг засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі», яка пояснювала економічні проблеми села безвідповідальністю сільських трударів та недостатньою мобілізацією ресурсів. Поряд з постановою — сардонічно усміхнений М.М. Хатаевич та І.А. Акулов (раніше — перший заступник голови ОДПУ СРСР), введені до складу політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У (першого водночас зробили другим секретарем ЦК КП(б)У, а другого — секретарем ЦК по Донбасу). Власне, вони і мали ліквідувати прориви в сільському господарстві республіки.

Уряд планомерно вправляє в голови громадян думку — більшовицька влада єдина надія нацменшин на вільне й рівноправне життя. Незмінним і вивіреним шляхом йде аграризація єврейства. Постанова президії ВУЦВК «5 років Калініндорфського району» (5 листопада 1932 р.) вимальовує грандіозну картину планової розбудови єврейських сільськогосподарських районів. Уряд «пропонує» Калініндорфському РВК забезпечити повне виконання планів хлібозаготівель та зяблевої оранки, подальше зміцнення колгоспів, «вжити відповідних заходів до своєчасної підготовки прийому нових переселенців, забезпечення їх житлом та охороною майна, паливом та харчуванням», а також організувати своєчасне залучення переселенців до роботи в колгоспах. За для подальшого розвитку тваринництва Наркомзему пропонується «завести до району 200 корів та 150 свиноматок та забезпечити на 1933 рік потребу району в городньому насінні». Передбачають провести реконструкцію маслозаводу. Наркомземсправ та НКФ отримують доручення «підсилити кредитування єврейських переселенських колгоспів, встановивши пільгові умови повернення кредитів». Одеський ОВК та НКФ зобов'язують закласти до бюджету 1933 р. 200 тис. руб. для впорядкування райцентру: поліпшення водопостачання, будівництва будинку рад, завершення будівлі педтехнікуму та її устаткування. В розпал голодомору більшовицький уряд демагогічно бере на себе зобов'язання перетворити район на взірцеву адміністративно-територіальну одиницю: відкрити лікарню та забезпечити її персоналом, сприяти розвитку кустарних промислів, організувати артілі з виробництва взуття, одягу та будматеріалів, задовольнити потреби району у вчителів, зокрема, й викладачах педтехнікуму. РНК отримав наказ «переглянути стан заборгованості переселенських колгоспів з тим, щоб частково скасувати борги, частково пролонгувати»⁴³.

Не менш грандіозну картину створює агітаційно-пропагандистська замальовка колишнього керівника першого єврейського — Калініндорфського райо-

ну — нині ж члена ЦКНМ А. Гітлянського. В розпал голоду вона підносила сусальну картинку про життя єврейських колоністів: колишня єврейська містечкова біднота «... вивела свій район у ряди перших. Нині при МТС із 140 тракторами орють колгоспну землю. Район суцільно колективізований. В районі є два великих радгоспи — скотарський, з площею 16 тис. га і виноградарсько-садовий з площею 2 тис. га. Споживча кооперація має в районі мережу з 33 відкритих крамниць і 5 закритих розподільників [! — як бачимо, це вважалося цілком нормальним явищем, і слугувало аргументом на користь ефективності національної політики — Л.Я.]».

Всі діти єврейських колгоспників охоплені школою і вчаться рідною мовою. Майже в кожному населеному пункті є семирічки. Цього року відкривають два єврейських технікуми. Виходить єврейська районна газета. Увесь район вкрито сельбудами, хатами-читальнями, кіноустановками тощо»⁴⁴. Протягом десяти років бюджет району зріс у десять разів.

Поступово, слово за словом, риторика газетних передовиць змінюється. — Від умовлянь та закликів влада переходить до неприхованого залякування і водночас тиражує образи ворогів колгоспного ладу, злісних шкідників. — «Чому Кам'янський район засіяв тільки 37% до пляну?» — запитує одна з газет. І, не вагаючись, розкриває причини: виходять на роботу о 8-й годині, довго не можуть знайти інвентар; ті, що виїхали в поле о 10-й годині, повертаються з кіньми обідати; о 2-й годині дня на поле їдуть уже 50–60% від тих, що працювали зранку, а над вечір їх ще меншає. Сіють понад місяць. Засіяли 193 га з запланованих 640. На сівбі використовують 40–50% тягла, решта возить дрова з лісництва, помідори на базар тощо. Сім тракторів Кам'янської МТС на ланах Грушківського колгоспу простояли 2 місяці. За цей термін спромоглися засіяти 90 га.

Ще гірші справи в одноосібному секторі, який становить близько 30% людності Грушківки. Одноосібники засіяли 35% до завдання. Коні одноосібників не мобілізовані повнотою на сівбу. Очевидно грушківські керівники вважають, що постанова уряду в цій справі їх не обходить. Бувають такі дні, що одноосібники, одержавши наряд, приводять своїх коней до радгоспу і їдуть у поле, а колгоспні коні саме в цей день стоять без роботи. Одноосібники обурюються: «Що ж ми робимо, а колгоспники гуляють», то й собі кидають роботу.

Сільрада на чолі з головою Аніпатом повторює торішні помилки, захоплюється голим адмініструванням. Ось характерний наказ Грушківської сільради від 24 вересня усім членам сільради. Подаємо дослівно: «Уповноваженому 4-го участка тов. Чайківському Якову Івановичу, як члену сільради сільрада пропонує в 24 години забрати коні, 50% вашого участку і перевірити, хто не здав хлібозаготівлі та забрати зерно, а коли немолочено, то забрати поки по одноосібному сектору, а коні в колгоспників забрати всі 100% і прибути до сільради обов'язково і негайно. Голова сільради Аніпат».

Чайковський, одержавши незаконне, «перекрутницьке розпорядження», разом з членами сільради, вночі стукає у вікна одноосібників і вимагає негайно вести тягло до колгоспівської стайні. На яких умовах це тягло забирають — одноосібники не знають. Експропріації тривають. «Село Грушівка — на жаль не

виняток в Кам'янському районі,»⁴⁵ — підсумовують «Вісті». На жаль, описана ситуація не виняток, а правило для всієї України.

Під загрозливими заголовками стали виходити матеріали спеціальних бригад: «Справжні причини відставання Дніпропетровщини — виявляє практика Васильківського, Молочанського і Павлоградського районів. Праві опортуністи зривають хлібозаготівельний план». Молочанський район є джерелом постійних розчарувань більшовицького проводу — надто багато труднощів постає в ньому на шляху втілення кремлівських задумів. План хлібозаготівель виконано на 15%, молотьбу свідомо затримують, вважаючи «що довше молотитиме, то більше у нас залишиться хліба»; у Миколай-Фельдській артіль під виглядом усіляких фондів розбазарюють зерно. «Артіль має достатню кормову базу для своєї СТФ (силос, буряки, гарбузи, грубі корми тощо), але щоб розбазарити хліб, тут списали на рахунок фондів СТФ 114 цн. ячменю, 32 цн. вівса, 59 цн. кукурудзи і 5 цн. «посліду»(!) Обслідуючи якість посліду, ревкомісія колгоспу констатувала, що в соломі залишилося 15% зерна, а в полові 8–10%»⁴⁶.

Звідусюди повідомляють: розбазарювання зерна набирає загрозливих форм. Колгоспи та їхні правління голосно каються і обіцяють змити ганьбу ударною працею.

Як і раніше, український уряд намагається довести вагомі досягнення національної політики примарними успіхами національних районів у більшовицьких суспільно-політичних кампаніях. Спартаківський район закінчив сівбу першим в Одеській області 18 жовтня 1932 р., виконавши її на 102%⁴⁷. 30 жовтня Спартаківський район звітував про виконання річного плану хлібозаготівель на 100,3%⁴⁸.

Преса вітає позачерговий районний з'їзд рад Калініндорфського району з нагоди п'ятиріччя національного єврейського району та 15-ї річниці Жовтневої революції. Журналісти брешуть про жахливу реальність: Захід охоплений економічною кризою, а «У нас у країні рад — бурхливе розгортання соціалістичного будівництва, піднесення матеріального добробуту широких працюючих мас, величезний розквіт культури національної за формою і соціалістичної за змістом.

Артіль «Ерунгеншафт» Молочанського району звітує про виконання річного плану хлібозаготівель у відсталому районі і закликає всіх наслідувати свій приклад. Гасло «Листопад — вивершальний місяць у боротьбі за хліб. П'ятнадцять роковини пролетарської революції зустрічаймо безперервним потоком червоних валок» унаочнює зміст епохи.

В середині листопада 1932 р. обласний партком ухвалює застосування репресій до Пулинського району. — За виключенням Кремянської, Видумської, Волнаховської, В'язовецької, Гамбровської, Курганської, Пулинської-нім. та Пветянської сільрад до закінчення хлібозаготівель припинилися поставки промислових товарів. З найбільш «відсталих» (Пулин-Гута, Чернявка, Лиски, В.-Бобриця, Фрайнвальд, Березова-Гать, Мирне, Пулин-укр., Ст.-Александровка) сільрад пропонувалося впродовж доби вилучити всі наявні промтовари, опечатати кооперативні та державні лавки, товари перекинути до передових сільрад. Сільради отримують попередження, якщо впродовж 2-х днів не буде досягнутий рішучий перелом у хлібозаготівлях, а план повністю не буде

виконаний до 20 листопада, до них будуть застосовані ті ж заходи⁴⁹. До злісних саботажників контрактаційних завдань «пропонувалося» запроваджувати бойкот, виключення з колгоспів. Співробітники прокуратури та міліції переведені на воєнний стан.

Загалом німецькі райони не дають управлінцям продихнути — колективізація буксує тут на кожному кроці. Ганебно відстає Пулинський район. На початку 1932 р. тоді, коли ситуація з хлібозаготівлями по республіці ще не виглядає цілковито провальною, він уже згадується в «ганебному списку районів, що не виконали 60% плану» хлібозаготівель. На 2 січня 1932 р. тут було зібрано лише 50,7% доведеного завдання⁵⁰. Восени район перетворюється на фронтову зону. В листопаді колгоспники Пулинського району під керівництвом партійця (!) Пальнау відмовляються виконувати план хлібозаготівель із присадибних ділянок і виганяють хлібозаготівельні бригади. Селяни Лисковської та Солодикської сільрад (німецькі піддані) також одноставно відмовляються виконувати план. У них хліб був вилучений у примусовому порядку, стосовно куркулів застосували репресії. Превентивні репресії проти куркулів Бураковського, Пулино-Гутського та Старо-Будського⁵¹ (!) колгоспів мали на меті нейтралізувати їхній вплив на широкі верстви колгоспників.

Прокуратури й нарсуди працюють, як конвеєр: справи про «исключительно злостный саботаж хлебозаготовок» розглядаються в терміновому порядку «с самой строгой квалификацией проступка, предусмотренной законом»⁵². На початку грудня 1932 р. розпочинаються конфіскації майна в рахунок погашення штрафів. — Замість підкорення селянської волі місцеві органи влади стикаються з неочікуваною зворотною реакцією. Землероби скорочують посіви, низка господарств відмовляється засівати взагалі⁵³. Сільради приймають рішення про віддачу під суд за відмову засівати землю, однак, райпарткоми, побоюючись масового стихійного вибуху, намагаються подолати селянський саботаж організаційними заходами⁵⁴.

Розлогий інформаційний лист Пулинського РПК до ЦК КП(б)У засвідчив, що німці району передували у виконанні доведених планів, тоді як українські та польські сільради ганебно відставали. — В українському селі Стрібеж середнячка побила вилами червоноармійця, мотивуючи свою поведінку тим, що боялася, аби він не забрав жорнова. За відомостями ДПУ, в селі було більше 60 таких приладь, які, власне, й рятували життя селянським родинам⁵⁵. В іншому інформаційному листі Пулинський РПК звітував Київському обкому КП(б)У та ЦК КП(б)У про виявлені випадки селянської непокори, описуючи ознаки прихованої від сторонніх поглядів солідарності односельців, які обороняли свій маленький всесвіт і хліб так довго, як це було можливо. Так, у В'язовецькій сільраді священик Ненадкевич разом з колгоспником Іщенком переховували на квартирі 100 пудів хліба та «куркулів», причому відбувалося це за сприяння голови (!) Чернявської сільради Грибана — кандидата партії. Всі троє заарештовані і чекають рішення виїзної сесії облсуду⁵⁶.

Ознаки кругової поруки («... большой спаянностью состава колхоза и особой тактикой скрывшейся в колхозе кулацкой прослойкой, направленной на укрепление потребительских кулацких тенденций под внешней личиной «образцового колхоза»⁵⁷) віднайшли у Пулин-Гутському колгоспі, який дав прихисток для

12 «ліквідованих куркулів» з інших сільрад. Кругова порука була звичною нормою життя в селах горюнів (Путивльський російський національний район): тут «червоний півень» знищив не один будинок прийшлих колективізаторів.

У грудень 1932 р. національні райони вступили з гаслом «У другу п'ятирічку без боргів перед державою!» Та це були лише гасла, реальне життя було геть іншим. У Пулинському районі хутірська система з притаманною їй відособленістю невеликих груп господарств сприяла найбільш впертому опору селянства державним господарським і політичним кампаніям. Голови сільрад (зокрема, голова Березово-Гатської сільради Отт) агітували бідняків та середняків (!) не вступати до колгоспів («все рівно з нас здеруть три шкури») ⁵⁸. Серед колишніх колоністів поширювалися чутки, запозичені з закордонного листування: навесні 1933 р. відбудеться обмін населенням між СРСР та Німеччиною, причому німецьких комуністів обмінюватимуть на одноосібників, саме тому не треба квапитися зі вступом до колгоспів. Колгоспник Ренц закликав виходити з колгоспів, аби забезпечити собі можливість емігрувати. Опорні настрої живили регулярні контакти німецьких підданих з Київським консульством. Після розмов з німецькими дипломатами селяни розповсюджували відомості про те, що будуть не тільки обмінювати комуністів, але й залізниці України передадуть Німеччині в рахунок боргів. Тоді одноосібники набудуть можливість вільно переїздити з Росії до Німеччини.

У той час, як нацменселяни потайки мріють виїхати з радянської батьківщини, місцеві управлінці погрузають у зловживаннях і пороках. Вони вже давно не є взірцем для селян. За даними Молочанської МТС, по колгоспах її району діяльності близько 17 000 цн. хліба незаконно роздано адміністративно-службовому персоналові і різним особам та установам, що нічого спільного з колгоспним виробництвом не мають. Викрадене зерно складає 11% усіх натурпродуктів ⁵⁹.

Преса рясніє звістками про те, що продукти харчування розподіляються за їдцями, а не по трудовнях; управлінці розбирають харчі першими, лишаючи колгоспників напризволяще. Спеціальний кореспондент «Вістей» відзначав, що голова сільради Арчі роздав «по записках» понад 115 цент. хліба, тоді, як село виконало всього 90,4% свого пляну! ⁶⁰

З Бердянщини повідомляли, що сільський актив замість заохочувати селян до хлібозаготівель (за допомогою промкрану), вирішував проблеми методом тотальних трусів у бідняків та середняків, минаючи хати куркулів. Це лише у радянській кіно-класиці активісти були втіленням усіх можливих чеснот: у реальному житті хабарництво, пияцтво, статева розпущеність і хамство були органічними рисами особистості низки управлінців. Історична пам'ять селянських спільнот зберегла саме такі згадки про «колективізаторів». Отож, гнівливі масові повідомлення преси про розкладання сільрадівських активістів та їхнього «зростання» з куркульнею нерідко мали під собою цілком реальне підґрунтя.

Наприкінці листопада 1932 р. держава бере концентрацію та розподіл зерна й продовольства під цілковитий контроль. Орієнтиром для діяльності місцевих виконавчих органів влади стає колективна езуйтська думка ЦК КП(б)У, що інтереси держави значно важливіші за відчуття голодуючого селянства. Місцеві органи та уповноважені РНК, які за ними наглядають, отримують наказ забо-

ронити розбазарювання натурфондів у колгоспах, що незадовільно виконували плани хлібозаготівель (а таких була левова частка), забезпечити облік та зберігання конфіскованого зерна. Фракції РВКів, уповноважені РНК та секретарі партосередків мали припинити роздачу населенню будь-яких натуравансів у відстаючих колгоспах навіть у вигляді різного роду озадків, послідів, відходів тощо. Перед тим роздане продовольство підлягало поверненню й зарахуванню до плану хлібозаготівель. У всіх колгоспах організують вилучення «розкраденого» під час збирання, обмолоту та перевезення хліба.

На повну силу запрацювали «чорні дошки», що передбачало дострокове стягнення всіх кредитів, заборону торгівлі колгоспу та колгоспникам, накладення штрафу м'ясозаготівлі в обсязі 15-місячного плану. Водночас згорталася торгівля закладів споживчої кооперації, всі наявні товари перекидалися в передові сільради⁶¹. Що це значило? Тільки одне — стан облоги для сіл, яким винесли вирок голодної смерті.

Секретарі партосередків першими дізнавалися про такі рішення райпарткомів, вони мали настанови проробляти рішення на перших же зборах, отож, сусідні села доволі скоро, минаючи пустомовну пресу, сповіщалися про нові методи більшовицького виховання непокірного селянства. Та, попри середньовічну жорстокість нового курсу державної політики, влада не могла похизуватися її ефективністю. Навіть комуни не були надійною опорою нелюдських ухвал уряду. В середині грудня 1932 р. керівники комуни ім. Сталіна Старо-Каранського району (голова Терещенко й секретар партосередку Лукаш) відмовилися виконувати плани заготівель картоплі, вважаючи за краще рятувати життя комунарів. Як зазначав додаток до протоку РПК, вони «незаконно» роздали 153 центнери хліба комунарам, 180 центнерів — організаціям. Обидва керівники були зняті з посад і отримали партійні стягнення, селяни ж, залишившись без їхнього захисту, потрапили у ще більш скрутне становище. Новопризначені керівники провели переобмолот соломи, перевіювання полови та вилучили попередньо розданий натураванс, припинили постачання хлібом ідальні, спожитий харч зарахували до натуравансу⁶².

Планового характеру набувала репресивна робота органів прокуратури та суду. З 1 липня по 1 грудня 1932 р. в одному лише Старо-Каранському районі було притягнуто до слідства 306 осіб, з них 166 куркулів, 87 середняків, 53 бідняка, 16 осіб засуджені до розстрілу. Цинічно зазначалося, що «поряд з цим на місцях секретарі партосередків та голови сільрад не сполучали адміністративні заходи, рішення судів з політико-масовою роботою, не обговорили рішення судів на зборах колгоспників, бідняків і середняків одноосібників й не використали ці рішення, як засоби боротьби за хліб»⁶³.

Владі вочевидь не вдалося цілковито підкорити волю одноосібників та колгоспників: сільські громадські суди не функціонували (про це йшлося в низці постанов РПК). Перебуваючи в стані нелюдської фізичної та моральної напруги, селянські громади не принизилися до самопоїдання. Саме це не відповідало стратегічним завданням більшовиків. Репресивна державна машина виступала універсальним нищівним інструментом запровадження людиноненависницької соціальної політики, однак, влада прагла створити видимість народної підтримки — над сільськими судами був встановлений посилений контроль,

перечищений їхній склад і лише після цього в них передавалися найменш значущі справи. Широко застосовувалися «методи громадського тиску через колгоспні збори»⁶⁴.

На що перетворилося життя селян Південної України наприкінці грудня трагічного 1932 р. свідчить, зокрема, постанова засідання бюро Старо-Каранського РПК від 23 грудня [затверджене опитом — *Л.Я.*] про виконання хлібозаготівель у зернорадгоспі «Сартана». З нього дізнаємося, що план щоденного вивозу зерна становив 700 центнерів. Проте хліба давно вже не було: 14 грудня вивезли 29 центнерів, 15 грудня — 31, 16 грудня — 40, 17 грудня — 18 центнерів, 19 грудня вивезення припинилося.

Намагання дирекції радгоспу врятувати робітників від голоду розцінювалося як «неприпустиме розбазарювання хліба на продовольчі потреби». Районне керівництво вимагало зменшення пайків, вважаючи неприпустимим, аби по відповідних категоріях видавали 800 грамів хліба, від 400 до 600 грамів у день на їдця⁶⁵.

Не можна стверджувати, що всі «члени уряду» (так називали протоколи РПК уповноважених РНК) та уповноважені обкомів були безсовісними бездушними машинами нищення селянської верстви. Архіви свідчать, що значна їхня частина щиро співчувала голодуючому селянству, покривала правління колгоспів та дирекції радгоспів, які на свій страх і ризик годували селян з реквізованих фондів, ховали зерно у соломі тощо. Одним із них був уповноважений Сталінського обкому Слемзін у радгоспі «Сартана»⁶⁶. Таких як він було немало, однак вони були не спроможні радикально вплинути на загальну державну політику.

Алгоритм діяльності репресивної машини при виявленні прихованого саботажу був у край жорстоким та напрочуд дієвим — він знищував рештки свідомості опору в селянстві. Виглядав він наступним чином: всі комбайни, молотарки, віялки запускали в переобмолот; організовувалися другі зміни для їхнього обслуговування; останні рекрутувалися переважно з комсомольців та партійців (70%) — решта (30%) із працездатних (!) утриманців; біля кожного агрегату виставлялася варта з партійців, яка наглядала за ходом робіт та цілісністю зерна; працівникам, зайнятим переобмолотом, підвищувалася платня, решті — зменшувалися пайки. Репресії проти керівників, які намагалися врятувати людські життя, та тотальне перетрушування управлінських кадрів довершували справу.

Зима 1932–1933 рр., певне, була найстрашнішою в історії села, — воно впало в стан анабіозу: голод і холод панували повсюди.

Навесні 1933 р. ситуація докорінним чином змінилася разом із кардинальними змінами у вищих колах республіканського керівництва. Прикметний опис приїзду Павла Постишева та його «справді більшовицького ставлення» до проблеми голоду знаходимо в спогадах І. Стріонова⁶⁷. Внаслідок добре «відпрацьованої легенди», неодноразової допомоги впродовж весни-літа посівним, фуражним зерном та кормами П. Постишев перетворився на рятувальника українського народу, а попереднє керівництво республіки було усунене від влади без жодної реакції на те народу. Масова пропаганда педалювала тезу, що «лише з приїздом бригади ЦК ВКП(б) на чолі з тов. Постишевим 1933 р. призупинилося

розорення колгоспників»⁶⁸. Дійсно, по приїзді П. Постишева, за влучним визначенням Г. Єфіменка, «в колгоспному селі [...] продналог замінили продрозверсткою», хлібозаготівлі припинили і навіть повернули до республіки частину раніше заготовленого зерна. Влітку 1933 р. Україна неодноразово отримувала ін'єкції посівного матеріалу та збіжжя. Це сприяло затвердженню в масовій свідомості замордованого голодом народу світлого образу П. Постишева — рятівника українського народу. Суспільну думку готували до звинувачень колишнього керівництва УСРР, зокрема, М. Скрипника, А. Річицького (який за нелюдське поводження з селянами с. Арбузінка Одеської області був публічно осуджений і приговорений до смертної кари) у невиліковному злочинному керівництві республікою. В такий витончений спосіб готували погром так званого українського буржуазного націоналізму і згорання політики коренізації.

Водночас із «наведенням порядку в місті Харкові» П. Постишев почав «операцію по спасінню села». Яким чином це відбувалося згадував І. Стріонов — грек-комуніст з приазовського с. Комар, на той час — харківський студент, відправлений як уповноважений обкому КП(б)У до с. Солдатське⁶⁹ Великописарівського російського національного району. Перед від'їздом на село він, як і решта уповноважених, отримав директиви, які суттєво відрізнялися від тих, що декількома місяцями раніше отримували «представники уряду». П. Постишев вимагав, аби мобілізовані комуністи були уважними до селян, особисто перевіряли становище кожної родини, не припускали жодного випадку смерті від голоду. Водночас останні повинні були завершити суцільну колективізацію та підготувати насіння до засіву. В особливо тяжких обставинах новоспечений лідер республіки обіцяв допомогти кукурудзою.

Розпочавши особисте обстеження голодуючого російського села, урум І. Стріонов, як кожна нормальна людина, був приголомшений відразливими ознаками катастрофи, що поглинула країну та її народ. 1933 р. доля випробувала селянство та владу на витривалість. Остання ж руками самих трударів, вміло розпалюючи соціальну ненависть у доведеному до відчаю голодуванням селянстві, впевнено через колосальні втрати вела державне судно до наміченої мети. Глибоко патріархальне на своєю ментальністю етнічне селянство на той час вже було «готове» до чергового етапу більшовицької «шокової терапії», спрямованої на докорінну переорієнтацію основоположних світоглядних орієнтирів. Віками усталені шаблони обштинного самозахисту не спрацьовували, як раніше. Випадки кругової поруки, як способу самозахисту селянських спільнот в умовах хлібозаготівель, влада спромоглася ефективно викривати вже в другій половині 1932 р. Зворотна реакція державної машини на такі випадки, як показано вище, була не менш жорстокою й цинічною, аніж дії монголо-татарських збирачів ясиру. Те, що ворог, з яким вони мають справу, значно сильніший за іноземну навалу, селянство потроху починало усвідомлювати. Сила цього ворога крилася в його вкоріненості в самому народі: його не можна було, змовившись миром, обдурити; йому не можна було замилити очі; для нього не існувало мовних кордонів; йому ставало все відомим, і наслідки були катастрофічними. З таким ворогом селянство ще не мало справи, отож тактика поводження залишалася стандартною.

Не оминув її поглядом уважний І. Стріонов. Він, зокрема, помітив, що селяни демонстрували зовнішню приязність до уповноважених, удавали, що раді їхньому приходу, але обличчя (й перш за все очі) видавали ненависть. Питаючи про проблеми голодуючих, уповноважені втлумачували, що кардинальне покращення становища можливе тільки за умови вступу в колгосп. Селяни російського села Солдатське, не криючись, казали представнику області: «...Зі вступом до колгоспу почекаємо, яка різниця де помирати, у колгоспі чи в одноосібному будинку?» Між тим становище селян, попри те, що в Солдатському за час каденції І. Стріонова померла лише одна людина, викликало щире співчуття. Всі без винятку страшно голодували, притримуючи рештки зерна для весняного засіву, — опухлі діти споживали хліб наполовину з половиною.

В розпал голодомору влада частіше застосовувала метод батога й пряника, суттєво видозмінилася технологія агітації за колективізацію. Досить повно вона відображена І. Стріоновим: «Після третього обходу дворів, вивчаючи становище кожної сім'ї, ми разом з головою сільради Бочаровим склали списки тих найбільш нужденних і видали кукурудзу. Селяни зрозуміли, що ці уповноважені обкому не схожі на попередніх, які приїздили лише відбирати у селян. Ці ж навпаки — не забирають, а допомагають. Ставлення одноосібників до нас докорінно змінилося в позитивному напрямку. Вони почали нам довіряти, розповідати всі таємниці: хто і як живе, у кого лежить по ямах хліб, і хто їх гальмує вступати до колгоспу ([це був] І. Єпіфанов, заступник голови сільради) [...] Селяни села Солдатське за тримісячний строк мого перебування там не лише почали поважати мене, але й, як мені здавалося тоді, полюбили. Вони казали, що я особливого складу уповноважений, не схожий на колишніх, з великим наддостатком людяності в душі»⁷⁰.

Описані події і дивують і вражають водночас: бентежить наївність селянства, виснаженого боротьбою з голодом та більшовицькою ідеологією. Дивує наївність самого І. Стріонова, який волею долі виявився спасителем голодуючого села. Що робив би урум І. Стріонов, якби перед відрядженням до села дістав від П. Постишева вказівки іншого роду? Він би, як і його попередники, мав лише два можливі варіанти: перейти на бік голодуючих і стати ворогом влади (з усіма наслідками), або виконувати хлібозаготівлі і перетворитися на ката власного народу. Так чи інакше, до самого І. Стріонова доля виявилася значно поблажливішою, оскільки в часи голодомору він пройшов випробування необмеженою владою і зберіг чисту совість. Тепер, навесні 1933 р., ями, що розкривалися, вже не реквізувалися, а спрямовувалися в насінневі фонди. Опис відповідної ситуації з багатодітною російською родиною, залишений І. Стріоновим, є доволі типовим.

— «Я відкликав господаря в бік від ями й сказав: «Заведіть сім'ю до хати, аби не застудилися, а потім підійдіть до ями для вирішення питання з зерном». Він накричав на родину й випровадив їх до хати. Потім я запропонував йому: «На чотирьох мішках з сухим зерном напишіть свої ініціали й відвезіть до громадського магазину на насіння для ваших же полів, решту вісім мішків невідкладно висушити на печі, змолоти на борошно й годувати родину». Також запропонував господарю, аби він відкрив сам одну яму з картоплею й годував родину.

Господар хати, Єпіфан Савелович, не вірив своїм очам і вухам. Він був не в собі від радості, ліз до мене обійматися, я відсторонювався. Потім він, утираючи рукавом сльози зі своїх очей, сказав: «Спасибі, товариш уповноважений обкому. Я вперше зустрічаю такого, як ви уповноваженого»⁷¹.

«За три з лишком місяці мого перебування в селі Солдатське я їв хліб навпіл з половиною і перетворився на живий труп — лишилися самі кістки, обтягнені шкірою, Звичайно, я мав можливість, як уповноважений обкому партії їсти й білий хліб, мені пропонували керівники села. Але я вважав, що буде несправедливо й нелюдяно їсти білий хліб тоді, як решта людей голодує...»⁷². Втім, таке поводження уповноважених з селянством залишалося, скоріше, винятком, аніж правилом. Переважна більшість місцевого та республіканського керівництва ставилася до селян утилітарно, без сентиментів, — наближалася засівна, вцілілі селяни не мали сил працювати в полі, наступного року Кремль знов мав спустити фіксовані плани хлібозаготівель, звідки б їх брав республіканський провід, якби дав померти решті селян? Вихід був один — вивести всіх дистрофіків у поле.

Саме голодом була подолана віковична упередженість жінок низки етнічних громад щодо роботи в полі. В поле пішли всі: і діти і дорослі, пішли з тієї простої причини, що в полі стояли колгоспні казани — там годували. Про те, яких форм набула ця кампанія можна скласти уявлення з постанови Дніпропетровського обкому та облвиконкому «Про організацію громадського харчування на час весняних польових робіт». Вона демонструвала прагматичне ставлення влади до проблеми голодомору, як такої. Отримавши харчі, обласне керівництво не заходилося рятувати населення, воно назвало практику годування всіх їдців помилковою (!) і наголосило — можна годувати лише тих, хто стає до праці (!).

Алгоритм діяльності районних органів влади регламентований гранично чітко:

- годувати тільки тих, хто працює в полі;
- управам колгоспів відпускати продукти головно для приварку — картоплю, капусту, моркву, пшоно і частково жири;
- організувати збирання продуктів для громадського харчування;
- забити потрібну мінімальну кількість худоби і готувати нею тільки бригади, що добре працюють;
- хліб видавати на трудодні винятково борошном, а не печеним хлібом;
- як виключення печений хліб видавати працівникам МТС;
- не допускати зрівнялівки, стимулювати передовиків;
- «позбавляти громадського харчування тих колгоспників, що запізнюються на роботу, не виконують норм виробітку і безгосподарно ставляться до коней, реманенту тощо»⁷³.

Більшовицька настанова 1918 р. «Хто не працює — той не їсть» врешті втілюється в буквальному сенсі слова. Правління колгоспів та дирекції радгоспів отримують директиви терміново організувати громадське харчування, всім РВК дозволено організувати переробку на кустарних олійницях соняшника для забезпечення громадського харчування. У бригадах кращим громадським харчуванням (м'ясом та салом) забезпечуються ті колгоспники, які сумлінно працюють у бригаді, виконують норму, бережуть коней й реманент⁷⁴.

Саме в таких обставинах розпочала своє сходження на радянський олімп майбутня орденоноска П. Ангеліна: виснажена голодом, вона спочатку допомагала біля казанів, пізніше, коли зміцніла, почала працювати в полі. Голодомор ламав стереотипи поведінки грецьких жінок. До 8 Березня колгоспниця Старо-Каранського району Маркохай Н.К. заробила вже 170 трудовнів, С.Ю. Семьонова — 168, Коротченкова — 67. Преса брехала, що за кожен трудовдень вони отримують по 3 кг. хліба⁷⁵, однак, попри брехню, вихід жінок на польові роботи набирив масовості. Врешті, в матерів не було виходу. Їм треба було рятувати своїх дітей.

Те саме відбувалося в сусідніх німецьких районах, за які впритул узявся М. Хатаєвич, який очолив Дніпропетровську область. По районах тиражувалася настанова Й. Сталіна, висловлена на першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, — «Наше завдання — зробити всіх колгоспників заможними». Ужорсточення соціальної пильності проголошувалося універсальним методом виходу з економічної кризи, до якої Україну довело бездіяльне керівництво і класовий ворог. Гасло «Бур'ян у полі там, де в колгоспі куркульського сміття багато»⁷⁶ перетворюється на універсальну відповідь на всі питання часу. Винищуючи рештки самостійно мислячих селян та місцевого керівництва, новий уряд водночас «підготовує» робсилу, позбавляючи її всіх інших прав, окрім права на виснажливу працю. При РВК утворюються фонди борошна, з яких преміюються ударники боротьби з бур'янами.

Втім, ситуація залишається надзвичайно складною. Селянство ще настільки голодне, що не керує своєю поведінкою. В ніч з 14 на 15 березня «вороги колгоспу» вкрали 3 кобили і зарізали їх на м'ясо. Крадіїв засудили на 5 і 10 років⁷⁷. Випадки поїдання колгоспної худоби не поодинокі.

Засіявши за допомогою напівнепритомних колгоспників поля, влада плекала майбутній врожай, маніпулюючи свідомістю селянства, яке ще знаходилося в стані глибокого стресу. Поряд зі шкідниками колгоспного будівництва вимальовується постать нового ворога. Це — ховрах — «ворог нашого заможного життя». Зведеннями з полів війни з цим ворогом переповнена місцева преса весни — літа 1933 р. З червня під гаслом Л. Кагановича «У нас имеются все возможности, чтобы провести прополочную, уборочную и хлебозаготовительную кампанию лучше, чем в прошлые годы. Все зависит от нас самих, от нашей работы, от нашего умения»⁷⁸ розгортається боротьба з бур'янами. При сільрадах формують групи сприяння КК — РПК, комсомольські й партійні групи мобілізуються на перевірку готовності до збиральної кампанії, організуються штурмові декадникі боротьби зі шкідниками.

РК ЛКСМУ відправляють на прополку ударні групи (10–12 осіб). Секретарі КСМ до кінця декадника зобов'язуються щоденно через посильних (!) інформувати РК ЛКСМУ «... про щоденний вихід на прополку комсомольців, піонерів, школярів, позапартійної колгоспної молоді й кількість просапаних га»⁷⁹. Власне, хлібне поле перетворюється на поле бойових дій, на якому кожен боєць — під невсипущим контролем. Всі стережуть усіх. Преса рясніє доносами. Одні борються за премію. — «Остгеймский учпункт призовників 1911–1912 року, 5–6 на ланах комуни ім. Сталіна, розпочав боротьбу з бур'янами. 56 чоловік по ударному змагаються з жіночою бригадою т. Бабенка Ф. за премію в 50 руб.

Роботу розпочато о 5 годині ранку і вона іде ударними темпами. Кожна ланка намагається одержати премію»⁸⁰.

Інші воляють. — «В такой решающий момент прополочной кампании колхозницы-симулянтки арт. »Красный партизан» (Гр.-Алекс. сельсовета) — Шкуратова П., Ермоленко Анна и Морозова Настя, получают из кладовой продукты и вместо того, чтобы выйти на полку бурьянов — идут на Косу по рыбу, а потом ею спекулируют. Правление артели не применяет к ним вновь внесенный пункт в устав с./х. артели. Т.т. колхозники и колхозницы! — Гоните из своих рядов лодырей и симулянтов. Ширьте фронт борьбы за окончание прополки и подготовки к уборочной»⁸¹.

«Артель «Новый мир» на 5 июня всего с начала кампании прополола 460 га зерновых. Председатель т. Маркохай, члены правления Папаяни, Савоту А., Мурзуор, прикрепленные к бригадам — не сумели организовать соцсоревнования, не объявили конкурс на лучшую бригаду, на качественное и количественное выполнение дневных заданий. Комсомолец Семенов не является передовиком в этой работе, не играет авангардной роли»⁸².

Владу не цікавить, чи можуть виснажені селяни виконувати встановлені Наркомземом УСРР норми виробітку на прополці — 0,5 га на особу. «Самодіяльність» колгоспів і радгоспів (скажімо, в грецькому радгоспі «Сартана») була встановлена норма гектар на 8 осіб⁸³) жорстко переслідуються.

Липень проходить під гаслом «Организовать бдительную охрану колхозного урожая. Коммунисты, комсомольцы, ударники социалистических полей — поставим дело охраны колхозного урожая так, чтобы ни один колосок не был бы утерян и ни килограмма зерна не было бы похищено врагами народа»⁸⁴. Створюються спеціальні загони з охорони колгоспних ланів від колгоспників. — Об'їждчики полів затримали Трофіменкову Анастасію Пилипівну, яка вкрала 5 фунтів колосків врожаю 1933 р. Виїзна сесія Ст.-Каранського нарсуду засудила її на 8 років заслання⁸⁵. Аналогічні присуди винесені по справах Н.А. Плахової, А.В. Боцманової, А.М. Головні, та інших жінок, про які писала Приазовська газета «Вперед» 21 липня: всі отримують від 4 до 8-ми років заслання, перелік прізвищ — суцільний інтернаціонал.

З середини липня з'являється рубрика — «Знатные люди района». Мета очевидна — створити відповідний ідеологічний псевдо-ударницький фон. Якою кров'ю дався врожай 1933 р. важко досягнути сучасній людині. Власне, це було перенапруження людських сил, що не піддається описанню. На очистці полів від бур'янів нещадно експлуатується дитяча праця. Після збору врожаю — наприкінці липня — дітей виганяють на збір колосків — за кілька днів школярі Ст. Карані збирають 100 кг. зерна.

Діти ж першими стають жертвами випадкових обставин. — Повідомлення від 17 липня 1933 р. з с. Магдалинівка (Молочанський район): «В артілі «Незаслабський» Заславської сільради, підкуркульники Новохрещений Павло та його сестра Параска зрізували колоски. Побачивши їх, піонер Сліпко Микола, що вартував біля хліба, намагався зняти тривогу. Крадії, щоб приховати свій злочин, тут же на місці зарізували Сліпка [...]. У відповідь на звірячий вчинок класового ворога, колгоспники посилили темпи збиральної, організують червоні валки»⁸⁶.

У верхньому правому кутку газети — прізвища знятих з роботи та засуджених «негідних переродженців», передовиків, відсталих сільрад. Гасло часу: «Сломить кулацкую ставку. Быстро и решительно форсировать косовицу, обмолот и хлебосдачу»⁸⁷, — робить погоду на політичному небосхилі, хоча не зрозуміло, де їм узятися, тим куркулям. Утім, їх без труда знаходять в усіх колгоспах і радгоспах без різниці, до якої національності вони відносяться. Повідомлення про викриття з профілактичною метою публікуються в пресі.

«За кражу совхозного хлеба, антисоветскую агитацию и разложение труддисциплины среди рабочих з.-с. «Сартана» — старший учетчик 5-го участка совхоза Осередский Гавриил Васильевич, выездной сессией Дноблсуда приговорен по закону союзного правительства от 7-08.-32 г. к высшей мере социальной защиты — расстрелу с конфискацией всего имущества. Паниотов 22.07.33 г. сов. Сартана»⁸⁸. Мета зрозуміла — хліб ще в полі, він має бути збережений для засік Країни Рад будь-якою ціною.

Наприкінці липня 1933 р. запроваджується диференційована оплата праці машиністів, задіяних на збиральній. Винагорода за тону виробки на різних марках машин склала від 75 до 95 коп. за тону (!), 400–600 грамів хліба натурою. Для машиністів обмолоту та вагарів МТС 0,75–1 руб. грошима, 400–600 грамів хліба — натурою. За якість додатково — 25%, за неякісне виконання роботи — мінус 33%. Виплата здійснюється подекадно⁸⁹.

Таблиці зведень хлібоздач, як і в 1930–1932 рр., займають цілі шпальти місцевої преси, передові та відстаючі колгоспи та сільради називаються по-іменню. Втім, тепер вони більше нагадують захопливе змагання, в якому за спільною згодою всі сторони «не помічають» ані порушень законодавства, ані проблем. Всі охоплені удаваним трудовим поривом: від малих дітей до літніх старців.

«В арт. “Ворошилова”» пионеру Ширмазам В.И. отроду 12 лет, но его работа везде видна. Он погоняет быков. Верхом на лошади конными граблями загребаёт колоски, выполняет норму взрослого, ударно помогает всем взрослым членам бригады. Тут же старый “учитель” — 75 летний дедушка Чубаров Д.С. возле бригады и в поле все время без отказа справляет грабли, делает зубки, варит, чинит сбрую, помогает основательно в работе бригады.

Этих молодого и старого нужно премировать»⁹⁰.

З'являється ще одна захоплива гра — «хто кого обдурить». Нагадаємо, що голод 1933 р. та прихід Гітлера до влади збіглися в часі. В популістських виступах нацистів активно розігрувалася антирадянська карта. Відбулася низка дипломатичних демаршів: представництва в Москві та Берліні розповсюджували відомості про «злигодні німецьких колоністів» і домагалися дозволу на надання радянським німцям продовольчої допомоги. В березні 1933 р. в публічних виступах керівники III Рейху звинуватили Кремль у замовчуванні голоду. В червні в Берліні була влаштована виставка листів голодуючих, яка викликала сплеск стихійного руху звичайних громадян, суспільних та релігійних організацій для збору пожертв на користь голодуючих. Низка жорстких контр-демаршів радянської дипломатії й таємні домовленості режимів дещо приглушили ситуацію: надалі й Німеччина закривала очі на становище етнічних німців у СРСР, й радянські НКВДисти дещо поблажливо ставилися до

арештованих підданих Німеччини, які на відміну від інших іноземців, переважно висилалися за кордон.

Активно підключилася до проблеми радянська преса. «Найбільший хлібо-завод Західної Німеччини у звіті про свої обіги констатує, що продаж хліба за останні півроку скоротився порівняно з минулим роком на одну третину й роздрібний продаж муки — на 40%»⁹¹, — зловтішалися приазовські видання. Вони ж під тиском партійних органів організували кампанію спростувань, які підписували «колективи» обурених «щасливих» колгоспників-німців з різних сіл Південної України, зокрема, й артілі «К. Лібкнехт». — «Они прекрасно знают, что колхозники немцы Страны советов живут лучше трудящихся немцев капиталистической Германии, которых все сильнее и сильнее сжимает экономический кризис, углубляющийся политикой фашистской диктатуры [...]».

Нас 193 человека. Все мы живем в одном колхозе имени Карла Либкнехта. В этом году мы посеяли 1 756 га. Первые дни уборки урожая показали, что мы получим с этой площади около 150 тыс. пудов хлеба. После того, как выполним план хлебосдачи государству, засыплем семфонды, внесем натуроплату МТС, нам еще останется хлеба по 17 кг. на трудодень. А каждый из нас в среднем имеет 340 трудодней. Это значит, что каждый получит 340 пудов хлеба. Помимо хлеба на трудодень нам приходится по 3 рубля деньгами, т.е. по тысяче с лишним рублей получит каждый колхозник.

Кроме того, мы имеем огородное хозяйство, молочную и свиноводческую фермы, которые полностью обеспечивают всех нас всеми необходимыми продуктами питания на круглый год. Мы уже в этом году станем зажиточными. Вот как мы живем.

Поэтому в вашей помощи не нуждаемся. Наоборот, мы с радостью примем 100 разоренных бедняков крестьян политикой Гитлера и обеспечим их жилищем, трудом и продуктами. Они у нас будут полноправными строителями социализма»⁹². [39 підписів — Л.Я.]

Зайвим буде казати, що правди в цих словах не було. На тих же шпальтах повідомлялося, що трактористи харчуються самими лише кабаками, жирів за весь час збиральної не бачили⁹³. Не менш промовисті статті містили відомості про інші сторони «щасливого» життя колгоспників. Вигнавши жінок у поля, місцеві керівники забули потурбуватися про їхніх малолітніх дітей. Дитячих ясел немає, або вони в жахливому стані. «У яслах відсутня білизна як ясельна, так і домашня. Діти ходять в брудних, засохлих сорочечках, що прилипли до тіла. Доглядати дітей нема кому»⁹⁴. Працівники ясел, замість того, щоб опікуватися дітьми, фарбуються, запізнюються на роботу, матерям-колгоспницям нема на кого полишити дітей.

Шпальти поглинає навала критики й самокритики: критикують всіх і вся, поіменно виставляють у пресі дрібні прорахунки, недоліки, недоробки. Дістається всім — трактористам, вчителям, ланковим, кашоварам, бригадирам. Критикованих суворо попереджають і закликають взятися за розум. Приводів виникає вдосталь — йде чергова партчистка.

Бригадир 5-ї бригади артілі «Авангард» Ласпинської сільради Харахаш неприязний до селян. Обходить хати і з лайкою виганяє колгоспників на роботу, водночас, суто по-грецькому, забороняє власній дружині виходити на роботу в поле, кажучи: «Якщо ти наступного разу з'явишся на роботу — уб'ю»⁹⁵.

Для завершення польових робіт на село мобілізуються бригади городян⁹⁶, які, попри погане продовольче забезпечення та жахливі побутові умови, денно й уночі працюють у полі. На збір врожаю додатково відряджають групи робітників та комсомольців. 29 вересня 1933 р. Сталінський обком повідомив мобілізованих телеграфно — через районні газети (!) про те, що вони лишатимуться на селі до 10 жовтня⁹⁷. Селяни, зокрема, грецькі — навпаки — не квапляться, кажучи «навіщо поспішати, все одно, якщо зберемо хліб, його в нас відберуть». Сількор під псевдо «Свій» пише, що членів бригади часто застають у полі сплячими, вони зірвали нічне (!) скирдування⁹⁸. Сількора не цікавить, що виснажені двома роками голоду люди були неспроможні працювати «стаханівськими» темпами. Навіть традиційно працьовиті німці в колгоспах втрачають свої трудові навички: в артілі «Тельмана» поряд з колгоспниками, які лише за місяць роботи мали 31 трудовень, були й такі, що за весь рік нагромадили від 7 до 27 трудовнів⁹⁹.

Післяголодна руїна по національних селах має ті ж відразливі прикмети, що й усюди: за 17 днів до навчального року Старо-Каранська семирічка стоїть пустою. «Угрюмое впечатление при входе в семилетку производят разбросанные по двору под открытым небом, полуразрушенные парты, а внутри — почерневшие от копоти и пыли классные стены». Школа має тільки 30% підручників, російські групи — 20%, що ж до урумських груп — їхні підручники «застрягли» в Кримському держвидавництві¹⁰⁰. По школах інших меншин картина не привабливіша: відсутнє опалення, нема гарячих сніданків, діти часто пропускають школу¹⁰¹. Поза інформаційним полем радянської преси лишилася та обставина, що восени 1933 р. сільські школи не дорахувалися величезної частки своїх колишніх учнів. Однак, живі ще не мають можливості вчитися, право на освіту залишається фікцією. Піонери в середині вересня активно «буксують» відсталі артілі, працюючи пліч-о-пліч з дорослими. 14 вересня 1933 р. 30 піонерів зібрали в копиці хліб з 35 га. Не в кращому становищі перебувають студенти. Так, наприкінці 1933 р. преса повідомляла, що студенти Ст.-Гнатівського (грецького) агротехнікуму не отримують стипендії, внаслідок чого не спроможні полагодити взуття, купити зошита для конспектів, фактично — злидарують¹⁰².

Колгоспники ще глибоко деморалізовані, крадуть суспільне сіно для топки хат. Ще існує жорсткий розподіл харчів. 6 кг борошна — велика цінність, представник від РНК (!) Кадніков витребував цю недосяжну розкіш для себе у заготконторі й зник в невідомому напрямку, про що до газети відразу написав дехто Громов, вимагаючи притягнення службовця до партійної відповідальності¹⁰³. Оприлюднення в пресі доносів на всіх і вся (вони розглядалися як здорова самокритика) з закликами притягти звинувачених до адміністративної¹⁰⁴, партійної та кримінальної відповідальності, матеріалів карних справ і вироків¹⁰⁵, а також зведень по наслідках партчистки перетворюється на основний метод доведення свідомості деморалізованого селянства до потрібної кондиції. Приміром, 24 вересня 1933 р. відбулися партійні збори, присвячені партчистці в комуні «Сталіна» (Ст.-Каранський район). Реакція партійців була типовою (по суті інтернаціонального осередку, в якому були греки, німці, росіяни, євреї та українці): люди брали на себе підвищені (загалом нереальні)

зобов'язання, аби тільки не підставити себе під удар. Фельдшер Бешевлі заявив: «Я не знаю, товарищи, почему так холодком относятся и терпят такое про- рывное положение. Я с завтрашнего дня закрываю амбулаторию, выхожу на степь и даю обязательство заскирдовать вручную до 1-Х 7 га и, кому я нужен буду по медчасти, там в степи окажу помощь, и так же вызываю всех коммунистов, комсомольцев и коммунаров». Наслідуючи приклад фельдшера-ударника, комсомолец-листоноша Куксенко обіцяв заскирдувати 7 га, секретар партосередку Бутулімов — 10 га, Соловой з жінкою — 16 га, безпартійний Панченко разом з родиною — 25 га, ударник 5-ї бригади Екштейн — 15 га, завшколою Грушко з учнями (!) обіцяв 80 га загребти й зібрати колосків з площі в 50 га, голова сільради Герег та Онопка взяли по 10 га, секретар комсомольського осередку Шиян — 8 га. Загалом, в індивідуальному порядку зобов'язалися заскирдувати 299 га, згребти та зібрати колосків з площі в 50 га. 44 «штурмовика збиральної» обіцяли також завербувати по 7 комунарів і добитися від останніх (!) прийняти на себе таку ж норму (!)¹⁰⁶.

Наприкінці 1933 р. преса рясніла звітами з судових процесів: «Гнев и ненависть рабочих и колхозных масс, карающую руку пролетарской диктатуры, обратит против вредителей, белогвардейцев, воров, торговцев в Ст.-Каранском райпотребсоюзе. Белогвардейцы, воры и вредители пойманы. Классовые враги, тунеядцы, обворовывали рабочих и колхозников»¹⁰⁷. До масового психозу ще далеко, але його симптоми ставали все більш наочними.

Навесні серйозний привід для переполоху у вищих урядових колах України дали німці Волині. В квітні місяці вони почали масово зніматися з місць, прихопивши майно і родини, і концентруватися в районі залізничної станції Житомир. Зазначаючи відсутність уваги верхівки колгоспів до колгоспників, нестерпний тиск на одноосібників, відібрання кращих угідь військовими частинами і начитавшись газетних заміток про сите та заможне життя південноукраїнських німців, вони вирішили переселитися на південь України. Після того, як у Житомирі скупчилося більше 200 німців, які мали на руках білети на транзитні поїзди і внаслідок завантаженості останніх не могли виїхати декілька днів, переселенці з криками «ріжте наших дітей» перекрили залізничні рейки. «Принятыми мерами эта демонстрация была ликвидирована», — зазначалося у повідомленні ДПУ УСРР, однак, всеохоплюючого бажання німців виїхати з Пулинського німецького національного району та решти районів Київщини та Вінниччини це не зменшило. Німці почали масового записуватися у вербувальників робочої сили, намагаючись будь-яким коштом покинути радянську Волинь. Не давали позитивних наслідків і «мероприяття разложенческого характера»¹⁰⁸.

Більш прикметне вивчення ситуації привело партійний провід України до невтішних висновків: чотири роки колективізаційної вакханалії привели район до економічного краху. Стихійна втеча переважно до Криму та Херсонщини розпочалася з серпня 1933 р. (як видно німці були цілком не свідомими тих проблем, що очікували на них в охопленій голодомором Південній Україні), співпавши з масовим отриманням Нотгільфе. Загалом за підрахунками ЦК КП(б)У з 1 серпня 1933 р. по 15 березня 1934 р. із загальної чисельності понад 6 тис. господарств зникли в невідомому напрямку 826 (537 одноосібних,

289 колгоспних), тобто близько 14%. Разом із тими, хто виїхав з району під час паспортизації, втрати трудових ресурсів по району склали 1 045 господарств (!). В окремих сільрадах втеча, за словами офіційних документів, набула катастрофічного вигляду. Так, Габровська сільрада зменшилася на 60% одноосібних та 20% колгоспних господарств, Пулино-Гутська — на 25 та 16% відповідно, Видумська — на 30 та 10%, Солодверська — 32 та 16%. «Убежали главным образом середняцкие хозяйства, забирая лошадей, коров, движимое имущество, бросая хорошие дома, стоящие теперь в значительной степени без присмотра, разрушающиеся»¹⁰⁹, — такими були наслідки колективізації в Поліссі.

Невеличка ремарка аналітичного документу перекреслювала всі попередні зауваження стосовно причин масової еміграції («бездушне ставлення до колгоспників та одноосібників, злочинне порушення радянської законності, збиткування, масові репресії») — «...виїжджають та очолюють виїзд окремі голови сільрад та колгоспів, запасуючись безпідставно отриманими чи просто підробленими документами» (!)¹¹⁰. Отож, німецька громада загалом, а не окремі її представники, не криючись, голосувала за політику більшовицької влади, що називається «ногами». А підстави для формування такої позиції були більш ніж вагомими: колись квітучі обійстя волинських німців, загнаних силоміць у колгоспи, стояли на межі краху: врожайність була мінімальною, оскільки поля не вдобрювалися; за часів колективізації припинилися меліоративні роботи, відповідно до недолугих розпоряджень маріонеткових районних властей¹¹¹ були засипані всі дренажні канали (аби не заважати роботі тракторів), це своєю чергою спричинило заболочення полів і вимокання посівів. Праця декількох поколінь німецьких колоністів по окультуренню поліських земель була зведена нанівець! За найскромнішими підрахунками влади для відновлення 9 000 га землі потрібні були близько 2 млн. руб. Як наслідок і заробітки німецьких колгоспників Полісся були одними з найменш показних у республіці: у грошовому еквіваленті — 31,5 коп. 1931 р., 42 коп. 1932 р., 32,5 коп. 1933 р.; у вигляді натуроплати — 745 гр. 1931 р., 565 гр. 1932 р., 1 150 гр. 1933 р.¹¹² Становище колгоспної маси стане цілком зрозумілим, якщо зауважити, що розрахунок із ними не був проведений навіть за 1932 р. Загальна сума заборгованості колгоспникам становила 260 тис. руб. Своєю чергою колгоспи були винні державі та організаціям понад 380 тис. руб.(!), тобто фактично були банкрутами. Цілком умотивованим було вперте небажання німців вступати до таких злиденних об'єднань, рівень колективізації вперто тримався на позначці 48,7% господарств. 60% населення виживало за рахунок так званої «Гітлерівської допомоги». В Олександрівському районі на запізнілу допомогу голодуючим дітям у вигляді гарячих сніданків частина школярів відреагувала зі зневагою, промовляючи: «Ми не потребуємо більшовицького хлібу, Гітлер нам достатньо допомагає»¹¹³. Саме неконтрольоване зміцнення прогітлерівських настроїв у середовищі поліських німців та катастрофічне становище сільськогосподарського сектору змусили радянський провід зробити останню спробу зміцнити власні позиції у Пулинському районі.

На наступний рік, крім традиційного в таких випадках перетрушування керівних кадрів району, були заплановані ударні заходи соціально-економічного порядку (будівництво будинку рад, зразкової школи, звукового кіно, лазні,

квартир, колодязів загальною вартістю 971 тис. руб., повний розрахунок із колгоспниками впродовж місяця (!), завершення меліорації району впродовж 1935 р., термінове прокладення доріг, телефонізація та радіофікація району, забезпечення району насінням льону з обласних фондів (140 тон), створення в 1934 р. нової МТС¹¹⁴), які мали вдихнути нове життя в конаючу національну адміністративно-територіальну одиницю. Те, що жодні лазні та школи, агітаційно-пропагандистські бригади, радіо та кіно неспроможні навернути волинських німців до більшовицьких ідей, влада з'ясує в трагічному 1935 р. і вкотре докорінним чином змінить своє ставлення до громади.

Нарешті збулося...

Сталося те, про що два роки селяни мріяли попри всі жахіття напівголодного і голодного існування — голодомор відступив. Скасування хлібних карток показало, що сфера розподілу розучилася працювати в системі товарно-грошових відносин, мережа торговельних установ практично перестала існувати. Про проблеми, які постали на той час перед місцевими властями йдеться в бесіді з завідувачем райвноторгу Старо-Каранського району Зінченком. З інтерв'ю дізнаємося, що на момент скасування карткової системи на централізованому постачанні перебувало 2 409 осіб, децентралізованому — 562 особи. Про те, якою мірою вона відповідала реальним споживчим потребам населення можна скласти уявлення, зважаючи на загальну кількість населення. На 1 січня 1930 р. населення району становило 33 338 осіб. Тільки в районному центрі — с. Стара Карань мешкало 4 217 осіб. Згідно з відомостями на 1 січня 1933 р. людність району становила 14 722 осіб — майже удвічі менше за 1930 р.(!)

Після скасування карток за попередніми підрахунками кількість споживачів мала зрости до 6 471 особи. Щоденне споживання в грудні 1933 р. по Ст.-Каранському району дорівнювалося 1 тоні хліба, з 1 січня 1934 р. воно мало збільшитися до 2 тон хліба, 1 тони борошна, 1 тони зернофуражу та крупи. Натомість єдина пекарня райпотребспілки була спроможна випікати лише 1 800 кг хліба. Для задоволення потреб населення запланували відкрити дві пекарні. Перед хліборобами поставали нові завдання: «... Увеличить продуктивность в работе, максимум внимания уделить качеству, научиться выпекать новые наилучшие сорта хлеба»¹¹⁵. Тоді, як пекарі мали наново вчитися випікати поки ще не здобні булки, проте принаймні якісний хліб, хтось мав його реалізовувати. Торговельна ж мережа практично була зруйнована: на всю Карань з населенням близько 4 тис. осіб діяв один (!) хлібний ларьок. Згідно з планами районної споживчої спілки з 1 січня 1935 р. мали запрацювати магазин з продажу борошна та фуражу, магазин з продажу готового хлібу, а також кондитерський (!) магазин. Хлібний магазин планували відкрити в с. Ст. Гнатівка, в решті сіл району мали запрацювати магазини з продажу борошна та фуражу. Для роботи в торговельних точках РК ЛКСМУ зобов'язався виділити 5 кращих комсомольців, які мали пройти підготовку на спеціальних курсах¹¹⁶.

Життя продовжувалося...

Повсякденне життя голодуючого міста

Страшні часи переживали міста й містечка республіки.

Харків — одне з найбільших і найгарніших міст України — посідав упродовж непу визначне місце в етнокультурному житті республіки. Етнічний склад столиці повнотою відображав строкатість етнічної мапи республіки. Етнокультурне ядро міської громади склали українці, росіяни та євреї. Саме вони відігравали вирішальну роль у формуванні культурного середовища міста. Однак, низку неповторних рис йому додали вірменська, грецька, турецька, болгарська, білоруська та інші громади. Втім, Харків передовсім був столицею УСРР. Тут працював уряд Радянської України, тут зосереджувалися провідні науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади, культурна еліта. Їхнім колективним розумом генерувалися ідеї, які слугували дороговказом для решти республіки.

Столиця позиціонувалася як прототип міста майбутнього. Харківська преса декларувала стратегію переорієнтації індивідуального побуту на колективні рейки. В центральній частині міста зводили заклади громадського харчування, автоматичні пральні, бані, перукарні, що мали призвичаїти городян до сфери послуг і водночас вивільнити для продуктивної праці руки домогосподарок. Та це — офіційна версія побутового перевороту в столиці, тиражована гаслами часів «Великого Стрибка». В 1932 р. під комуністичну риторику підводиться інша основа — з весни 1932 р. у столиці наростають продовольчі проблеми, міська влада йде шляхом централізації розподілу харчів.

На початку року по Харківських житлокоопах було всього 26 їдалень. Для більш-менш прийняттого задоволення потреб населення кооперативів потрібно було відкрити ще 98 їдалень. Наприкінці року керівники житлокооперації планували відпускати в централізованому порядку не менше як 100 тис. страв щодня. Передбачалося відкриття 15 перукарень. Сітка перукарень міста тоді б досягла 31-ї одиниці. Планували запустити також чотири механічні пральні із пропускнуою спроможністю на 4 800 штук білизни щодоби та 9 напівмеханічних пралень на 4 500 штук білизни. В середині березня мала вступити в експлуатацію механічна пральня (пропускну спроможність — 1 200 штук білизни щодоби) в Ленінському районі.

Картина перетворення побутової сфери столиці вимальовувалася грандіозна: при житлокоопах передбачалося організувати 100 побутових коактивів. Вони й повинні були керувати всіма побутовими закладами при житлокоопах — їдальнями, перукарнями, пральнями, тощо. Побутові колективи — це громадські товариства, що ставлять собі за завдання поліпшити побут робітників, високомовно твердила преса.

Але це — лишень плани. Реальність «дещо» інша. Облаштовувати решту від запланованої кількості (три пральні) ще й не починали. Немає навіть приміщення для них. Перукарень від початку року не відкрито жодної. І, нарешті, про стан житлокоопівських їдалень. Їдальні зняті з централізованого постачання. Працюють вони дуже погано. Все доводиться купувати на вільному ринку¹¹⁷, який поволі переходить у «тінь», ціни захмарні. Повсюди — прорив з ремонтом житла.

Місяць за місяцем преса невпізнанно змінюється. Газетні шпальти, власне, унаочнюють економічну катастрофу. Папір низької якості, газети зменшуються розміром майже вдвічі. З номеру в номер тиражується нав'язлива ідея — «розвиток кролівництва дасть змогу вирішити проблему з м'ясом» (хто всерйоз вважав кролів адекватною заміною знищеному багатотисячному стаду великої рогатої худоби, важко зрозуміти). Ні для кого не секрет — м'ясо в столиці перетворюється на розкіш, його споживають лише республіканські керманічі та спекулянти. Практично ніде не виконуються плани засіву земель житлокоопівських господарств, не створюються ферми. Фінансовий прорив у житлоспілці колосальний, неплатежі набирають загрозливих форм. В центральній кооперативній газеті багато фото садочків (зокрема, й нацменівських) — діти біля столів з порожніми тарілками, як правило, в одних трусах.

Все розвалюється... Ідея комуністичного побуту для городян у своїй фантастичній версії 1929–1931 рр. доживає останні дні.

Преса ще намагається мобілізувати членів кооперативів, підняти їх над буденністю високими гаслами й закликами, але вони не діють. Мало ефективна й кампанія освітньої роботи в середовищі городян, побутові умови в кооперативах на загал лишаються вкрай складними — комунальні квартири, як і раніше, — осередки дрібнобуржуазних чвар та розбрату. «Культура примусів» перемагає комуністичні ідеали.

Втім, для перспективно високих мрій ще лишається місце. Авжеж, — у 1932 р. виповнюється десята річниця української житлової кооперації. Архітектор Ю. Резніков закликає меблеві фабрики звернути увагу на сучасні потреби робітничого житла.

«Питанню обладнання робітничого житла досі приділяють не цілком гідну увагу. Новенькі квартири наповнюються часто-густо хоч і новою, але цілком безсмаковою величезних розмірів меблюю.

Нікому не потрібні величезні буфети «по образу и подобию» старих, і з безмежною кількістю шухлядок, шафочок, полицок забирають жилу площу.

Ці буфети, що нагадують собою пузаті купецькі самовари «доброго» старого часу, розраховані на ховання сервізів на 60 персон, не потрібні тепер нам.

А одяжні шафи, що собою підпирають стелі, зроблені з розрахунку старої височини квартири в 3,5–4 метри, майже не влізають у наші кімнати, заввишки в 2,8–3 метри.

Кухонні столи величезних розмірів, розраховані теж на виготовання їжі на 60 персон, займають всю площу кухні.

Навіщо і кому це потрібно?

І через те квартира робітника перетворюється на якусь мебльову крамницю з невеликою жилою площею»¹¹⁸.

«Кому все це потрібно?» — запитує риторично архітектор, і, хоча його питання відносилось лише до величезних буфетів з нескінченною кількістю шухляд (до яких давно нема чого складати — бо перевелось не тільки родинне срібло, а й найпростіший харч), воно цілком адекватно відображає ставлення городян до тогочасної реальності загалом.

У номері «Вістей» за 3 жовтня 1932 р. — фото новозбудованого універмагу — Хаторгу на майдані Р. Люксембург м. Харків. Монументальна 4-х-поверхова

споруда на кшталт київського ЦУМу¹¹⁹ наочно демонструвала, що з виробництвом та споживанням у столиці радянської України все гаразд.

Однак, була й інша сторона радянської торгівлі. В тому ж номері вміщена замітка про показовий суд над київськими спекулянтами, на який зігнали, вочевидь, з виховною метою, дві тисячі киян. «Виїзна сесія Київського Облсуду показовим порядком розглянула справу про зловживання і розкрадання краму в Київторзі.

Колишній експедитор Київторгу Петров систематично привласнював собі продукти та промкрам, що прибували на адресу Київторгу, та продавав їх на приватному ринку. Між іншим Петров привласнив собі 4 тюки готового одягу на 12 400 руб.¹²⁰, та разом з зав. склепом Баєвим розбазарив 16 лантухів цукру.

Цей крам за допомогою спекулянта Бірштейна продавали на ринку. Бірштейн притяг до цієї справи ще громадянок Степанівську та Прикитину, що разом з ним збували крам.

Облсуд засудив Петрова і Бірштейна до вищої міри соцзахисту — розстрілу, Баєва на 8 років позбавлення волі. Степанівську та Прикитину на 3 роки Бупру.

2-тисячна аудиторія (!), що була присутня на показовому суді з задоволенням зустріла вирок судді»¹²¹.

Лишалися поки що й інші, більш людські розваги, — у великих містах працювали кіно та театри, зокрема, й національні. Репертуар — на вимогу часу, п'єси, загалом інтернаціональні за змістом: — «На Заході бій» Вс. Вишневського, «Рекрути» Аксельфольда в переробці Резніка, «Сон літньої ночі» Біворка (присвячена робітничому відпочинкові), «Гірш Ленерт», «Кадри» Микитенка, «Роман Цат» Альбертова¹²², «зовсім перероблюється п'єса «Юліус» Даніеля». «При [єврейському — Л.Я.] театрі утворено режисерський штаб, що висуває молодих режисерів на експериментальну роботу. Штаб уже висунув групу молоді переробити п'єсу «Юліус»»¹²³. Улітку єврейський театр гастролює в Артемівську та Луганському, але гастролі практично зірвані через відсутність організації.

Втім, не театри «роблять погоду» в простому житті обивателя.

Карткова система... Хліб видається за фіксованими нормами. У столиці службовці та студенти отримують 400 грамів, робітники — 600, на важких фізичних роботах — 800, утриманці — 200–300 грамів на день (!). Хліб вже давно неякісний, із домішками сурогатів. Решта продуктів харчування отоварюються по картках нерегулярно. Крім квашеної капусти в магазинах за картками нічого не можна придбати. В робітничих та студентських столових одноманітні блюда з сої та нескінченні черги. Студенти харківського університету витрачають на обід щонайменше три години: годину назовні їдальні, годину в черзі в їдальні і ще стільки ж — відшуковуючи місце за столом¹²⁴. Стіни їдальень обвішані плакатами, що пояснюють поживні властивості сої й втлумачують, що вона є адекватним заміником м'яса, молока та яєць. Але скоро страви з сої стають так само недоступними.

Невідповідність раціону потребам молодого організму викликає тяжкі фізіологічні відхилення: шириться дистрофія, студенти страждають на хронічні мігрені, лікарні забиті хворими. В найбільш катастрофічному становищі опиняються діти та люди літнього віку, державна пайка, яких дорівнює 200 грамам

хліба. Працюючі члени родин вимушено йдуть на порушення трудової дисципліни, аби врятувати рідних — міцніє рух несунів. І. Стріонов, що студентом підробляв у той час на хутряній фабриці, згадував: «Там працювали переважно жінки, й майже всі поголовно займались крадіжками шкір різними шляхами й засобами: перекидали через паркан, натягали на груди замість бюстгальтеру чи трусів, обмотували ікри ніг і т. і. Стовідсотковою була й плинність робсили: одні приходили, інші йшли».

Німецькі інженери, дивуючись питали: «У кого ж вони (працівниці) крадуть, якщо в газетах пишуть, що всі багатства країни належать народу?»¹²⁵ Поза кадром їхньої педантичної свідомості лишалося багато невідповідностей між офіційною ідеологією та реальним життям.

Деградація промартілей, перманентні перебої з постачанням сировиною, спричинені занепадом сільського господарства та масовим винищенням худоби, відразу позначилися на найбільш масовій групі споживачів кустарних виробів. — «Вісті» 6 жовтня 1932 р. повідомляли, що гудзикові виробництва виконали план на 44,8%, посудні — 59%, текстильно-фасонні — 76%¹²⁶. — Дефіцит товарів масового вжитку набирає тотального характеру. Підприємства Укрсклопорцеляни зовсім не виробляли скла першого гатунку, практично не виробляли — другого. Тільки 13% продукції 4-тої взуттєвої фабрики відповідали першому гатунку. 900 пар червоноармійських чобіт київської взуттєвої фабрики розлізлися в перший же тиждень використання¹²⁷.

Великі будівлі п'ятирічки дають порятунок тисячам голодуючих селян. Тільки впродовж 1932 р. Дніпрогес поглинув близько 10 тис. робочих рук. Це малоосвічені, а то й цілковито неписьменні селяни. Вони мешкають у робітничих бараках і виконують важку працю, що не вимагає певної кваліфікації. Аби рахуватися справжніми пролетарями, їм ще треба багато чому навчитися. За три роки Дніпробуд ліквідував неписьменність серед 10–12 тис. робітників, на кінець 3-го вирішального року першої більшовицької п'ятирічки на Дніпробуд прибуло 2 262 неписьменних і 7 763 малописьменних¹²⁸.

Соціалізація вичавлених у місто селян відбувається й на дрібних підприємствах, оскільки у великих містах (перш за все столиці) ще доволі продуктивно працюють соціальні програми. — Київська механічна пральня звітувала про досягнення в ліквідації неписьменності у середовищі новоприбулих з села працівниць (21 особа): «За короткий час неписьменні вже непогано читають і пишуть»¹²⁹.

Стаття під зловісною назвою «Хто не працює — той не їсть!» констатує, що далеко не всі переродилися і стали соціалістами. З 20 млн. робітників і службовців багато є носіями капіталістичної розхлябаності та ледарства. Саме відсутністю ударництва, нехлюйством викликані рішучі дії партії щодо «перевиховання» крутіїв та прогульників. Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР про боротьбу з прогулами за невихід на роботу без поважних причин застосовується негайне звільнення і позбавлення «всіх прав і привілеїв, як робітника даного підприємства чи установи»¹³⁰ (читай — соціальних гарантій). Конкретно: робітник разом з роботою втрачає квартиру, отриману від підприємства, чи місце в гуртожитку, картки на хліб, всі види продуктового й промкравового постачання і в обставинах голоду та ізоляції голодуючого села лишається напризволяще безпритульним бомжем.

Шлунок радянського громадянина ставиться у безпосередню залежність від ознак «виробничої відданості»: цьому сприяє зосередження забірних карток для працівників та членів їхніх родин у руках керівників виробництва. Систему їх видачі реорганізували таким чином, аби ними користувалися тільки ті, хто працюють. «Відтепер — жодного фунта хліба, жодної речі споживання з державних фондів постачання робітникам не повинен одержати ледар і прогульник, що намагаються нажитися на чужій праці!» — під такими патетичними заявами приховувалася брутально цинічна політика «перевиховання» дрібнобуржуазних шарів населення, переорієнтації їхньої свідомості, як підносилося, на комуністичних, фактично ж — тоталітарних засадах. Голод добре прислужився як універсальний засіб масового перевиховання мас.

Паралельно в повсякденне життя промислових об'єктів запроваджується, як явище цілком легальне й офіційне, система «добровільних» громадських контролерів та сексотів, що працюють на зміцнення тоталітаризму. Задля формування атмосфери упередження й придушення будь-яких проявів інакомислення зрощується відповідна суспільна думка, до співпраці з каральними органами та спецслужбами масово рекрутується молодь. «Групи сприяння прокуратурі організовано на Дніпропетровських заводах ім. Петровського, Лібкнехта та Комінтерна. За допомогою громадськості прокуратурі пощастило викрити багато злочинств як у м. Дніпропетровському, так і в районах області»¹³¹.

У вересні 1932 р. «Вісті» зарясніли повідомленнями про прорив на шахтах Донбасу, залізничних ремонтних майстернях, будівництві шляхів¹³². «Нехлюйство, розгاردіаш, знеосібленість на механізмах і на будівництві, безвідповідальність — ось коріння глибокого прориву шляхового будівництва»¹³³.

Водночас набирає обрисів примара націоналістичної загрози. Вона «розповзається» з західних кордонів України, а саме: з Мархлевського польського й Пулинського німецького районів. Шириться ерозія масової політичної свідомості. Потроху вимальовуються риси майбутнього образу ворога — польського й німецького буржуазного націоналізмів. У лютому 1933 р. у польській десятирічці (№14) м. Житомира «розкривають» контрреволюційну (!) дитячу організацію, якою, як зазначалося, керували частина вчителства (викладачка Малиновська) та батьків (Фестюк). Ознаки діяльності «контрреволюційної» організації варті того, аби на них зупинитися докладніше.

В 1929 р. (тобто під час розгортання суцільної колективізації) група дітей (17 осіб) «втекла зі школи й намагалася перейти польський кордон». По той бік кордону вони збиралися розповісти про тяжке становище школи (!). Аби залучитися довірою польських прикордонників, діти збиралися приписати собі в заслугу підпал будівлі Облвиконкому (1927 р.).

В керівники групи енкаведисти «призначили» учня Горлова. Батько його, робітник, виключений з партії під час останньої партгистки, виховував, як з'ясувалося, цілковито антирадянський елемент. Один з його синів був засуджений за вбивство червоноармійця, інший — «активний учасник у бандах». Третій, як бачимо, — юний контрреволюціонер.

Впродовж чотирьох років група «тероризувала» школу: паплюжила портрети В.І. Леніна, на портреті Й. Сталіна написала «жид». У жовтні 1933 р.¹³⁴ «організація» готувала до відправки Й. Сталіну посилку — шкільний сніданок з

запискою: «Якби ти так харчувався, ти б не схотів радянської влади». Група псувала, знищувала й крала шкільне майно. Малювала «парнографические» [так у тексті — *Л.Я.*] малюнки¹³⁵.

Поза школою діяльність групи спрямовувалася на «ускладнення продовольчих труднощів» — хулігани виливали у селянок молоко, розбивали яйця. «... Бували случаи нагаживания (испражнения) у входа в общественные государственные учреждения»¹³⁶. Група мала на озброєнні ножі, діяла «згуртовано й дисципліновано»: її учасники щоденно отримували завдання стосовно діяльності в школі та поза нею.

Не на краще відрізнялася свідомість польських студентів — у 1931 р. студенти польсектору механічного технікуму знищили в одній з кімнат гуртожитку портрети радянських вождів¹³⁷.

Буржуазний націоналізм — польський та німецький у купі з українським проголошуються ворогами радянського ладу номер один. Як тільки стабілізується продовольчий стан — настане їхня черга.

---

¹ Вісті. — 1932. — 18 січня.

² Вісті. — 1932. — 20 січня.

³ Вісті. — 1932. — 20 січня.

⁴ Вісті. — 1932. — 28 лютого.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 12.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 13.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 13.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 15.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 14.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 15.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 16.

¹² Негайно припинити розбазарювання промтоварів, призначених на стимулювання хлібозаготівель. Товари «морозять» в сільських кооперативах // Вісті. — 1932. — 20 січня.

¹³ Приозівський Пролетар. — 1932. — 18 березня.

¹⁴ Вісті. — 1932. — 6 жовтня.

¹⁵ Приозівський Пролетар. — 1932. — 17 березня.

¹⁶ Приазовський Пролетар. — 1932. — 24 березня.

¹⁷ Глаз. «Дадуть — посіємо» // Приозівський Пролетар. — 1932. — 18 березня.

¹⁸ Кор. Мобілізуємо внутрішні ресурси // Приозівський Пролетар. — 1932. — 18 березня.

¹⁹ Допомогти відсталим колгоспам // Приозівський Пролетар. — 1932. — 18 березня.

²⁰ Приозівський Пролетар. — 1932. — 17 березня.

- ²¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 590, арк. 56 зв.
- ²² Отримали назву від прізвищ лідерів: Бінатова — виключеного з партії в 1928 р. «за опозицію» й Тахтамишева — червоного командира, героя громадянської війни.
- ²³ Очевидно, мається на увазі 1921 р. — час спроби відродження національної організації греків Приазов'я.
- ²⁴ ДАДО, ф.Р.835, оп. 1, спр. 149, арк. 7 зв.
- ²⁵ ДАДО, ф.Р.835, оп. 1, спр. 138, арк. 1–2, 5–9.
- ²⁶ ДАДО, ф.Р.835, оп. 1, спр. 138, арк. 7–8. — В 1932 р. матеріалів звинувачення явно не вистачило для об'ємної справи про грецьку контрреволюційну організацію, проте характерні вислови свідчили, що це було лише справою часу. Через п'ять років у аналогічних висловлюваннях така справа була сфабрикована органами НКВС. Процес над «Грецькою повстанською контрреволюційною шпигунською організацією» був використаний для фізичного знищення як осіб, причетних до здійснення «грецизації» в УСРР, так і пересічних етнічних греків.
- ²⁷ Приазовський Пролетар. — 1932. — 24 березня.
- ²⁸ Червоний степ. — 1932. — 11 квітня.
- ²⁹ Червоний степ. — 1932. — 21 квітня.
- ³⁰ Червоний степ. — 1932. — 9 травня.
- ³¹ Червоний степ (Орган партосередку, робіткому та дирекції Калініндорфської МТС). — 1932. — 29 квітня.
- ³² Вісті. — 1932. — 29 липня.
- ³³ Колективний кореспондент «Вістей» — редакція «Правда Барвінківщини». Уповноважений РВК — організатор куркульського саботажу // Вісті. — 1932. — 12 серпня.
- ³⁴ Вісті. — 1932. — 2 вересня.
- ³⁵ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 32.
- ³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 39.
- ³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 61.
- ³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 80.
- ⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 101.
- ⁴¹ Вісті. — 1932. — 6 жовтня.
- ⁴² Вісті. — 1932. — 6 жовтня.
- ⁴³ Вісті. — 1932. — 6 листопада.
- ⁴⁴ Гітлянський А. Перший національний // Вісті. — 1932. — 20 січня.
- ⁴⁵ Вісті. — 1932. — 15 жовтня.
- ⁴⁶ Вісті. — 1932. — 5 листопада.
- ⁴⁷ Вісті. — 1932. — 20 жовтня.
- ⁴⁸ Вісті. — 1932. — 2 листопада.
- ⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 112. — 22 листопада репресії проти переважної більшості були скасовані, серед покараних лишилися сс. Адамовка, Рад.-Болярка, Кошелівка, Березова-Гать, Лиски й Пулин-укр.
- ⁵⁰ Вісті. — 1932. — 2 січня.
- ⁵¹ Отож, менше двох років пішло на те, щоби Старо-Будська комуна із взірця для селянства Житомирщини перетворилася на осередок куркульського опору.

- ⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 113.
- ⁵³ Таким чином поступили 15 господарств у Мартинівці та інших селах.
- ⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 128.
- ⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 163–166.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 166–167.
- ⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 168.
- ⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 173.
- ⁵⁹ Вісті. — 1932. — 2 грудня.
- ⁶⁰ Вісті. — 1932. — 27 січня.
- ⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6161, арк. 10–11.
- ⁶² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6161, арк. 14.
- ⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6161, арк. 21.
- ⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6161, арк. 21.
- ⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6161, арк. 23.
- ⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6161, арк. 23.
- ⁶⁷ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008.
- ⁶⁸ *Ефименко Г.* «Український націоналізм — главная опасность для Кремля в 1933 году, или настоящая цель приезда Постышева в Украину» // Зеркало недели. — 2003. — № 16. — 24–29 апреля.
- ⁶⁹ Село Солдатське Великописарівського району було адміністративним центром Солдатської національної російської сільради Великописарівського російського національного району Харківської округи. Населення в 1931 р. становило 2 765 осіб. Територіально розмішувалося в українсько-російському прикордонні в межиріччі річок Ворскла та Ворсклиця [див.: Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М.І. Панчук та ін. — К., 1996. — С. 37, 38].
- Велико-Писарівський (Великописарівський) вважався національним російським з 1927 р. Про це йдеться в низці офіційних документів ЦКНМ. Офіційно його статус був затверджений Постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступневу систему управління» від 2.09.1930 р.
- Адміністративне підпорядкування: до 1930 р. — Харківська округа, з 09.1930 р. — підпорядкований центру, з 1932 р. — Харківська область, з 01.1939 р. — Сумська область.
- На момент реорганізації округ був одним з найщільніше заселених національних районів, за рівнем освоєння сільськогосподарських угідь посідав одне з перших місць у республіці: під засівами перебувало 89,7% землі, з них 89,1% — під зерновими, 5,3% — технічними культурами (цукровий буряк). У складі колективних господарств перебувало 5,6% господарів району.
- Загалом у районі працювали 31 початкова, 3 семирічні школи, школа колгоспно-селянської молоді, 22 бібліотеки, 11 сільбудів, 14 хат-читалень. Медичне обслуговування населення здійснювали лікарня, 9 амбулаторій, вендиспансер, консультація охматдиту.
- Районний центр — с. Велика Писарівка — був одним з найбільших національних районних центрів: його населення в 1930 р. сягнуло 8 961 осіб. У ньому діяли 3 початкові школи та семирічка, профшкола, кіноустановка, лікарня (на 131 ліжко), амбулаторія.

Станом на 15.12.1935 р. площа району складала 798,1 км², у 32 сільрадах району мешкали 71 515 осіб (відомості на 1.01.1933 р.). Населення райцентру — с. Велика Писарівна — становило 7 981 особу.

Впродовж 30-х рр. тут видавалася районна газети: «Коллективіст» українською мовою, «Путь к социализму», «Знамя коммунизма» російською.

⁷⁰ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 185.

⁷¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 186–187.

⁷² Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 189.

⁷³ За темпи. (Додаток до райгазети «ДК», Молочанське). — 1933. — 20 березня.

⁷⁴ За темпи. — 1933. — 20 березня.

⁷⁵ Вперед. — 1933. — 8 марта.

⁷⁶ За темпи. — 1933. — 10 березня.

⁷⁷ За темпи. — 1933. — 20 березня.

⁷⁸ На боротьбу за високий урожай (Однодневная листовка газеты «Вперед») — 1933. — 6 июня.

⁷⁹ На боротьбу за високий урожай. — 1933. — 6 июня.

⁸⁰ На боротьбу за високий урожай. — 1933. — 6 июня.

⁸¹ Поликарпов. Правление артели не видит лодырей // На боротьбу за високий урожай. — 1933. — 6 июня.

⁸² Мегильбей. Арт. «Новый мир» не соревнуется в борьбе за високий урожай // На боротьбу за високий урожай. — 1933. — 6 июня.

⁸³ На боротьбу за високий урожай. — 1933. — 6 июня.

⁸⁴ Вперед. (Ст.-Карань). — 1933. — 4 липня.

⁸⁵ Беспощадно карать расхитителей социалистических полей // Вперед. — 1933. — 12 липня.

⁸⁶ Звіряче вбивство піонера Сліпка // За темпи. — 1933. — 24 липня.

⁸⁷ Вперед. — 1933. — 29 липня.

⁸⁸ За вредительство и хищение к расстелу // Вперед. — 1933. — 5 серпня.

⁸⁹ Вперед. — 1933. — 5 серпня.

⁹⁰ Г.Б. Один стар, другой мал — работают ударно // Вперед. — 1933. — 5 серпня.

⁹¹ Голод и разорение масс — спутники германского фашизма. Потребление хлеба падает // Вперед. — 1933. — 5 серпня.

⁹² Ответ колхозников-немцев артели «К. Либкнехт» на клевету и ложь гитлеровских фашистов // Вперед. — 1933. — 21 августа.

⁹³ Вперед. — 1933. — 11 сентября.

⁹⁴ Вперед. — 1933. — 17 сентября.

⁹⁵ Д-а. «Не являйся в степь — убью!» // Вперед. — 1933. — 1 октября.

⁹⁶ Вперед. — 1933. — 1 октября.

⁹⁷ Вперед. (Ст.-Карань) — 1933. — 29 сентября.

⁹⁸ Свой. Почему вы спите? // Вперед. — 1933. — 1 октября.

- ⁹⁹ Зимба. В бригаде прорыв // Вперед. — 1933. — 13 серпня.
- ¹⁰⁰ Ант. Челпанов, Ив. Грымко. Ремонт школы — в текущих делах... // Вперед. — 1933. — 13 серпня.
- ¹⁰¹ Взяться за быт школ // Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ¹⁰² Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ¹⁰³ Громов. Вы — Деменков и Кадников, нарушаете решение партии // Вперед. — 1933. — 27 сентября.
- ¹⁰⁴ Див., приміром: *Черман Н., Румянцева А.* Инвентарь «хранят» под снегом // Вперед. — 1933. — 26 декабря.
- ¹⁰⁵ Для иллюстрації: «Заместитель же Изотова, Солодькова активно защищала кулаков, выдавала раскулаченным бедняцкие справки, за что брала взятки. С кулачки Бондаревой Веры взяла за справку: барахла, обуви, рыбу и курей на 100 руб. Раскулаченным — кулакам Ермолаевым: Егору, Григорию, Василию и Николаю выдала бедняцкие справки, с которыми по ночам пьянствовала.
- При обыске у Солодьковой обнаружено заготовленных бланков с печатями, где она изготовляла справки, которые писала ее дочь, окончившая семилетку, и поддельвала подпись секретаря с-совета». — А.М. Привлекаются к уголовной ответственности // Вперед. — 1933. — 29 сентября.
- ¹⁰⁶ *К. Фодлаш.* Чистка партии поднимает ударничество. На решения пленумов отвечают взятием конкретных обязательств // Вперед. — 1933. — 29 сентября.
- ¹⁰⁷ Вперед. — 1933. — 28 декабря.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 50.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 57.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 58.
- ¹¹¹ Впродовж року були зняті й віддані під суд 28 правлінь колгоспів із 60.
- ¹¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 60.
- ¹¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 55.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 48.
- ¹¹⁵ Готовимся к широкой продаже хлеба, муки и крупы (Беседа с заведующим райвноторга тов. Зинченком) // Вперед. — 1934. — 15 декабря.
- ¹¹⁶ Готовимся к широкой продаже хлеба, муки и крупы (Беседа с заведующим райвноторга тов. Зинченком) // Вперед. — 1934. — 15 декабря.
- ¹¹⁷ Розгорнути мережу побутових закладів // За новий побут. — 1932. — 15 березня.
- ¹¹⁸ Архітектор Ю. Резніков. Добру меблю — робітничому житлу // За новий побут. — 1932. — 30 червня.
- ¹¹⁹ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ¹²⁰ Ціна номеру газети становила 5 коп.
- ¹²¹ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ¹²² Репертуар Єврейського драматичного театру.
- ¹²³ Зимовий сезон єврейського драматичного театру // Вісті. — 1932. — 3 жовтня.
- ¹²⁴ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 171.
- ¹²⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі ... — С. 172.
- ¹²⁶ Рішуче перебудувати роботу промартілей // Вісті. — 1932. — 6 жовтня.

¹²⁷ Вісті. — 1932. — 20 жовтня.

¹²⁸ Вісті. — 1932. — 6 жовтня.

¹²⁹ Вісті. — 1932. — 6 жовтня.

¹³⁰ Вісті. — 1932. — 20 листопада.

¹³¹ Вісті. — 1932. — 3 жовтня.

¹³² Вісті. — 1932. — 2 вересня.

¹³³ Вісті. — 1932. — 2 вересня.

¹³⁴ Тут явне підтасовування фактів, оскільки декількома рядками раніше в інформаційній записці до ЦК КП(б)У йдеться про те, що група розкрита в лютому 1933 р.

¹³⁵ «...На классной доске вырезали мужской и женский половые органы. Эта доска в таком виде стояла долгое время, и никто на это не обращал внимания». — Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 65.

¹³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 65.

¹³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6213, арк. 67.

РОЗДІЛ IV

МІЖ ГОЛОДОМОРОМ ТА ВЕЛИКИМ ТЕРОРОМ

«Жить стало лучше, жить стало веселее»

Цинічні слова, вміщені в «Правді» й тиражовані регіональною пресою без тіні сумління, відбивали «методи» більшовицького перевиховання народу: «Рядовий, навіть найвідсталіший український селянин і селянка зрозуміли на досвіді останніх років, просту і як сонце ясну істину: щоб стати заможним, треба тільки чесно працювати в колгоспі і берегти колгоспне добро»¹. — Більшовицькі методи перевиховання, здавалося, приносили свої перші — відразливо солодкі плоди: «робсила» не просто прагнула засвідчити свою трудову доблесть, але й пильно придивлялася за оточуючими, — берегла колгоспне добро, наче зіницю ока. Половину шпальт газет зайняли дописи й коротенькі записочки «колгоспників», «їздових», «пильних» і т. і., які висвітлювали щонайменші проблеми і проблемки повсякденного виробничого життя колгоспів та радгоспів: від часу виходу на роботу та тривалості перекурів, до кількості обслуговуючого персоналу молотарок та залишених у полі колосків. «Боротьба за рясний сталінський врожай» перетворилася на нав'язливу ідею і впродовж років була головним інформаційним приводом газет національних районів.

Невеличкі замітки, кожна з яких із легкістю могла не просто ускладнити життя своїх героїв, а поставити його під великий сумнів, висвітлюють буденне життя національних колгоспів. Бор. Гарячий обурювався з приводу поганого обслуговування читачів «чиновниками» Биківської пошти², Прохоженко закликав прокуратуру звернути увагу на вимокання льону в колгоспі «Нове життя»³, Лупинос Мушкевич «стучав» про негаразди в колгоспі «Червоний прапор» (с. Н.-Завод), дехто «Колгоспник» — на братів Стахальських з колгоспу ім. Сталіна (с. Н.-Майдан), яких звинувачував у шкідництві, пиятиці, спілкуванні з підозрілими гостями (!)⁴, «Комсомолец» скаржився на роботу рахівника Муляра⁵, Турова сповіщала про продавця кооперативної крамниці, який до 12-ї години спав, а решту часу розважав село грою на гармошці⁶. І т. д., і т. д., і т. д. ... Не багато не мало — стукачівські дописи складали 1/2 газетної шпальти, 1/4 відводилося під відомості з сіл, 1/4 — на вісті з-за кордону (на часі — наступ китайської Червоної армії в провінції Хунані, Італо-Абіссінський конфлікт та вибори до польського сейму).

Як видно з матеріалів місцевої преси, негаразди в польських колгоспах були постійним головним боєм для адміністрації. Міфічні кореспонденти (під псевдо

«С.», «С-кий», «С.П», «Колгоспник», «Комсомолец» зазвичай приховувався штатний кореспондент) писали про відсутність трудової дисципліни («... на роботу виходять всього 6-8 колгоспниць, із яких частина приходить в 10–12 годин»), «норми не виробляють. Частину льону віддали для обробітку окремим колгоспницям, а ті працюють, коли мають вільний час», «не всі жінки виходять на роботу», сівба хронічно в стані зриву⁷. «Колгоспники» колгоспу «Червона Майхерівка» — стучали самі на себе (!) про те, що замість того, аби прибирати пирій з полів — йдуть по гриби. Злісний провокатор — П. Моштоляр, не усауспільнив майна, не сплатив внесків і відмовляється виходити на роботу⁸.

Доноси завалюють шпальти місцевих газет. Як здається, найбільше приводів для них дає Мархлевський район, який все ще пасивно опирається колективізації. Відсутня трудова дисципліна, колгоспники працюють з-під палиці, коні не доглянуті, під час збиральної та засівної масово використовуються корови (!). Намагання селян не переобтяжувати своїх годувальниць кваліфікується в 1935 р. (!) році як куркульський саботаж⁹. Молотьба відбувається не якісно, трудовні записуються не вірно, «по табелям кожному записуються різні роботи, а тому бувають випадки, коли за один день колгоспникові записується до восьми трудовнів (!?). Взагалі норми виробітку ніхто не знає. Чомусь усім установлено виробити 150 трудовнів»¹⁰.

Оприлюднювані в пресі зведення про хід збиральної та молотьби свідчили, що їхнє виконання пересічно в 3–7 разів було меншим за доведені плани¹¹.

Не в кращому стані трудовий дух поляків, задіяних у місцевій промисловості. Мар'янівка, склозавод. — Територія заводу, де працює 380 осіб, завалена сміттям, яке роками не вивозилося, приміщення заповнене димом, брудом та колоттю, робітники хворіють¹². Зміни на краще відбулися під час участі в конкурсі за чистоту — вивезли мотлох, у центрі двору насадили клумбу з квітами.

Вкрай актуальним залишається питання антирелігійної боротьби в польських колгоспах. Преса закликає наслідувати приклад окремих бригад і колгоспників, які об'являють неділю робочим днем¹³.

Місцеві урядовці за родом своєї діяльності проводять відповідні кампанії, агітують виходити на роботу в свята та вихідні. Однак, офіційно створюючи перепони для повноцінного життя віруючих та відправлення обрядів, самі вони в приватному житті неодноразово заскочуються на участі в релігійних обрядах. Мімікрія під радянськість, подвійні стандарти життя перетворилися на визначальну прикмету особистості урядовців місцевого рівня. Показовий опис такої ситуації опублікований у газеті Мархлевського району. Йшлося про бригадира, який обіцяв колгоспнику Русецькому стати хрещеним батьком, але водночас переживав про те, що скажуть ударники колгоспу. «Є та що думати, зробимо так, щоб ніхто не знав. Треба ж віддати «Кесарю кесарево, а богу богове. «Треба ж попові жити».

До хати пана отця підійшли оглядаючись. Вільніше зітхнув наш бригадир Федорчук, коли очутився в самій хаті, і майже вільно почував себе, прикладаючись до ручки, попервах обійшлося добре, ніхто ж бо не знатиме, весело промайнула думка. Аж гульк.

У правому кутку... сховавшись стояла пара знайомих осіб — голова ... з дружиною секретаря сільради.

Тут нашому Петрові Макаровичу раптом стало душно, по спині покотився піт.

— Як це ви сюди попали — питає, тремтячим голосом Федорчук.

— Дитину хрестити, — як і ти, — відповіли ті, соромливо. — Не думайте, що активісти наші від сорому втікли, прийшли до ради та організували Зорини. Ні, побачення скінчилось на радість пану отцю» [текст наводиться без редагування — Л.Я.]¹⁴.

Та не тільки удавана атеїстичність була прикметною рисою місцевої влади: за відступом від релігійних морально-етичних норм слідував відступ чи нехтування нормами більшовицької ідеології. Повідомлення про бюрократизм, моральний розклад, зловживання місцевої адміністрації, як і раніше, — явище звичайне. Щоправда, тепер вони частіше супроводжуються репортажами з судових засідань.

«З суду.

В 1934–1935 році Грабовський Адам був парторгом у колгоспі «Серп» віливської сільради.

Цей парторг замість допомоги в роботі взяв під свій вплив голову колгоспу Величка Михайла. Іноді залякуванням, де просто шахрайством, Грабовський почав творити незаконні справи: безпідставно, вилучаючи майно колгоспників, розбазарюючи його та беручи його в свою користь. Мав зв'язок з куркулями, видавав їм різні довідки.

8 серпня народний суд засудив бувшого чл. партії Грабовського Адама за залякування колгоспників, барахольство, зв'язок з куркулями, до позбавлення волі на два роки без поразки в правах. Величка Івана — до примусової праці терміном 1 рік, Величку Михайлові — винести догану з оголошенням в пресі»¹⁵.

До 1934 р. практично все жіноцтво національних колгоспів вже було задіяне у польових роботах. Жінорганізатор колись німецького [в першій половині 30-х рр. сюди здійснили доселення росіян з Іваново-Вознесенської області — Л.Я.] колгоспу «Роте Фане» із задоволенням відзначала, що жінки працювали нарівні з чоловіками і часто-густо перевершували їх¹⁶. Проблема утилізації жіночого трудового потенціалу чимдалі ставала більш актуальною, оскільки моральний розклад та паразитування чоловіків перетворилися на буденну норму в низці колгоспів. Приміром, вихід на роботу колгоспників у Ст.-Каранському районі дорівнював 60%¹⁷.

Втім, перепон для притягнення жіночої робочої сили у виробництво зберігалось багато. Найсуттєвішою з них була відсутність у селі, зокрема, національному, дошкільних дитячих установ. Офіційні папери звітували про створення нових і нових ясел. Та якими вони були? Ось один лише приклад з життя грецької дітвори: ясла артілі «Незаможник». «Двор весь зарос бурьяном, завален навозом, нет помойной ямы и уборной, разные отбросы выбрасываются тут-же около дома, которые разлагаясь заражают воздух зловоньем.

Помещение под ясли не приспособлено. В каждой комнате устроена печь, значительно сокращающая площадь. Вместо отдельных кроваток для каждого ребенка построены сплошные нары, постельных принадлежностей и белья нет, и

это тогда, когда райздравом для яслей было отпущено 210 метров мануфактуры. Однако эта мануфактура была использована не по назначению. Детям дают кукурузный хлеб и то с перебоями, горячая пища готовится не каждый день»¹⁸.

Не краще становище в єврейських районах. «В колгоспі імені Фрунзе дит'яслами зовсім не керують [...] керівники яслами «винайшли» новий метод обслуговування дітей їжею. Продукти розподіляються по кількості дітей і видаються кожній дитині додому.

Правління колгоспу й керівники яслами повинні розуміти, що ясла є установа, де радянські діти виховуються в комуністичному дусі, й що перетворення ясель на розподільник суперечить цьому вихованню»¹⁹.

Втім, помітні перші ознаки виходу з глибокої соціально-економічної кризи. Щоправда вони миготять у мішурі святкових подій, але часом вони справжні, а не уявні, і зачіпають базові основи життя етнічного селянства. На літо — початок осені припали ювілейні урочистості в низці національних районів. Трударі національного болгарського Коларовського району масовим народним святом відзначили 10-ліття району. У святі взяли участь близько 1 000 гостей з національних районів області, делегати болгарського Благоевського району Одеської області та ін²⁰.

На свята та ювілеї і далі будують грандіозні плани на майбутнє: 10 вересня 1935 р. засідання президії Дніпропетровського облпарткому, що відбулося в Коларівці з нагоди 10-ліття району, ухвалило збудувати в районі лікарню, палац піонерів, будинок рад, водолікарню, вирити декілька ставків, посадити 200 тис. (!) дерев і завершити геологічні розвідки в районі Корсак-Могили²¹.

До ювілею єврейський район, який, як відзначалося, носив «високе ім'я Сталіна», отримав привітання від редакції «Дер Емес», промислових підприємств Дніпропетровська і водночас хвалився своїми досягненнями. Шанувався він перш за все кадрами: 59 електромонтерів, 70 бригадирів-виноградарів, 7 зоотехніків, 70 ветсанітарів, 91 завідувач МТФ, 220 інспекторів якості, 290 бухгалтерів, рахівників та обліковців, 165 бригадирів польових бригад, 100 комбайнерів і штурвальних, 70 шоферів, 100 снопов'язальників, 200 машиністів, 35 агрономів, 400 бригадирів тракторних бригад.

110 знатних людей Сталіндорфського району — це більшовицьке обличчя єврейської колективізованої спільноти. Своім власним прикладом вони унаочнюють успішне вирішення єврейського питання в Радянському Союзі. «... Завдяки нашій більшовицькій партії, завдяки тебе, дорогий наш т. Сталін, і тобі від всієї душі, від всіх нас, діток, дружин та матерів, всієї тридцятитисячної армії колгоспників і колгоспниць, трактористів і комбайнерів, техніків, механіків, агрономів, лікарів — всіх і євреїв-переселенців, і євреїв-старожилів колоній, і українців, і німців — висловити тобі справжню колгоспну подяку»²².

Єврейські райони на особливому обліку більшовицького уряду, їх намагаються перетворити на зразкові радянські адміністративно-територіальні одиниці. Одними з перших єврейські колгоспи почали на постійній основі здійснювати силосування кормів²³. Узимку 1934–1935 рр. попри люті морози розпочався монтаж електролінії, яка з'єднала Сталіндорфський район з районною електростанцією, що дозволило механізувати низку сільськогосподарських робіт²⁴. Цифри зростання економіки району тішать: кількість МТФ у 1935 р.

порівняно з 1932 р. зросла з 19 до 89 (2 813 та 6 537 голів відповідно), СТФ з 15 до 90 (3 033 і 7 112 голів відповідно), коней з 4 794 до 5 535, волів з 11 до 592. Не лишилося безкорівних господарств, тоді, як у 1932 р. їх було 910²⁵.

Типовий приклад — переселенський колгосп «Озет»: «З карликових созів виріс один міцний колгосп, який об'єднує 105 господарств, який має хороший кінський парк з 80 голів і 54 лошат, зразкову МТФ з 129 голів, велику вівчарську ферму в 119 голів і свино-товарову ферму». В колгоспі збудована конюшня, корівник і вівчарня. Не забули й про потреби людей: зведений великий клуб, в якому систематично працюють гуртки самодіяльного мистецтва. «Є бібліотека, семирічна школа, дитмайданчик, який охоплює 50 дітей, пошта, медичний пункт й хороша лазня»²⁶. Якщо в 1932 р. в Сталіндорфському районі діяли 48 торговельних установ споживкооперації, в 1935 р. — 60 (охоплювали 14 тис. пайщиків, на кожного з яких припадало 40 руб.²⁷). Дистанція дійсно була великою, але якою ціною вона далася!

В пресі єврейських національних районів регулярно вміщувалися матеріали, які мали на меті підвищення рівня агрономічних знань єврейських переселенців. Ентомолог А. Хмара застерігав про загрози при протруюванні посівматеріалу: «Отруту може використати класовий ворог в своїх ворожих цілях [...]. При протруюванні сухими порошками цих препаратів — можна не дезинфектувати приміщень, мішків та сівалок...»²⁸.

Започатковуються олімпіади районної самодіяльності, щоправда вони часто-густо виявлялися не такими показними, як у культовій стрічці «Волга-Волга». Секретар Сталіндорфського райпарткому тужив з приводу фактичного зриву олімпіади керівниками Ларинської сільради та МТС, які представили на олімпіаду осіб, які не мали відношення до колгоспу²⁹. Врешті олімпіада, хоч і без участі Ларинської сільради, відбулася, перетворившись «в інтернаціональне свято, яке відбило досягнення єврейських та українських колгоспів», втім, з єврейського репертуару фігурували лише п'єса «Фармеглехе»³⁰.

Не менш пильно уряд приглядається до життя німців у національних районах, намагаючись використати будь-який інформаційний привід для антифашистської пропаганди. Німецьке за походженням селянство перетворюється на розмінну монету в інформаційній війні більшовицького режиму. 31 липня 1934 р. в німецькому колгоспі «Роте Фане» влаштували мітинг і свято на честь преміювання молотильної бригади Кратера: на «відкритому повітрі» бригадир Кратер отримав патефона, машиніст Рот — ковдру та простирadlo, барабанщиця Фоменко — швейну машинку, вагар Фоменко — костюм, 12-річний (!) зерновоз Рейберт — 40 руб., тракторист Руп — костюм. Премійовані обіцяли завершити молотьбу до 7 серпня³¹.

Україна на 15 вересня достроково виконала план хлібоздачі по всіх видах надходжень, як по колгоспно-селянському сектору, так і по радгоспах. — Звітували ЦК ВКП(б) — Сталіну та РНК — Молотову С. Косіор, П. Постишев та П. Любченко³².

Провісницею нового етапу в житті обивателя стала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про зниження цін на хліб і скасування карткової системи на м'ясо, рибу, цукор, жири і картоплю» (25 вересня 1935 р.), яка ввела принцип єдиних цін, замість попередньої системи подвійних стандартів: високих комерційних

цін і гарантованих низьких цін на продукти, що розподілялися за картками. З 1 жовтня 1935 р. знижувалися ціни на печений хліб, борошно, зерно, макарони, крупи й рис, а також масові сорти кондитерських виробів, водночас скасовувалася карткова система постачання м'яса, м'ясопродуктів, жирів, риби, рибопродуктів, цукру, картоплі. Їхня вартість встановлювалася відповідно до територіальних поясів. У Донбасі, який був віднесений до 4-го поясу, кілограм яловичини першого сорту мав коштувати 7.60 руб., другого сорту — 6 руб., третього — 5 руб., ковбаса чайна першого сорту — 10 руб., ковбаса любительська — 12 руб., полтавська — 17 руб.³³. Для виключення спекуляції норма відпуску м'яса та ковбас встановлювалася на рівні 2 кілограми в одні руки.

Стосовно продажу рибних продуктів Одеська область була віднесена до 3-го, решта України — до 4-го поясу. Тут ціна за кілограм мороженого судака становила 3.60 руб., вобли — 3 руб., мороженої тарані — 2.10 руб., оселедців каспійських — 4.75 руб., оселедців «івасі» — 4.25 руб. Ціни на цукор для України встановлювалися за 1-м поясом — 4.20 руб. за цукор-пісок, 4.60 руб. — за рафінад (норма відпуску — 2 кг. на руки). Ціни на ті види кондитерських виробів, які національне та українське селянство часто не бачило впродовж усього свого життя (печиво, бісквіти, тістечка) знижувалися пересічно на 10%. Масло солоне на Україні (2-й пояс) мало коштувати 14 руб., вершкове — 15.50 руб., маргарин столовий — 10 руб. Для величезної частки обивателів міст і містечок значно важливішими були ціни на картоплю: Москва — 30 коп. за кілограм, Київ, Дніпропетровськ, Харків — 35 коп.³⁴

Названа постанова дійсно багато важила в житті нацменівського селянства, і того, яке потроху долало дистрофію та тиф, і того, що, переселене з прикордонних районів, поволі приживалося на нових місцях. Втім, не заперечуватимемо того факту, що цей вистражданий селянством владний жест, за який було заплачено мільйонам життів, Кремль не погребував використати для власного піару, вкотре «нагадуючи» народу, хто в домі господар. Країною пройшла нескінченна черга мітингів, присвячених «обговоренню історичної постанови», на яких робітники та колгоспники з цілком зрозумілих причин вітали рішення партії та «мудрого проводу великого вождя т. Сталіна»³⁵. На невеличкому Мар'янівському заводі (Мархлевщина) мітинги тривали 27–28 вересня. Робітник Кость Коваленко з піднесенням зазначав: «Зниження цін на хліб і продукти підвищує реальну зарплатню. Кожний місяць у мене залишиться 35–40 карб, яких я раніш витрачав на хліб і продукти, і я їх використаю на культурні потреби — радіо, патефон і т. інш. — життя стає все кращим». Робітники масово зобов'язувалися працювати ще краще, перевиконувати план, ударно зустріти 18-ту річницю Жовтня, і (!) «... дати 30 000 високоякісних чорнильниць-наливайок на передсвятковий базар у Київ»³⁶.

Хвиля мітингів котиться республікою. Селяни на польових станах мітинкують і дякують владі за те, що вона дозволяє їм споживати плоди своєї праці. Життя, здається, потроху налагоджується, входить у розмірний докризовий ритм. Робота–магазин–клуб–відпочинок.

Мархлевськ. Здійснюючи постанову РНК і ЦК ВКП(б) про розгортання торгівлі «Волинторг» 2 жовтня відкрив м'ясний ларьок. Ларьок оббитий з середини цератою, вивішено преїскурант нових цін, по яких продається м'ясо.

Продаж м'яса провадиться організовано: в одні руки відпускається не більше двох кілограм, черги немає, продавець швидко і культурно обслуговує покупців. Перший день продано понад 100 кг. свинячого м'яса, передбачається продаж м'яса: волів'яго, бараніни та телятини³⁷.

Втім, це в місті торгують не лише хлібом, а й булками, тістечками й тортами. В селі радість проста — хліб є. Якість хлібу залишає бажати кращого: болгарські газети повідомляють про те, що хліб грубий і кислий³⁸.

Розбудовується інфраструктура, партія й уряд демонструють свою турботу про трударів.

Хата-роділка відкрита в Мар'янівці. — Велика подяка Сталіну та Постишеву!

Хата-родільня запрацювала в убогому поліському селі Білці. «В молодому садку, між тютюновою плантацією стоїть одремонтований будинок, на дверях табличка: «Пологовий будинок к-пу «Нове життя».

В хаті-родільні п'ять кімнат. Тут приймальня, ванна кімната, передродільна кімната і родільна. Скрізь чистота, ні пилинки, це не казенна палата, в кімнатах затишно, розставлені квіти, висять портрети: Сталіна, Постишева, Крупської.

Є тут і всі необхідні медикаменти. Тут жінка знайде і теплу зустріч і культурну допомогу»³⁹.

З'являються принципово нові заклади, яких раніше не знало національне село — дитячі санаторії. — «У світлій просторій кімнаті група дітей уважно слухає виховательку про ліс, про білочку і жабку. А ось схилились головки над книжкою з малюнками, де намальовані червоноармійці.

Чимало ребят [так у тексті — *Л.Я.*] весело граються з куклами [так у тексті — *Л.Я.*]. Деякі виявляють хист до малювання. Розсівшись біля столиків, вони на бумазі виводять різні фігури — малюнки. Дуже люблять всі співати. В особливій пошані у малечі пісні: «Партизанська» та «Рапорт Постишеву».

Сталіна, Постишева, Ворошилова знають всі, до їх авторитету прибігають дуже часто.

Коли, хто не з'їсть свою порцію, його починають умовляти: — їж, бо Постишев не любитиме, бач, як дивиться на тебе — каже одне, показуючи на портрет П. Петровича — З'їж все, бо Волосилов тебе в класну алмію не плийме — каже другий.

Взагалі дитячий санаторій зорганізовано обдумано дбайливо: і денний режим, і чистота, яка весь час підтримується персоналом, різноманітне, смачне меню розраховано на те, щоб дати гарний відпочинок дітям»⁴⁰.

Та вся ця примарна (частіше показова) охайність новостворюваних осередків радянського колективного побуту — лише одна сторона дійсності. Вже давно працює маховик репресій: помітних поляків поодинокі й групами заарештовують, багато з них проходять у справі СВУ, їхні родичі ще не знають, що таке «без права листування». Водночас із розбудовою інфраструктури радянського прикордоння розпочинаються масові переселення польських родин — спочатку у внутрішні райони республіки. Пробне виселення 750 польських родин з Мархлевського уряду «успішно» здійснене в березні 1935 р. Секретар РПК Е. Завадський рапортує Київському обкому КП(б)У, що «всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру радянської влади»⁴¹.

Далі більше: впродовж року постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про переселення з Мархлевського району 300 господарств» (5 вересня 1935 р.); «Про переселення 1 500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області» (16 жовтня 1935 р.), «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги» (25 листопада 1935 р.), яка накреслювала переселення 6–7 тисяч господарств навесні 1936 р. за межі України, мурують підґрунтя державної політики масових депортацій за етнічною ознакою. Подальше визначення долі неблагонадійних етнічних груп (поляків і німців) відноситься до 1936 р. і пов'язане з відповідними постановами Політбюро ЦК КП(б)У (17 січня 1936 р., 15 березня 1936 р.) та РНК СРСР (28 квітня 1936 р.).

Поміж тим, ані переселенці, ані оточуюче населення — ні пари з вуст. Справа цілком буденна, нікого вона, здається, не дивує — цілком у контексті масових трудових міграцій. Все це в загальних інтересах, це потрібно країні, в цьому є якийсь великий сенс. Партія сказала: «Треба», решта відповіли: «Єсть».

Весь рік розбитий на ударні десятиденки, місячники. Ударництво охоплює не тільки окремих людей: змагаються цехи, бригади, сільради, національні райони. Труд з буденної повсякденної рутини, здається, перетворюється на сенс життя мільйонів. Проте, це лише агітка. Насправді труд, тяжкий, виснажливий, без вихідних і свят — це свого роду «білий квиток»: «ударники» потрібні владі — їх обходять репресії. Той, хто може працювати, поки отримує свою пайку — у вигляді можливості жити.

Далеким від райського залишалося життя дітей. У 1935 р. вони в останній раз розпочали навчальний рік 10 вересня. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» регламентувала засади роботи оновленої школи. — Навчальний рік тривав з 1 вересня: у перших трьох класах — до 1 червня, у 4–7 класах — 10 червня, 8–10 класах — 20 червня. Зимові канікули тяглися з 30 грудня по 10 січня, весняні — протягом 6 днів.

У союзних республіках (крім РСФРР), автономних республіках та неросійських школах РСФРР з п'ятого класу допускався ще один шостий урок на тиждень (загалом таких днів було 2) для додаткового вивчення російської мови і літератури⁴².

Преса рясніла привітаннями дітей з початком нового року, закликала суворо дотримуватися дисципліни⁴³, вчителі давали підвищені зобов'язання, вміщуючи свої обіцянки під заголовками «Учбовий рік зустріну весело й бадьоро», «Педагогічна праця — цінна й почесна», «Найбільшим моїм бажанням — виховати гідну зміну комсомолу». Діти ділилися своїми мріями про майбутнє: вони прагли стати вчителями, лікарями та інженерами.

У відповідь на постанову скликають батьківські збори, де вчителі звітують про освітню роботу, доповідають про нововведення — у школі запровадили вивчення фізики. Діти радіють. Усюди створюється видимість того, що школа є ділом цікавої захопливої співпраці вчителів, дітей та батьків. «14 вересня ми скликали збори батьків. Разом з учителями обговорили готовність нашої школи до навчального року й хвиби перших днів роботи.

Батьки обіцяли допомогти школі і своїм дітям в роботі, тут же заключили умову на соцзмагання по цьому питанню.

Шкільне свято ми провели дуже добре. Батьки — ударники й ударниці колгоспу — принесли своїм дітям подарунки, вимагаючи від них добре вчитися, бути охайним і т. ін.

Подарунки були різні: були свитки на зиму, гроші на виписку газет, червоні зірки, портрет Леніна, конфети, зубний порошок. Діти перед всіма обіцяли виконати вимоги батьків, постанову партії про школу.

І це були не тільки слова, ми маємо тепер 100 проц. відвідування»⁴⁴.

Навантаження дітей у школах з національними мовами викладання було вищим за звичайні: скажімо, в польських 4-х класах 5-ть уроків на тиждень було чотири рази, тоді, як згідно з новою постановою, припускалося тільки 2 рази на тиждень. Втім, це було не найбільшою проблемою національних шкіл: як і раніше питанням № 1 були матеріальні негаразди, відсутність навчальної літератури. Невеликий приклад: «... Школі не хватає підручників з хімії, математики. З історії немає жодного підручника. Нема також і чорнильниць»⁴⁵.

Загалом, школи національних меншин відчутно відставали від українських по всіх напрямках. Перманентні зміни в підходах до «реформування мов» (причому, всіх без винятку) в контексті цілковитої відсутності відповідної матеріально-технічної бази перетворювали більшовицькі культурні реформи на прожекти, а роботу національної школи на суцільний хаос. Потерпаючи від невідповідності власної кваліфікації проголошуваним завданням, намагаючись самотужки дати дітям достатній обсяг знань, вчителі національних шкіл не мали можливості впливати на деструктивні для національних культур процеси. Оцінюючи досвід викладання урумської мови в староґнатівській школі, вчитель В. Салчі, зазначив, що перехід на національну мову викладання підвищив інтерес дітей до навчання, щоправда, робота ця доволі копітка, оскільки дітям доводилося вивчати багато нових слів задля збагачення мови. Надто ускладнювала діяльність викладача відсутність підручників для шостого класу практично з усіх профільних дисциплін. Наприкінці своєї замітки В. Салчі в завуальованій формі («... крім того я сам ще недостатньо працюю над собою»⁴⁶) зазначив, що й вчителі страждали від недостатнього словарного запасу (точніше, від неспівпадіння кримсько-татарської та урумської мов).

Лишаються й суто робочі негаразди. Про недостатню увагу до шкіл та їхню неготовність до нового навчального року йдеться в низці публікацій, зокрема, в статті Б. Фаєрмана та Літман «Колгоспи повинні допомогти школі». Серед перелічених ними проблем — незавершеність ремонту, відсутність палива, нестача навчальних посібників, дефіцит ліжок і матраців у гуртожитку⁴⁷.

До газет пишуть кожен про своє. Вчителі про те, що півтора місяці не отримують зарплатні. Учні про те, що школа не виконує постанову партії і переобтяжує учнів заняттями⁴⁸.

Діти, певне, доволі екзальтовані — вони пишуть до газет і дають настанови самому Наркомосу. Гарштейн та Шпіцберг з Новобродської школи обурюються: «Ми, школярі, хочемо подивитись дитячі кінофільми, але у нас не пропускають дитячих фільмів, і ми ходимо в кіно на фільми, які іноді нічого корисного нам не дають. До того ще квитки для нас дуже дорогі.

Невже не можна таки наросвіті подумати про наше культурне виховання і добитись для нас дитячих фільмів?»⁴⁹.

Діти, як і раніше, експлуатуються нарівні з дорослими членами колгоспів. Зона їхньої особистої відповідальності перед партією — фронт боротьби з ховрахами. «... Піонери Цибульський Олександр і Шлегель Яків за зразкову роботу по боротьбі з ховрахами премійовані на районному зльоті молоді.

Цибульський — учень 4-го класу Альтнаусауської школи — в колгоспі ім. Мануїльського на 1-е червня убив 2 000 ховрахів і за шкурки одержав 700 руб. грішми. Товариш Нідер преміював його велосипедом.

Шлегель Яків — учень 3-го класу Вейнаусауської школи — в колгоспі ім. Косіора на 1-е червня убив 1 987 ховрахів і за шкурки одержав 600 з лишнім рублів грішми і від товариша Нідера премію — педальний автомобіль.

Обоє вони хочять разом убити 4 500(!) ховрахів»⁵⁰.

Восени 1935 р. принцип «жити стало краще, жити стало веселіше» поволі втілюється й у другій своїй частині. Повсюди скликаються й проводяться районні та обласні зльоти художньої самодіяльності. Кожен колгосп намагається відтворити місцевий аналог подій з фільму «Волга-Волга».

Оголошення на кшталт: «До уваги всіх індивідуальних виконавців колгоспної художньої самодіяльності. 4 серпня 1935 р. на 9 годин ранку райорґкомітет по підготовці та переведенню олімпіади скликає зльот всіх індивідуальних виконавців (співів, танців, гармоністів, скрипачів та інших) для відібрання кращих на обслуговування ювілейних свят та для надсилання на обласну колгоспну олімпіаду»⁵¹, — тиражують усі районні газети.

Під знаком підготовки до 5-ї річниці району комсомольська організація Лошкарівської МТС організувала жіночу волейбольну команду. Крім того існує футбольна команда⁵².

Село потроху приходить до тями після страшних голодних років, хоча постачання селян товарами першої необхідності, зокрема, одягом залишається вкрай незадовільним. Фактично, сільпо пустопорожні, крім сірників, солі та алюмінієвих кухлів на полицях нічого нема⁵³. Однак, селом вечорами вже лунають пісні: до райських кушів, як до неба, але це вже й не очевидне пекло.

В номерах газет національних районів за 1 січня 1936 р. — жодної згадки про новий рік — натомість тексти соцдоговорів. 24 поросяти від кожної свинюматки — мірило новорічного щастя будь-якої колгоспниці. «До нових перемог!»⁵⁴ — закликають передовиці

«Жити стало краще, жити стало веселіше». Вислів Й. Сталіна намертво в'їдається в свідомість радянського селянина, перетворюючись на прислів'я. Газети друкують сімейні бюджети, де селяни підраховують до копійчки доходи і видатки, ніби вирішуючи домашнє завдання з математики. «За 1935 рік я з жінкою виробили 495 трудоднів», — рахує мешканець Сталіндорфського району. — «Одержали на них 17 центнерів хлібу і 1 400 карбованців.

З свого власного городу зібрав 20 центнерів картоплі, 40 центнерів буряків, крім інших городніх продуктів і прибутків, що одержав від своєї корови і курей.

Придбав я в цьому році для себе і для сім'ї веломашину за 380 карб., хромові та прості чоботи, костюм і різні дрібні речі. Хата моя електрифікована. Передплачую обласну і районну газети.⁵⁵

Відомості з сільських продмагів унаочнювали ідилію багатіючого села. В 1934 р. в Молочанську продано 15 патефонів, в 1935 — 42; велосипедів

відповідно 0–95; музичних інструментів на 2 000 руб. — 8 000 руб.; плакатів і портретів 2 000–5 000 руб.; дитячих іграшок на 3 000–7 500 руб.; спортінвентаря на 2 500–4 000 руб.; радіоапаратури 0–8 400 руб.

«Багатіти не ганебно!» — дзвонять газети. Пройшло лише п'ять років, і влада дозволила тим, хто вижив у голодоморі, думати, що їм дозволено мати щось, крім ліжко-місця в комунарському гуртожитку. Село відзивається на гасло всією простою повнотою своєї замордованої душі. Воно згоджується працювати в колгоспах не за страх, а за совість.

Монументально виглядає фото скотного двору колгоспу ім. К. Лібкнехта (Молочанський район) — велике показове господарство в традиціях німецького тваринництва — великі довгі стайні під одним дахом, прямокутний двір, білені стіни, акуратні шибки, дах — критий черепицею⁵⁶. Село багатіє, білішає обличчям. Величезну роль у вибудовуванні нових орієнтирів життя відіграє рух ударників. Січневі номери г. «За більшовицькі колгоспи» вітали стахановців Г.Д. Фрея, І.М. Зенгера, Е.Я. Гаурта та І.Д. Кононенка з присудженням орденів Леніна і Трудового Червоного Прапора⁵⁷. Свої «знатні люди» є в кожному районі: їх обличчя тиражують з номера в номер, вони усюди — і на ланах і на зборах, їх обирають у місцеві ради, вони їздять на Всесоюзну сільськогосподарську виставку і, повертаючись звідти в гарних пальтах з хутряними комірами, розповідають про Великого Сталіна.

Замість колишніх різдвяних свят, про які ані пари з вуст, наче їх ніколи не було, — ударні будні. Влаштовуються так звані «Стаханівські дні». «На роботу вийшли всі, навіть колгоспниці Екк, Зельберт, які не тільки зимою, а і влітку не виходили на роботу. Жінок розбили на ланки по 3 чол. поставили в'язати снопи, (двоє в'язуть, одна нагрібає солому), чоловіки — косили і в'язали камиш». Результати: зв'язано 20 тис. снопів з соломи та 2 тис. — з комишу, що мало затримати сніг на площі в 90-100 га. В'язальниці снопів з соломи виконали за 8 годин 300% норми, чоловіки — 250%, а стахановці Сафронов і Барабаш — на 300 і 250%. Треба не просто запроваджувати стаханівські дні, а перетворити їх на стаханівські п'ятиденки. Тоді орієнтири району — 120 пудів хліба з га та 3 500 (!) літрів молока з корови — втіляться в життя»⁵⁸.

Неймовірно, але не тільки на трудовій ниві заповзятливі німці трималися попереду інших національних районів. Лікарі Орловської лікарні втілюють в життя заклик тов. Сталіна про турботу про живу людину — вони оволоділи технікою знеболення пологів і допомогли колгоспницям Коваленко, Фернау, Штенберг перетворити народження дитини на приємну процедуру⁵⁹.

Отож, світлий комуністичний рай не за горами. Якщо вже пологіві муки навчилися долати, то й решта не проблема. «Колгоспні частівки»⁶⁰ живописали радості щасливого колгоспного життя.

«Орем трактором на полі,
Запрягаєм і волів.
Заробив я у колгоспі
П'ятсот двадцять трудовнів.

Буде в мене і корова,
Бо колгосп телицю дав,
Я ударно робив влітку,
Марно дня не прогуляв.

Заробив я сам на полі
П'ятсот двадцять трудовнів

Над столом дідусь схилився,
Слуха радіо з Москви,

І на них я сам одержав
Триста сорок сім пудів.

У колгоспі він ударник,
Живе радо, без нудьги.

Тепер досить в мене їсти
І державі є продать,
Куплю чоботи, галоші,
Є й пальто на що придбать.

Над вікном висить краватка,
Та Марусин там куток,
Над столом вона схилилась
На «відмінно» вчить урок»⁶¹.

Для підкріплення високої гордості радянського громадянина за свою велику батьківщину в голови колгоспників нав'язливо вправлялися відповідні думки. Названу функцію виконували, зокрема, «гнівні» викриття гітлерівської брехні про становище радянських німців. Як правило, вони підписувалися колективно. За приклад може слугувати замітка «Не досягне Гітлер і його свора своєї мети», завізована за дорученням колгоспних зборів 10-ма особами⁶².

Видруковуючи веселі «колгоспні частівки», преса не соромлячись «нагадувала» про те, як тяжко живеться трударям інших країн. «Їх життя тяжке і безрадісне, ще гіршим воно буде в новому році. Говорять цифри й факти [...] 2 400 000 чоловік вмерло від голоду в усьому світі за 1934 рік», — зловтішалася преса, замовчуючи, що голодомор 1932–1933 рр. забрав в одній лише Україні значно більше за весь капіталістичний світ, — «1 200 000 покінчили самогубством в 1934 р. із за неможливості заробити собі на прохарчування. Із 2 мільярдів чоловік, що живуть на земній кулі, принаймні, 500 млн. не мають змоги сяк-так харчуватися. Зросла експлуатація робітничого класу і трудящих, катастрофічно падає зарплата, збільшується кількість бездомних і безробітних». «Підсумки фашистського господарювання за 1935 рік. Державний борг — 30 мільярдів марок».

Не кращим виставлялося життя польських робітників. Середній заробіток лодзинського ткача, який працює на 4 верстатах, складає 20-25 злотих на тиждень. Робітниці отримують 8-10 злотих на тиждень, що, за висновками радянських репортерів, дає можливість родині з 4-6 осіб харчуватися хлібом та рідкою юшкою⁶³. Радянська дійсність вимальовується незрівнянною антитезою лякалкам з закордоння. В Країні Рад — не криза, а всенародне трудове піднесення, народи країни щільними шеренгами крокують у багате радісне життя.

25 лютого 1936 р. президія Благоївського РВК ухвалила наступний план конкурсу на крашу сільраду: з лютого по листопад — конкурс між сільрадами за високий врожай; з березня по грудень — конкурс між сільрадами з розвитку соціалістичного тваринництва, молодняку, зміцнення кормової бази; з квітня по листопад — на краще культурно-побутове обслуговування села; з квітня по грудень — по збереженню житлового фонду та благоустрою⁶⁴. Цілком відповідно сторінки газет рясніли підвищеними нормами соціалістичних зобов'язань колгоспників, а також болгарок, які присягали «допомагати своїм чоловікам, братам, близьким у тяжкій боротьбі за рекордний врожай в колгоспі та боротьбі за заможне щасливе життя»⁶⁵.

Кожне 8 Березня ставало приводом згадати про докорінну зміну становища жінки. Молочанський район: Марія Шефер — член українського уряду, станхановка Обоззаводу Сьомкіна дає 2 000% (!) виконання плану, Флерко Ніна

довела удої від корови Мімоза до 35 літрів на день, телятниця Берта Гренерг домоглася середньодобового приросту ваги в 1 010 грамів. У районі 320 жінок — членів сільради, 150 жінок — членів депутатських груп, 32 жінки — керівника депутатських груп, 2 жінки — голови сільради, 9 жінок — заступників голів сільрад, 12 заступників голів колгоспів, 5 бригадирів рільницьких бригад, 12 бригадирів тваринницьких бригад, 9 завідувачок МТФ, 38 завідувачок ПТФ, 12 ланкових, 9 трактористок, 3 штурвальниці, 1 шофер, 6 зоотехніків, 5 агрономів, 55 медпрацівників, 109 учителів (від загальної кількості 224 осіб). У 1936 р. в районі діяли 64 сезонні дитячі ясла (на 3 148 дітей)⁶⁶.

Тій же меті підпорядковані «сталінські походи» та соціалістичні змагання між національними районами. Молочанський район у березні 1936 р. вступив у змагання з Ваннівським (німецьким) районом Азово-Чорноморського краю. Система заохочень учасників змагань продумана й прописана з бухгалтерською скрупульозністю: занесення на обласну мармурову (!) Дошку пошани 55 кращих колгоспів та 5 кращих радгоспів, опублікування в обласній газеті «Зоря» почесного списку переможців сталінського походу, для преміювання — 10 легкових автомашин, меблювання квартир 100 кращих голів колгоспів, бригадирів, трактористів тощо, кошти на електрифікацію в 1937 р. десяти колгоспів, на організацію п'яти звукових кінотеатрів, 20 духових оркестрів, 5 премій сільрадам на впорядкування сільради по 10 тис. на сільраду, для преміювання районів не менше 100 тис. руб. на район, фонд преміювання — тисяча цінних іменних премій (велосипеди, патефони, радіо, рушници, годинники, фотоапарати), а також (!) обласний значок переможця сталінського походу⁶⁷.

Не менш помпезно тепер відбуваються підготовка та святкування 1 Травня. Про Великдень жодної згадки, навіть у критичному ключі. Створюється враження, що пам'ять про нього вщент стерта з ментальності етнічного селянства.

Підготовка до 1-го Травня триває цілий місяць: «Колгоспники артїлі імені Косіора в готуванні до 1 травня об'явили декадник чистоти з 5 по 15 квітня і змагаються за кращий колгоспний двір, город і хату.

Правління колгоспу виділило для преміювання гроші та вівці. Колгоспники 1-ї бригади (Дурлах) б'ються за перші премії; вони кладуть цеглові тротуари, поправляють забори, вирівнюють вулицю, чепурять горіща». «В колгоспі «Гігант» впорядковують новий парк, озеленюють вулиці, алеї і двори.

Готуються до здачі норм ГПО і ГСО 15 чоловік, готується драмгурток і духовий оркестр. Уже є спортмайдан, розгортається фізкультурна робота, придбали спортмайна на суму 1 800 руб., готуються до виступу 15 спортсменів, готуються ворошиловські стрільці, піонерам [шиють нові — Л.Я.] галстуки.

Бригади кінчають до свят всі весінні роботи, колгоспники одержать авансом по 30 копійок на трудовень».

«В колгоспі імені Держинського (Пришиб) чистять двори, кладуть тротуари, саджають дерева; особливо дбають за здоровий санітарний стан дит'яслив.

Члени комісії Минько, Бабинова, Сологуб, Любченко та Маслич зобов'язались, щоб до 1 травня кожний двір був з тротуаром, був би чистий, озеленений»⁶⁸.

Втім, свята у сільських громадах закінчувалися швидко. Нескінченна робота, яка мала проходити ударними темпами, поглинала життя людей. Власне,

весна-літо-осінь переважно проходили в полі. До польових станів перемістився центр діяльності владних структур та партійних осередків. Влада щодня дбає про те, аби робсила була вгодована і пильно наглядає за її психологічним станом.

Селяни поки що не криються у висловленні свого невдоволення дрібними негараздами. Вони активно пишуть до місцевої преси, намагаючись вплинути на недбалих керівників дрібного гатунку. «Правління колгоспу ім. Дзержинського скупердяжничка на громадським харчуванні на збиральній. Щодня тут варять борщ, галушки, затірку і навпаки затірку, галушки, борщ, і кожного сніданку, обіду й вечері по одному якомусь з цих блюд. За весь час тільки двічі варили компот», — обурюється колгоспник Юрченко. — «Правлінню колгоспу треба організувати для колгоспників краще харчування і більшу турботу проявляти про людей»⁶⁹.

Колгоспні керманічі зі свого боку запевняють у невпинному зростанні життєвого рівня сільських трударів і демонструють зміцнення матеріально-технічної бази господарств. Найкращі досягнення в німецьких колгоспах Дніпропетровщини⁷⁰.

Досі — в 1936 р. — вишукують і знаходять куркулів. Бородін М.П. з 6-ти свиней пригнав тільки 4, решта втекли⁷¹. Причини нав'язливого стану селянської свідомості зрозумілі. — Проблем дуже багато, а покарання за них вагомі. Треба виставляти персонально відповідальних за ці проблеми, аби до громади не застосували принцип колективної відповідальності. Виселені з Житомирщини та Київщини поляки й німці живуть тут — поруч, усім зрозуміло, як радянська влада ставиться до непокірних. Отож пересічні колгоспні негаразди намагаються вирішити в робочому порядку. Газети закликають і попереджають своїми заголовками: «Ситі корма — худобі. Немає догляду. Не турбуються про коней. В саду росте бур'ян. Немає культроботи. [...] Навести порядок в облікові трудовнів. Продукти пропадають [в їдальні протухнув бичок — Л.Я.]». Загалом замітки своєрідної «колгоспної варті»⁷² займають майже всю 4-ту шпальту.

Наприкінці вересня Молочанський райвиконком повідомив громадян, що в районі з'явилися вовки і закликав мисливські бригади організувати відсіч хижакам⁷³. Тварини загалом цікавили пресу не менше за людей. Цілі розвороти районних газет присвячувалися кращим представникам тваринного світу, яких готували на Всесоюзну сільськогосподарську виставку. Тут і рекордистка корова «Нюрочка»: 1930 року народження з Коларовського району, вищий добовий удій — 47,8 кг., жива вага 585 кг. Бугай «Воєдило», який народився 1932 р. в племгоспі ім. К. Лібкнехта від рекордсменки «Вікторії» і «Баскета» по лінії «Прем'єра» і «Бенца», жива вага 1 172 кг. — рекордсмен по червоно-німецькій породі. Прислужився, як зазначалося, на пункті штучного запліднення, став батьком більше 500 голів у колгоспах та 100 — в племгоспі⁷⁴.

Були й менш уславлені тварини, яким не пощастило з родоводом. «На території Альтнассауської сільради на ниві колгоспу ім. Куйбишева у десяти кроках від шляху на Гохштедт вже більш двох тижнів лежить здохлий кінь.

Хто був хазяїном цього коня невідомо, але це не може служити будь яким виправданням для голови сільради Пфейфера і голови колгоспу Шульца, які вчасно не приймають мір усунення розповсюдження зарази»⁷⁵.

З початку червня триває обговорення законопроекту про заборону абортів. Т-ка Шнель пропонує заборонити переривати вагітність жінкам, які ще не мають 3-х дітей.

Несподівано широкий резонанс обговорення набуло в болгарських селах. Видно, це була насущна проблема. Тоді, як лікар Вирік доводив шкідливість абортів для організму жінки, вчитель Ів. Мавлевський зазначав, що матеріально утримувати родини, де більше 8-ми дітей, надзвичайно складно, а тому аборти треба дозволити, водночас збільшивши строк (до 5-ти років) тюремного ув'язнення за кримінальні аборти. Задрипниченко висловлювалася за дозвіл робити аборти жінкам, які мали більше 4–5 дітей. Вона ж виступала за збільшення штрафу при розлученні з 50 до 200–300 руб.⁷⁶ Колгоспниця Михайлова Кіровської сільради — мати 9-ти дітей — виголошувала цілковиту підтримку законопроектові, зазначаючи, що кожна жінка повинна мати не менше 5-ти дітей. Разом із тим вона вказувала на те, що в проекті не визначена міра допомоги держави матерям, які виховували дітей до 5-ти років. Адже умови соціалізації підростаючого покоління на селі, де дошкільні установи залишалися екстравагантно рідкісним явищем, були значно складнішими за міські. Нагадаємо, що, згідно з уставом артїлі, вагітна жінка мала право на місячну відпустку до та після пологів, під час якої їй нараховувалася половина середньої заробітної плати. Решту часу матір новонародженого не мала жодних переваг у колгоспі⁷⁷. Сільські садочки своєю чергою на загал перебували в жахливому стані. Ось як описана дитяча установа с. Улянівка, колгосп ім. 1 Травня. «Дітей в дитсадку, систематично не миють, спать кладуть на соломі в клуню. Це очевидно для того, щоб фізично загартувати дітей.

Але для чого стіни будинка, де міститься дитсадок, обвішані образами, а під ними розвішані революційні гасла? Невже для того, щоб загартувати мозги дітворі?»⁷⁸

На складні проблеми жінки-колгоспниці звертала увагу Марія Коева — вдова, матір 8-ми дітей, яка пропонувала внести до законопроекту статті про підтримку багатодітних матерів-удовиць⁷⁹.

Врешті, несподівано, проте закономірно, кампанія стала приводом для суспільного обговорення проблеми тривожної трансформації сімейно-шлюбних відносин та міжособистісних взаємин, які нічим не регламентувалися. Послідовно знищуючи традиційний шлюб, влада натомість не забезпечувала жодних соціальних гарантій дітям з неповних сімей, перетворюючи їх на заручників вкрай складної ситуації. Синякова Ганна, скаржилася на чоловіка, який розлучився з нею і вигнав на 6-му місяці вагітності. Безхатню жінку, що втратила родинне вогнище, та її ще ненароджену дитину «кинуло» також і правління артїлі «15-летие ВЛКСМ», яке не надало їй жодної допомоги з зароблених раніше трудовнів⁸⁰.

Становище жінок у колгоспах загалом залишалось найменш захищеним. Яскравим унаочненням реальних перспектив колгоспниці є лист Вікторії Шацілової, молоді дівчини-комсомолки: в 1930–1934 рр. працювала в колгоспі, комсомольською організацією та управою колгоспу була відправлена на курси трактористок, вернулася до колгоспу, працювала, восени 1934 р. застудилася, захворіла на запалення легенів, яке перейшло в туберкульоз. Далі практично

перетворилася на інваліда, цілком не потрібного колгоспові. Писала до райкому комсомолу, аби допоміг вилікуватися і повернутися до роботи на тракторі⁸¹.

Так, у важкій виснажливій роботі без жодних соціальних гарантій (переважна більшість колгоспів була просто не спроможною утримувати непрацездатних) минало життя колгоспниць. Та, крім самовідданої праці, держава у післяголодні роки прагла від них більшого — без зупинки працюючи, вони мали відновити популяцію «робсили» після голоду 1932–1933 рр. Аби заохотити жінок до народження нових будівничих соціалізму, газети пояснюють шкоду передчасного переривання вагітності та пропагують досвід роботи зразкових ясел. На першій шпальті — фото відділу грудних дітей при зразкових яслах № 200 у Москві. — Діти в слинявчиках, на спеціальних стільцях, навколо щасливих дітлахів — іграшки, на підвіконні — квіти. Доволі сучасне фото⁸², але ... воно жодною мірою не стосується життя селянок у нацменселах України. Буття жіноцтва тут залишається на загал складним сплавом дорадянських обов'язків у родинному колі та вимушеного ударництва на виробництві. Саме тому, що сполучити надвисокі навантаження в житті простої трудівниці було вкрай складно, народжуваність не зростає, поміж жінок, поруч з рухом ударниць, міцнішає коло тих, які їх ненавидять.

«Не змінюють свої поведінки колгоспниці артїлі ім. Гаврилова, Артеменко Олександра, Котуна Одарка та Сардак Марія. Вони агітують проти стаханівського руху, систематично нападають на стахановок колгоспу, опльовують, дискредитують їх прилюдно і особливо на кращих стахановок Озерець Євгенію, Корнугу Пріську та Мілер Емму.

Так вони зробили черговий напад на них 30.08. з лайкою «чорти, заїдають людей, їм більше всіх треба, і не наїдяться ніколи за тією роботою, все спішать, щоб рано роботу розпочати» і т. інш., звивали та лаяли найбруднішими словами⁸³. Звичайно, це були голоси «ледарів та родичів засуджених».

Трансформація повсякденного життя етнічного селянства під ударами модерної епохи набирала обертів, незважаючи на супротив поборників традиціоналізму. Разом із технікою в село прийшов новий ритм трудових процесів, який прискорював навколо себе всі інші ритми життєдіяльності. Ударники масово пересідали на рувери, за ними тяглися решта. З дива на звичайне явище перетворилися автомобіль та мотоцикл. Літак — вже не пекельний пристрій, а прекрасна червона машина, на якій улюбленець народу В. Чкалов творить великі подвиги. Село вчиться співіснувати з технікою і забезпечувати себе від усіх тих загроз, які вона в собі приховує. В жовтні газета Молочанського району повідомляла про трагічну загибель голови артїлі Дмитра Чорного, який підірвався під час переливання пального. Відзначаючи, що під час загибелі Чорного декілька колгоспників були покалічені, обласний виконком через пресу сповіщав колгоспи та МТС про правила зберігання пального⁸⁴.

У жовтні ж відбулася конверсія (обмін) облігацій державної позики. В низці сіл вона була перетворена на чергове радянське свято. Альт-Касауська сільрада провела її з духовим оркестром, «в усіх колгоспах красувались лозунги, які пояснювали значення і завдання конверсії». Кожен колгоспник приніс облігацій на 62–100 руб. У колгоспах Тіфенбрунської сільради обміняли облігацій на 40 360 руб., Орловської сільради — 108 875 руб., працівники держустанов та

службовці району — понад 100 000 руб.⁸⁵ — Радянські газетярі пишуть, що це — свідчення підтримки влади селянами. Водночас зрозуміло, що це — метод позаекономічного визиску трударів села, яким авансом виплачували по 30 коп. на трудовень і, водночас, вилучали грошову масу у формі всілякого роду облігацій та масових громадсько-політичних кампаній.

Централізованого планомірного характеру набуває робота в дитячому середовищі. Держава тепер не тільки експлуатує дітей на боротьбі з ховраками та бур'янами, а й ширить країною досвід діяльності дитячих установ Москви та Ленінграда. Одним із перших Палац піонерів і жовтенят відкривається в Молочанську. Він розміщуються в триповерховій будівлі, певне націоналізованій⁸⁶. З його відкриттям 15 жовтня 1936 р. піонерів та учнів Молочанського району вітали в пресі секретар обкому КП(б)У та голова облвиконкому Федяєв. Палац мав «14 чистих, прекрасно оформлених великих кімнат. В кімнаті жовтенят всілякі іграшки, [...] попід стінами кімнати дитячі меблі, килими [...] 4 піаніно, 3 скрипки, струнний оркестр, різні іграшки: як педальний автомобіль і інш. [...] гуртки: музичні (піаніно і скрипка), струнний, балетний; фото, радіо, шашечний, шаховий, художній, літературний [...] гарна бібліотека [...] агролабораторія [...] автотракторна лабораторія, де кипітиме робота юних техніків, гуртки авіамоделістів і фотоаматорів і різні допоміжні майстерні». Перші 10 тис. руб. на устаткування палацу отримали за розпорядженням Хатаєвича. Подяка висловлювалася також Е. Нідеру, О. Рейфштейну, тов. Рабкіну⁸⁷ — ударникам, які взяли діяльну участь у відкритті дитячої установи.

Німецькі райони Південної України багатіють, народ обростає добром, ударники — учасники всіляких зльотів вже непогано вдягнені, позують перед фотокамерами в гарних пальтах та хутряних шапках, вони мало нагадують забитих селян зі світлин часів розкуркулювання, вони більше схожі на «червоних директорів». Трапляються вже й світлини усміхнених жінок, вони набрали колишньої округлості, деякі навіть гарно зачесані. Це переважно сільські вчительки.

Потроху адаптуються переселенці. Вони мовчать і про причини того, як вони опинилися в Східній Україні, і про те, як це відбувалося. Удавано радіють і дякують уряду за турботу. «Я хочу передати свою радість. Сам я та батько мій з Західної області, але в Молочанський район до Македону я прибув в 1934 році. В Західній області я за все життя не бачив стільки хліба та ще пшениці, скільки на Україні за цей час. А як ми погано жили за царату! Батьки завжди заробляли, а я пас скот у куркуля, тільки за те, що впроголодь жив. Їв чорний житній хліб видавцем.

А тепер я сам маю за 1-е півріччя 50 пудів пшениці, багато овочів городини й фрукти; купую хату за 500 руб. Якби мені хто раніш сказав, що я житиму в достатках, я не повірив би. Так не жив ні батько мій не дід»⁸⁸.

В листопаді преса вибухає новиною дня — громадянська війна в Іспанії. Постає з попелу ідея всесвітньої пролетарської революції. Шпальти з дня в день тиражують фото іспанських бійців, їхніх дружин та дітей, статті-репортажі з полів бойовищ. Радянський народ забуває про своє і охоплений великим поривом інтернаціональної солідарності. Розпочинаються кампанії збору коштів і харчів для героїчних жінок і дітей республіканської Іспанії, Долорес Ібарурі.

Восени 1936 р. селянам нав'язують систему відрахувань на допомогу дітям і жінкам героїчної Іспанії: вони були різними — для службовців половина денного заробітку, школярі звітували, що зібрали 15 рублів; колгоспники — перераховували півтрудодня, жінки збирали зі свого боку, хто 11 кг. борошна, хто одяг⁸⁹.

Передчуття близької війни стають виразнішими. Молодь рветься до Іспанії — навести врешті лад в Європі. Всі готуються стати гідними червоними бійцями. Не відстає й старше покоління. Ідеї тотальної мобілізації всеохоплюючі. 20 грудня 1936 р. з ініціативи Сталіндорфського партосередку відбувається похід у протигазах. Взяли участь 29 кращих людей району: 8 членів сільради, 5 голів колгоспів, 19 активістів (серед них 51-річний Шпігельбурд з колгоспу «Біробіджанець», 44-річний бригадир Мільман та доярка Пархомець Одарка).

Загалом в організації ТСО перебуває 200 осіб, всі акуратно сплачують членські податки.⁹⁰

На сусідніх шпальтах розгортається трагічна діорама троцькістсько-зінов'євської справи. Народ обурений і закликає уряд покарати зрадників великої ленінської ідеї смертю. Тут же розміщений проект Конституції — найдемократичнішої в світі, народ його обговорює і радіє своєму щастю.

Так, побиваючи «внутрішніх ворогів», творячи текст формальної Конституції, пориваючись на революційні барикади Іспанії, нацменсело, в якому не вщухають перманентні чистки, судилища та йдуть вже масові переселення, підходить впритул до Великого Терору 1937–1938 рр.

Етнічні громади в післяголодному місті

Попри страхітливу руїну виробничих сил села промислове зростання країни було стрімким і викликало відповідні зміни в її міському населенні. Урбанізація була найвідчутнішою за всю історію України — від 5,4 до 11,2 млн. між 1926 і 1939 р. Приріст міського населення становив 20% і відбувся також шляхом зарахування великих сільських поселень до категорії міст⁹¹. У період між всесоюзними переписами частка міських мешканців зросла з 18,5 до 36,2% населення. В регіональному вимірі зростання відбувалося нерівномірно. Найбільший приріст городян спостерігався в Донецько-Криворізькому басейні. На Донбас і Придніпров'я припадало $\frac{3}{4}$ приросту міського населення. Міста Правобережжя, на думку Б. Кравченка, перебували в застої. У 1926 р. в містах проживало 16,1% населення регіону, в 1939 р. — 20,5% (для порівняння в Донбасі аналогічні показники становили 26 та 48% відповідно). На Поліссі рівень урбанізації знизився між 1926 та 1939 рр. на 5%⁹².

Зміна співвідношення сільського й міського населення в структурі народу України стала епохальним наслідком колективізації та спричиненого нею голодомору. Воно, безперечно, було першим кроком на шляху її перетворення на сучасну індустріальну державу. Однак, більшовицькі методи модернізації спричинили надшвидке кількісне зростання частки городян без відповідних якісних змін в інфраструктурі населених пунктів та підготовки масової свідомості. Наслідки не заставили на себе чекати. — Це був крах гасел епохи «Великого Стрибка» про тотальну політехнізацію робсили. Робітництво

середини 30-х рр. на загал малоосвічене, з низьким рівнем кваліфікації, ментально кровно зв'язане з селянським традиційним світом. Власне, село прийшло в місто і принциповим чином вплинуло на хід етнокультурних процесів у ньому.

Не менш важливо усвідомити, що радянський модернізаційний ривок відбувався на тлі економічного занепаду села й найжахливішого голоду ХХ ст., який спотворив життя українського міста. Після скасування карткової системи центр роздрібної торгівлі перемістився до державних крамниць та ларьків — влада дуже добре усвідомила «виховну» роль «продовольчих труднощів» і прагла закріпити за собою роль визначального гравця на споживчому ринку. Віднині вона вирішувала, кому, скільки і за якими цінами продавати. Місце ринка посідають булочні, овочеві та м'ясні магазини, універмаги. Вони зазвичай не задовольняли запити населення. Останні на альтернативній основі втамувалися мережею кустарних кооперативів⁹³. Тотальний дефіцит допомагав виробляти додаткову вартість «з повітря». Центральна преса, як приклад, наводила Озаричі: магазинів багато, але чай, тютюн, керосин можна купити тільки у спекулянтів; селяни, що привозять свої товари на ринок, не спроможні купити сіль, мануфактуру, зимові речі. Гарантовано їх можна придбати лише в райцентрі чи місті⁹⁴. Ринок з вільними цінами, які визначалися співвідношенням попиту-пропозиції, перейшов у підпілля, і євреї у ньому відігравали не останню роль. Та це була інша, прихована від сторонніх реальність. Офіційно ж почасти справдилися передбачення І. Вейцбліта: містечко перетворюється на торговельний центр для оточуючих колгоспів, в якому ті, реалізуючи надлишки натуроплати, могли в «цивілізованій спосіб» придбати необхідні промислові товари.

Потроху змінюється зовнішній вигляд міст і містечок, які розвиваються за генеральним планом у відповідності до ухвалених стандартів⁹⁵. Стихійна забудова зводиться до мінімуму. Вперше за тривалий час держава вкладає гроші в ремонт і зведення нових будинків — промислові міста гостро потребують нового житла, робітничі поселення розростаються навколо фабрик, заводів, шахт. Тут будуються переважно бараки — примітивні, наспіх зведені багатоквартирні споруди для, як тоді здавалося, тимчасового проживання. «Удобства» — на дворі.

В шахтарських селищах починає реалізовуватися програма перетворення похмурих, брудних поселень на зразкові міста-сади. Розроблювані впродовж 20-х рр. проекти архітекторів, як здається тоді, набирають реальних обрисів. Інфраструктура міст і містечок вибудовується за радіальним чи квартальним принципом. У центрі — райком чи обком партії, адміністративні споруди, театр чи клуб, бібліотека, магазини, пошта. Центр, як правило, електрифікований ще наприкінці 20-х рр. Навколо — спальні райони, робітничі слобідки, з притаманною їм тіснявою, побутовою невлаштованістю. Вулиці в центрі асфальтуються чи брукуються — і це не дивно, тут відбуваються масові процесії, мітинги з нагоди всесоюзних свят — все має бути охайним. В окремих районах проводять водогін — він поки що вуличний, розрахований на кількасот сімей водночас. Завдяки організованим колективним зусиллям місцевої спільноти, як правило до травневих свят, висаджують дерева, створюються клумби. Міські райони змагаються між собою в озеленінні. Масовим явищем стає створення

скверів та парків. Відносно нове явище — їдальні: заводські (на підприємствах) та комунальні — вони ширяться країною і виявляються доволі зручними в користуванні.

Громадський транспорт є поки що привілеєм столиці та великих міст. У невеликих містах та містечках населення поки ще долає відстань до роботи, школи, ринку пішки.

Замість дрібних приватних магазинів та лавок центрами торгівлі стають магазини та ларьки державної та кооперативної торгівлі. Навіть у невеликих містечках, таких як Копульє, є раймаг з декількома відділами, продуктової магазину, булочна, магазини з продажу галантереї, одягу, взуття, посуду тощо⁹⁶.

Як новостворені так і ті, що мають давню історію, міста й містечка набувають ознак універсальності. Звичайно, в них ще помітний історичний, місцями етнічний колорит, але він вдало ретушується радянським макіяжем: кумач та плакати-гасла прикривають рештки буржуазного будівельного мистецтва, в центрі міста — незмінні пам'ятники В.І. Леніну та решті більшовицького пантеону. Перейменовуються не тільки вулиці (замість дореволюційних Банної, Синагогальної, Великої Скотопрогінної) тиражуються ухвалені для загально-союзного вжитку (Пролетарська, Луначарська, Радянська, Ленінська, поки що Зінов'євська та Кам'янська), а й міста — Катеринослав стає Дніпропетровськом, Юзівка — Сталіним, Єлизаветград — спочатку Зінов'євськом, згодом — Кіровоградом і т. д. і т. д. Здається, лише Одеса лишається Одесою.

Міста й містечка України тиражують типові ознаки радянського поселення міського типу, принаймні в адміністративній частині. Мало відрізняються фото центральних та регіональних газет, які демонструють обличчя міста в травневі та листопадові свята. Певною мірою так само, як стандартизується оточуюче середовище, стандартизується свідомість широких верств міського населення. Не останню роль у цьому відіграє преса. З середини 30-х рр. всі міські та районні газети тиражують обов'язковий інформаційний набір. Перші два розвороти несуть вістки з Кремля та решти країни: вони вводять читача в курс справ у СРСР; трохи інформації зі світу, майже третина — присвячена місцевим подіям. Оскільки влада призвичаює населення до читання (через обов'язкові політінформації в тому числі) — громадяни, навіть найменш освічені, потроху об'єднуються спільним інформаційним полем. Це раніше у євреїв були свої свята, у православних свої — тепер і свята і будні у всіх однакові. Позитив у тому, що завжди є спільна тема для розмови. Негатив у тому, що все це оманлива брехня, насаджувана силоміць.

Радикальні зміни відбуваються в традиційній свідомості міських етнічних громад. Як цілком слушно зауважувала російська дослідниця Е. Школьнікова, «до кінця XIX ст. більшість містечкового населення зростала в невіданні про оточуючий світ. Вони були б здивовані дізнатися, скільки різних образів життя існує, і могли б не повірити, що є місця, де ніхто не говорить на їдиш. Увесь світ сприймався, як такий, що складається з містечок, що йдуть одне за одним, поки не досягнеш головного — Єрусалиму. Чули про Варшаву та Нью-Йорк, Москва була лишень ім'я з чужого світу»⁹⁷. Тепер все змінюється діаметрально, принаймні в свідомості перевесників революції та наступних поколінь. Слід визнати, що намагання більшовиків вбудувати в свідомість молодого покоління

фанатичну ідею про месіанську роль радянської держави та укорінити гордість за радянську батьківщину увінчались успіхом. «Москва стала тепер новим Єрусалимом для містечок, вона центр усього, там відбуваються головні події, туди прагне уїхати [...] молоде покоління»⁹⁸. Гіпертрофовані уявлення радянського патріота формує радянська масова культура, вона вміє все поставити на користь радянському ладу: і успіхи перших п'ятирічок, і знищення куркуля як класу, і подвиги В. Чкалова, і процеси СВУ та троцькістсько-зінов'євського блоку, і вбивство Кірова. Етнічна ідентифікація відходить на другий план, щоправда цілковито знищити її не вдається, та влада поки що й не ставить перед собою такого завдання.

Поки що існують «національні» школа і театр. Поки що існує преса національними мовами. Вона висвітлює низку проблем, що безпосередньо стосуються українських нацменгромад та їхніх закордонних родичів. Щоправда періодика національними мовами не користується попитом, її насаджують по рознарядці, втім, вона широко доступна — її можна прочитати в кожному клубі, бібліотеці, червоному кутку, Домах народів сходу, де влаштовуються регулярні колективні читки газет для малописьменних та неписьменних. Преса ще не цілковито стерилізована: в 1935–1936 рр. радянські газети на їдиш пишуть про життя закордонних євреїв у дрібницях — у Лодзі та Львові громади живуть своїм традиційним життям, афіші закликають на мін'янь, наречена йде у мікву, на спільне свято Рош Хашана євреї світу їдять яблука з медом⁹⁹.

У великих містах життя бурлить. — У містечку відбуваються суперечливі демографічні процеси. Воно, як і раніше, ще не місто, але вже й не село. Під час голоду примістечкові єврейські колгоспи проявляли сталу тенденцію до зникнення. Не останню роль у цьому відіграли кампанії оптимізації, під час яких невеликі колгоспи об'єднували у великі господарства. З 79 примістечкових колгоспів (12,8 тис. членів), обстежених на Україні в 1930 р., в 1935 р. лишився 31, в яких працювало 3 700, тобто третина попереднього числа членів. (Ще більш вражаючими були наслідки оптимізації єврейських колгоспів у Білорусії — на 1935 р. діяли 17% колгоспів, утворених під час суцільної колективізації¹⁰⁰.)

Єврейські колгоспні маси без ентузіазму поставилися до ідеї інтернаціоналізації. Тим не менше, тенденція до зростання питомої ваги неєвреїв у примістечкових колгоспах була органічним явищем, яке відбивало соціально-економічні тенденції часу — містечкові мешканці не мали тоді інших варіантів для застосування робочих рук. У 1934 р. в «єврейських» колгоспах Деражні вже 35,5% українців, Нової Ушиці — 24%, Томашполю — 28,2%, Златополя — навпаки, євреї становлять лише третину. Як і раніше, примістечкові колгоспники являють собою певний перехідний соціальний тип — вони працюють у колгоспі, а мешкають у містечку (оскільки критично не вистачає житла). На роботу щодня ходять за декілька кілометрів. Крім землеробства виживають за рахунок підсобних промислів. Сфера їхньої зайнятості — дрібні кузні, ремонтні майстерні, маслобійні, крупорушки, млини, крохмальні заводи, лісопилки тощо.

Специфічний зліпок часу — так звані промколгоспи. Приміром, у Летичеві він об'єднує 76 сімей, з них — 66 єврейських. 54 родини зайняті сільсько-господарською працею, решта — виробляють зельтерські води, хліб, крупи та масло. В складі колгоспу створені 3 буфети, в яких зайняті 3 службовці.

Промислові підприємства, що мають широкий збут у містечку, фактично покривають від'ємний баланс сільськогосподарського сектору. Колгоспники, задіяні в полі, бідують і кидають колгосп. Аби мобілізувати підприємство, наймають (!) додаткову робочу силу — українців. Втім, чимдалі збитковість сільськогосподарського сектору стає очевиднішою. Правління (!) колгоспу повертає державі спочатку 75 га землі в 1933 р., ще 50 га — в 1935 р. Такі, цілком сучасні, маркетингові рішення, які оптимізували конкретне виробниче об'єднання, тогочасна більшовицька держава була не спроможна оцінити, тим більше схвалити. Підприємницька зарозумілість євреїв кваліфікувалася не інакше, як злі наміри класового ворога. Держава ж бо була зацікавлена не в підвищенні ефективності виробництва, а в докорінній зміні соціально-класової структури спільноти. В новій історичній версії суспільного ладу колгоспи мали займатися землеробством і скотарством, фабрики й заводи — виробництвом промислової продукції. Гігантomanія перетворилася на хворобу епохи. Управлінці оперували поняттями «вищого» порядку, в які не вписувалися ані голодомор, ані невеликі — універсальні багато-профільні виробничі об'єднання.

Втім, до 1936 р. (до прийняття нової Конституції) примістечкові колгоспи — ще доволі вигідне підприємство для колишньої єврейської буржуазії. — Попри виставлені адміністративні кордони в них пробиваються, аби позбавитися тавра позбавленця, що називається «заплутати сліди». Це завжди позначається на виробничому житті колгоспів — окремі колгоспниці ніколи не працюють, на життя заробляють, торгуючи на ринку; в 1934 р. колгоспники Кам'янця два дні з шестиденки не працюють, живуть на валоту з-за кордону, продукти харчування купують у Торгзіні; колгоспники Томашполю торгують на ринку яйцями, маслом, хлібом (на той час вони видавалися ще за картками); дефіцитом, отриманим у мережі Торгзіну, на місцевих ринках спекулюють не тільки колгоспники, а й ремісники.

Фігура фартового підприємця, багатоликого і невловимого, підноситься в масовій пропаганді, як атрибут минулого, але ще цілком реальна. 1935 р. — містечко Куньєв. Колишній кустар — нині колгоспник примістечкового колгоспу використовує колгосп, як прикриття від фінвідділу. Насправді живе, як і раніше, за рахунок майстерні. Завдяки посвідченню колгоспника він отримує замовлення від колгоспів, сировину — від промкооперації, різницю продає на ринку. «Лишками» приторгує в Києві та Шепетівці. Подібним «колгоспникам» нараховуються трудодні як у Куньєві, так і в решті містечок округи. Вони навіть об'єдналися в артіль¹⁰¹.

Голод 1932–1933 рр. дещо призупинив відтік людності з депресивних районів, та, однак, не змінив генеральних тенденцій перерозподілу людності у республіканських та союзних масштабах. Як тільки ознаки виходу з кризи унаочнилися та відновилися вербування на великі будівлі, міграція з містечок Правобережжя знов набрала суттєвих розмірів. Мігрує переважно молодь, підлітки, які тільки вступають у життя, їдуть навчатися до ФЗУ, технікумів, згодом ВУЗів. У невеличкому Любаничі 70 молодих євреїв виїхало на навчання, вдома бувають рідко, з батьками спілкуються листами¹⁰².

Якщо в 20-х рр. змішані браки ще рідкість, у 30-х рр. вони у містах перетворюються на звичайне явище. Молодь визнає за шлюб тільки реєстрацію

в РАГСі. Проблеми традиційної єврейської родини в радянській Білорусі та Україні однакові. Дочка всупереч волі батьків тікає з дому й одружується з білорусом. Раніше батько б відразу прокляв непокірну доньку та відмовився від неї перед громадою, тепер він йде до синагоги й пише листа рабину, просячи поради. Рабин радить змиритися й відсидіти шива¹⁰³. В українському Хашуватому донька набожних євреїв виходить заміж за українця Степана. Батько бідкається, що відвів від доньки небезпеку комсомолу, а Степана прогледів. Він сидить по ній шива (так, ніби вона вмерла), не визнає ані її чоловіка, ані онука. Пізніше друга донька виходить заміж за єврея Нахмана, який щоправда ... комуніст. «Хоч він і комуніст», — розмірковує батько, — «Та все ж достойної родини, отож є надія»¹⁰⁴.

Джерела свідчать, що традиційні єврейські шлюби все ж відбувалися — таємно, практично в підпіллі перейшла й низка складових традиційного сімейного та громадського побуту¹⁰⁵. Серед тих, хто всупереч настійливій державній пропаганді, дотримувався релігійних традицій були такі, що робили це за звичкою, були й ті, хто усвідомлено став на шлях протидії радянській тоталітарній машині на рівні духовного життя. Перші розмірковували: «Більшовики не праві, що насіли на все єврейське. Як можуть сивобороді євреї зневажати Шаббат, шлюб має бути шлюбом, обрізання обрізанням, а інколи молитися не зле, та й кому це шкодить? Ленін — велика людина, але Мойсей, Давид, Віленський Гаон, що, вже є нічим для євреїв?»¹⁰⁶

Ментальність та, відповідно, повсякденність обивателя трансформувалися найнесподіванішим чином: в 1931 р. «Трибуна» розповідала наступну, цілком традиційну з точки зору алгоритму дій особистості, втім, цілковито радянську за обставинами, ситуацію. 60-річний вербувальник відправився до містечок за новою партією добровольців. У кожному містечку він спочатку йшов до синагоги й там бесідував про Песах, міньяни¹⁰⁷, Шаббат у переселенських колгоспах, запевнюючи традиційних євреїв, що радикальних змін у їхньому житті після переселення не відбудеться¹⁰⁸. Дослухавшись до слів агітатора, частина молоді, що мала їхати до ФЗУ та промислових підприємств, вирішила завербуватися до єврейських колгоспів, але відклала від'їзд до закінчення Песаху¹⁰⁹. Літні євреї відмовилися, мотивуючи тим, що звикли до місцевої синагоги. Є доволі багато повідомлень про те, що в примістечкових колгоспах дотримувалися релігійних свят та Шаббату, спочатку легально — пізніше утаємничено, аж до кінця 30-х рр.

1935 р. — у Пропойську голова артiлі дозволив трьом членам перенести вихідний з понеділка на суботу¹¹⁰. 1936 р. — у копульській кравецькій артiлі 7 кустарів не вийшли на роботу в Йом Кіпур¹¹¹. У низці містечок кооперовані кустарі не стають до праці ані по суботах, ані в Песах та Новий рік. І так до кінця 30-х рр. у Шклові, Краснопіллі, Ушачі, Славуті та ін. Член колгоспу «Інтернаціонал» (м. Узда) разом з трьома товаришами готується до Песаху, разом вони печуть мацу. Газети повідомляють, що кустарі, не криючись на вулицях від сторонніх, несуть мацу до дому¹¹². Робітники та службовці великих міст також неодноразово заскочуються за влаштованими підпільними міньянами під час Рош Хашану¹¹³.

Тим часом держава створює нестерпні умови для релігійного життя віруючих. Податкова система фактично знищувала священицький стан, не були спроможними матеріально їх утримувати й миряни. Священики на загал продовжували свою діяльність, вступаючи до приміських колгоспів чи кустарних кооперативів, водночас отримуючи допомогу закордонних організацій. Про такі «кліки клерикалів» у м. Щедрін, Озаричі повідомляють газетні замітки. Рабин Фрадкін у 1928 р. оселився в Щедрині, в 1937 р. вступив до артїлі, що виготовляла кошики. Заробляючи в ній 10–20 руб. на місяць, приторговував мануфактурою, яку отримував з-за кордону. На Песах забезпечував євреїв мацою, надісланою закордонними громадами. Один з мешканців на Рош-Хашан зарізав корову, аби забезпечити місцевих євреїв кошерним м'ясом. До кінця 30-х рр., попри офіційне заперечення релігійного життя, шойхети існували практично в кожному містечку, чи, принаймні, приїздили з сусідніх містечок на свята. Дружина колишнього мануфактурника влаштувала «столи для бідних», разом з невісткою [син працював бухгалтером у кооперації — *Л.Я.*] вона дотримується всіх релігійних традицій¹¹⁴. Зустрічаються вияви релігійності й у дитячому середовищі. У Щедрині діти й онуки рабинів та меламеда на свята не відвідують школу, учні приходять до них додому для того, аби навчитися читати кадіш та іншим традиціям¹¹⁵. Зберігається також і обрізання. При унеможливленні цілковитого дотримання традицій, скажімо, Шаббату, єврейські родити зберігають хоча б окремі його атрибути — ритуальне омовення рук, благословення свічок, сімейну трапезу, читання молитов тощо.

Побут невідомо, часом доволі курйозно, трансформується під впливом зовнішніх, невідомо обставин. Єврейські робітники та кустарі починають утримувати й розводити свиней, споживають їхнє м'ясо. Це вже на загал відступники від юдаїзму, однак до свят вони за звичкою намагаються готувати свинину «кошерним способом» — на Шаббат вони готують чолн зі свининою й використовують сало для кнейдлех на Песах(!)¹¹⁶. Бородачі-кустарі пліч о пліч з іншими радянськими громадянами беруть участь у демонстрації на честь Червоної Армії, разом з усіма співають радянські пісні¹¹⁷. Справжня єврейська дружина кустаря з Березіна допомагає чоловіку здобути славу стахановця, виконуючи частину його виробничої норми¹¹⁸.

Водночас радянська преса дає безліч прикладів того, як підприємливі євреї пристосовувалися до нових соціально-економічних реалій. Вступаючи до кооперативів, вони живуть подвійним життям, виробляють підпільний товар на приватні замовлення, використовуючи крадену сировину; здійснюють неофіційні посередницько-мінові операції; спекулюють та збувають контрабанду. Так, зокрема, робили артільники з Глускова. Заробіток збирачів утилю був невеликим — не більше 50 руб., отож, життя саме змушувало їх шахраювати. Нерідкими були випадки неякісного надання послуг у взуттєвих майстернях, що змушувало клієнтів користуватися неофіційними послугами. В Кричеві, приміром, у 1936 р. взуттєва артіль слугувала прикриттям для артільників, які існували за рахунок надомної праці: на дім вони перенесли також колодки та робочі інструменти. Шевці артїлі Дубровіна звинувачувалися в свідомому псуванні замовлень¹¹⁹, спритні артільники обростали зв'язками, які з одного боку, допомагали їм закуповувати дефіцитну сировину, з іншого, створювати осередки особисто залежних від них кустарів.

Наприкінці 30-х рр. провідна роль у громадах перейшла до поколінь, ментальність яких формувалась уже в радянську епоху. Надалі їхній вплив тільки зростав, і це не дивно. В 1935 р. в 10-ти обстежених містечках Київщини в школах, що працювали на їдиш, навчалося 63,5% дітей шкільного віку, Вінниччини — 74,5%. Єврейська радянська школа, демографічно відокремивши єврейських дітей від решти, з одного боку зберігала формальну цілісність етнічної групи, водночас, насправді запустила механізм етнічної акультурації, оскільки за своєю суттю вона мала позанаціональний штучний характер. Повсякденне життя дітей та підлітків обумовлювалася вже не тисячолітніми традиціями єврейської спільноти, а їхнім членством у піонерських та комсомольських організаціях. Дозвілля, навчання та робота школярів та фабзавучівців набували універсальних форм у межах величезної Країни Рад. Молодь та дітлахи, часто всупереч традиціям родини, влаштовували суботники, збирали макулатуру, були членами кружків стрільців, фотографії, авіа-моделювання, працювали з жовтентами, були завсідниками піонерських таборів. Крім того, вони були найактивнішими учасниками антирелігійних акцій. Через них школа, комсомольська та піонерська організації (власне, держава) без вагань втручалися в приватне життя родин, самовпевнено «перевиховували» «відсталих» батьків, читали їм політінформації, викидали мезузи, перешкоджали виконанню релігійних ритуалів. В антитезу традиційним батькам діти виокремлювали в будинку свій «червоний куточок» з власним пантеоном і власними ритуалами.

Свідомість дитини, вихованої радянською єврейською школою, була, власне, універсальним зліпком свідомості будь-якого вихованця радянських шкільних установ. Життєвий алгоритм, насаджуваний радянською школою, доволі дотепно відображений автором «Зелменя» (М., 1960 р.) М. Кульбаком. — Хлопчики діляться своїми міркуваннями. Один питає іншого: «Ким ти будеш, коли виростеш? Більшовиком чи комуністом?» — «Я буду більшовиком п'ятого року», — відповідає той. Далі він описує очікуваний алгоритм майбутнього — спочатку він розпишеться в РАГСі, далі піде на війну, потім — підніматиме врожайність¹²⁰. І, як покаже майбутнє, цей алгоритм справдиться, принаймні для тих, хто в тій страшній війні виживе.

Втім, у процесів тотальної ідеологічної стандартизації була й інша сторона. Радянська єврейська культура на їдиш впевнено крокувала містами й містечками радянської України. В клубах та Будинках соцкультури регулярно проводилися літературні вечори, де читали твори Ш. Алейхема, І. Харіна, П. Маркіша, Д. Бергельсона та ін. Дніпропетровський та Харківський державні єврейські театри гастролювали Україною¹²¹, пропагуючи радянську культуру. Те саме відбувалося й у решті етнічних громад.

Шириться трансмутація культури повсякденного співжиття етнічних громад міста, інтереси яких чимдалі більше стикаються, переплітаються, взаємодіють чи суперечать між собою, матеріальна культура етнічних груп зазнає різючих змін, водночас відчуваючи визначальний тиск масової радянської культурної, наприкінці 30-х рр., вже традиції. Місто разом, загальною громадою трудових колективів, справляє 1 Травня та 7 Листопада, і євреї і мусульмани в якості святкового дня отримують раніше не притаманний їм Новий Рік. У 1936 р. їдишомовна преса повідомляє, що єврейські школи прикрасили ялинки, за ними —

новорічні ялинки влаштували для своїх дітей окремі родини¹²². Отож, багаторічні зусилля по впровадженню більшовицької культурної доктрини, здається, увінчалися успіхом — у побуті потроху стирається різниця між юдеями та гоїм [всі решта, — не євреї — *Л.Я.*], принаймні, її не випинають, а старанно приховують. На повістці дня — нові ідеї, у народу — нові герої — люди нової епохи. Молодий комсомолец чи комуніст, фізично міцний, загартований, який з легкістю поціляє в «яблучко» з рушничі, стрибає з парашутом, здає норми ГТО, бігає на лижах та ковзанах, бере участь у марш-кидках у протигазах, а перспективно є наступником В. Чкалова — стає життєвим орієнтиром більшості радянських школярів та студентів, без різниці національного походження. Ці мрії заповняють голови і вихідців з колишніх єврейських гетто, і німецьких колоній, і мариупольських греків, і росіян, і болгар. Щоправда, не так вони розповсюджені поки в середовищі менонітів та поляків, та останніх в Україні з кожним роком все менше і менше.

Особи, які раніше користувалися повагою громади, тепер — парії режиму, вони як правило — позбавленці. «Містечковий актив» складають люди без очевидних особистих чеснот, схильні до зловживань владою та протекціонізму.

Задзеркалля радянського обивателя

Тоді, як голод ще лютував в українському селі, розпочалися широкомасштабні репресивні акції, що мали збалансувати суспільно-політичну ситуацію в республіці, забезпечити мовчазну зміну політичного бомонду УСРР та підвести кадрове підґрунтя під нову стратегію упокорення України в складі СРСР. У липні–вересні 1933 р. у Москві розпочалися перші арешти високопоставлених польських комуністів, яких обвинувачували в «агентурно-провокаторській роботі» на користь «ПОВ». Арешти швидко перекинулись на територію України. Коло запідозрених у приналежності до ПОВ на радянському Поділлі склало в 1933–1934 рр. кілька сотень осіб — педагогів місцевих українських та польських шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів, працівників музеїв, інших культосвітніх установ, а також частину низової партноменклатури. За приблизною оцінкою, кількість запідозрених та притягнутих до відповідальності у сфабрикованій справі Подільської ПОВ становила 536 осіб, з них близько 103 педагогів — фігур найбільш помітних у сільському житті¹²³. На Правобережній Україні лише Київське обласне управління ДПУ УСРР забрало 114 осіб, з яких 70 дістали різні терміни ув'язнення або були страчені.

8 липня 1933 р. керівник ДПУ УСРР В. Балицький надіслав секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну та заступнику голови ОДПУ Г. Ягоді меморандум про перші кроки операції «Польської організації військової» (ПОВ) в Україні, зокрема, міфічних осередків у Бердичеві, Білій Церкві, Житомирі, Мархлевському районі, Шепетівці, а також на Поділлі — Проскурові, Кам'янці-Подільському та інших подільських містах і містечках. Наприкінці 1933 р. — на початку 1934 р. була сфабрикована справа Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, за матеріалами якої проходили 52 особи — переважно місцеві культосвітні працівники¹²⁴.

В обвинувальному висновку у справі ПОВ на Поділлі (23 лютого 1934 р.) стверджувалося, що Вінницький облвідділ ДПУ УССР розкрив і ліквідував підпільну організацію, яка провадила повстанську, шпигунську й шкідницьку роботу у межах Вінницької області задля послаблення й повалення диктатури пролетаріату та приєднання території нинішньої УССР до Польщі. Слідство, ніби-то, з'ясувало, що зазначена контрреволюційна організація являла собою філію ліквідованої органами ДПУ Польської Організації Військової. Діяльність міфічної організації поширили на 24 адміністративних райони. Контрреволюціонери «проникли» до державних установ (передовсім — системи народної освіти), у промислові та сільськогосподарські підприємства, де здійснювали саботаж й шкідництво, а також до лав РСЧА (тобто, місцевих гарнізонів). Осередками концентрації підпільників були визнані Вінниця — 52 особи, Проскурів — 55, Старокостянтинів — 104, Городок — 33, Бердичів — 22, Теофіполь — 37, Шепетівка — 38, Полонне — 30, Славута — 7. Заарештовані концентрувалися в Лук'янівській в'язниці, звідси — після нетривалого «слідства» — відправлялися на розстріл чи етапом. Тут відпрацьовувалися нкведистські методи, що добре прислужилися згодом під час розробки решти «національних операцій».

В 1934–1935 рр. низка зовнішньополітичних факторів, впливаючи одночасно, спричинили корекцію ставлення Кремля до Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) й Компартії Західної Білорусії (КПЗБ). Після того, як VII конгрес Комінтерну зробив ставку на створення єдиного народного фронту, радянське керівництво не крилося у висловленні недовіри до II Речіпосполитої й поляків, тим більше, що польські спецслужби розкрили осередки радянської розвідки та агентуру Комінтерну¹²⁵. Роздратування Кремля спричинили польсько-німецька угода 1934 р. й візит Г. Герінга до Варшави¹²⁶. Отже, операції радянських спецслужб перетворилися на складову багатоетапної міжнародної політичної партії, а самі по собі стали певним проявом «ефекту доміно». Власне, Кремль був зацікавлений у вагомому «контрударі», аби зберегти гідне обличчя при поганій грі. Радянські поляки виявилися в ній заручниками.

У рішенні Політбюро ЦК ВКП(б), ухваленому опитом, від 31 травня 1934 р. йшлося про те, аби «дозволити ОДПУ привести у виконання вироки стосовно керівників виявленої «Польської організації військової» («ПОВ») та провокаторів у компартії Польщі»¹²⁷. Санкція Кремля привела у дію нищівний репресивний механізм. 1 червня голова ДПУ В. Балицький отримав директиву ОДПУ щодо негайного виконання вироку стосовно Б. Скарбека. 3 червня 1934 р. відбулася страта¹²⁸. Водночас репресивна машина чавила й дробила кістки решті підслідних — помітних, малопомітних діячів суспільно-політичного та культурного життя польської меншини і цілком не відомих обивателів. Методи «слідчої роботи», були стандартними і доволі прикметно розкривалися у заявах та скаргах засуджених «пеов'яків».

Репресії проти польського населення України 1933 р. розгорталися паралельно й майже синхронно із справою «УВО» — «Української Військової Організації» (також сфабрикованою ДПУ УСРР). Умовні учасники останньої переважно були етнічними українцями — уродженцями Східної Галичини. Вони не лише володіли польською мовою (що само по собі було підозрілим), а й

листувалися зі своїми закордонними родичами. У слідчих матеріалах усталилося відповідне формулювання — «блок польської й української контрреволюції» в УСРР, що стало ідеологічною основою тотальних кадрових чисток. «... Українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі «Польської організації військової» (ПОВ)»¹²⁹, — проголосив на XII з'їзді КП(б)У голова ДПУ УСРР В. Балицький.

Наступ політичної реакції у найтяжчі для українського селянства часи — завершення суцільної колективізації та голодомору — унаочнився в закритих політичних процесах «Українського національного центру» (1932 р.), «Української військової організації» (1933 р.), «Польської організації військової» (1933–1934, 1935, 1938 рр.), «Об'єднання українських націоналістів» (1934 р.), «Контрреволюційної організації колишніх боротьбистів» (1935 р.) тощо. Синхронно був завершений розгром сіоністського підпілля й надшвидкими темпами, починаючи з 1933 р., розгорнулося викриття й засудження «фашистських» формувань у німецьких національних районах. Тут упродовж 1933–1937 рр. за відомостями НКВС «розкрили» 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації¹³⁰.

Дослідники зазначають, що у 1934–1935 рр. вироки у «справах» українських або польських «контрреволюціонерів» були порівняно м'якими й кара смерті застосовувалася радше як виняток, ніж правило. Однак, це не означало, що засуджені набували імунітету від подальших репресій. Навпаки — вони постійно перебували у полі зору репресивних структур. Так, наприклад, Петро Дума, засуджений у лютому 1934 р. до трьох років таборів у «справі» Подільської організації «ПОВ», по відбуттю терміну покарання повернувся до Вінниці, де вдруге був ув'язнений й на підставі рішення трійки обласного НКВС розстріляний 28 вересня 1937 р.¹³¹

Характерною ознакою політичної реакції середини 30-х рр. був чимдалі очевидніший перехід від переслідування політичної опозиції до переслідування інакомислення, як такого, та інакомислення в партійно-радянських структурах, зокрема. В 1933–1934 рр. в УСРР не лише були придушені окремі невеликі осередки антибільшовицького думання, а й внаслідок широкосяжних перетрушувань кадрів була фактично дезорганізована робота мережі радянських установ, що займалася нацменроботою. Нагадаємо, що 1934 р. реорганізували ЦКНМ, в якій залишалось на той час усього 4 співробітники. 1935 р. в черговий раз замінили керівний склад «Укрдержнацменвидаву» через «... засміченість антирадянськими елементами (члени УВО та ПОВ, німецькі фашисти, єврейські націоналісти)». Низку співробітників видавництва (Гриценка, Сказинського, Бжозовського, Співака, Скудиського, Кіпніса та ін.) розстріляли. Згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про видавництво Укрдержнацменвидав» (2 лютого 1935 р.) зняли з посад директора видавництва Радлова, директора газети «Дер Штерн» Гулько, редактора єврейської секції видавництва І. Сударського¹³², тобто, осіб безпосередньо причетних до організаційної та теоретичної розбудови коренізації в Україні.

22 жовтня 1933 р. постанова РНК УСРР «Про реорганізацію Наркомату освіти УСРР» надала тотального характеру чисткам в установі, внаслідок яких

вона втратила один з найстаріших нацменівських радянських органів — Раднацмен (створений 1921 р.). Починаючи з 1933 р. небувалих обертів набула кампанія перетрушування науково-педагогічних кадрів. Постанова листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У «Про кадри шкіл нацменшостей», Секретаріату ЦК КП(б)У «Про перевірку складу студентів польських педтехнікумів в Києві і Проскуріві» (15 лютого 1935 р.), Секретаріату ЦК КП(б)У «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму» (7 квітня 1935 р.); Політбюро ЦК КП(б)У «Про польський педагогічний інститут» (29 вересня 1935 р.) та ін. супроводжували погром «націоналістичного підпілля» в радянській школі, як початковій, так і вищій.

У 1933 р. кардинальна зміна у політиці більшовицької адміністрації щодо польської людності України, як етнічної спільноти, стає очевидною. Окреслюється перехід від репресій стосовно окремих представників етнічної групи до громади, як такої. Уряд чимдалі, не ховаючись, висловлював недовіру до поляків загалом. Перетворенню масових переселень на універсальний метод більшовицького етносоціального моделювання передувала низка упереджувальних політичних кроків нового республіканського керівництва. — У меморандумі Культпропу ЦК КП(б)У «Про роботу серед польських трудящих мас УСРР» (8 вересня 1933 р.) зазначалося: «Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських трудящих».

За стандартними фразами про «класово-ворожі» й «шкідницькі» елементи приховувалися реальні труднощі, з якими стикалася влада у своїй національно-культурній політиці щодо польського (та й не лише польського) населення УСРР. Вже на середину 30-х рр. особи, які стояли у витоків політики коренізації стосовно етнічних меншин в УСРР, за незначними винятками були усунуті від активного суспільно-політичного життя, їхнє місце посіла нова політична команда, яка прийшла до влади на хвилі боротьби зі «скрипниківщиною». Згадані вище політичні процеси, хоча переважно мали закритий характер, безпосередньо позначалися на змісті життя етнічних меншин в УСРР оскільки не лише послідовно винищували давні кадри політичної еліти країни та її молоді паростки, але й вихолощували, спрощували політику коренізації в Україні, зводячи її до апаратного заходу політичного керування.

Перехід влади до превентивних ударів по найменш надійних з її точки зору етнічних групах розпочався тоді, коли вони були виснажені голодомором. Про те, що довелося тоді відчутися на собі замордованому селянству, можна тільки здогадуватися. В квітні 1934 р. Знам'янський район Одеської області відвідав голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський, який був приголомшений побаченим. У спеціальному листі до обласної ланки управління він наголосив на тому, що «необхідно допомогти району фуражем, бо коней в такому стані я не бачив ні в одному районі, навіть на Чернігівщині». Становище колгоспників селищ Дмитровка та Диковка описане ним відверто: « У хатах немає хліба, немає солі, немає сірників, не кажучи вже про які-небудь жири чи олію. Люди ходять напів-

голодними, мов тіні, а миші поїдають хліб. Жахливо. У районі обласні організації давно провели збір значних коштів у колгоспах і великої кількості хліба для купівлі коней і картоплі, але до цих пір невідомий остаточний розрахунок з колгоспниками за ці гроші та хліб. Все це деморалізує і дискредитує партію й радянську владу та, безумовно, підриває довіру колгоспників, робить неможливим у майбутньому подібну мобілізацію засобів на той чи інший захід»¹³³.

Не менш промовистими були відомчі матеріали колишньої ЦКНМ. Надісланий новоствореним відділом НМ наприкінці 1934 р. до Народного комісара здоров'я Канторовича лист повідомляв про результати обстеження болгарського Благоївського району Одеської області. Картина була, м'яко кажучи, песимістична: «... Цілі села хворі на туберкульоз, а у селі Свердлове до 80% дітей вражені цією недугою. До того ж немало розповсюджені венеричні хвороби. Велика кількість населення хвора на трахому. Хворіють також на малярію, особливо в селі Кубанка, де вогнище малярії й болото не висушене»¹³⁴.

Щоб притлумити гостроту ситуації РНК УСРР 16 травня 1934 р., постановила відпустити Одеській області з республіканського фонду для продовольчої допомоги 70 тисяч пудів хліба. Зваживши на тяжке матеріальне становище колгоспів, 21 грудня 1934 р., РНК СРСР прийняла постанову «Про списання заборгованості з колгоспів і колгоспників окремих районів Одеської області». У ній відзначалося тяжке фінансове становище на селі, що склалося внаслідок неврожаю, та на 4 мільйони рублів було зменшено нарахування платежів на колгоспи й колгоспників у 1934 р.¹³⁵ Однак, ситуація і надалі погіршувалася. В лютому 1935 р. в прикордонному селі Троїцьке Біляївського району спецслужби зафіксували ознаки жіночої волинки, колгоспниці вимагали від керівництва колгоспу роздати кукурудзу¹³⁶.

Повільно виходило з господарської кризи німецьке село. Загальні риси небаченої катастрофи зафіксовані німецьким письменником А. Шаррером. В листі від 23 жовтня 1935 р., адресованому товаришеві до Німеччини, він передає свої враження від побаченого: колгоспники отримали від збору врожаю незначну частину продуктів, якої ледве вистачить на один місяць. Селяни приречені на голод. Плани заготівель лишилися непідсильними. «План мобілізації продукції виконується наступним чином. Член сільради приходить до колгоспника і запитує, чому він не хоче здати встановлену сільрадою кількість картоплі або кукурудзи з городу. Колгоспник вказує, що у нього не вродила така кількість. Інколи вимагають здати вдвічі чи втричі більше кількості зібраного врожаю. При цьому повинен відзначити, що багато колгоспників дійсно із страху перед адміністративними заходами перетворюють на гроші своє останнє майно, аби купити і здати не зібрані ними картоплю чи кукурудзу». Місцева адміністрація байдужа до проблем хліборобів, навіть «свідомі агенти німецького фашизму не могли б вести більш шкідницьку роботу проти радянського уряду і партії», — підсумував він побачене¹³⁷.

Промовистими були й листи за кордон пересічних німців-колгоспників, які не приховували своїх негараздів і благали про допомогу. Після утвердження нацистів при владі у Німеччині радянські німці сприймалися органами влади як потенційні вороги радянського ладу, а допомога, що продовжувала надходити в

СРСР, кваліфікувалася як фінансування фашистської агентури. Кремль і спецслужби не безпідставно вважали, що такі листи знищують міжнародний авторитет СРСР. — Та голодним людям, які й після притлумлення голодомору на переважній більшості України, ще відчували рецидиви голоду, було байдуже — вони відчайдушно хотіли жити. Реакція спецслужб не забарилася. На шпальтах одеських та приазовських газет друкуються замовні матеріали про відмову німців від «гітлерівських грошей», які, однак, саму проблему не вирішували, а лише створювали відповідне інформаційне поле навколо неї.

Влада не відкинула можливості скористатися з валютних надходжень закордонних благодійників. Валюта під різними приводами не доходила до адресатів. Місцеві чиновники проводили із отримувачами грошових переказів «профілактичні бесіди», нерідко вони відбувались й уночі. Найбільш неподатливі ще мали мужність відмовлятися виконувати рекомендації спецслужб й звертались зі скаргами до німецького консула в місті Одесі. В таких випадках застосовувалися інші методи «виховання» — прізвиська колгоспників друкували в місцевих газетах із погрозами виключити з колективного господарства, якщо вони не передадуть гроші до МОДРу, та виявленням громадського засудження.

Чимдалі пересічні обивателі перетворювалися на фігурантів численних «агентурних розробок». Серед таких у 1934 р. опинилися 10 колгоспників Ольгінської та Мар'янської сільрад Каховського району, які організували отримання грошей з Німеччини через німецьке консульство в Одесі та 3 колгоспника Перехрестівської сільради Фрунзівського району, які поширювали серед колгоспників адреси комітетів допомоги.

23 квітня 1934 р. Зельцьке райвідділення ДПУ заарештувало місцеву мешканку Р. Роттекер, звинувачувану в зборі адрес злиденних односельчан. Дії колгоспниці підвели під ст. 54-11 КК УСРР — «обмовляла і викривляла становище в СРСР». Відповідно до ухвали Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 13 травня 1934 р. Р. Роттекер вислали до Північного краю на 3 роки.

Узагальнюючі матеріали республіканських спецорганів по справі «гітлерівської допомоги» вражають. Доповідна записка В. Балицького (19 січня 1935 р.) на адресу секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «По німцях — активних учасниках фашистського німецького підпілля» засвідчує, що за одинадцять місяців 1934 р. з Німеччини до України (лише через мережу Торгзину) було переведено 417 794 (!) руб. золотом, тоді як за той же період минулого року (по всіх системах у межах СРСР) — 390 тисяч руб. Причому грошові надходження від німецьких організацій Америки, Польщі, Латвії, Литви, Швейцарії та інших країн до уваги не бралися. Цілком зрозумілою у світлі викладеного вище стає активізація агентурної діяльності в середовищі німецької громади, яка мала на меті виявлення дійсної картини антирадянських настроїв в її середовищі.

За листопад–грудень 1934 р. співробітниками НКВС було виявлено 11 123 листи «антирадянського змісту», надіслані німцями з національних німецьких районів УСРР. Найбільш дошкульною була дитяча кореспонденція, яка цілком серйозно кваліфікувалася як усвідомлено контрреволюційна. В одному з них кореспондентка писала: «Я ще маленька і ходжу в школу. Мої батьки хворі від голоду, вони вже спухли. Пожалійте нас, ми голодні, голі і босі». Не менш промовистим був лист нещасної жінки: «Я, Амалія Маух, звертаюсь в комітет

допомоги. Дорогі брати і сестри. Я самотня жінка, маю п'ять дітей і матір похилого віку. Допоможіть нам, не дайте вмерти з голоду. Чоловіка засудили на 15 років і вислали на Північ. *Ми тут без батьківщини* (!), все у нас забрали, всюди нас переслідують. Допоможіть нам, врятуйте від загибелі¹³⁸. Їй вторила дехто Енне з с. Петерсгаген (Молочанський район): «... Любі брати во господі. Бог благословить вашу роботу, що ви нам бідним допомагаєте. Ми досі ще без хлібу. Сім'я від недоїдання ослабла, чоловік помер, дітей у мене дев'ять душ, нас арештували, пограбували»¹³⁹.

Невибаглива правда, висловлювана наївними селянськими душами, боляче була по пихатій самовпевненості Кремля, який тоді ще не спромігся виставити дієві кордони на шляху розповсюдження не принадливої інформації про господарське становище німецьких колгоспників — у арештованих було вилучено 400 (!) адрес організацій та окремих осіб, які здійснювали допомогу радянським німцям, натомість розповсюджувалася компрометуюча інформація про радянський лад.

Наступним кроком по врегулюванню дратівливої ситуації стала організація показових громадських та загальних судів. 9 грудня виїзна сесія обласного суду в Карл-Лібкнехтівському районі розглянула справу С. Кляйна, куркуля і позбавленця, який начебто проводив «контрреволюційну фашистську діяльність» серед колгоспників й засудила його до розстрілу з конфіскацією майна.

Вкотре відповідальність за катастрофічний стан сільськогосподарського сектору була перекладена на плечі сільських трударів та управлінців місцевої ланки. Потроху змінювалася кваліфікація складу їхнього «злочину». 19 серпня 1934 р., ЦК ВКП (б) та РНК СРСР видали постанову «Про прорахунки у справі хлібоздачі в ряді областей», в якій наголошувалось: «Основною причиною незадовільного ходу хлібоздачі є невміння партійних і радянських організацій підтягнути відстаючі райони, МТС, колгоспи і радгоспи і самозаспокоєння керуючих робітників. Повторюється помилка минулого року, коли було прогавлено справу заготівель в одноосібників. Особливо неблагополучне становище зі здачею зерна одноосібниками в Курській і Воронезькій областях, Горьківському краї і в областях України»¹⁴⁰. Українські керівники доволі оперативно відреагували на Кремлівський пасаж, і 14 вересня 1934 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про заходи забезпечення виконання закону про обов'язкові зернопостачання одноосібними господарствами», яка розв'язала руки місцевим управлінням та карним органам щодо чергового наступу на рештки одноосібного сектору. Пункти 6 та 7 цієї постанови передбачали виселення за межі області одноосібників, у яких виявляли прихований та зіпсований хліб. Звіти заповідливих виконавців постанови наповнили місцеві архіви. Жертвою одного з них, завідувача таємною частиною Одеського облвиконкому Гольмана, стали селяни багатостраждальних сіл Арбузинського, Любашівського, Благоївського та Врадіївського районів. Загалом 71 одноосібне господарство було економічно знищене, а їхні колишні господарі виселені за межі області.

В наступному 1935 р. репресії проти неподатливого одноосібника та «несвідомого» колгоспника перетворилися на звичайну справу. Тільки в Одеській області впродовж весняної засівної кампанії були заведені 178 слідчих справ, притягнули до відповідальності 272, заарештували 111 осіб. Стаханівськими

темпами працювали судові органи: народні та обласний суд засудили 90 осіб на строки від 3 до 10 років ув'язнення, решту — до примусових робіт.

Зведення інформаційних відділів ЦК КП(б)У та спецорганів, що узагальнювалися під рубриками «Про вилазки класового ворога на селі», залишали доволі багато простору для невтішних висновків республіканського проводу. Попри розширення географії репресивної діяльності та широкомасштабні превентивні акції опанувати селянською свідомістю не вдавалося. Багато приводів для неспокою давали саме нацменівські громади, що мали більше інформації для порівняння свого становища зі становищем закордонних родичів. Один з приметних проявів вільнодумства був зафіксований 21 серпня 1936 р. у колгоспі ім. Блюхера Комінтернівського району Одещини. На колгоспних зборах із приводу передачі колективному господарству землі радгоспу ім. Кірова та вручення державного акту на вічне користування землею колгоспники Шваб і Бауер відмовились приймати землю й акт до тих пір, поки їм не повернуть громадські виноградники, які «радянська влада нахабно забрала в 1933 році». Варто звернути увагу не лише на далеко не вітальне формулювання, а й на реакцію решти колгоспників. — «Колгоспники почали підтримувати вказаних осіб і коли перейшли до голосування цих двох питань, то їх підтримали лише 4 особи. Інша маса колгоспників чисельністю в 146 осіб від голосування утрималась»¹⁴¹.

Не менш проблемною ділянкою утаємниченої від поглядів обивателя діяльності парторганів та спецструктур було відстежування антирадянських настроїв у середовищі єврейських колгоспників. У полі зору спецслужб перебували перш за все рабини, які звертались за кордон до знайомих чи благодійницьких організацій за матеріальною допомогою. Аналітичний звіт УДБ НКВС УСРР на ім'я В. Балицького «Про провокаційні повідомлення за кордон єврейського населення України з метою отримання матеріальної допомоги», в якому аналізувалися відомості з листування євреїв із закордонними родичами за лютий–квітень 1934 р., унаочнює справжнє ставлення громади до радянської влади. З 22 258 перлюстрованих листів, були конфісковані 9 243 (!). З 649 кореспондентів були взяті на облік, як джерела антирадянської інформації. Про її зміст дозволяють судити наведені в записці витяги. Найбільшу кількість звернень за кордон відправив рабин М. Крол з села Ново-Українка однойменного району Одеської області. За 3 місяці він написав 214 (!) листів до різних комітетів допомоги Канади, Мексики, Франції, Великобританії, Польщі, Австрії, Німеччини, Китаю, Палестини, Австралії. В листі до рабина Мозеса (Лос-Анджелес) він, зокрема, живописав: «Почуй же ти стогони дітей, зітхання дорослих. Зжалься наді мною, над моїми дітьми, які щоденно молять про допомогу. [...] Їх голоси і крики про допомогу розривають небеса. Потрібна допомога, постійна і негайна, через Торгзін. Молю тебе, роббі, наберись сил і зроби»¹⁴².

Дослідження останнього часу дають багатий матеріал про неспокій у ідейно-політичному просторі південноукраїнських міст, поліетнічних за своїм складом. Попередній, доволі поверховий зріз політичної ситуації в післяголодному місті, свідчить про суттєві зрушення в свідомості городян, на які більшовицький провід мав доволі обмежений на той час вплив. За своїм соціальним та етнічним

обличчям місто становило доволі суперечливий конгломерат маргіналізованих селян, викинутих з рідної домівки суцільною колективізацією та голодомором, нелегалів-позбавленців, деградуючих кустарів-одинаків, деморалізованих часами комуністичного штурму промислових робітників та виснаженої морально і фізично інтелігенції, які, пройшовши жахіття голодомору, потроху оговтувалися й усвідомлювали сучасний свій стан. Ідеї та настрої, які вони генерували, далеко не завжди були вітальними стосовно більшовицького режиму та «любимого товариша Сталіна».

Відповідь на них була цілком у дусі епохи. Чи не головним завданням міської влади стає облік «соціально-ворожих» елементів. Паспортна система перетворюється на універсальний засіб адміністративного переслідування таких категорій населення. Дармоїди, втікачі-куркулі та розкуркулені, дезорганізатори виробництва, позбавленці, колишні ув'язнені, перебіжчики не мали права на паспорт і, відповідно, перетворювалися на паріїв режиму, так само поза легальним життям радянської країни опинялися й їхні утриманці. Черговий етап паспортизації, якій відбувся в 1934 р., був використаний в якості адміністративної чистки. У дисертації О. Сироти наводяться показові приклади цієї сторони повсякденного життя одеситів. — Уродженка хутору Антонівка Карл-Лібкнехтівського району Е. Мартін — санітарка 2 диспансеру була позбавлена права на паспорт як донька куркуля, висланого на північ. Мешканець Миколаєва Г. Бедняжевський — робітник транспортної артілі — при перевірці паспортів у 1934 р. отримав припис у 10-ти денний термін виїхати з міста за 50 кілометрів. Г. Бедняжевський поскаржився на чиновницьке свавілля до редакції газети «Правда». На запит редакції паспортний стіл відповів, що «Бедняжевському Г.Ф. відмовлено у видачі паспорту із застосуванням до нього пункту 2 таємного переліку як куркулю розкуркуленому і позбавленому прав в 1930 р. у селі Адамовці Т.-Березанського району Одеської області».

Відчайдушні звернення потерпілих до преси, їхні намагання вирватися з замкнутого кола обставин мали просте пояснення — водночас із паспортом люди втрачали право на прописку та труд. Паспортна перевірка відсіяла більше 4% одеситів, які перетворилися на загнаних у глухий кут вигнанців: їм не було місця ані в селі, ані в місті. Містом ширилися чутки та страхи. В січні 1934 р. на стінах та деревах Миколаєва замайоріли прокламації: «Товариші, подумайте і придивіться. Народ знищують. Не видавайте нікого, досить крові російських людей. Досить сиріт»¹⁴³. Територією СРСР розповсюджувалася листівка колишнього депутата-комуніста одного з ландтагів Німеччини Г.К. Гейма. Свого часу він приїхав до СРСР будувати соціалізм, але проробивши півтора роки в каторжних умовах на донбаській шахті «Американка», ставши інвалідом, у листопаді 1931 р. повернувся до Німеччини. На батьківщині він створив комітет для того, щоб донести правду про батьківщину світового пролетаріату та умови праці і життя радянського робітництва. Не менш сердечний відгомін його думки викликали у радянських громадян.

У 1936 р. стає очевидним, що великий терор не за горами. Занадто вже безглуздими й комічними стають справи, занадто вже парадоксальними видаються претензії спецорганів до всіх і вся. Прикладом може слугувати справа грека І. Бімбаза — ветсанітара Одеської виправно-трудової колонії НКВС, який

ніби-то «систематично агітував робітників тваринництва — вільнонайману доярку Темникову й ув'язненого дояра Федорова проти переходу на стаханівські методи роботи й підвищення продуктивності праці, маючи на меті послаблення соціалістичного господарства колонії»¹⁴⁴. 14 квітня 1936 р. обласна прокуратура припинила слідчу справу на нього за недоведеністю злочину — залишається тільки здогадуватися, якими несподіваними шляхами могло розвинуватися «соціалістичне змагання» у виправно-трудої колонії.

Втім, вигадливість більшовицької влади в розробці нових методів масової ідеологічної обробки народу без різниці етнічної приналежності не мала історичних аналогів. Сполучення повсякденної планомірної агентурної обробки найширших верств населення зі створенням іміджу влади, яка завжди стоїть на сторожі інтересів трударя, спричиняла некеровані диспластичні процеси в масовій свідомості. В 1934–1935 рр. Україною прокотилася хвиля процесів і «процесчиків», які мали на меті показати — попередні дії місцевих органів влади, їхні знущання над селянами та голодомор не мають нічого спільного з Кремлем та світлою комуністичною мрією. Цій меті слугували, зокрема, й показові судові процеси над порушниками «революційної законності». Виїзна надзвичайна сесія Верховного суду УСРР 27 березня 1934 р., під головуванням заступника народного комісара внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона в селі Арбузинка Арбузинського району розглянула справу на групу з шести осіб, які звинувачувались у знущаннях й масових арештах колгоспників, одноосібників та середняків під час хлібозаготівель у грудні 1932 та січні 1933 рр. Справу, зрозуміло, «підв'язали» під республіканський процес «УВО». Головним винуватцем терору в Арбузинці проголошують одного з керівників міфічної організації — А. Річицького, якого засуджують до розстрілу.

Слід визнати, що псевдо-викривальна кампанія мала свої наслідки. Дехто з селян, особливо в етнічних громадах, щиросердно повірив у політичну відлигу, яка, нібито, намітилася зі вступом у дію нової Конституції. У Велико-Висківському районі Одеської області були зафіксовані виступи за відкриття церков. Віруючі заявили голові сільради, що вони діють згідно з Конституцією і нікого не бояться. У Троїцькому районі миряни, нібито, говорили: «Радянська влада стає на шлях відкриття церков. Вона, все-таки, Бога боїться. Сталін баче, якщо не примусити селянина Богу молитися, то хліба весь час не буде. Конституція за нас і життя буде по-старому». У Бериславському районі німецький патер Цімерман, добиваючись свого обрання до президії сільської ради, начебто, казав: «Ми повинні мати своїх людей у сільраді, тоді нам нічого боятися, що нашу хірху закриють»¹⁴⁵.

Селянство вкотре опинилося заручником складних багатоступеневих політичних комбінацій, завдяки яким влада вибудовувала масову свідомість тоталітарної епохи. Тоді, як одиниці виступали з власними інтерпретаціями радянського законодавства, влада організовувала масові акції, які розбивали попередніх у пух і прах. Так, під час судового розгляду справи німецьких пасторів Карл-Лібкнехтівського району Одеської області «на процес приходили делегації колгоспників з прапорами, вимагаючи винесення суворого вироку».

Ерозія масової та особистої свідомості чимдалі набирала більш хворобливих форм. Матеріали слідчих справ свідчать, що масова свідомість обивателя

чимдалі тяжче справлялася з перетравлюванням інформаційного шквалу й не була спроможна самостійно виробляти відповідні адаптаційні механізми. На допитах свідки та підслідні, що звинувачувалися в політичному дисидентстві, висловлювали внутрішній дисонанс наступним чином: дивно, що раніше вони (Каменев, Троцький, Зінов'єв тощо) були вождями, а виявились переродженцями. Далі — гірше: дехто виявляв припущення, що невдовзі ще щось розкриють і виявиться, що й теперішні вожді партії також переродженці (!).

Типовий зліпок часу — свідомість радянського управління, яка мало відрізнялася за етнічними ознаками. На допиті 17 грудня 1934 р. Є. Лікворнік підтвердив той факт, що висловлювався за необхідність вбивства Л. Кагановича: «Я часто задумувався над питанням: невже ЦК не знає про те, що люди вмирають з голоду. Взагалі до індивідуального терору я ставився і ставлюсь негативно, але вбивство Кагановича сигналізувало б керівництву партії про становище справ». Підслідний А. Черлі на допиті від 29 лютого 1936 р. розповів: «Я вважав, що у нас в партії існує нерівність і це неправильно. В партії є два класи — одні живуть добре, а інші — погано»¹⁴⁶.

Ще більш витіюватими темними коридорами блукала свідомість радянських активістів. Лист одного з них — В.К. Клігермана — адресований Народному комісару внутрішніх справ СРСР Г. Ягоді. На створення листа колишній секретар Сталінського райкому партії м. Одеса, звинувачений у троцькістській агітації, витратив чотири дні (18–21 травня 1936 р.). Опис нещастя вилився на 13 щільно заповнених сторінок. Намагаючись «упередити фатальну судову помилку» колишній партсекретар взивав до душі та розуму «дорогого тов. Ягоди»: «Не всегда тов. Ягода, как Вам должно быть известно из практики, а мне теперь из личного опыта, не всякий заключенный есть действительно преступник. Вот к последним я, без всякого зазрения совести, причисляю себя. Вы имеете право не верить мне еще и потому, что враги партии не раз своими грязными методами — двурушничеством, декларациями, завуалированной хитростью хотели обмануть партию, что Вам известно из практики партийной борьбы. Я это все прекрасно понимаю и целиком разделяю Ваш взгляд, что именно теперь бдительность должна быть так остра, как никогда. Призывая Вас не верить (правда, Вы и без моего призыва не верите) я одновременно призываю Вас верить в то, что в нашей жизни и практике в связи с наличием еще остатков пережитков капитализма «человек человека ест» в отдельных людях, на местах имеют место и такие, к сожалению, факты и явления, когда человеку приписывают такие идеи и дела, в которые он никогда не верил и не делал, а наоборот был активным противником и борцом против этих приписываемых ему идей и дел. Вот, исходя из этих фактов и явлений, я призываю Вас верить мне, что я есть жертва остатков пережитков капитализма «человек человека ест». «Ну, а за что я должен сидеть в тюрьме при советской власти, — в розпачі волав ув'язнений, — Ежели я никогда не верил в троцкизм, никогда абсолютно никакой антипартийной, антисоветской работы не проводил, как могут обвинять меня в троцкизме? Если я всегда и все время верил и проводил только линию партии Ленина–Сталина, если я никогда не сомневался в возможности построения социализма в нашей стране, активно участвовал в его строительстве и даже теперь, сидя в тюрьме без каких бы то ни было преступлений и без всякой

вини перед соввластью, читая газеты, радуюсь и счастлив, как и Вы, каждой победе партии. Как можно обвинять меня в троцкизме? Если я безгранично верил и честно проводил генеральную линию партии под руководством тов. Сталина и никогда не сомневался в руководстве мною истинно любимого, родного, близкого тов. Сталина».

Несподіваний поворот долі, після якого запеклий викривач «троцькістів» сам перетворився з процвітаючого партфункціонера на всіма гнаного й зневаженого елемента суспільства, який втрачає роботу, житло, спричинив ментальний шок. Те, що сталося з колишнім відповідальним працівником після виключення з партії та звільнення було, власне, банальним життєвим явищем: свобода після виключення була не кращою за ув'язнення, за весь час жоден з колишніх «товаришів» не переступив поріг квартири, ніби він опинився на безлюдному острові («буквальний бойкот»). «[...] 10-летний сын, занимающийся в 3 классе, приходит домой из школы со слезами на глазах, потому что его не принимают в пионеры, так как папа его носит кличку троцкиста, — живопише колишній партієць, — Мою жену (она беспартийная) никто на работу не принимает, потому что она носит мою фамилию и жена троцкиста. Она обратилась в горком партии, ей ответили, что она беспартийная, пусть сама устраивается. Меня еще не судили, а уже приходили два раза на квартиру и предупредили мою жену, что ее переселят. Несмотря на то, что я живу в небронированной и не фондовой квартире. Вся квартира имеет две комнаты, а нас 5 душ, и вот мою семью надо обязательно переселить, а всякую антисоветскую сволочь в прошлом, теперь проживающую в этом доме, никто не трогает». «Должен сказать, — розмірковує далі відданий більшовик, — «Что если действительный троцкист, враг партии, попадает в такую обстановку, то это очень хорошо и так должно быть, но каково состояние должно быть у человека, который без всякой вины попадает в такую обстановку?» Постраждалого, власне, не цікавить щоденне звичне порушення елементарних прав людини у країні рад, його бентежить, що порушуються його персональні права.

17 років партійного стажу колишнього червоноармієць, політбійця РСЧА, колишнього чекіста, «работник[а] двух подполий при немцах и деникенцах» [так у документі — *Л.Я.*], секретного працівника по збиранню відомостей (для Москви) про чисельність іноземних суден у Севастополі та Одесі «при добровольцях», одного з організаторів миколаївського комсомолу (нагородженого зброєю та значком), віддана боротьба на партійних чистках по витравлюванню «уклоністів» виявилася марною тратою енергії. Суїцидальні думки та глибокий нервовий зрив були нічим у порівнянні з ментальним парадоксом, який не давав спокою хворобливій свідомості справжнього комуніста: «Как можно обвинять меня в троцкизме? Если я никогда и нигде не состоял и не участвовал ни в каких фракциях и группировках, если я никогда и нигде не проводил антипартийной работы, никогда не читал и не распространял антипартийной литературы, документов, если я все время вместе со всей партией вел жесткую и беспощадную борьбу против антиленинских уклонов, в том числе и в особенности с к-р троцкистами. Скажите, как можно обвинять меня в троцкизме, если я целиком и полностью согласен и одобряю все мероприятия партии, направленные на уничтожение к-р фашистских подонков троцкистско-зиновьевской

группы, и наконец, как можно назвать меня троцкистом, ежели я всеми фибрами, всей душой и телом органически ненавижу всякие уклоны, в том числе и троцкизм».

«Верьте, что я не враг партии, ибо партией дышу, это мне кислород и клянусь, если поверите мне, Вы не ошибетесь», — завершує свій лист підсвідний, чи то за звичкою, чи то з глибокого переконання, підписуючись: «С коммунистическим приветом, Владимир Константинович Клигерман».

Репресивна машина в дрібні шматочки ламала і пересічних обивателів і «залізних більшовиків». Колишній підпільник, не соромлячись зазначає: «Я ведь теперь теряю облик человека, я никогда не плакал, а теперь стал истериком, плаксой, в тюрьме у меня появилась экзема в различных частях тела на почве сильного расстройства нервной системы. Но я креплюсь (хотя выдержка моя подкачала, ибо я хотел покончить с собой и не ел и не пил 6 суток, затем подумал, что я ведь еще не использовал всех возможностей доказать свою правоту, в частности обратиться к Вам, что я и делаю) верю, что в нашей стране такие «дела» какие «кое-кто» в Одессе создал, не пройдут, ибо пролетарская истина, правда и справедливость должны победить и если она победит, то значит с меня будет снята эта позорная кличка троцкиста»¹⁴⁷.

Надії надіями, а реальність була іншою...

Тоталітарний режим не лише ламав життя невинних людей, він довільно змішував їх у рамках міфічних підпільних організацій, більш того — він перетворював страждання своїх бранців на шоу. Причому шоу — публічні. Пізніше про механіку такого роду «видовищ» згадувала учасниця галборки на процесі СВУ Н. Дукіна: «В Харькове на судебные заседания подсудимых привозили на обычных автобусах, в перерывах поили чаем с пирожными. О суде подробно писали газеты, говорило радио. Публика в большинстве — не друзья, не единомышленники [...]. В зале сидели чекисты в штатной одежде и случайные зрители, — билеты (!) на процесс распределялись по организациям. За стенами театра была Пасха, а тут происходил суд «нечестивых»¹⁴⁸.

ЦК КП(б)У та ДПУ старанно акумулювали відомості про найбільш проблемні ділянки дійсності та антирадянські (читай — антибільшовицькі) настрої в середовищі етнічних громад. Перехід їх до масових репресій стосовно поляків та німців Правобережжя був не ситуативною реакцією на латентні опорні процеси в названих громадах. Широкомасштабна акція мала суттєве політичне підґрунтя, узгоджувалася з Кремлем і прораховувалася з точки зору очікуваного «виховного» потенціалу. Здійснивши широкоюсяжне за наслідками перетрушування керівних та ідейно-виховних кадрів національних районів, влада перейшла до реалізації стратегічного завдання упокорення етнічного селянства в національних районах. Вихід з голоду в купі з зовнішньополітичними чинниками та намаганнями «стерти зі свідомості» правду про голодомор, підштовхував нове республіканське керівництво до застосування єзуїтських політтехнологій.

Ініціативи приборкання непокірних народів надходили від союзного партійного керівництва. 9 грудня 1934 р. датована постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про німецькі райони», ухвалена у відповідь на Телеграму ЦК ВКП(б) № 513 ш. У ній окреслені напрями кампанії «оздоровлення» національних сільрад і районів та наказано надіслати на місця представників обкомів для «... роз'яснення

населенню, що Радянська влада не потерпить жодних спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоб відмовити в праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місця СРСР»¹⁴⁹. Перше виселення поляків (750 родин) з національного району відбулося в березні 1935 р. Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформували, а 3 жовтня 1935 р. рішення легалізували «у радянському порядку» — постанову з аналогічною назвою та ідентичного змісту ухвалила Президія ВУЦВК¹⁵⁰.

4 листопада політбюро ЦК КП(б)У схвалило «ініціативу» вінницьких чиновників. Відповідно до «цілком таємної» постанови РНК СРСР «Щодо виселення з УССР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської ССР» (28 квітня 1936 р. № 776-120) з 800-метрової прикордонної смуги було виселено 15 тис. господарств — близько 45 тис. поляків і німців (35 820 поляків, близько 10 тис. німців)¹⁵¹. Депортація зачепила не лише сільське населення радянсько-польського прикордоння. Подібна ж доля спіткала й поляків, які мешкали у прикордонних містах — Кам'янці-Подільському, Вінниці, Бердичеві, Жмеринці та ін.

Станом на березень 1949 р. серед 21 003 дорослих спецпоселенців контингенту «поляки» (тих, що залишилися у живих й перебували на місцях спеціального заслання від виселених з прикордоння УСРР 1936 р.) нараховувалося, крім 20 523 власне поляків (97,7%), й 302 українці (1,4%). Останні були винуваті лише в тому, що їхні прізвища були подібні до польських¹⁵². Втрата такої кількості населення не могла лишитися непоміченою широким колом оточуючих етнічних громад. Чутки про те, який різкий крен несподівано зробила радянська національна політика, швидко розповсюджувалися в середовищі решти німців і поляків радянської України. Етнічні громади, певне затамували подих і намагалися виявляти свою «радянськість». Та влада не збиралася збавляти темпи репресивної діяльності. 25 липня 1936 р. Організаційне бюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії, керівництву котрих закидалася «втрата пильності» у викритті «ворожої агентури». Зовсім небагато часу лишалося до перетворення масових репресій на основоположну рису повсякденності радянського народу. Нагадаємо, що від початку 30-х до середини 50-х рр. у межах СРСР були депортовані 15 народів і більше 40 народностей. Загалом близько 3,5 млн. осіб. Польська й німецька громади України одними з перших потрапили до цього кривавого списку.

---

¹ Правда. — 1935. — 16 сентября.; За большевицкий наступ. — 1935. — 29 вересня.

² Бор. Гарячий. «Чиновники» // За большевицкий наступ. — 1935. — 4 жовтня.

³ Прохоженко. Свідомо знищують льон // За большевицкий наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁴ Колгоспник. Відсутня класова пильність // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁵ Комсомолец. Рахівник Муляр обдурює колгоспників // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁶ Турова. «Веселий кооператор» // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.

⁷ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁸ Колгоспники. Моштоляр злісно підриває дисципліну в к-пі // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

⁹ Назаренко. Кулацький опір в використанні корів // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹⁰ Нема боротьби за цінність трудодня // За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹¹ За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

¹² За більшовицький наступ. — 1935. — 30 серпня.

¹³ Федоренко. Берить приклад з т. Козловського // За більшовицький наступ. — 1935. — 18 серпня.

¹⁴ І нашим, і вашим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.

¹⁵ За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.

¹⁶ Алимova. Когда великая сила в действии // Вперед. — 1934. — 7 августа.

¹⁷ Вперед. — 1934. — 3 августа.

¹⁸ Караманиц. У Хазнаферова — ясли не в почете // Вперед. — 1934. — 3 августа.

¹⁹ Колгоспник. Не ясла, а розподільник // Ленінський шлях. — 1935. — 1 серпня.

²⁰ Вісті. — 1935. — 4 серпня, 10 вересня.

²¹ На праздника в Коларовка // Комунар (Благоево). — 1935. — 19 септемари.

²² Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1935. — 6 вересня.

²³ Мануїленко. Закладено 85 тонн // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁴ Ясно світить лампочка Ільча // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁵ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁶ Від злиднів до щастя // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁷ Наші успіхи вирішили люди // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁸ А. Хмара. Серйозно взятись за протруювання посів матеріалу // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

²⁹ Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

³⁰ Обридько. Олімпіада відбулася з великим успіхом // Ленінський шлях. — 1935. — 6 вересня.

³¹ Вперед. — 1934. — 5 серпня.

³² За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 19 вересня.

³³ Переважна частина території України була віднесена до 3-го поясу постачання м'ясом та м'ясопродуктами, де ціни на аналогічні види продукції були меншими порівняно з 20 коп. за кілограм.

³⁴ За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.

³⁵ За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.

- ³⁶ Мілевська. Життя стає все кращим // За більшовицький наступ. — 1935. — 1 жовтня.
- ³⁷ С.П. Торгівля м'ясом без карток // За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ³⁸ Комунар (Благоево). — 1935. — 19 серпемари.
- ³⁹ Пергамнік. Хата родільня // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 4 жовтня.
- ⁴⁰ С.П. Мархлевський дитячий санаторій // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ⁴¹ *Сременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. (Історичні зошити Ін-ту історії України НАНУ). — К., 1994. — С. 52.
- ⁴² За більшовицький наступ. — 1935. — 19 вересня.
- ⁴³ «В основу правил поведінки учнів покласти суворе й свідоме додержання дисципліни, ввічливе ставлення до викладачів, товаришів і старших, прищеплення культурних навиків, дбайливе ставлення до шкільного і громадського майна, а також заходи рішучої боротьби з виявами хуліганства і антигромадськими вчинками серед дітей» (3 постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б)) // За більшовицький наступ. — 1935. — 10 вересня.
- ⁴⁴ Хамайко. Ми виконаємо постанову партії про школу; Ходорівка. Н.С. Школа // За більшовицький наступ. — 1935. — 22 вересня.
- ⁴⁵ П. Неухильно виконувати постанову партії про школу // За більшовицький наступ. — 1935. — 29 вересня.
- ⁴⁶ *В. Салчи.* На своем родном языке // Вперед. — 1934. — 19 септєбря.
- ⁴⁷ Ленінський шлях. (Сталіндорф) — 1935. — 18 септєня.
- ⁴⁸ За більшовицький наступ. — 1935. — 27 вересня.
- ⁴⁹ За більшовицький наступ. — 1935. — 4 жовтня.
- ⁵⁰ Два на район // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 23 червня. — Зважаючи на те, що формою звітності за зничених ховрахів були шкірки тваринок, зідрані ними власноруч, важко уявити ментальність цих доблесних вояків зі шкідниками.
- ⁵¹ Ленінський шлях. (Сталіндорф) — 1935. — 3 септєня.
- ⁵² Ленінський шлях. — 1935. — 18 септєня.
- ⁵³ М. Комісар. Запити збільшились, а одягу немає // Ленінський шлях. — 1935. — 18 септєня.
- ⁵⁴ Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.
- ⁵⁵ Чех Грицько. Мій баланс // Ленінський шлях. — 1936. — 1 січня.
- ⁵⁶ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ⁵⁷ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня. З 64 орденоносців Дніпропетровщини тільки 4 мали німецькі прізвища.
- ⁵⁸ Мокштадт. Стаханівський день в колгоспі // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня.
- ⁵⁹ Ломоносов. Обезболювання пологів // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 4 січня.
- ⁶⁰ Записав в артілі «Гігант» (Молочанський район) Данильченко.
- ⁶¹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.

- ⁶² За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 23 січня.
- ⁶³ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 січня.
- ⁶⁴ За провеждане конкурса на съветите през 1936 година // Комунар (Благоєво). — 1936. — 29 февруари.
- ⁶⁵ Жените и близките на трактористите се задължават // Комунар. — 1936. — 29 февруари.
- ⁶⁶ Для порівняння — в 1934 р. 42 ясел опікувалися 1 933 дітьми. — Див.: За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 8 березня.
- ⁶⁷ Про проведення 1936 року обласного Сталінського походу за високий урожай. 3 постанови облвиконкому та обкому КП(б)У // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 11 березня.
- ⁶⁸ За більшовицькі колгоспи (Молочанськ). — 1936. — 17 квітня.
- ⁶⁹ Юрченко. Гарні харчі — в поле // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 18 липня.
- ⁷⁰ Голова правління колгоспу «Роте Фане» Зудерман. Звіт німецького колгоспу «Роте Фане» т. Хатаевичу // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ⁷¹ Кулак нищить колгоспне майно // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 29 липня.
- ⁷² За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 22 липня.
- ⁷³ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 2 жовтня.
- ⁷⁴ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.
- ⁷⁵ В. Не дати зараз розповсюджуватись // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 2 жовтня.
- ⁷⁶ Фуклев, Стоянов П. Говорят работниците по просветата // Комунар. — 1936. — 11 юни.
- ⁷⁷ Михайлова. Всека жена треба да има не по-малко от 5 деца // Комунар. — 1936. — 11 юни.
- ⁷⁸ Ейсмонт. Виховання на виворот // За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 18 серпня.
- ⁷⁹ Коева Мария Ив. На майката-вдовица не е отделено внимание // Комунар. — 1936. — 11 юни.
- ⁸⁰ Издевателство над жената-колхозничка // Комунар. — 1936. — 24 август.
- ⁸¹ За більшовицький наступ (Мархлевськ). — 1935. — 18 серпня.
- ⁸² Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1936. — 3 червня.
- ⁸³ С.-Петрушенко. Дискредитують, опльовують стахановців // За більшовицькі колгоспи (Молочанськ.) — 1936. — 13 вересня.
- ⁸⁴ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.
- ⁸⁵ Діно Г. Конверсію закінчили // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.
- ⁸⁶ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.
- ⁸⁷ Директор палацу Плоткіна. Велика турбота партії про дітей // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 15 жовтня.
- ⁸⁸ П.В. Сичіков. Моя радість // За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 11 жовтня.
- ⁸⁹ За більшовицькі колгоспи. — 1936. — 28 вересня, 11 жовтня.
- ⁹⁰ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1936. — 24 грудня.
- ⁹¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст./ Пер. з англ. — К.: Основи, 1997. — С.155.

- ⁹² *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість ... — С.156.
- ⁹³ Октябрь. — 1935. — 3 января.
- ⁹⁴ Октябрь. — 1935. — 4 января.
- ⁹⁵ *Школьникова Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество "Еврейское наследие" // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁹⁶ Октябрь. — 1935. — 10 декабря.
- ⁹⁷ Цит. за: *Школьникова Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁹⁸ *Школьникова Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>
- ⁹⁹ Октябрь. — 1935. — 6 октября.
- ¹⁰⁰ Октябрь. — 1936. — 16 апреля.
- ¹⁰¹ Октябрь. — 1935. — 6 октября.
- ¹⁰² Октябрь. — 1936. — 6 июля.
- ¹⁰³ Шива — траур по покойнице.
- ¹⁰⁴ *Меламуд Х.* Хашеватские рассказы. — М., 1984. — С. 30–31.
- ¹⁰⁵ Комсомолец Нохим Левін з Шацька в 1936 р. влаштував тиху хупу. — Див.: Хупа — еврейская традиционная свадьба // Октябрь. — 1936. — 21 марта.
- ¹⁰⁶ *Кульбак М.* Зелменяне. — М.: «Текст», 2008. — С. 65.
- ¹⁰⁷ Міньян — десять чоловік, які збираються для здійснення молитви.
- ¹⁰⁸ Трибуна еврейской советской общественности. — 1931. — 1 апреля.
- ¹⁰⁹ Трибуна еврейской советской общественности. — 1931. — 10 апреля.
- ¹¹⁰ Октябрь. — 1935. — 3 октября.
- ¹¹¹ Там само. — 1936. — 4 октября.
- ¹¹² Дер Кустар. — 1935. — 11 апреля.
- ¹¹³ Октябрь. — 1936. — 30 сентября; Октябрь. — 1938. — 27 октября.
- ¹¹⁴ Октябрь. — 1937. — 27 сентября.
- ¹¹⁵ Октябрь. — 1937. — 27 сентября.
- ¹¹⁶ Октябрь. — 1937. — 21 марта.
- ¹¹⁷ *Кульбак М.* Зелменяне... — С. 81.
- ¹¹⁸ Октябрь. — 1936. — 15 июля.
- ¹¹⁹ Октябрь. — 1936. — 8 апреля, 21 августа, 9 сентября.
- ¹²⁰ *Кульбак М.* Зелменяне... — С. 73.
- ¹²¹ Октябрь. — 1936. — 22 ноября.
- ¹²² Октябрь. — 1936. — 30 декабря.

¹²³ *Войналович О.О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30 рр. — К.; Полтава, 1992. — С. 88; *Й'є.* Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доповідей Республіканської наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». — Дунаївці, 1993. — С. 87–88.

¹²⁴ Див., напр.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 123–125.

¹²⁵ Див., напр.: *Peplowski A.* Kontrwywiad II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 2002. — S. 217–235, 268–299.

¹²⁶ *Хаустов В.Н.* Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — С. 12.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 314.

¹²⁹ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — [Харків], 1934. — С. 120.

¹³⁰ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — К.: Асоціація «Україно», 1995. — С. 141.

¹³¹ *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. — S. 215–216.

¹³² Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Панчук М.І., Гошуляк І.Л., Діброва С.С. — К.: Наукова думка, 1994.

¹³³ *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 72.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само. — С. 73.

¹³⁶ Там само. — С. 73.

¹³⁷ Там само. — С. 77.

¹³⁸ Там само. — С. 76.

¹³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 54.

¹⁴⁰ Там само. — С. 77.

¹⁴¹ Там само. — С. 79–80.

¹⁴² Цит. за: *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 97.

¹⁴³ Цит. за: *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 81.

¹⁴⁴ Цит. за: *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 85.

¹⁴⁵ Цит. за: *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 97.

¹⁴⁶ Там само. — С. 116.

¹⁴⁷ Цит. за: *Сирота О.І.* Репресії проти етнічних меншин Одещини у 1934–1937 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2010. — С. 221.

¹⁴⁸ Наталка Дукина. «На добрий спомин...». — Х., 2002. — С. 97–98.

¹⁴⁹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 130.

¹⁵⁰ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 55–56.

¹⁵¹ Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Ин-т рос. истории РАН. — М., 2006. — С. 70. — За іншими даними — було виселено 69 283 особи (див.: Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. — М., 2003. — С. 79.)

¹⁵² Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: Статистико-географический аспект // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 164.

РОЗДІЛ V

«СПЕЦЖИТТЯ» В СПЕЦВАГОНАХ ТА СПЕЦПОСЕЛЕННЯХ

Особливості повсякденного життя доби Великого Терору в національних районах

1937 р. рік був ювілейним. 20-ту річницю своєї влади більшовицька диктатура відзначила рясними жертвоприношеннями на вівтар пролетарської революції, а також пишними заходами, які позначили червоними маячками ювілейний рік. Удавано піднесене передчуття найбільшого в радянській країні свята щоденно сполучалося з наростаючим тотальним страхом. Химерне поєднання показної радості та утаємниченого жаху перетворило 1937 р. на особливий рік у радянській історії етнічних меншин. Радянську пресу «кидало» від солодкоголосих нарисів і заміток про чергові досягнення до відповідних енергетичних «чорних дір», в яких — матеріали з політичних процесів та витяги розстрільних присудів.

Партія врешті стала мірилом усього й істиною в останній інстанції. Навіть уривок з поеми М. Некрасова цитувався за збіркою творів В.І. Леніна(!). В антитезу йому розміщувався вірш, записаний, як зазначалося, в колгоспі села Зарубіно Топкінського району Новосибірської області.

Кому в ССРСР жить хорошо

В каком году — легко узнать,
В какой стране — легко понять,
В колхозном клубе крашеном
Собрались мужики.
Все семеро — колхозники
Из края Пребогатого,
Района Урожайного,
Из сел и деревень:
Довольного, Обильного,
Роскошного, Всесильного,
Культурного, Счастливого,
С Машинного был то ж
На креслах новых, кожаных
Уселися все семеро

Уж нет дворян-помещиков,
Уж нет эксплуататоров,
Купчины толстопузого
Не встретите давно.
Законами советскими
Рабочему на фабрике,
А на земле крестьянину
Хозяйствовать дано.
Искать судьбу счастливую
Нам нечего ходить.
И скатерть самобраную
В любой избе колхозника,
Рабочего советского
Сумеет мы накрыть.

И говор повели,
Жизнь старую припомнили,
Ее сравнили с новой
И вот к чему пришли:
Прошла пора унылая.
Минула жизнь постылая.
Жизнь новая пришла.

Теперь в стране почетен труд
Ты знаешь это сам.
Как солнце в небе ясное,
Родное и прекрасное,
Сияет Сталин нам.
И жизнь у нас ключом кипит,
И песня сердце веселит¹.

Газети повідомляли, що Ленінградський комбінат заморозив 800 тон плодів та ягід врожаю 1937 р., в яких повністю збережені смакові властивості та вітаміни. Призначалися вони передовсім для радянського Далекого Сходу².

26–27 грудня 10-річчя відзначив Калініндорфський єврейський національний район Миколаївської області. З нагоди події відбулися численні мітинги, святкова демонстрація, урочистий пленум райвиконкому³. Преса рясніла статтями, які підносили досягнення національних районів у підвищенні життєвого рівня селянства, вочевидь протиставляючи їх Західній Європі. «Колхоз стал неузнаваемым, — розчулювався один з дописувачів, — Возьмем к примеру колхозника Шаповалова, он имеет корову, прошлогоднюю телку, две телки этого года и свинью. У т. Ловшука Ивана имеется корова, прошлогодняя телка, телка этого года, 10 овец, две свиньи, тогда, как три — четыре года тому назад, у них не было ничего»⁴. — «Колхозники этой артели, как и все трудящиеся советской родины, благодарят великого вождя товарища Сталина за радостное настоящее, под чьим мудрым руководством добыта счастливая, радостная и зажиточная колхозная жизнь»⁵.

Втім, не лише в свята населення національних районів перебувало під пильним наглядом відповідних урядових структур. Політична машина не випускала пересічних обивателів з поля зору ні на хвилину: польові бригади акуратно отримували газети, при тракторному вагончику впорядковували вітрини з вирізками з газет із постановами партії та уряду, по бригадах щоденно перевірялися договори соціалістичного змагання, наприкінці робочого дня проводилися 15-хвилинні виробничі наради, де обговорювали результати роботи, а її наслідки заносилися на дошки показників⁶. Районна преса рясніла замальовками про «передовиків» політосвіти в середовищі обивателів. З них дізнаємося, що у вільний від стаханівської роботи час сільські трударі в обов'язковому порядку слухали політінформації, здійснювали читку газет та обмінювалися міркуваннями про політичну ситуацію в світі. Найбільший інтерес, як відзначалося, викликали бесіди про героїчну боротьбу «испанского народа против озверелого кровавого немецко-итальянского фашизма и героической борьбе китайского народа против японских оккупантов»⁷.

Не лише дорослі, а й значно більшою мірою діти, були наче павутинням, оплетені нав'язливою більшовицькою пропагандою з усіма її тодішніми прикметами. Діти ганьбили в пресі своїх «відсталих» батьків, освічувалися в любові товаришу Сталіну, брали на себе стаханівські зобов'язання стосовно освіти, шестикласники збиралися на траурні мітинги пам'яті загиблого В. Чкалова й виголошували голосні клятви: «... Любимь нашу Родину так, как любил ее Чкалов, мы будем преданы Коммунистической Партии и ее вождю товарищу

Сталину, как предан был В.П. Чкалов и будем учиться только на «отлично» и «хорошо». Будем всемерно ненавидеть врагов народа так, как их ненавидел Чкалов»⁸.

Так зване соціалістичне змагання перетворилося на універсальний засіб позаекономічного визискування населення. Повідомлення про виконання норм виробітку на 150–250% стало нормою⁹. Навіть звичайні роботи на присадибних ділянках оформлялися як пункти договорів соціалістичного змагання. 12 квітня 1938 р. колгоспниці колгоспу «Гігант» Старокаранського району К. Туяхова та К. Черман викликали на «соціалістичне змагання» решту жінок району. Пунктами виклику були: добросовісне виконання виробничих завдань, досягнення «100% вихождаемости женщин на работу», вивчення впродовж квітня «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР», «к 25 апреля закончить побелку домов и приведение дворов в культурный вид»¹⁰.

Соціалістичним змаганням були охоплені школярі, починаючи з початкової школи¹¹.

Крізь бадьорі замітки про передовиків соціалістичної праці, уквітчані то усміхненими, то виснаженими обличчями селян, пробиваються правдиві відомості про повсякденне життя етнічних громад, надзвичайно тяжкі умови роботи в колгоспах і радгоспах. Як і раніше, складно просувалося запровадження багатопільних сівозмін, городництва. Наприкінці 30-х рр. преса неодноразово повідомляла про небажання грецьких колгоспів займатися городництвом, попри сприятливу економічну кон'юнктуру¹².

Побутова невлаштованість, як і раніше, залишалася прикметною рисою села. Найбільшою мірою це стосувалося хуторян. Мешканці хутору Ново-Григорівка Старо-Гнатівської сільради внаслідок відсутності магазину за банальними сірниками ходили за 5–6 кілометрів до Гнатівки чи Ст. Карані¹³. Звичайним явищем були скарги селян на неякісний хліб, який продавали сільські продмаги¹⁴. Влада і далі використовувала безвідмовний коник для підвищення трудового ентузіазму населення: організовувала пересувні ларьки для обслуговування колгоспників товарами першої необхідності безпосередньо в полі. Але й тут тиражувалися курйози попередніх років, товари (насамперед дефіцитні) зникали в невідомому напрямку. Для заохочування селян на час посівної в колгоспі «Новий світ» (Ст.-Каранський район) був організований пересувний ларьок, «для торгівлі були виділені: ковбаса, риба, тютюнові вироби та інші необхідні товари»¹⁵. Призначений завідувачем ларька колгоспник С. Петров, замість виконання свого «високого призначення», вивіз ларьок у поле, зачинив його і там залишив, з отриманих на 700 руб. товарів він продав тільки на 170 руб., водночас наробив розтрат на 283 руб. 93 коп.¹⁶

Людська натура, попри багаторічні надривні зусилля комуністичної пропаганди, залишалася незмінною. Найбільшою мірою це виявлялося в середовищі торговельних працівників, тим більше, що тотальний дефіцит на найпростіші товари сприяв цьому. Дехто Куркчі повідомляв про зловживання завідувача магазином № 4 Старокаранського сільПО Гартфеля. «... Бувають випадки обважування покупців, приховує від покупців привезений товар і для свого задоволення він продає їх пізно ввечері чи до світанку, це робиться з метою продажі цього товару своїм знайомим.

Наприклад 16 листопада у відділення сам Гартфель привіз хустки і відпустив їх не в порядку живої черги, а тільки своїм знайомим. [...] 18 листопада. Привезли мануфактуру під хліб і ось він без усякого порядку став відбирати кращу мануфактуру і відпускати своїм близьким, порушуючи тим самим загальний порядок»¹⁷.

Дефіцит на все і вся, як і раніше, спотворює життя сотень тисяч сільських трударів. У грецьких селах — великих за розмірами і багатолюдних — зазвичай один магазин. У єдиному магазині с. Стара-Карань за винятком винних, кондитерських та тютюнових виробів, решта товарів відсутні місяцями. Не рідкісні випадки, коли тут не можна купити цукру, солі, хліба. Магазин зачиняється о п'ятій годині вечора. В буфеті немає нічого, окрім залежалих пряників та напівгнилих цигарок¹⁸.

Тим часом умови праці пересічних трударів залишаються вкрай важкими: трактористи, тижнями перебуваючи в полі, туляться в брудних вагончиках, без гарячого харчування, колгоспники змушені ходити на обід за 3–4 кілометри¹⁹. В польових бригадах робітників годують недопеченим хлібом, навіть воду, за відсутності кухлів, споживають з чого попало — використаних бляшанок, склянок тощо²⁰. Нерідкими внаслідок цього були випадки інфекційних захворювань. У 1937 р., скажімо, епідемічного характеру в Приазов'ї набула малярія. Про те, що відбувалося тоді в грецьких колгоспах, згадував І. Стріонов: «Захворіли від цієї клятої малярії не менше 78% колгоспників. Валялися вони повсюди, де заскочували їх напади малярії: на токах, у тракторних бригадах, біля комбайнів та в інших місцях. Не вистачало людей для обслуговування комбайнів, тракторів, молотарок та іншої техніки. Мали місце простої, затримувалося збирання хлібів. Радикальних засобів для лікування малярії не було, заливали хворих хіною, після вживання якої ходили всі з жовтими обличчями»²¹. За відсутності хініну за ліки слугувала суспензія з молока та горілки. Знесилені люди з останніх сил убирали хліб, позбавлені елементарної медичної допомоги.

Побутові умови радгоспівських працівників повсюдно лишалися нелюдськими. «Гуртожиток третього радгоспу «Бахчовик» перебуває в найвідразливішому стані. В приміщенні брудно, тісно і відсутнє освітлення [...]. Печі несправні, у вікнах щілини. Не вистачає столів та стільців. Ще в гіршому стані жіночий гуртожиток. Тут навіть не вистачає постільних принадлежностей»²². Від побутового безладу потерпають слухачі національних технічних шкіл. — Старогнатівська сільськогосподарська школа: «Студенти живуть у погано обладнаних гуртожитках, умивальників вже нема майже півроку, відсутні кружки, питну воду тримають з льодом, у лазні скоріше можна застудитися, аніж помитися»²³.

У післяголодні роки гендерна політика в селі зазнала суттєвих змін. Фактичне закріпачення селянства в сукупності з необхідністю кількісного відновлення селянської, тепер вже колгоспної, популяції викликало до життя стратегію заохочення народжуваності, запровадження системи пільг для багатодітних матерів, розбудови мережі установ охорони жіночого та дитячого здоров'я. По селах ширилася мережа дитячих ясел та садочків²⁴.

Саме в ці роки набули неформального розвитку процеси маскулінізації. Починаючи з 1935 р. держава взяла на жорсткий облік усі робочі руки на селі,

переслідуючи традиційний погляд на те, що жінка в полі не працює. Соціальні аспекти маскулінізації нацменжіноцтва практично не досліджені: радянська історіографія підкреслювала цивілізаційні наслідки суцільної колективізації та залучення жінок у соціалістичне виробництво. Мляві зауваження радянських істориків про опір, який селянство чинило розповсюдженню ідей емансипації, лише схематично відбивали реальність. Тим часом переважна більшість селян і селянок сприймала поведінку активісток, як образу національних устоїв.

Доволі показовою в цьому відношенні була історія Паші Ангеліної, яка мріяла стати трактористкою ще з 16-річного віку, але отримала таку можливість лише в післяголодному 1934 р. В спогадах цієї жінки-епохи відверто зображені масові виступи грецьких селян проти її особисто та її тракторної бригади. За неповних шість років комуністична агітація зробила все можливе для переборення масової традиційної свідомості. В 1939 р. поруч з Пашею працювали її менші сестри: 20-річна орденоноска Надія та колишня піонервожата Льоля. Загалом навесні 1939 р. у 20-ти жіночих бригадах Старобешевського району працювали 134 жінки різних національностей.

Зльоти колгоспників та радгоспників пропагували нове ставлення до праці. Імена жінок трудівниць не сходили зі шпальт місцевої преси, серед них були: Марія Балакай — бригадир жіночої тракторної бригади В.-Каракубської МТС²⁵; знатна трактористка Старобешевської МТС, орденоноска Віра Коссе; вихованки Параскеви Ангеліної, орденоноски Наталя Радченко та Надія Ангеліна.

Залучення жінок до суспільного виробництва формувало нові, часто штучні, стереотипи соціальної поведінки. Так, приміром, повідомлення про відкриття XVIII з'їзду ВКП(б) супроводжувалися зобов'язаннями жінок задіяних у різних сферах виробництва. Курсантки Ст.-Бешевської МТС В. Гордієнко, З. Орехова, О. Ковальова та Л. Терехова «включилися в похід ім. XVIII з'їзду ВКП(б)» й зобов'язалися «добитися відміток з теорії та практики тракторної справи на «відмінно», не робити пропусків занять, повністю виконувати домашні завдання»²⁶. Акушерка Новосьолівської лікарні М. Шуст обіцяла «проявлять самое чуткое и внимательное отношение к матери и ребенку, своевременно применяя врачебную помощь, соблюдать санитарно-гигиеническое состояние в родильном доме»²⁷. Незрозумілі сучасникам особливості ментальності стахановців 30-х рр., які виконання звичайних посадових обов'язків намагалися піднести як трудовий подвиг, стали нормою. Слід відзначити, що тільки зобов'язання бригадира червонопрапорної бригади П. Ангеліної були дійсно вагомими: відремонтувати своєчасно та якісно трактори, причіпний інвентар, підібрати й укомплектувати бригаду, організувати в бригаді соціалістичне змагання й домогтися виконання завдань на 200 відсотків²⁸.

Кожне нагородження жінки-ударниці ставало предметом гучного обговорення в пресі. В газетах друкувалися не лише нагородні укази, а й громадські та партійні привітання з цього приводу. Часом — доволі курйозні. В 980 випуску газети «Соціалістична перемога», перша сторінка якої була присвячена нагородженню Паші та Надії Ангеліних орденом ім. Леніна, містилися не тільки офіційні ухвали, а й вітання старшої сестри-орденоноски молодшій: «Поздравляю с высшей наградой — орденом Ленина. Желаю дальнейших побед в твоей работе. Привет!»²⁹ Поруч — замітка «Глубоко взволнованы наградой», в

якій батьки орденосок — Микита Васильович та Єфимія Федорівна — дякували урядові та т. Сталіну за оцінку «скромних трудів» своїх дочок і зобов'язалися «до кінця своїх днів чесно трудитися в колгоспі на благо великої країни Рад»³⁰.

Об'єктивно участь жінок-ударниць у радянських виробничо-культурних шоу на кшталт Всесоюзних сільськогосподарських виставок, оспіваних свого часу Пир'євим у картині «Свинарка и пастух», розширяла межі їхньої свідомості. Доповіді П. Ангеліної³¹ з цього приводу віддзеркалюють світогляд жінки, яка суттєвим чином відрізнялася від типових замальовок П. Піневича³². П. Ангеліна, образ якої вимальовує і пропагує радянська преса, — це не зашорена непривітна селянка, це полум'яний агітатор і пропагандист, критик і організатор, який силою власного прикладу, виснажливо працюючи, торував дорогу для сотень і тисяч жінок нової формації. Звичайно, він не був цілковито скалькований з реального прототипу, але низка спогадів вже наших сучасників дозволяє стверджувати, що він не був і цілковито вигаданим. Паша Ангеліна, на відміну від її сестер та низки інших псевдо-ударниць, була явищем унікальним для свого часу. На жаль, невідповідність її ідеалів прагматизму більшовицької тоталітарної держави стала основою драми її особистого життя.

Між тим, як десятки молодих дівчат щиросердно захопившись ідеєю жіночого трудового походу, самовіддано працювали на тяжких суто «чоловічих» виробництвах, не лише пересічні односельці, а й керівний склад колгоспів був не готовий до розвитку руху трактористок. Широко рекламована пресою³³ акція підготовки трактористок без відриву від виробництва в центрі її виникнення — Старобешевському районі — буксувала не на жарт. У дописі «Забули о выковыивании женщин-трактористок» йшлося про відвертий саботаж голів колгоспів, внаслідок якого в П.-Киреївській МТС почали навчання 37 дівчат, а продовжили 23, у В.-Каракубській з 14 дівчат не займалася жодна. Незважаючи на наближення зими, для трактористок не створювалися елементарні побутові умови: будки не ремонтувалися, спецодяг не видавався³⁴. Типове ставлення до жіночої ініціативи відображене в дописі Д. Ляшенко «Заважають стати стахановкою»³⁵. Дівчина з українським прізвищем жалілася на керівництво грецького радгоспу «Сартана» (Ст. Карань), яке відправило її навчатися до Каракубського навчального комбінату на річні курси трактористів та комбайнерів. Скінчивши їх із відзнакою, дівчина повернулася до радгоспу та, замість підтримки чоловіків-керівників, наразилася на мовчазний бойкот. «С первых дней мне по акту сдали трактор «ЧТЗ» №2, требующий по изношенности частей капитального ремонта, на что было мной, заведующим мастерской тов. Хабах и инженером тов. Воробьевым составлена дефективная ведомость. Однако, заведующий мастерской насильно навязует мне негодные части для ремонта моего трактора». Отож, мрії комсомолки стати стахановкою розбилися під тиском реальних життєвих обставин.

Тим дивніше, що жінки в таких умовах спромагалися демонструвати справжній трудовий героїзм. Наслідки виснажливої праці ударниць перших п'ятирічок досі не оцінені. В місцевій пресі тиражувалася трудова звитяга стахановок, перевиконання норм принаймні на 30–40%, а то і вдвічі вважалося нормою стаханівського життя. Над тим, якою ціною давалися ці перемоги, і чого

вони коштували жінкам, уряд не розмірковував; а між тим вони приводили до непоправних втрат здоров'я, оскільки умови праці були надзвичайно тяжкими. Оцінити побутові умови праці жінок на чоловічій роботі дозволяє замітка «Трактористки». — Під час польових робіт трактористки живуть у вагончику («будці»), «на чистих постелях девушки отдыхают после ночной смены. Инструктор передвижной библиотеки с двумя толстыми связками затребованных девушками книг, на цыпочках проходит в комнату бригадира»³⁶. Втім, умови, створені в бригаді П. Ангеліної, були скоріше винятком, аніж правилом.

Не менше проблем супроводжували жінок-ударниць в особистому та сімейному житті. Гендерний конфлікт, викликаний процесами маскулінізації, доволі влучно був підмічений в одній з частівок М. Токаревої:

«Мы с колхозницей Марусей

Не сошлись характером.

За Марусей я гонюсь,

А она за трактором»³⁷.

Не випадково чоловіки не тільки зневажали трудові ініціативи жінок, а й створювали перешкоди на їхньому шляху. К. Ляшенко та Д. Ільїна зазначали: керівництво колгоспів ігнорувало заклик П. Ангеліної. В жодному колгоспі райцентру нема жінок-причіплювачок, а в артілі «Донбас» чоловік обійняв навіть посаду кухарки³⁸. Попри державну кампанію звеличення жінки-стахановки, практика повсякденного життя знала безліч прикладів елементарного приниження жіноцтва керівниками колгоспів і радгоспів.

Новим явищем в етнічних громадах упродовж 30-х рр. стали прояви масового пасивного пристосування до гендерного курсу держави. Повідомлення про відмову жінок працювати в колгоспах стають чимдалі рідшими, натомість масового характеру набувають вістки про ударництво колгоспниць. Сферою першочергового застосування трудової енергії жінок стало сільське господарство та освіта. В Старобешевському районі, приміром, вони обіймали 29 вищих і середніх медичних посад, 58 учительських посад, 1 — директора середньої школи, 4 — завідувачок початкових шкіл, 3 — завпедів, 2 — агрономів, 2 — зоотехніків, 2 — ветеринарних фельдшерів, 6 — помічників комбайнерів, голови колгоспу (Гуржі) та голови селищної ради (Крищенко)³⁹.

Тим не менш, проблема дефіциту робочої сили і, що важливіше, невідповідність її професійних характеристик модернізаційній стратегії більшовицького режиму, чимдалі ставала очевиднішою. Певною мірою завдання оптимізації використання трудових ресурсів вирішував стаханівський рух, а також позаекономічний визиск сотень тисяч засуджених. Однак ефективність цих соціально-економічних технологій з часом знижувалася. Наприкінці 30-х рр. держава пішла шляхом чергового ужорсточення трудового законодавства. 9 січня 1939 р. Раднарком СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦСПС ухвалили роз'яснення про стягнення за спізнення на роботу. Відповідно до нього вводилася кримінальна відповідальність для керівників трудових колективів за потурання порушникам трудової дисципліни. Деталі розтлумачувалися в постанові «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання».

Прізвища злісних прогульниць оприлюднювалися в пресі. В одній з заміток г. «Ленінський шлях» йшлося про Анастасію Папазову, Анастасію Антонову,

Акуліну Чапек, Катерину Хаталах, які раніше не виходили на роботу в колгосп, але, усвідомивши, що «... чесний труд у колгоспі є основним джерелом можливого життя колгоспників» (тобто, після попередження про наслідки своєї поведінки в світлі нових партійних ухвал) стали до регулярної праці і вже мають по 50–60 трудовнів. Водночас називалися інші «неподатливі» — Євдокія Алексєєва, яка мала 1,7 трудовдня, Матрона Парашевіна — 2,97, Марія Шкроб — 4,74, Ніна Карачик — 5,63 трудовдня⁴⁰. Аналогічні повідомлення надходили практично з усіх грецьких колгоспів. Голова колгоспу «Третій рік п'ятирічки» Попов із задоволенням відзначав, що Єлизавета Стріонова, Ганна Янихбаш, Ольга Папазова, які раніше не виходили на роботу, нині виконують виробничі завдання не менш як на 120–130 відсотків. «В результаті хорошої вихованості колхозників на роботу, колхоз хорошо справляется с выполнением сельскохозяйственных работ, — зазначав він. — Это является важнейшим мероприятием для получения высокого урожая в 1940 г.»⁴¹.

Держава й далі застосовувала низку прихованих методик визискування робочої сили, зокрема, дитячої. Шпальти місцевих газет пістрявіли похвалами піонерам, які під час канікул і в позаурочний час відловлювали ховрахів. Домогосподарок зганяли на збори, на яких обговорювалися результати діяльності колгоспів за поточний період та спущені «згори» завдання на постачання продуктами промислових об'єктів. Як наслідок, домогосподарки зобов'язувалися брати участь у польових роботах і відпрацювати не менше, як по сто днів, найбільш затяті — не менш, як по 180⁴². Питання про те, чи можна було в такому разі вважати жінок домогосподарками, як таке, не підіймалося.

Тим не менше, притягнення значної частини етнічного жіноцтва, в особливості грекинь, до польових робіт і впродовж 30-х рр. залишилося не вирішуваним завданням. Повідомлення преси про ухилення від колективної праці були не епізодичними. Замітка «Привлечь женщин-колхозниц к полевым работам»⁴³ повідомляла: має місце масовий невихід колгоспниць у поле, замість того, щоби працювати на державу, стильські селянки в'яжуть вироби з вовни і продають їх на ринку «за спекулятивними цінами». Колгоспниця Іванова з артїлі ім. Сталіна в такий спосіб має 5–6 тис. прибутку, і таких, як вона багато⁴⁴. 17 червня газета повідомила про колгоспницю артїлі ім. Комінтерну Т. Галкіну та Є. Лаврік, які не мали жодного трудовдня. 28 червня остракізму була піддана колгоспниця колгоспу «Перемога» М. Рудь⁴⁵.

Пильно відстежувалися й ті сторони життя сільських трудівниць, які раніше вважалися суто приватними. Жінка ж бо мала не тільки виявляти чудеса трудового ентузіазму, а й невпинно народжувати нових громадян для країни рад. Держава звела до мінімуму кількість медичних абортів, вважаючи, що таким чином стимулює народжуваність. Натомість несвідомі громадянки користувалися послугами приватних акушерів, які непогано заробляли на жіночій біді. «Гражданку Тельную А. (Малиновский поселковый совет) неоднократно судили за подпольные аборты. Не одна женщина была ее жертвой. Недавно Тельная вновь сделала аборт гражданке Ш., за что получила 110 руб.»⁴⁶, но вскоре была изобличена милицией»⁴⁷.

Не гребували окремі жінки й іншими методами позбавлення від небажаних дітей. «На поселке Эсхар вблизи станции обнаружен труп ребенка. Убийца-мать — работница совхоза «16 лет Октября» [...] незамужняя, 22 лет»⁴⁸.

На межі 30–40-х рр. жодна з селянок, навіть ударниця, не відчувала себе захищеною. Будь-який поступок жінки міг стати предметом загального обговорення та засудження. П'ятикласник міг написати до газети і «поставити на вид» провиненій матері⁴⁹. Не лише щоденне виробниче життя, а й рутинне приведення до ладу обійсть і побілка хат перетворюються на пункти договорів соціалістичного змагання⁵⁰. Перенесення приватного життя в площину суспільного стало універсальною знахідкою більшовиків, яка значно полегшила «перевиховання» несвідомих селян за рахунок залучення фактору суспільного засудження, яке залишалося найпотужнішим фактором регулювання життя селянського соціуму.

Доноси на всіх та вся ширилися шпальтами районної преси. Ф. Зімба повідомляв, що Ф. Ремхе з 15 тракторного загону колгоспу «Незаможник» самовільно «зняв з трактору один кранік, внаслідок чого у загоні сталося велике незадоволення». Не менше засудження викликав і бригадир Герман, який своєчасно не відреагував на проступок тракториста⁵¹. Останні сторінки газет рясніли — для цього була створена рубрика «Короткие сигналы» — повідомленнями про халатність конюхів, вагарів (сплять, замість того, щоб міряти зерно), обліковців (не підраховують трудодні)⁵², табельників («табельщик Лазарев «занят». Он ежедневно на велосипеде отвозит в поле и привозит обратно свою жену»⁵³) тощо. Школярі «стучали» на вчителів, дитробітників та ... батьків. — Чотири учні Старогнатівської російської неповної середньої школи повідомляли, що в ній відсутні культурні розваги («нет культурных развлечений шашек, шахматов, бильярдов и т.д.»), а в день 20-ї річниці Робітничо-Селянської Червоної Армії та Военного флоту в школі не було урочистого зібрання та художньої частини⁵⁴.

Наприкінці 30-х рр. відбувся передостанній сплеск формальної активності атеїстичних організацій. 15 лютого 1938 р. у кінотеатрі Ст. Карані відбулася конференція воявоначних безбожників. На думку організаторів конференції атеїстична робота була не на висоті свого призначення. В районі залишалося доволі багато людей, які перебували «під впливом релігійного дурману, не тільки пересічні колгоспники, а й бригадири та ланкові, які мають у своїх квартирах ікони»⁵⁵.

У таку само тіль, як і релігійна, уходила суто етнічна складова духовного життя народу. Національне, як таке, невпинно витіснялося на периферію повсякденного суспільного життя. Нечасті згадки про національну специфіку знаходимо в замітках про культурні заходи. Зокрема, в звіті про олімпіаду художньої самодіяльності в с. Ст. Карань (11 вересня 1938 р.). Серед типового для часу набору культурних розваг — декламації творів «На границе», «Застава», виконання пісень «Песня о Сталине», «Если завтра война», «Гачанка» тощо — схвальні відгуки про виконавців грецьких танців Сагірова, Синенка, Новожилову. «Добре виступив також гурток національних танців, в якому приймали участь виключно старики й старенькі»⁵⁶. Все ж, зважаючи на національну специфіку, журі вирішило відправити на обласну олімпіаду ансамбль пісень та танців у складі 60 осіб, гурток виконавців грецьких танців (7 осіб) та драматичний гурток з п'єсою «Під дикою яблунею».

В 1938 р вперше за багато років сільські школярі легально готувалися до Нового року з новорічною ялинкою — репетували пісні, вірші, танці — з надією постояти ближче до прикрашеної лісової красуні та «діда-мороза». Пісні цілком відповідали духу епохи — «Песня о Сталине», «Ну как не запеть», «Если завтра война»⁵⁷. Для селянських дітей, на відміну від їхніх однолітків з Москви, Харкова, Києва тощо, це були нові яскраві враження. Приємних свят у селі лишилося вкрай мало. Навіть демонстрація звукового фільму у селах була великою культурною подією, на яку сходилися люди з сусідніх сіл. «Человек с ружьем», «Дети капитана Гранта», «Юные коммунар» засівали молоді голови новими враженнями, думками, естетичними стандартами, які перекреслювали традиційні уявлення й стереотипи.

Втім, не все було гладко. Лишалися й такі анклавні етнічної самобутності, в яких загрузали хитромудрі вигадки більшовицьких ідеологів. Такими, зокрема, були створені наприкінці 20-х рр. циганські колгоспи. У своїх спогадах І. Стріонов згадував про один із них — «Нове життя» з Володарського району на Сталінщині. Колгосп складався з мешканців країни м. Володарськ — переведених на осілість циган. Головою колгоспу на зборах одноголосно обрали «колишнього» барона табору (це тепер можна стверджувати, що фактично табір вимушено мімікрував під радянський спосіб життя). Об'єднання отримало від держави довгостроковий кредит для закупівлі коней, корів, сільськогосподарського реманенту. На відміну від оточуючого населення, цигани-колгоспники у вихідні дні не працювали ні за яких обставин, на ці дні у них були свої плани. — Зазвичай вони пробавлялися на маріупольському базарі, де підробляли ворожінням, діти, не соромлячись, жебракували (!), а дорослі цигани міняли і навіть продавали (!) колгоспних коней. Володарський РК КП(б)У дійшов висновку, що виховна робота серед селян-колгоспників «культгає» й вирішив виділити для колгоспу парторга-українця. В один з вихідних днів парторг вирішив схопити колгоспників «на гарячому». «Цыгане догадывались, что парторг обязательно приедет за ними на базар, и решили сыграть с ним злую шутку. Взрослые цыгане занимались своими делами на базаре, где присутствовали десятки тысяч людей, а пацанов своих расставили часовыми на окраинах базара, чтобы те проследили за появлением парторга и сообщили взрослым цыганам. Вдруг на базаре цыгане подняли крик: «Наш парторг приїхав!» Базарные люди заинтересовались, что за цыганский парторг, и хлынули за цыганами к машине парторга. Парторг Гаркуша подъехал к базару, а там уже стояла группа цыган в ожидании его. Как только он вылез из кабины, цыгане схватили его и начали качать (подкидывать вверх и ловить) с криками: «Наш парторг! Наш парторг!» Парторг Гаркуша с помощью двух подошедших к машине милиционеров освободился из рук своих колхозников, сел в кабину рядом с шофером и укатил в Володарск, забыв даже и о том, зачем он приехал. Приехал в Володарск, не заезжая в свой колхоз «Нове життя», Гаркуша прямым сообщением подъехал к райкому партии и отказался от обязанностей цыганского парторга»⁵⁸.

Специфічно проходили в колгоспі звичайні для радянської реальності політінформації. За для залучення на них політрукам доводилося йти на хитрість — роздавати дармове куриво. Тільки таким чином «колгоспників» можна було заманити до клубу. З неприхованим задоволенням І. Стріонов описував свою

першу вдалу політінформацію: «... Клуб был набит цыганами-колхозниками и колхозницами, подростками, и все курили. В клубе поднялись тучи дыма, сквозь густоту которого трудно было различать людей (хорошо, что я сам был из курящих, а то можно было бы задохнуться от дыма). В таком чаду я начал рассказывать о революции и Ленине. Один из цыган, старик с бородой, сидевший на подоконнике (мест не хватило), спросил меня: «Товариш, чого ж Ленін так рано помер?» Я объяснил тяжелые условия жизни В.И. Ленина, скитание его по тюрьмам и ссылкам, ранение его жидовкой Фанни Каплан и др. Тот же старик-цыган, немного подумав после моего ответа на его первый вопрос, спросил: «От бачиш, Ленін швидко вмер, а чого ж Сталін не вмирає?» Не дожидаясь ответа на свой вопрос, он поднялся с места и, зареготав: «Го-го-го...»⁵⁹ Чи були дієвими ці політінформації, чи можна взагалі їх було вважати політінформаціями, чи виховували райкомівські пропагандисти цыган, чи останні намагалися отруїти останніх чадним газом, питання залишається відкритим. Тим не менш, своє ставлення до цивілізаційних потуг самі колгоспники висловили пізніше — взимку 1941 р. З'явившись до голови райвиконкому, голова колгоспу, виждавши момент, сказав, що має доручення від колгоспників, які хочуть перейменувати колгосп. На питання голови РВК про нову назву відповів: «Вони хотять назвати « Даремною працею». На межі 1940–1941 рр. колгосп припинив своє існування — довідавшись по цыганській пошті про очікувану нацистську навалу, колгоспники кинули свої обійстя й виїхали вглиб Росії.

До свого логічного кінця потроху наближалася й ідея аграризації єврейства в її радянській тоталітарній версії. Втім, наприкінці 30-х рр. єврейські національні райони, які на відміну від решти національних не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку, все ще планомірно розбудовуються. Серед згаданих пресою передовиків Сталіндорфського, Калініндорфського та Ново-Златопільського районів ще доволі багато єврейських прізвищ. Райони зміцнюються як у господарському, так і в побутовому відношенні. Сталіндорф зв'язують брукованим шляхом з Павлопіллям⁶⁰, щорічно відзначається день народження Ш. Алейхема, організовуються радянські виховні акції, зокрема, 12 червня помпезно проводиться день радянського стрільця: у ньому беруть участь п'ять стрілецьких команд⁶¹. Попри показні акції чимдалі в житті населення єврейських районів лишається все менше особливого, суто національного.

«Старший брат» та етнічні громади: нова концепція етнонаціональної спільності в містах УРСР

У другій половині 30-х рр. внаслідок активізації внутрішніх міграцій та притоку трудових мігрантів з решти союзних республік великі міста України перетворилися на осередки суперечливих соціальних та етнокультурних процесів. Навіть у Харкові, який у середині 30-х рр. втратив статус республіканської столиці, на кінець 30-х рр. населення в порівнянні з початком 20-х років збільшилося втричі. Етнічна палітра Харкова була багатю і вже за переписом 1926 р. налічувала більше 60 національностей, причому питома вага окремих

етнічних груп упродовж 30-х рр. залишалася сталою. В цілому окреслилися прикметні риси етнокультурного простору Харківщини, яка залишалася одним з найбільших промислових, освітніх та мистецьких центрів України. Інтенсивні процеси міжетнічної взаємодії, інтеграції і, як наслідок, асиміляції у цей період відбувалися на підприємствах, у змішаних шлюбах та в навчальних закладах міста. Зближенню, адаптації та асиміляції етнічних меншин сприяла також масова побутова культура, яка набирала ознак універсальності саме у великих містах.

Наприкінці 30-х років дисперсні етнічні громади міста своєю рідною мовою здебільшого визнавали російську, це, зокрема, засвідчив перепис 1939 р. Етнокультурне ядро Харкова в мовному відношенні було російськомовним. Прикметними рисами його були стійкість щодо зовнішніх впливів, високий рівень освіченості. З генетичної точки зору ядро міського соціуму збалансувалося за рахунок української, російської та єврейської громад. Російську мову визнавали рідною також білоруси, греки, поляки. Підтримання стійкості первинного етнокультурного ядра міста відбувалося за рахунок російської громади, яка складала третину населення міста, зросійщених місцевих етнічних груп, їх природного приросту та новоприбулих, що швидко русифікувалися в міському середовищі⁶².

Попри те, що великі міста Східної України й Донбасу перетворилися в контексті бурхливого промислового підйому на свого роду «плавильні казани», в яких відбувався широкий спектр процесів етнокультурної взаємодії, в них все ж існували й доволі високі стандарти підтримки розвитку етнічних культур. На відміну від маленьких міст, тут діяв широкий спектр освітніх, науково-дослідних і культурних установ. Так, у Харкові працювали російський драматичний театр, єврейський театр, обласний Будинок народної творчості (1938 р.). Правда й те, що значна частина обивателів завершувала своє життя, жодного разу не відвідаючи їхні вистави. Повз них проходила й напружена робота національної творчої інтелігенції. Обиватель жив простим невибагливим життям, у якому кіносеанс залишався великою культурною подією. Представники різних етносів спілкувалися й складали уявлення один про одного не на виставках та творчих вечорах, а в міському транспорті, на виробництві, в магазинах, на вулиці, в решті, в комунальних квартирах.

Стрімке зростання населення міста ще більше загостило квартирне питання, яке набрало форми житлової кризи. Пролетарі та значна частка службовців мешкали в дерев'яних бараках. Лише в історичному центрі Харкова будинки були кам'яними та цегляними, в околицях переважали глинобитні та дерев'яні споруди. Дуже повільно на периферію просувалася електрифікація. Розкішшю лишався й централізований водогін. Навіть у трьох містах, що утримували лідерство в забезпеченні своїх мешканців питною водою — Одесі, Києві та Харкові — проблем залишалося вдосталь. Попри розбудову мережі підприємств харчової промисловості (у Харкові з 1935 р. діяли м'ясо-переробний комбінат, бісквітна фабрика, маргариновий завод, хлібобулочні комбінати тощо), їхня продукція була доступна далеко не всім. Околиці міста на загал розорані городами, городяни тримають свійських тварин.

Упродовж 30-х рр. загальні тенденції етнокультурного розвитку в Харкові відповідали генеральним тенденціям, притаманним великим промисловим міс-

там. Дослідження останнього часу цілком обґрунтовано показують, що «для мігранта, який потрапив до міста і хотів повністю адаптуватися в ньому, асиміляція стала необхідністю. Проходячи всі стадії соціалізації, новоприбулий більше не виділявся з міського середовища, він повністю в ньому розчинявся, ставав його частиною і уже в цій ролі брав участь у асиміляції новоприбулих»⁶³.

Аналогічні процеси відбувалися й у решті великих промислових міст. Вони мали свої особливості й реалізували відповідні регіональні моделі еміграційних процесів та етнокультурних орієнтацій. Де і в яких саме галузях суспільного виробництва відбувалася інтенсивна міжетнічна взаємодія; яких конкретних форм набирав міжетнічний вплив; у яких формах здійснювалася асиміляція новоприбулого населення; була це повна асиміляція чи часткова; чи надавала національна політика Кремля можливості ефективно відтворювати національні культури; які функції відіграло, власне, місто, як специфічний соціокультурний феномен, у процесах міжетнічної взаємодії, адаптації та асиміляції в республіканському масштабі та на регіональному рівні ще передстоїть з'ясувати.

Очевидно, що вже в середині 30-х рр. ані радянські навчальні заклади, ані культосвітні установи не були спроможні виступати основою процесів етнокультурного відродження. Ставлення до проблеми в політичних і культурних колах було доволі суперечливим. Втім, культурна еліта УРСР у другій половині 30-х рр. перестала публічно висловлювати своє ставлення до російського культурного «ренесансу». Попри розгром українського відродження суспільні настрої, які підкреслювали ментальну привабливість «особливого шарму» Чернівців та Львова, нехтували неповторним обличчям Одеси та не приховували відразу до зросійщеного «харківського багна», так хвилююче описаного М. Хвильовим, продовжували існувати — щоправда в радянському андеграунді. В ту історичну епоху ідея, що кожне місто має своє неповторне обличчя і свою етнокультурну ауру, ще не постала на порядку денному.

Адміністративні центри російських національних районів наприкінці 30-х рр. виявляли стали тенденцію до перетворення на міста. Такими були, зокрема, Красnodон, Сорокине, Чугуїв, Путивль. Останні в офіційному інформаційному просторі підносяться як приклад достойного втілення генеральних планів централізованого розвитку міст. Фото нових шкіл, будинків культури, лікарень тільки підписи мають різні — на загал вони цілком придатні для розміщення в будь-яких радянських періодичних органах. Замітки на кшталт «Новий поселок — новые люди» підкреслюють, що робітничі селища змінилися не тільки зовні. — В них живуть не колишні зашорені вузьколобі російські мужики й баби, тут мешкають люди нової епохи — передовики стахановці. Типова замальовка: робітниче поселення при шахті № 12 (Красnodонщина). Незважаючи на невелику кількість населення (трохи більше 3 тис.) воно з моменту утворення в степу розбудовується як місто: шахтарі отримують світлі квартири, в кожному будинку електрика, в клубі демонструються звукові кінострічки, запущений водогін, працюють навчальний комбінат, дитячі ясла та садок, медичний пункт, двоповерхова школа-десятирічка на декілька сотень учнів, їдальня, 4 магазини, пошта, бібліотека. В нових шахтарських родинях і діти визначні: син-шахтар виконує норму щонайменше на 250%, дочка не хто-небудь, а «комсомолка-відмінниця радянської торгівлі»⁶⁴.

Важливу роль у прискоренні урбанізації колишніх шахтарських селищ відіграли масовані вербування робсили у вугільну промисловість — важка промисловість республіки потребувала пального. Паралельно розбудовується інфраструктура робітничих поселень, відкриваються нові підприємства, які забезпечують зайнятість, вводиться в експлуатацію сітка ФЗУ, які опікуються фаховою підготовкою робітників. У 1937 р. в Чугуєві в медтехнікумі готують 473 майбутніх медпрацівника, у ФЗУ при заводі «Змичка» — 79 осіб, ще 243 учня навчаються в медичній школі⁶⁵. Значно підвищується попит на продукцію місцевих підприємств: преса із задоволенням відзначає, що в 1938 р. чугуївська промартіль «Металіст» реалізувала 1 998 тис. ліжок (на 5 млн. руб.)⁶⁶, запити населення задовольняють 7 кравецьких майстерень артілі «Красный швейник» а також 24 ремонтні взуттєві майстерні. На початку лютого при районній лікарні здається новий пологовий будинок на 30 місць, відкривається майстерня чоловічих головних уборів, мисливці здали до райспоживспілки 440 шкур, і нарешті — свідчення прориву робітничих селищ і містечок до стандартів столичного життя: «За последнее время значительно вырос спрос на парфюмерные товары. Магазин санитарии и гигиены за полтора месяца продал населению города и района на 18 тыс. руб. духов, пудры и одеколона»⁶⁷.

Потроху на краще змінювалися й універсальні культосвітні та виховні заклади: дитячі садочки промислових російських районів суттєво відрізнялися від решти національних районів — сільськогосподарських за основним напрямком свого господарського розвитку. Стаття «Культурно воспитывают детей» пропагувала досвід дитсадка шахти №1-5 біс: вихователі зацікавлені розвитком дітей, за кожною дитиною закріплені ліжка, тумбочка, верхній одяг зберігається в окремій кімнаті, дівчатка й хлопчики в чистеньких костюмчиках, дітям завжди приготують свіжу їжу. Підсумовуючи опис зразкового садочка, щасливий батько І. Шестьоркін висловлює свою щиру вдячність «... партії та уряду й особисто вождю народів, батьку, другу й вчителю Йосипу Віссаріоновичу Сталіну»⁶⁸.

Те, що насправді повсякденне існування невеликих міст лишалося далеким від газетних агіток, унаочнювала невелика римована замітка мешканця Чугуївського російського національного району А. Жихарева з банальною назвою «Столовыми Чугуев не богат»:

Столовыми Чугуев не богат,
Из двух одна закрылась уж на днях,
Вторую посетители хулят:
«Нет вкуса в супе, нет во щах.
Жаркое сухо, соус, как вода.
Закусок невелик подбор.
И происходит это все тогда,
Когда всех овощей обильный сбор!
И в зале неуютно и темно
Повсюду мух неисчислимый рой.
Гардинами затемнено окно —

А комнаты страдают духотой.
Ножей и вилок мал комплект,
Стаканов тоже. Надо ждать,
Когда же вам дадут обед,
Самим вам надо поспешать.
Есть ресторан. Там, чтобы закусить,
То надо водки, иль вина спросить,
А в сухомятку вовсе не дадут
Вам без вина покушать тут,
И хочешь, хоть не хочешь — пей,
На это рубль свой не жалеи!»⁶⁹

Більш тривіальною мовою, проте по суті про ту ж проблему, замітка П. Ломакіна з іншого російського — Краснодонського — району: «Столы и стулья имеются в недостаточном количестве, не хватает также посуды. На кухне — антисанитария: полы не моются, повар ходит в грязном халате. Пища приготавливается некачественно»⁷⁰. Величезна кількість заміток і повідомлень розкриває складні побутові умови населення робітничих центрів, врешті, не їхнє кардинальне покращення, а інтенсифікація виробничих процесів становили основну мету тодішньої влади.

Більш виразно, аніж у селі, наприкінці 30-х рр. виявляється універсальний потяг держави до ненормованого визискування трудового потенціалу пересічних громадян. У газетах шахтарських російських районів мало йдеться про побутові та культурні потреби населення, однак, нав'язливо тиражується установка на надривну щоденну працю. Повідомлення про виконання норми на 200–250% — звичайне явище, не менш буденними стають зауваження про те, що дехто (забійник Коротченко) виконує норму на 350%, а дехто (Ковалік) на 550% (!)⁷¹. Не менш нав'язливі повідомлення підносять, як взірець, поведінку шахтарських дружин — «домогосподарок». У них йдеться про те, що жінки не тільки працюють у шахтах нарівні з чоловіками (вибійницями, конононами, навальницями вугілля, лебідницями). «Десятки домогосподарок приходять на шахту, аби побільшовицькому боротися за успішне завершення господарського плану». На передовій копальні № 2-біс-17 працює 16 домогосподарок, всі вони перевищують виробничі норми. Домогосподарка Кіречевська працює відкатницею, щодень виконує норму на 160%, Єфросинія Ріпная — на 161%. «Видатних успіхів досягла домогосподарка т. Глушенкова, яка працює плитовою [...]. Зараз на змаганні плитових на шахті тримає першість, систематично виконує норму на 140%».

Сучасник не одразу й зрозуміє, навіщо домогосподарки працюють у шахті. Якщо вона працює відкатницею чи лебідницею, то яка вона домогосподарка? Відповідь на непросте питання проста: домогосподарки працюють безкоштовно, вони, виявляється, — золотий фонд радянської держави, її найсвідоміша частина, яка працює заради ідеї. Ідея, як йдеться, висока — разом з чоловіками-гірниками «до 7 листопада видати 12 000 тон вугілля понад річного плану»⁷².

Шпальти тиражують фото ударниць вугільно-добувної промисловості — ствольових, виборниць, путьових — на загал — завербованих під час оргнаборів: одноманітні гладко зачесані голови із вимушеними нерадісними посмішками, напруженими потухлими очима. Статті з запалом розповідають про те, як ударниці вже з 1932 р. самовіддано працювали під землею, добиваючись допуску в шахту самі. За лаштунками заміток залишаються їхні мотиви — в такий спосіб сільські дівчата рятувалися самі і намагалися врятувати від голодної смерті своїх рідних — шахтарська пайка була однією з найвагоміших серед робітничих професій. Розплата не забарилася — зі шпальт дивляться передчасно постарілі жінки, в неповних тридцять вони виглядають на п'ятдесят. Та владу це не бентежить. Промисловість потребує палива, у топках п'ятирічки горять не тільки тонни вугілля, а й сотні тисяч людських доль. Починається рух за створення жіночих вугільних бригад — пістотно названий «чудовим рухом жінок-патріоток». Репортаж після першого трудового дня бригади комсомолки

Олі Фьодорової (з п'яти осіб) підбиває підсумки («непогані результати») і закликає решту комсомолок спускатися до штреків⁷³.

Низку специфічних особливостей зберігають міста й містечка Правобережжя, у них нема промислового піднесення, а повсякденне життя громад зберігає розмірений неспішний плін. Навіть радянська преса дає багато підстав стверджувати, що наприкінці 30-х рр. містечкові єврейські громади примудрялися підтримувати традиційний спосіб життя та релігійні відправи. В 1938 р. з'являлися неодноразові повідомлення про те, що артільники не працюють у релігійні свята та Суботу, після закриття синагог збираються на домашні міньяни. Духовне життя етнічних громад на загал пішло в підпілля, що було цілком зрозумілим у контексті широкоюсяжних репресій проти священників усіх конфесій, які відбулися в післяголодний час. Проте, згортання мережі ритуальних установ не було тотальним. Там, де лишилися церкви та молитовні будинки, зовнішні ознаки духовного (часто, етнокультурного життя), у формі, альтернативній радянській масовій культурі, зберігаються. Намагання поєднати непоєднуване проявляється підчас у курйозних анекдотичних формах. Про один з таких випадків, писала газета «Октябрь» у 1937 р. — У Печиці бейсмедраш відіграє також роль клубу. Під час Йом Кіппура в один день тут відбулися церковна служба та політдень. Причому комсомольці та комуністи терпляче чекали, поки віруючі завершать молитву, а вже після того на своїй сходці клеймили релігійне свято⁷⁴.

В межах СРСР універсального характеру набувають процеси мовної стандартизації, і, як наслідок, зростає потяг частини етнічних громад до мовної асиміляції. Дуже помітним він був у єврейському середовищі. Фактично, описавши доволі велике коло, ідея перетворення їдишу на мову культурної перспективи єврейського народу вернулася «на круги своя». Ідея освіти національними мовами потроху себе вичерпує, причому не стільки через політичні проблеми, скільки на рівні обивательської ментальності. Про це ще на початку століття М. Ольгін (М. Новомиський) писав: «Факт полягає в тому, що для наших інтелігентів їдиш поки що не є рідною мовою. Кожен із нас [...] мав можливість впевнитися в тому, що полум'яні оратори, які виступають за розвиток і процвітання літератури мовою їдиш, багато тижнів поспіль не звертаються до неї. Я жодного разу не зустрічав інтелігента, який розмовляв би на їдиш у своєму власному домі з дружиною та дітьми [...]. Незважаючи на захват декого з нас із приводу розвитку літератури й культури на їдиш, вона ще не стала нашою потребою, ми ще не злилися з нею, й у всьому, що ми робимо в цій сфері, помітний внутрішній надлом»⁷⁵. Наприкінці 30-х рр. ситуація відродилася в своїй новій історичній версії. Принаджені перспективами соціальної реалізації, доволі широкі верстви етнічних громад свідомо стають на шлях затвердження російськомовної ідентичності. З суто єврейським гумором такі настрої передає автор «Зелменян» М. Кульбак. — Типова «єврейська матінка» радіє за свого сина, який переїхав до Дніпропетровська і там знайшов собі пару «из очень приличной семьи, в доме говорят только по-русски»⁷⁶.

Наприкінці 30-х рр. тенденції мовної асиміляції в середовищі всіх без винятку етнічних меншин отримали вагому підтримку в вигляді окремих наукових концепцій, які тоталітарний режим взяв на озброєння і, попри прого-

лошувану відданість ідеалам рівності і братерства, використав у якості методологічного підґрунтя згортання політики коренізації. Ним, зокрема, став засуджений у відомій лінгвістичній дискусії 1950 р. марризм — дітище в дореволюційну епоху людини крайнє правих поглядів з виразними релігійним акцентами. Більше двох десятиліть марризм вважався «марксизмом у мовознавстві» й міцно тримав у своїх лабетах не одне покоління радянських мовознавців, істориків, етнологів. Згідно з Марром мовний розвиток людства відбувався від множини мовних типів до єдності. Мови виникали незалежно одна від одної, отож не тільки слов'янські мови не були спорідненими, а й кожний, скажімо, російський діалект у минулому був самостійною мовою. Шляхом схрещування з двох мов виникала нова. Французька мова проголошувалася схрещеною латинсько-яфетичною. Висновок про те, що внаслідок історичного процесу схрещування мов людство просувалося шляхом мовної універсалізації і в комуністичному суспільстві цей процес мав знайти своє логічне завершення в створенні всесвітньої мови, відмінної від усіх існуючих, відіграв фатальну роль у долі поліетнічної країни. Мова майбутнього, за думкою академіка Марра, мала втратити звуковий характер.

Маючи мало спільного з науковим знанням, теорія Марра, тим не менш, доволі швидко рекрутувала прихильників упродовж 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. монополізувала теоретично-методологічні підоснови мовознавства. Принадність марризму була зрозумілою: це був псевдонауковий міф на поталу малописьменним пролеткультівцям з їхньою нав'язливою ідеєю будування революційним шляхом якісно нової «пролетарської» культури. «Вирішальну роль відігравала співзвучність його ідеї епосі. [...] Марр орієнтувався на уявлення саме 20-х років, коли очікували скорої мирової революції, побудова комунізму здавалася справою близького майбутнього і багато людей всерйоз сподівалися встигнути поговорити з пролетарями всіх континентів на світовій мові — «нереалістичні цілі задають масштаб, в якому будь-які реальні досягнення здадуться мізерними»⁷⁷.

На фоні таких суперідей щоденне животіння мало-комплектних шкіл з національними мовами викладання та мовні проблеми, які вони генерували в етнічних громадах, виглядали нікому не потрібною мишачою метушнею. Поширення марризму мало вкрай негативні наслідки в галузі мовного життя на постімперських просторах. Вчення та його прибічники (завдяки тим високим посадам, які вони обіймали в радянській науці та державному апараті) своїми прожекторськими проектами не тільки заважали природним процесам, а й деформували їх. Створення алфавітів, зокрема, проголошувалося шкідливим заняттям, яке уповільнювало перехід до всесвітньої мови. Патетичні вислови на кшталт: «Якщо революція, яку ми переживаємо, не сон, то не може йти мова ні про яку паліативну реформу ні мови, ні граматики, ні, відповідно, письма чи орфографії. Не реформа, а докорінна перебудова, а зсув усього цього світу надбудови на нові рейки, на новий ступінь розвитку людської мови, на шлях революційної творчості і створення нової мови»⁷⁸. Марр пропагував свій вкрай незручний так званий «аналітичний алфавіт», як прообраз майбутнього єдиного світового алфавіту. В одній зі своїх останніх доповідей 1933 р. він закликав цілковито переглянути історію, відмовившись від понять «Захід», «Схід»,

«доісторія» тощо. Того року марризм здобув вирішальні перемоги в науковому середовищі, а з 1934 р. прокотилася хвиля арештів — була сфабрикована так звана «справа славівців», відповідно до якої чл.-кор. АН СРСР Н.М. Дурново та Г.А. Ільїнський були розстріляні, решту — А.Ф. Селіщева, В.В. Виноградова, А.А. Сідорова, позбавили волі чи відправили у заслання.

Завдяки запеклій безперервній боротьбі в наукових та освітянських колах та, ще більшою мірою, масовим репресіям 1937–1938 рр. національна школа, як основа етнокультурного руху етнічних громад у майбутнє, опинилася в стані глибокого занепаду, власне, вона доживала останні дні. В 1938 р. у ній значно зросла кількість часів на вивчення російської мови. Планові ревізії показали, що діти сільських національних шкіл мали дуже слабкі навички письма та розмовної мови. Викладач російської мови та літератури Старо-Караньської греко-татарської неповної школи Ф.С. Іваніц констатувала, що диктант у 100 слів 50% учнів написали незадовільно⁷⁹. Не менш катастрофічні результати дала перевірка якості навчання в німецьких школах. Авральна підготовка шкіл до державної перевірки, зрозуміло, не могла дати позитивних наслідків, незважаючи на надлюдські намагання вчителів та підвищені соціалістичні зобов'язання учнів. Важливо також відзначити, що наслідки «перевірки» були визначені наперед, вони найменшою мірою віддзеркалювали і реальні труднощі освіти національними мовами і перспективні потреби освітянської галузі. Адже за місяць не можна було залагодити низку проблем, які ширилися й процвітали в національній школі впродовж останніх десяти років. Фактично, «перевірки» були відволікаючим маневром влади, скерованим на кампанію згортання освіти національними мовами.

У грудневому номері газети «Вперед» тоді вже директор Старокараньської НСШ Ф.С. Іваніц вітала перехід школи на російську мову викладання. «Так звана, національна мова, мало зрозуміла учням та вчителям»⁸⁰ виставлялася як головне гальмо на шляху підвищення успішності учнів та їхнього кількісного зростання. Розгортання соціалістичного змагання «між учнями, вчителями та батьками» (!) було, на думку новопризначеного директора, шляхом ліквідації прориву в питанні успішності учнів (у 6-В класі незадовільно вчилися 50% учнів).

Рух до універсалізації зовнішніх ознак культурного життя загальноосвітній і помітний навіть пересічному обивателю. — В моді «українське» — у вишиванки перевдягаються місцеві управлінці, стахановці, вчителі й викладачі вишів, навіть учні єврейських і болгарських шкіл. Перегляд шпальт місцевої преси поки ще національних районів може сформувати враження, що українізація та коренізація йдуть незмінним курсом, причому українська культура (відповідно до механічних викладок кількісного домінування) перемагає. Однак, це враження оманливе. Не тільки в сфері освіти почалося згортання національного вектору державної політики. Формула — «національна за формою, соціалістична за змістом» — стає позбавленою внутрішнього змісту пустопорожньою ідеологією, за якою приховується прагнення влади до насадження й тиражування наднаціональної за своєю підосновою масової культури тоталітарного зразка. Надзвичайно цікавий документ, датований 12 серпня 1938 р. — «Постанова Старо-Каранського райпарткому по справі кандидата в члени партії

Дмитрієва», який «організував та продемонстрував перед населенням весілля за старовинним обрядом» — унаочнює справжні підоснови національної політики нового республіканського проводу. Текст постанови, без купюр викладений у пресі, має цілком зрозуміле «виховне» призначення. Партком відзначав, що кандидат у члени партії «викликав у середовищі населення глибоке невдоволення та ненависть». Однак, той факт, що на весіллі (згідно з тією ж постановою) гуляло пів-села, наводить на думку, що відразу грецької спільноти до своїх стародавніх звичаїв («релігія була злісним ворогом колгоспного ладу») була вигаданою парткомом та сільським активом і, якби Дмитріїв не обрав для весілля вкрай непідходящий час — розпал збиральної, то, село вкотре, декларуючи свій атеїзм, відгуляло б чергове традиційне весілля, і справа не набула б розголосу. Оскільки ж пів-села майже тиждень присвятило весіллю, розважаючись катанням на тачанці, і відповідно, не виходило на роботу в полі — звичайна подія отримала кваліфікацію шкідницького заходу («затягнути збирання рясного сталінського врожаю»).

Висновки постанови мали на меті не тільки засудити Дмитрієва, а й попередити несвідомих колгоспників. Щасливий наречений був відкликаний з кандидатів, виведений із членів президії сільради, пленуму сільради. Голова колгоспу (!) Анділахай за те, що незаконно виділив коня та тачанку без рішення загальних зборів колгоспників (!) отримав сувору догану з занесенням до облікової картки. Зібрання колгоспників зобов'язали розглянути питання про кучера П. Тотая, який «напився п'яним та знущався над колгоспними конями» і зняти його з роботи»⁸¹. Як здається, цілком не випадково поруч наводилися пояснення стосовно проекту Положення про судочинство, де зазначалося, що сталінський нарком Н. Єжов та очолювана ним славна радянська розвідка «розгромила осині гнізда фашистських шпигунів, бандитів, що об'єдналися у право-троцькістський терористичний блок».

Мляві, але від того не менш гнівні, пасажі про існуючі відхилення від освячених тоталітарним режимом норм суспільної поведінки стосувалися навіть малолітніх дітей. Дехто С. Бережной обурюється з приводу виховної роботи в школах Старобешевського району, авжеж, 6 січня «згідно зі старою, дикою традицією немало школярів 1–4 класів [...] колядували!»⁸².

Не позбавлене доречності зауваження Е. Школьнікової про те, що наприкінці 30-х рр. «містечко вже не було творцем культурних цінностей, а лише споживачем. Молодь, особливо піонери й комсомольці, й частина дорослих стали активними споживачами культури, але, на загал, вони віддавали перевагу культурі не на їдиш, співали радянські пісні російською. Нова єврейська пісня не стала масовою, це впливає як зі ставлення євреїв до їдишу та нової культури на ньому, так і судячи зі спроб популяризувати її»⁸³, здається цілком придатним для характеристики відповідних трансформацій у повсякденній мовній практиці та етнокультурній поведінці всіх етнічних громад України. Масована культурна експансія Кремля наприкінці 30-х рр. перемагала рештки традиційних культурних анклавів, які були неспроможні протиставити їй достойну альтернативу. Новий тип масової культури не визрівав у надрах народної свідомості, а привносився «згори», він був вдумливо вибудований тогочасними політ- і культурологами. Зміст його цілком відповідав завданням тоталітарного режиму й

зашламовував голови радянських громадян ідеалами колективної відповідальності й самопожертви. Мова, якою ці постулати вживлялися в свідомість, доволі часто ще була національною, та чи змінювало це їх антигуманну сутність?

«Національні справи» та їхній вплив на повсякденність нацменгромад України

31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВД СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів». У наказі, який одразу набув чинності, зазначалося, що операція в Україні мала розпочатися 5 серпня й тривати чотири місяці. Всі потенційні жертви розбивалися на дві категорії: перша — після арешту й нетривалого «слідства» мала бути страчена; «ліберальніша» друга категорія передбачала «лише» ув'язнення у тюрмах або таборах на термін від восьми до десяти років⁸⁴.

Попри те, що Великий Терор кінця 30-х рр. обрушився на радянський народ незбагненою катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально останній був не готовий до такого розвитку подій. Насправді гучні «костюмовані» судові процеси з велелюдними переліками засуджених з 1928 р. міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пересічного обивателя. «Бригади добровільних помічників прокуратури» та сексотів наводили жах на робітників. Народ давно при звичався до імовірності репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками «Враги народа приговорены к расстрелу», «Приговор суда — приговор народа» — об'єктивно діагностували хворобливий стан масової свідомості, в якому, за незначними винятками, перебували всі: від школярів до сивочолих старців. Втім, пізніше з'ясувалося, що впевнені у невідворотності та справедливості покарання стосовно «ворогів народу», потенційні жертви тоталітарного режиму виявилися нездатними адаптувати власну свідомість до можливості репресій стосовно себе та членів своїх родин. А між тим в Україні не залишилося жодного національного району чи більш-менш помітного етнічного анклаву, який би оминули технологічно наперед визначені і кількісно і якісно, національні за формою превентивні удари каральних органів.

Відповідно до записки Й. Сталіна до протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 20 липня 1937 р. (п 51/324) на теренах СРСР розпочалася «німецька операція»⁸⁵. Частина заарештованих мала бути висланою за кордон, про хід арештів та кількість арештованих щоденно мали надсилати зведення до ЦК. Нарком НКВС в оперативному наказі 25 липня 1937 р. телеграфом розіслав управлінням вказівки щодо упередження шпигунської та диверсійної роботи Генерального штабу Німеччини та гестапо на теренах СРСР. На арешт усіх німецьких громадян, які мешкали в країні, відводилося п'ять діб, починаючи з 29 липня. Матеріали слідств мали відправлятися на розгляд Воєнної колегії Верховного суду чи Особливої наради при НКВС.

Завданням другої широкомасштабної операції, розбитої на операції по окремих національних напрямках, була анонсована ліквідація «шпигунсько-

диверсійної бази» країн капіталістичного оточення. Колишні іноземні колонії та інші етнічні спільноти, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з закордонням — тобто, національні меншини, як такі, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій. Найбільш послідовно розроблюваними, і від того найбільш кривавими, в масштабах СРСР стали три лінії: польська, харбінська (харбіно-японська) та німецька.

В ніч на 30 липня 1937 р. розпочалися арешти німецьких підданих, внаслідок яких, згідно з висновками Єжова, були розкриті 19 шпигунсько-диверсійних груп на низці великих промислових підприємств. 5 серпня почалася так звана куркульська операція (наказ 00447), 15 серпня — польська операція (наказ 00485), далі — операція, спрямована проти дружин та дітей ворогів народу (00486), 20 вересня — харбінців (00593). До 31 серпня по куркульській операції були арештовані близько 150 тис. осіб, понад 30 тис. із них були розстріляні.

Активна самодіяльність працівників НКВС на місцях привела до створення віртуальної картини тотального контрреволюційно-диверсійного шпигунського заклоту етнічних громад. У загальних рисах вона підсумована в оглядовій довідці по справах 1936 р.: «Практика показала, що всі ці форми ворожої роботи в дійсності не відокремлені одна від одної. А, навпаки, перетинаються найтіснішим чином. Більшість ліквідованих німецьких диверсійних резидентур та організацій займалися паралельно організацією терористичної роботи, всі проводили розвідувальну роботу, а в районах, де є скільки-небудь значні групи німецького населення, водночас готували повстанські кадри. Німецькі терористи, диверсанти, шпигуни й організатори масової фашистської роботи виступають майже всюди в одній особі»⁸⁶.

Під приціл чекістських операцій першими підпали стратегічно важливі регіони, де етнічні громади розміщувалися компактними групами — Україна (Донбас, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Одеса, Харків), Москва та Ленінград, Західно-Сибірський край з дотичними районами Казахстану, Саратовська область, Азово-Чорноморський край та Крим. Не важко помітити, що ленінська теорія збройного повстання послужила ідеологічною матрицею для розробки чекістами широкомасштабної превентивної операції на постімперських просторах. Як показало майбутнє, у Києві, Харкові, Москві та Ленінграді «було встановлене» існування великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій, у решті міст і містечок формувалися антирадянські та повстанські справи регіонального рівня. Принцип демократичного централізму виявився в своїй найодіознішій ганебній інтерпретації. Власне, він не мав нічого спільного з реальним життям, у такий спосіб влада тоталітарного зразка реалізувала власні стереотипи мислення та утаємничені моделі знищення уявного ворога. «Розконспіровані» осередки антирадянського спрямування з «призначеними» республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були нічим іншим, як матеріалізованою матрицею, власне, кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

Технологія фабрикавання «національних справ» відчеканювалася на українських поляках. Яким чином це відбувалося, можна прослідкувати на

прикладі радянської Вінниччини. Ліміт, доведений репресивно-чекістському апарату Вінницької області, за наказом № 00447, попервах передбачав ув'язнення й покарання 4 000 осіб, з них за першою категорією — 1 000, за другою — 3 000 осіб. На догоду центру вінницькі енкаведисти взяли на себе підвищені зобов'язання. Відтак ліміти збільшилися до 6 300 осіб (за категоріями відповідно — 2 200 та 4 100 осіб). Станом на 7 листопада 1937 р. за ґрати потрапило 5 502 особи (загалом обласна «трійка» засудила 4 633 особи, з яких згідно з позасудовим рішенням розстріляли 1 592 особи). За національністю заарештовані розподілялися так: українці — 3 965 осіб (72%), поляки — 517 (9,4%), росіяни — 51 особа (0,9%), решта — євреї, німці, чехи, китайці, угорці.

Тотальні зачистки решток Вінницької полонії відбувалися відповідно до «Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» (11 серпня 1937 р., підписаний генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим) та долученого до нього закритого листа «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.)⁸⁷. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁸⁸.

Наказ НКВС СРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення з в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВС СРСР»⁸⁹. Відповідно до нього раніше засуджені поляки отримали нові терміни ув'язнення, або були позбавлені життя.

Оскільки переважна більшість представників інтелектуальної еліти обох провідних національностей регіону була фізично знищена, депортована чи опинилася в ГУЛАГу в попередні роки, об'єктом Великого Терору 1937–1938 рр. стали пересічні обивателі: колгоспники, робітники, службовці, які у «вмілих руках» слідчих зізнавалися у фантастичних злочинах. Для прикладу можна навести «виявлений» органами НКВС у Погребищенському районі Вінницької області у листопаді 1937 р. осередок «ПОВ» з дев'яти сільських мешканців. Одним з «польських контрреволюціонерів» був Семен Андрійович Крупник, українець, колгоспник з містечка Погребище, неписьменний, хлібороб за професією. На другий день після арешту він підписав покайний протокол про те, що є членом польської контрреволюційної організації, за завданнями якої «проводив злочинну діяльність, спрямовану проти радянської влади, сприяв розкраданню колгоспного добра, сів пшеницю дуже рідко з тим, щоб був поганий урожай». Наріжним каменем сфабрикованої справи стало звинувачення в сепаратизмі — «відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі». За таким звинуваченням дев'ятеро напівписьменних «сепаратистів» на підставі оперативного наказу № 00485 були страчені через місяць після арешту — 15 грудня 1937 р.⁹⁰

Упродовж першої половини березня–травня наступного 1938 р. Трійка Управління НКВС по Вінницькій області розглянула «справи» 1 обласної комендатури «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 «боївок». За матеріалами надуманих справ станом на 11 травня 1938 р. заарештували 877 осіб⁹¹. Оскільки величезна частка автентичних поляків була депортована з Поділля впродовж 1935–1936 рр., і це не давало можливості «розгулятися» місцевим енкаведистам, до лав «польських контрреволюціонерів» з легкістю записували подільських українців. Так, заступник начальника відділу Вінницького обласного Управління НКВС Л.Н. Ширін заявив одному з ув'язнених — К. Г. Кобилянському, що той поляк, й, відправляючи його до камери, вигукнув: «Йди подумай, ти, поляк!» На репліку у відповідь, що в'язень — українець, Ширін вигукнув: «Націоналіст, молися богу!»⁹² До «пеовяків» зараховували й місцевих росіян. Колишнього інженера депо станції Жмеринка Миколу Олександровича Сиклицького (етнічного росіянина) засудили за приналежність до «ПОВ» та намір зіпсувати... музичний інструмент⁹³.

Тільки В. Й. Жезицьким було опрацьовано 485 групових «справ» сфальшованих чекістами Поділля впродовж Великого Терору, кожна з яких була подібна до іншої, як копія до матриці⁹⁴. Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків), 39 644 особи (70%) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно⁹⁵.

Польська операція стала своєрідним дороговказом для всіх наступних «національних» справ. Зважаючи на масовий характер репресій, у практику був запроваджений принципово новий характер осудження — «альбомний». Працівники НКВС, закінчивши слідство, склали довідки на кожного заарештованого і пропонували міру покарання. Довідки в свою чергу комплектували в список, завіряли, підтримуючи або, навпаки, заперечуючи пропоновані заходи, начальник УНКВС та місцевий прокурор. І лише в Москві Наркомом Внутрішніх Справ та прокурором СРСР (Єжов і Вишинський) виносилося кінцеве рішення. Приговори приводилися до виконання після повернення альбомів на місце.

Без зайвої фантазії слідчі КНВС розповсюдили методіку формування справ «польської акції» на всі інші національні лінії. У вересні 1937 р. на Україні самостійно розпочалася румунська операція. Спеціальні директиви пізніше були сформульовані відповідно до латиської, грецької та афганської операцій. Розробка національних ліній здійснювалася професійно і набула синтетичного характеру: припинилася видача віз на перебування іноземців на теренах СРСР, натомість заохочувався їхній виїзд за кордон; іноземні дипломатичні представництва ізолювалися та поступово згортали свою діяльність у СРСР; пильний нагляд був встановлений не тільки за дипломатами, а й радянськими громадянами, які спілкувалися з ними, або працювали в іноземних представництвах у якості обслуговуючого персоналу, причому останні вносилися до списків неблагонадійних й арештовувалися в першу чергу. В результаті, на середину листопада 1937 р. з семи німецьких консульств залишилося тільки два (в Києві та Новосибірську), а до травня 1938 р. — жодного. Те ж відбувалося з іншими представництвами.

Процес формування закритого суспільства вступив до завершальної стадії. Те, що для закордоння виглядало, як зведення неподоланного ідеологічно-адміністративного муру, для радянського суспільства перетворилося на спланований руйнівний погром, який стосувався не лише євреїв, а й решти етнічних громад.

Німецька операція розпочалася у вересні з України, звідти стрімко перекинувшись до Москви та Ленінграду і далі — на радянський Схід. Телеграма Єжова (3 листопада 1937 р.) до наркомів внутрішніх справ союзних республік та начальників УНКВС визначила терміни проведення національних операцій: до 10 грудня 1937 р. ставилося завдання завершити всі арешти, всі слідства й розглянути всі слідчі справи(!). Таких «стаханівських» темпів роботи радянські чекісти ще не знали. Зважаючи на кількість арештованих по всіх «лініях» не доводиться дивуватися кричущим порушенням процедур та калькуванню показів підозрюваних.

Не пройде й року, як газетні шпальта розмістять привітання А. Гітлера, Й. фон-Рібентропа та О. Куусінена з нагоди шістдесятиріччя Й. Сталіна, в яких, А. Гітлер писатиме буквально наступне: «Ко дню Вашего шестидесятилетия прошу Вас принять мои самые искренние поздравления. С этим я связываю свои наилучшие пожелания, желаю доброго здоровья Вам лично, а также счастливого будущего народам дружественного Советского Союза»⁹⁶. Та це буде згодом, поки що репресії проти німців набирають обертів, а взаємини між СРСР та закордонням позбавлені вітальності 1939 р.

Впродовж 1937–1938 рр. лєвова частина заарештованих німецьких підданих після слідства висилалася до Німеччини. Радянських громадян німецького походження чекала страшна доля: смерть чи заслання. Не можна не погодитися з думкою Н. Охотіна та А. Рогінського, що «національні операції, в тому числі й німецька, були орієнтовані в першу чергу на чистку у сферах державного життя, безпосередньо пов'язаних з обороноспроможністю країни, — у воєнних та воєнізованих структурах (армія, НКВС і т. і.), в оборонній, машинобудівній, вугільній, нафтодобувній, хімічній промисловості, чорній та кольоровій металургії, на транспорті, в енергетиці та деяких інших галузях»⁹⁷. Центральними фігурантами польської та латиської операцій спочатку стали висопоставлені чекісти і тільки згодом — широкий загальний етнічних поляків та латишів.

Розпорядження № 233 (1 лютого 1938 р.), телеграфно розіслане Єжовим на виконання прийнятого напередодні рішення Політбюро, пролонгувало строк уже розгорнутих національних операцій до 15 квітня 1938 р. Водночас ініціювалися нові «аналогічні» операції — фінська, естонська, румунська, китайська, болгарська, македонська. (Широкомасштабні арешти в середовищі українських болгар і румун вже тривали з кінця 1937 р.). Катастрофічна нестача «підхожих» для виконання кремлівських рознарядок кандидатур спонукала чекістів до поголовних арештів вихідців з етнічних громад, на яких хоч якимсь чином можна було «навісити» справи стосовно шпигунської, диверсійної та антирадянської діяльності відповідно до перерахованих категорій. У телеграмі Єжова заднім числом санкціонувалися фактично вже давно розроблювані «лінії» та визначалися репресовані категорії населення.

Типовою ознакою радянського «правосуддя» стало «перевиконання» розпоряджень московських енкаведистів. Так, приміром, заступник начальника Харківського УНКВС Л. Рейхман (який виконував обов'язки нещодавно арештованого попередника) 19 серпня на додаток до «польського наказу» видав свій особистий, додавши до репресованих груп наступні: колишні розвідупровці та агенти ІНВ (іноземний відділ НКВС) по Польщі; поляки — старослужбовці цукрових заводів та інших підприємств; колишні контрабандисти та особи, засуджені в минулому по шпигунських справах та як учасники контрреволюційних націоналістичних організацій; клерикально-націоналістичний елемент; вихідці з Польщі та прикордонної смуги, на яких маються компрометуючі матеріали; відвідувачі польських консульств; особи, які мають родичів та інші зв'язки з Польщею, відносно яких є компрометуючі матеріали; агентура по поляках та інших об'єктах (поляки та Вихідці з Польщі), яка підозрюється в дезінформації або подвійності, або не виправдала себе на роботі (!)⁹⁸.

Згідно з відомостями відділу віз та реєстрацій Головного управління міліції на початок 1937 р. у СРСР мешкало 98 840 іноземних підданих, з яких 80% становили піддані Ірану, Греції та Китаю. Вони стали наступним об'єктом чекістських розробок і, на відміну від німецьких підданих, лєвова частка з них розстрілювалася за такими сміховинними звинуваченнями, які їхні нащадки кваліфікували так: «Бред сивой кобылы». З більш ніж трьох тисяч болгарських емігрантів був репресований кожен третій. Загинули 600 найбільш помітних болгарських комуністів. Тотальний розгром відбувся в лавах комуністів — вихідців з країн Прибалтики. Загалом за підрахунками російських дослідників за роки Великого Терору в СРСР було фізично знищено більше комуністів — вихідців з європейських країн, аніж на їхніх батьківщинах під час нацистської окупації. Повністю була ліквідована секція корейських комуністів, практично цілковито — секції компартії Ірану (на чолі з розстріляним лідером Султан-Заде) та Мексики (Гомес). Врешті іноземне походження й для пересічного радянського обивателя перетворилося на перепустку до радянських спецтаборів.

З весни 1938 р. розробка «національних ліній» стає основним напрямком масових репресій. З серпня 1938 р. оформляти справи в «альбомному порядку» було заборонено. На той час центральний апарат НКВС СРСР був завалений нерозгляненими справами на 126 тисяч осіб. Відповідно до постанови політбюро від 15 вересня 1938 р. (та спеціального наказу НКВС 00606) терміном на 2 місяці спеціально для їхнього розгляду були створені «особливі трійки». До них входили начальник УНКВС, перший секретар обкому та обласний прокурор. Розгляду спеціальними трійками підлягали особисті справи осіб, арештованих до 1 серпня 1938 р. (за винятком іноземних підданих). З цього часу хвиля терору потроху вщухає, набираючи більш поміркованих форм: розстрільні вироки в процентному відношенні суттєво зменшуються, низка арештантів виходять на волю за «відсутністю складу злочину». 17 листопада 1938 р. всі «масові операції» були завершені відповідно до рішення політбюро від 16 листопада 1938 р. та постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. По всіх національних лініях засудили 335 513 осіб, з них 73,66% розстріляли (!).⁹⁹

«Безумовно, масові репресії 1937–1938 рр. були не лише безпрецедентно масштабними, але й безпрецедентно жорстокими. Проте в них була своя логіка,

своя структура і свої правила, які, незважаючи на множинні порушення, забезпечували доволі високий рівень керованості репресивним процесом»¹⁰⁰. Додамо лишень, що вони забезпечували також високий рівень керованості процесами соціально-економічного розвитку та відтворення суспільства в жорстко визначених тоталітарних рамках. Суспільство в режимі стисненої пружини здійснило модернізаційний ривок, власне, саме завдяки єзуїтським методам оптимізації державного керування суспільством. Втрати часу та ресурсів внаслідок можливих дискусій навколо спрямування державного курсу були зведені нанівець, однак, майбутнє показало, що штучне пришвидшення природних процесів «ментального дозрівання» суспільства методами терору та банального «промивання мозків» все ж приречене на поразку. Ефект реставрації множинності пластів суспільного мислення й формування алгоритмів прийнятного майбутнього лише пролонгувався, матеріалізувавшись в епоху «перестройки».

Водночас не будемо применшувати досягнення тоталітарної пропагандистської машини в опануванні масовою свідомістю широких верств населення Радянської України. Слід визнати, що традиційність етнічних громад з притаманною їм солідаризацією навколо питань громадської ваги, відіграла на руку більшовицькій пропагандистській машині. Почавши з окремих процесів кінця 20 — початку 30-х рр., держава трансформувала власну доктрину відповідно до трагедії голодомору та масових депортацій, і використавши останні з метою зміцнення власного іміджу, підійшла до епохи Великого Терору з гаслами, які в масовій свідомості тиражували ідеї виправданості й справедливості репресій, зокрема й за національною ознакою. Власне, ідея чергового революційного Термідору була не новою, втім більшовики, використовуючи на загал низький рівень суспільної свідомості, використали її потенціал з найвищим ККД. Цим і пояснювався небачений розгул репресій на тлі відсутності відкритого протестного руху.

Про те, яким чином етнічні громади реагували на терор, залишив спогади І. Стріонов. Його нехитрі нотатки багато прояснюють у ставленні пересічних грецьких колгоспників до обставин часу. Переживши страшний голодомор і врешті мало-мальськи оклигавши, грецьке село навесні 1937 р. плекало надію на нормальне сите життя. «Техніка була цілком підготовлена до весняної сівби 1937 р. МТС поповнилася новою технікою — тракторами і причіпним інвентарем. Весняна сівба була проведена успішно — якісно і в короткі строки, перспективи на врожай були хороші. Ніхто не думав, що може статися те, що відбулося потім, у 1937 р.»¹⁰¹.

Потрясіння 1937–1938 рр. стали логічним продовженням методики упокорення суспільства методами фізичного й психологічного садизму. Саме в той момент, коли гасло: «Жити стало краще, жити стало веселіше!», здавалося, стало органічною складовою світогляду громад, вони втрапили в нову м'ясорубку. Не меншою мірою виявилися розгубленими місцеві керівники, які отримали рознарядки на арешти «ворогів народу». Начальник НКВС Володарського району потовариськи жалівся І. Стріонову: «Що робити? Якщо не саджати, мене самого посадять, а безневинних людей саджати як ворогів я не зможу»¹⁰². Зрозуміло, що порада парторга виконувати рознарядку за рахунок бандитів, грабіжників, аферистів, кваліфікованих як ворогів народу, довго спрацьовувати не могла з

суто технічних проблем: рознарядки значно перевищували кількість потенційних бандитів-грабіжників-аферистів. «Калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. В згадуваному Володарському районі до розстрілу приречені 174 греки, ув'язнення — 2 (!), Велико-Янисольському — 679 та 45 (!), Волноваському — 175 та 16 (!), Маріупольському — 899 та 21 (!), Старо-Бешевському — 623 та 31 (!), Старо-Каранському — 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (!), на решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув'язнення¹⁰³.

Неймовірної сили катастрофа вкотре була використана владою для режисерування широкомасштабного політичного шоу: країна існувала в єдиному інформаційному полі — на місцях у пошуках ворогів народу нищпорили спецбригади (вони перевіряли характеристики арештованих), преса з номеру в номер публікувала списки викритих ворогів, серед останніх — добре відомі прізвища колишніх «любимих вождів» народу. Народ мовчки читав і мовчки працював. Мовчали й місцеві керівники, які перебували під «ковпаком» спецслужб і чекали на свою чергу. Стан тотального стеження, бойкоту засуджених, заарештованих та їхніх родин, мовчазного жаху глибоко в'ївся в свідомість етнічних громад задовго до Великого Терору, однак масштаби трагедії 1937–1938 рр. були несумісними з можливостями пересічного обивателя стосовно їхнього осмислення. Сторож володарської МТМ, прочитавши в газеті про розстріл Тухачевського, Уборевича, Якіра та інших, запитав парторга: «Що ж ще було потрібно цим людям (маючи на увазі розстріляних полководців)? Адже вони мали можливість жити однією халвою?» Не піддаючи сумніву винуватість партійної, управлінської та військової еліти, селяни, тим не менше, намагалися захистити від спецбригад місцевих керівників, які «їх хлібом нагодували й багате життя створили».

В епоху «чорних воронків» громади існували в режимі щоденної готовності до катастрофи. Так само, як японці живуть з заготовленим пакунком на випадок землетрусу, всі більш-менш помітні фігури етнічних громад жили, маючи під ліжком чи у шафі пакунок на випадок арешту. З часом арешти стали звичними й для цілком пересічних громадян: починаючи від сторожів та посудомийок, завершуючи рахівниками та конюхами. Процедура чисток, власне, була універсальною і мало відрізнялася на теренах СРСР. Уночі приїздив «чорний ворон», до помешкання вривалися енкаведисти, пред'являли постанову прокурора про арешт, вчиняли обшук і забирали до тюрми. Арештованих у національних районах звозили до міст чи обласних центрів, де й відбувалося «слідство». Скажімо, стосовно «греків-контрреволюціонерів» воно проходило в приміщенні маріупольської обласної партійної школи: в кожній кімнаті сидів слідчий із заздалегідь підготовленими протоколами про приналежність до шпигунських мереж, за відмову підписати «зізнання» тут же били до безтямності, тих, хто зізнався, відправляли до м. Сталіне на суд Тройки, яка в довільному порядку позбавляла людей права на життя та свободу. Якщо хтось мав сміливість відмовитися від попередніх зізнань, у 1937 р. його відправляли назад у Маріуполь на дослідження, «а там кати убивали його»¹⁰⁴.

У надзвичайно складні обставини відразу ж потрапляли й родини заарештованих, для яких і декілька місяців слідства і час після винесення вироку перетворювалися на пекло. Слідчі органи були завалені листами підслідних та їхніх родин, які закликали до людяності та партійної совісті прокурорів та наркомів НКВС, живопишучи непересічні катастрофи пересічних обивателів:

«Прокурору Союзу ССР
тов. Вышинскому
от гражданки Дивиджиевой¹⁰⁵
Ольги Филипповны
проживающей в гор. Киеве,
Красноармейская д. № 15, кв. 50.

Заявление

4 марта с.г. по поручению областного отделения НКВД гор. Киева арестовали моего *бывшего* мужа Дивиджиева А.И. Одновременно с арестом были описаны вещи¹⁰⁶. С тех пор прошло 6 ½ месяцев. Последнее время я несколько раз пыталась выяснить в органах НКВД и прокуратуры положение с делом Дивиджиева. Я из рабочей семьи, и поэтому меня волнует вопрос, кем же был мой муж? Был он причастен к шайке троцкистско-бухаринских негодяев? Или же его преступление не вилоко [так у документі — Л.Я.] [...] Или же он невиновен? Или же он изменник нашей пролетарской родине. В первом и последнем случаях я бы, гада, прокляла. В прочих, возможно бы, простила. При обращении в органы НКВД и прокуратуры последние вот уже 3 месяца ищут дело Дивиджиева и не могут найти.

Я работаю. У меня есть маленькая 2-летняя больная девочка. Вещи описаны. Учреждение (Укрлеспромсоюз), которое дало моему бывшему мужу квартиру взамен сданной мною в горсовет в Харькове квартиры, непрерывно требует выселения на улицу меня и ребенка (больного к тому же), буквально терроризирует. Я нервничаю, ребенок тоже.

Я обращаюсь с убедительной просьбой и прошу вмешательства вашего с тем, что оказать возможную помощь в разрешении изложенных в настоящем заявлении интересующих меня вопросов. Документ (справка Горсовета гор. Харькова о сдаче жилплощади мною имеется) [...].

P.S. Если виноват Дивиджиев, то почему могут выбросить на улицу меня и тем более больного малолетнего ребенка. Квартира, которую я отдала в Харькове горсовету, была моя, в которой я проживала до замужества со старухой-матерью.

Дивиджиева»¹⁰⁷.

На фабрикування справи колишнього секретаря ЦКНМ Зінаїди Іоффе¹⁰⁸ вистачило десять днів. Справу № 93969 за ст. 54-12 УК УССР розпочали напередодні Нового року — 30 грудня 1937 р. Уповноважений 4 відділу КОУ НКВС УРСР Уралов, розглянувши матеріал про злочинну діяльність гр. Іоффе Зінаїди Борисівни, яка мешкала за адресою: Київ, 25 Жовтня № 24, кв. 19, яка *полягала в тім, що вона була дружиною* Ткаченка Бориса Даниловича,

засудженого Воєнною колегією Верховного Суду СРСР, як активного учасника антирадянської націоналістичної терористичної організації, подав заяву на арешт матері двох дітей¹⁰⁹. Чоловік — Ткаченко Борис Данилович — старший літературний консультант Партвидаву ЦК КП(б)У та старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту мовознавства при АН УРСР м. Києва був заарештований місяцем раніше — 30 листопада 1937 р.

Заарештована була перепроведжена до Київської тюрми. Самі вдома лишилися дочки: Іоффе Мая Дмитрівна 14 років та Маркіш Гольда Перцовна 8 років. Вперше була допитана лише 5 січня, втім, допит нічого не важив у формуванні звинувачення.

Анкета арештованої відображала біографію пересічного радянського службовця зі складною долею. Зінаїда Борисівна народилася 28 вересня 1901 р. в с. Гуляйполе Дніпропетровської області. Махновські погроми вигнали велику родину єврейських колоністів з рідної домівки. З часом батьки осіли в Харкові, де перейшли на утримання старшої дочки, решта дітей, скориставшись перевагами, що надала їм політика коренізації, розлетілися країною, всі вступивши до вишів: сестра Анна Шнітман скінчила Мелітопольський педінститут, брат Петро Шнітман — Московську Промакадемію, студентом московського вишу був також брат Ісак, інший — Семен Ісайович навіть — аспірантом¹¹⁰.

Пройшовши непростий шлях від дочки єврейського селянина-бідняка, отримавши вищу освіту і набувши кваліфікацію літературного працівника-перекладача, Зінаїда, здавалося, знайшла своє місце в житті. На початку 30-х рр. вона закінчила аспірантуру Науково-дослідного Інституту мовознавства при ВУАН (Харківська філія), де, до речі, й познайомилася зі своїм останнім чоловіком — Б.Д. Ткаченком¹¹¹. До 1 листопада 1937 р. працювала перекладачем літредактора Партвидаву ЦК КП(б)У.

На єдиному допиті 5 січня 1938 р. винною себе не визнала. Втім, це не завадило слідчому об'явити про завершення слідства.

Особливою Народою при Народному Комісарові Внутрішніх Справ СРСР від 5 лютого 1938 р. вона, як член родини зрадника батьківщини була засуджена до утримання у виправно-трудовах таборах строком на п'ять років, починаючи з 31 грудня 1937 р. Короткий припис «Дело сдать в архив» [справа нараховувала неповних 13 сторінок — Л.Я.] перекреслила майбутнє тридцяти-семирічної матері двох дочок.

Заява до Верховної прокуратури СРСР учительки середньої школи № 30 м. Каменськ-Уральський Свердловської області, датована 1 червня 1955 р., свідчила про те, що п'ятирічне ув'язнення переросло в майже двадцятирічне заслання. Позбавлена можливості спілкуватися з дітьми і не маючи відомостей про чоловіка, відбувала покарання в Темніковському ВТТ, далі — в Потьмі, Сегенслазі і, нарешті, в Карагандинському ВТТ, як член родини зрадника батьківщини. Після звільнення, з 1 січня 1943 р. працювала в Карагандинському радгоспі по вільному найму учителькою до 1946 р. Тяжко хворіла. Перебравшись до Києва, працювала вчителькою Ірпінської обласної лісної школи, проте в 1949 р. відсутність житла змусила її переїхати до м. Каменськ-Уральський.

Просьби змученої хворобами 54-річної жінки були скромними: «Снять с меня судимость, вернутъ мне доброе имя, с честью носимое мною имя гражд-

данки ССРСР, помочь мне получить пенсию, т. к. я потеряла документы о трудовом стаже в связи с своим арестом и заключением и ныне, имея 54 года, больна кардиосклерозом 2 степени и стенокардией, в значительной степени потеряла трудоспособность. А главное, снимите с меня незаслуженное каиново клеймо»¹¹².

Ініційована, відповідно до заяви повторна перевірка справи, з'ясувала, що чоловік Зінаїди Борисівни був розстріляний за звинуваченням у причетності до антирадянської української націоналістичної організації¹¹³. Що ж до неї самої, то 23 липня 1956 р. вона отримала повідомлення про реабілітацію і закриття справи за відсутністю складу злочину¹¹⁴. Чи стала вона від того щасливішою?

По словам знайомого І. Стріонова О.П. Юр'єва, засудженого в розпал «грецької операції», більшість «палачей, безжалостно избивавших арестованных, было еврейской национальности»¹¹⁵. Тема «єврейського сліду» в голодоморі 1932–1933 рр. та Великому Терорі жваво обговорювалася обивателями. Вона вочевидь дисонувала з гаслами пролетарського інтернаціоналізму і діагностувала загострення давніх хвороб суспільства. Залишаючи поза увагою місце вихідців з єврейської громади в чекістських структурах та відіграну ними роль у розробці «національних операцій» (вони є предметом окремого ґрунтовного дослідження), зазначимо, що окремої «єврейської операції» під час Великого Терору не проводилося. Це, однак, не означає, що євреї в цей час не репресувалися. Просто, виходячи з несприятливої зовнішньополітичної ситуації, Кремль далекоглядно уникав постановки «єврейського питання» руба. Євреї не рідше за інших нацменів заарештовувалися й засуджувалися, але проходили вони не за «єврейськими», а за партійними (бундівці, сіоністи, троцькісти, меншовики тощо) чи іншими «національними» справами.

Таким чином, зокрема репресували колишнього голову відділу національних меншин при ЦВК УРСР — Давида Маца¹¹⁶. Під час арешту (9 квітня 1938 р.) здійснюється обшук на квартирі, в якості доказів виймаються: партбілет, паспорт, профспілковий білет, воєнний білет, пропуск до взуттєво-механічного технікуму, 6 посвідчень, заяви до партійних органів та редакцій газет (21 аркуш), листування (19 аркушів), 2 блокноти, 3 фотографії, рецензії, рукописи та замітки¹¹⁷.

Все, що вдалося вибити з Маца впродовж декількох місяців знущань в Київській тюрмі, занотовано на 42-х сторінках допиту від 21 серпня 1938 р. В ньому підсумовані 34 роки життєвого шляху бранця від його вступу до партії сіоністів-соціалістів до дня арешту. Власне, до неї потрапило все те, що давало підстави зліпити справу бундівського українського підпілля та ув'язати її з аналогічною справою московських колег-енкаведистів. Мац підписався під тим, що в 1931–1932 рр. через Мережина передав для польської розвідки секретні відомості про стан єврейських районів України, поширення малярії в Одеській та Дніпропетровській областях. До складу «Українського ЦК Бунду» були приписані Мац, Лібенберг, Левітан, Хуберман, Сударський (вже давно розстріляний), а іноземними шпигунами призначені Левітан, Кіпер, Лібенберг, Каттель, Нікольський, Каганов, Шпрех. Розширенню «вбивчої сили» справи бундівського підпілля мало слугувати й зізнання Маца про зв'язки з віртуальними меншовицьким (Семковський) та троцькістським (Коцюбинський, Кіл-

лерог) підпіллям. Разом вони, за версією чекістів, створювали по Україні терористичні групи та займалися шкідництвом, зокрема, «переселенські колгоспи будували в таких місцях, де не було води, селища будували дрібними на 30–50 дворів, що заважало забезпеченню їх сільськогосподарськими машинами»¹¹⁸.

Покази Маца, власне, мали одне призначення — «підкріпити» аналогічні покази річної давнини Лейби Абрама — колишнього секретаря Калініндорфського райкому ВКП(б) Миколаївської області. На показах колишнього кустаря-чоботаря з початковою освітою, підписаних ним 24 серпня 1937 р., базувалася справа бундівського підпілля в СРСР. Згідно зі справою Абрама бундівське підпілля мало союзний — московський центр, який складався з Вайнштейна, Літвакова, Фрумкіної, Чемеринського, Мережина. До складу українського бундівського центру входили Альтшулер (син рабина), І. Сударський, Литваков, згодом Мац і Кіпер. До білоруського центру були віднесені Абрам, Ошерович, Мар'ясін. Підпілля мало налагоджені зв'язки з Американською Єврейською соціалістичною партією. Діяльність прикривали секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко, а також завідувач нацменвідділу Київського ГВК (він же редактор г. «Дер Штерн») С. Гулько. Серед ярих націоналістів були названі також І. Сударський та працівники Наркомпросу Д. Мац, Литваков, група пролетарських єврейських письменників «Бой» (Б. Фельдман, Н. Лур'є, Вінер).

23 вересня 1939 р. на черговому допиті Мац несамовито тримався, заперечуючи всі звинувачення слідчого, втім це не вплинуло на його подальшу долю. Днем раніше його та подільників оглянув лікар і виніс висновок, по якому було видно, що їх вже готують у далеку путь. Стосовно Маца відзначено, що 53-річний в'язень слідувати по етапу може, так само спроможним подолати етап був визнаний 49-річний Абрам Л.М., який мав бронхіальну астму. Стосовно 43-річного Меламеда Б.М., хворого на екзему легенів та міокардичну аритмію, зазначалося, що він може використовуватися на легкій роботі¹¹⁹.

Євреєм за національністю був також репресований двома роками раніше колишній член ЦКНМ — Липман Зельманович Урбах. Він працював у ЦКНМ зовсім недовго — не цілком відповідали установі поривчастий темперамент Урбаха і невисокий рівень його освіченості (на той час мав лише початкову освіту). Народжений у польському місті Лодзь, він мав доволі поширену серед євреїв-городян професію — ткач. Заарештований 5 жовтня 1937 р. одним із перших — у епоху розробки методологічних засад майбутніх «національних операцій». На той час він вже був звільнений з керівних посад, виключений у 1936 р. з партії і повернувся до своєї початкової професії — працював ткачем артілі Промткач. Разом з 39-річною дружиною Ольгою та чотирнадцятирічною донькою займав невелику кімнату в українській столиці за адресою вул. Червоноармійська 117, кв. 3¹²⁰.

Стрімке падіння колишнього функціонера промкооперації розпочалося під час розгортання анти-троцькістської істерії. Втім, активна участь у викритті й очищенні Облпрофради від класово-ворожих елементів відстрокувала крах його кар'єри. 10 квітня 1936 р. Київський міський комітет та Сталінський РПК, зважаючи на клопотання парторганізації Облпрофради, — оголошену раніше т. Урбаху «*сувору догану за гниле ліберальне ставлення до троцькістів*» — зняли¹²¹.

На диво, дії Київського міського комітету партії не знайшли підтримки в парторганізації Облпрофради, яка на своєму засіданні 27 вересня 1936 г. розглянула справу Урбаха і звинуватила останнього в протегуванні троцькістів та класово-ворожих елементів на відповідальні посади, у прийнятті антипартійної резолюції Ш-го пленуму Вукопромради (25–28 грудня 1934 г.), недостатньому реагуванні на випадки розкрадань та економічних злочинів по Горнобудсоюзу, недбалому ставленні до обов'язків депутата міськради. Занесені до протоколу зборів висновки не залишали майбутнього особі, якої вони стосувалися: «... Поданные материалы характеризуют Урбаха до вступления в партию как ярого меньшевика, штрейкбрехера»¹²².

Проїшло менше року, як справа Урбаха стала предметом докладного розгляду Молотовського РПК м. Києва. Останній на своєму засіданні 20 липня 1937 р. пригадав Урбаху 15-річний стаж у «меншовицькій партії «Бунд», штрейкбрехерство під час страйку на фабриці «Великодержавінська мануфактура», підбурювання робітників до страйку на фабриці ім. Кутузова м. Харкова (1924 р.). Важливим пунктом звинувачень була кадрова політика, внаслідок якої до системи промкооперації потрапили так звані контрреволюціонери й троцькісти Зельдін, Сінаєв, Шпигель, Шварцбург, Спичка та ін.

Виписка з протоколу партійних зборів за підписом секретаря РПК Воїна, засвідчила виключення з лав партії, членом якої він був з 1920 р., і пропонувала МПК та обкому КП(б)У зняти Урбаха з керівної роботи¹²³.

Арешт фактично став логічним кінцем радянської кар'єри єврея-кустаря-управлінця. Після одинадцяти днів очікування Урбах впродовж 16 жовтня був допитаний двічі. Перший протокол допиту мав усього 4 сторінки. В ньому винним себе Урбах не визнав, розповів, що був переведений до Києва за особистого сприяння Радкова. Йому прийшлося розповідати про свою численну рідню за кордоном, яка на той час мешкала в Німеччині¹²⁴. Інший протокол від того ж таки 16 жовтня 1937 р. обіймав 22 сторінки тексту, і робив зрозумілими мотиви арешту Урбаха. Йшлося, власне, про «відпрацювання» справи вагомих радянських функціонерів Радкова та Ільїна¹²⁵.

Протокол допиту від 23 жовтня 1937 р. вмістився на 1 сторінці¹²⁶. 3 листопада 1937 р. Урбах підписав вагомий (12 стор.) протокол допиту, на якому визнав, що був учасником контрреволюційної троцькістської організації, до якої був завербований в червні 1936 р. секретарем Київського Обкому КП(б)У — Ільїним, останнього, між іншим, знав ще з 1927 р.

Як це не смішно, конкретна контрреволюційна діяльність цих «троцькістів» полягала в наступному: Глезер — зменшив випуск цегли-сирцю, збільшивши час випалювання, внаслідок чого була зірвана програма випуску будматеріалів. Рабінович — зменшив випуск шкіри з Васильківського шкур-заводу — чим, врешті призупинив розбудову мережі ремонтних майстерень на селі і викликав незадоволення селян¹²⁷. Сміховинні звинувачення свідчили про формальний характер справи Урбаха, який найменшою мірою був опонентом існуючої влади, скоріше, типовим представником радянської номенклатури: разом з дружиною (панчшницею-репрезирівницею київської артлі «Трикотажник») й дочкою займав невелику кімнату в комунальній квартирі у центрі міста. Мешкали, ніби пліч-о-пліч з іншими робітниками й службовцями промкооперації, втім побут і

зовнішній вигляд їх суттєво відрізнявся. Пізніше, коли слідчий відпрацьовував майнову справу Урбаха, двірник та сусіди Урбахів показували, що вдягалися ті багато й елегантно. Декілька пальт хазяїв (огрядного 54 розміру) та набір шкури на пошиття пальто свідчили про хазяйновитість та доступ до благ радянсько-партійної номенклатури. Насправді вражала не лише величезна, як для людини з неповною середньою освітою, бібліотека [до неї входило більше 300 томів повних зібрань класиків марксизму-ленінізму і російських письменників — Л.Я.], але й неймовірна кількість предметів вжитку, що разом з трьома мешканцями були втиснені до невеликої кімнати¹²⁸. Все це завидне добро було звалене після арешту до купи й пізніше вивезене в невідомому напрямку, отож справа, вочевидь набула тривіального мародерського присмаку: нова підрастаюча радянська номенклатура вивільняла для себе життєвий простір за рахунок усунення попередників.

22 грудня 1937 р. обвинувальний висновок по слідчій справі Урбаха Литмана Зельмановича (№4980) проголосив, що він підлягає суду Воєнної Колегії Верховного Суду СРСР в порядку закону від 1 грудня 1934 р.¹²⁹ 25 грудня 1937 р. відбулося закрите судове засідання виїзної сесії Воєнної колегії Верховного Суду СРСР, яке приговорило Урбаха до розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 1 липня 1934 р. вирок не міг опротестовуватися і повинен був виконаний невідкладно. Урбаха розстріляли в Києві наступного дня — 26 грудня 1937 р.¹³⁰

Особлива нарада осудила й дружину Урбаха — Ольгу до позбавлення волі строком на 8 років. Звільнилася вона в 1943 р. з табору Інтинстрой у Кожві (Комі АРСР)¹³¹. 8 лютого 1958 г. Верховний суд ССРСР, переглянувши справу Урбаха, скасував вирок 1937 р., справу припинив за відсутністю складу злочину¹³². 17 лютого 1958 г. Воєнна колегія Верховного Суду СРСР винесла рішення про посмертну реабілітацію Л.З. Урбаха. Тоді ж його дружина виборола у держави компенсацію майнових втрат родини — непересічну для свого часу — вона склала 10 224.50 руб. Це був виняток. Привілеї, навіть колишнього представника номенклатури, відіграли на користь його близьких. Щодо решти, максимум, на що могли сподіватися родини незаконно страчених бранців більшовицького терору — заробітна плата за два робочі місяці у зв'язку з реабілітацією посмертно.

Типовим представником «болгарського націоналістичного підпілля» на Україні став колишній член ЦКНМ — Серафім Міцев. Спеціальність він мав нетривіальну: науковий музейний співробітник, юрист. Колишній нацменпрацівник мав велику родину (дружину Катерину Іванівну (38 років) — домогосподарку, синів Миколу (25 років), Юрка (10 років), Анатолія та Сергія (2 роки)) і мешкав разом із нею в «мальовничому» куточку Харкова на вулиці з промовистою назвою «Барачний провулок» (б. 8, кв. 112).

Заарештований 11 лютого 1938 р., він вже 12 лютого пише заяву на ім'я начальника 9 обласного управління НКВС про «... бажання щиросердно заявити [...] про скоєні [...] контрреволюційні націоналістичні злочини»¹³³. Особисті показання Серафіма Івановича набули певної інтерпретації в майже 20-сторінковому протоколі допиту від 20 лютого. На ньому він визнав себе учасником (з 1925 р.) підпільного центру бойової націоналістичної організації, створеної

згідно з директивами фашистської партії Цанкова проти СРСР та Комінтерна. Хоча організація мала антикомінтернівське спрямування, її очолювали представники болгарської секції Комінтерну Сапунов та Гавриїл Генев. До складу підпільного Центру слідчі внесли: Колева (зам. редактора газети «Коллективіст»), Степана Дем'яновича Іджилова (інспектора НКП УРСР, члена бюро болгарської секції ЦК КП(б)У), Степана Планінського (редактора «Коллективіста», члена бюро болгарської секції ЦК КП(б)У), Дівіджієва (члена ЦКНМ при ВУЦВК, редактора г. «Коллективіст»).

Вдалою знахідкою слідчих НКВС стало фабрикування віртуального образу розгалуженої підпільно-диверсійної мережі в Україні, створеної за національною ознакою. В показах Міцева не випадково фігурували на той час вже арештовані і навіть розстріляні колишні співробітники ЦКНМ, яких звинуватили в створенні під прикриттям Харківського балканського клубу так званого паритетного бюро, до складу якого запопадливі слідчі «ввели» представників всіх «націоналістичних підпільних організацій національних меншин», зокрема від грецької — С. Ялі. Постановою Особливої трійки УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 р. Міцев був засуджений до ВМН. Разом з ним під той же вирок підпали його син Микола — студент Державного університету (арештований 26 лютого 1938 р.), 10 болгар, заарештованих упродовж лютого-березня 1938 р. [публіка була доволі пістрявою: від городника до літератора — Л.Я.], а також українець — Іван Миколайович Шаховець 1902 р. н. — «учасник націоналістичної української контрреволюційної організації в Харкові»¹³⁴. Батько був розстріляний як «учасник та керівник контрреволюційної націоналістичної організації», син — лише як учасник.

Побіжний перелік декількох випадкових фігурантів «національних операцій» залишає поза увагою читача безкінечно довгий список сотень тисяч безневинних жертв сталінської технології стерилізації свідомості радянського обивателя, упокорення суспільства тоталітарною державою. Попри розмаїтість імен і прізвищ, неспівставність розміру справ (одні містять постанову про арешт і довідку про розстріл, інші — мають декілька томів) вони на загал неймовірно одноманітні, неписьменні, шаблонні в слідчих схемах та висловах, за допомогою яких останні вибудовуються. В позовтілих палітурках — відлуння однієї на всіх, цілковито інтернаціональної, долі й одного кінця. Щоправда, очі розстріляних вухастих шістнадцятирічних фезеушників та скинутих з п'єдесталів колишніх «любимців народу» викликають різні емоції.

---

¹ Ленінський шлях (В.-Янисоль). — 1939. — 10 січня.

² Замороженные плоды и ягоды // Вперед. — 1938. — 29 января.

³ Вісті ВУЦВК. — 1937. — 27 грудня; Комуніст. — 1937. — 28 грудня.

⁴ Амелин В. Колхоз стал неузнаваемым // Вперед. — 1938. — 11 сентября.

⁵ Амелин В. Колхоз стал неузнаваемым // Вперед. — 1938. — 11 сентября.

⁶ Культурбота на севе в колхозе «Парижская коммуна» // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

⁷ Семенов С. Культработа на севе в колхозе «Парижская Коммуна» // Вперед. — 1938. — 26 марта.

⁸ Клянемся вырасти достойной сменой // Вперед. — 1938. — 28 декабря.

⁹ Так, на 12 квітня 1938 р. Е. Лішке вже заробила 183 трудодні, Челахова — 171. Див.: Вундер. О. Стахановской работой встречаем день выборов // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

¹⁰ Вперед. — 1938. — 12 апреля.

¹¹ Стахановцы учебы // Вперед. — 1938. — 3 марта.

¹² П. Козлитин. Не готовы к севу огородных культур // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

¹³ Христенко. Когда мы будем иметь отделение сельПО? // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

¹⁴ Вперед. — 1938. — 16 августа.

¹⁵ Зарби. Безответственный работник // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

¹⁶ Зарби. Безответственный работник // Вперед. — 1938. — 12 апреля.

¹⁷ Куркчи. Возмутительные факты // Вперед. — 1938. — 27 ноября.

¹⁸ Савченко А. Решительно покончить с отставанием // Социалистическая победа. — 1939. — 10 мая.

¹⁹ Социалистическая победа. — 1939. — 12 июля.

²⁰ Топалов. Улучшить бытовые условия // Вперед. — 1938. — 25 июля.

²¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 220.

²² Вперед. — 1938. — 2 лютого.

²³ Не заботятся о студентах // Вперед. — 1938. — 3 марта.

²⁴ В 1939 р. тільки в Старокаранському районі діяли 7 фельдшерсько-акушерських пунктів, 3 родильних будинки, 5 дитячих ясел, 4 дитячих садка, 27 сезонних дитячих ясел.

²⁵ Соціалістична перемога. — 1939. — 28 січня.

²⁶ Соціалістична перемога. — 1939. — 1 лютого.

²⁷ Соціалістична перемога. — 1939. — 10 лютого.

²⁸ Соціалістична перемога. — 1939. — 1 лютого.

²⁹ Соціалістична перемога. — 1939. — 10 лютого.

³⁰ Соціалістична перемога. — 1939. — 10 лютого.

³¹ Доклад участника Всесоюзной сельскохозяйственной выставки о поездке в Москву депутата Верховного совета СССР, дважды орденноносца Прасковьи Никитичны Ангелиной // Социалистическая победа. — 1939. — 20 августа.

³² Якубова Л. Елліністичні розвідки в архівах ВУАН // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Випуск 4. — Кн. 2. — С. 12–20.

³³ Вперед. — 1939. — 4 апреля.

³⁴ Социалистическая победа. — 1939. — 18 сентября.

³⁵ Вперед. — 1939. — 2 февраля.

³⁶ Соціалістична перемога. — 1939. — 8 квітня.

- ³⁷ Соціалістична перемога. — 1939. — 8 травня.
- ³⁸ Социалистическая победа. — 1939. — 16 июня.
- ³⁹ Вперед. — 1939. — 8 марта.
- ⁴⁰ Ленінський шлях. — 1939. — 30 липня.
- ⁴¹ Ленінський шлях. — 1939. — 16 серпня.
- ⁴² Вперед. — 1939. — 14 февраля.
- ⁴³ Социалистическая победа. — 1939. — 27 апреля.
- ⁴⁴ Социалистическая победа. — 1939. — 27 апреля.
- ⁴⁵ Социалистическая победа. — 1939. — 11 июля.
- ⁴⁶ На той час це були великі гроші, номер районної газети, приміром, пересічно коштував 5 коп. 3 2 лютого 1938 р. послуги поштового переказу коштували 30 коп. для суми до 25 руб., 50 коп. — до 50 руб. (Див.: Вперед. — 1938. — 21 февраля.). Отож, запит на такого роду послуги був високим.
- ⁴⁷ Красная звезда. — 1939. — 14 февраля.
- ⁴⁸ Красная Звезда (Чугуев). — 1939. — 1 января.
- ⁴⁹ Василий Парашевин. Неправильный поступок матери // Вперед. — 1939. — 29 января.
- ⁵⁰ Вперед. — 1939. — 12 апреля.
- ⁵¹ Зимба Ф. Нет хорошей трудовой дисциплины // Вперед. — 1938. — 12 апреля.
- ⁵² Див.: Не записал ни одного трудодня. Халатность весовщика Штангей // Вперед. — 1938. — 25 июля.
- ⁵³ Кабинеты есть, а людей в них нет // Вперед. — 1938. — 27 июля.
- ⁵⁴ Нет культурных развлечений для учеников / Вперед. — 1938. — 3 марта.
- ⁵⁵ К.П. Конференция воинствующих безбожников // Вперед. — 1938. — 21 февраля.
- ⁵⁶ Полтораки. Олимпиада художественной самодеятельности // Вперед. — 1938. — 14 сентября.
- ⁵⁷ Скоро новый год, скоро елка! // Вперед. — 1938. — 28 декабря.
- ⁵⁸ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 236.
- ⁵⁹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 237.
- ⁶⁰ Ленінський шлях (Сталіндорф). — 1939. — 18 травня.
- ⁶¹ Колгоспна правда. — 1939. — 17 червня.
- ⁶² Шарібжанов Рінат Вялійович. Національні меншини Харкова в 20–30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. — Харків, 2008. — С. 16.
- ⁶³ Шарібжанов Рінат Вялійович. Національні меншини Харкова ... — С. 18–19.
- ⁶⁴ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 7 ноября.
- ⁶⁵ Красная Звезда (Чугуев). — 1939. — 16 февраля.
- ⁶⁶ Для порівняння — в 1932 р. — 250 тис.
- ⁶⁷ Красная Звезда. — 1939. — 18 февраля.
- ⁶⁸ Социалистическая родина (Краснодон). — 1939. — 1 августа.
- ⁶⁹ Красная Звезда. — 1939. — 18 июля.

⁷⁰ Социалистическая родина. — 1939. — 1 августа.

⁷¹ *Туданов И.Л.* Обязательство перевыполняют // Социалистическая родина. — 1939. — 11 октября.

⁷² Социалистическая родина. — 1939. — 11 октября.

⁷³ Социалистическая родина. — 1939. — 18 октября.

⁷⁴ Октябрь. — 1937. — 27 октября

⁷⁵ Цит. за: *Иоффе Э.* К вопросу о взаимовлиянии славянских и еврейских языков и литератур // Доля еврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.: Зб. наук. праць: матеріали конференції, 28–30 серпня 2001 р. / Г. Аронов та ін. (ред.); Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Ін-т юдаїки. — К., 2002. — С. 194–195.

⁷⁶ *Школьникова Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

⁷⁷ *Алпатов В.М.* Марр, марризм и сталинизм // <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/alp93sp.htm> — С. 6.

⁷⁸ *Алпатов В.М.* Марр, марризм и сталинизм // <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/alp93sp.htm> — С. 7.

⁷⁹ *Иваница Ф.С.* Ребята пишут грамотно // Вперед. — 1938. — 21 октября.

⁸⁰ *Иваница Ф.С.* Итоги первой четверти учебного года // Вперед. — 1938. — 3 декабря.

⁸¹ Лисогор. Постановление Старокаранского райпарткома от 12 августа 1938 года // Вперед. — 1938. — 13 августа.

⁸² Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1931. — 14 января.

⁸³ *Школьникова Э.* Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском). Общество «Еврейское наследие» // <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm>

⁸⁴ *Васильев В., Кравченко П., Подкур Р.* Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. / Упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. Ю. Васильев, К. В. Завальнюк, П. М. Кравченко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич та ін. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. — Кн. 1. — С. 46–47.

⁸⁵ «Всіх німців на наших військових, напіввійськових та хімічних заводах, на електростанціях та будівництвах, в усіх областях всіх арештувати». — Див.: *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 21.

⁸⁶ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 25.

⁸⁷ Текст наказа та закритого листа див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

⁸⁸ Цит. за: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 16.

⁸⁹ Там само. — С. 17.

⁹⁰ *Васильев В., Кравченко П., Подкур Р.* Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл. — Вінниця, 2006. — Кн. 1. — С. 54.

⁹¹ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині / Публ. О. Лошицького // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 194, 196.

⁹² Там само. — С. 201.

⁹³ Там само. — С. 211.

⁹⁴ Жезицький В.Й. Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — Історія України / Ін-т історії України НАН України. — К., 1997. — С. 143.

⁹⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // Karta: Niezależne pismo historyczne (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43. — Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час дорівнювала 267 579 осіб.

⁹⁶ Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1939. — 26 грудня.

⁹⁷ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 37.

⁹⁸ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 34.

⁹⁹ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 45.

¹⁰⁰ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 46.

¹⁰¹ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 214.

¹⁰² Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 214.

¹⁰³ Нікольський В.М. Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О. Книга пам'яті греків України. Наукове видання. — Донецьк, 2005. — С. 224–226.

¹⁰⁴ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 216.

¹⁰⁵ Дружина Афанасія Івановича Дивіджієва — до 1932 р. — члена ЦКНМ при ВУЦВК УСРР, в 1933 р. — заступника редактора болгарської газети «Колективіст», з 1934 р. — заступника голови «Укрпромлісспілки» в м. Київ, з квітня 1937 р. — працював на посаді товарознавця. Заарештований 4 березня 1938 р. Рішенням Тройки при Київському облуправлінні НКВС УСРР від 1 жовтня 1938 р. засуджений до розстрілу. 7 жовтня 1938 р. присуд виконаний.

¹⁰⁶ Описане майно: піаніно, письмовий стіл, книжкова шафа, диван. — Див.: ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36189 ф.п.

¹⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36189 ф.п., арк. 5.

¹⁰⁸ До кола її обов'язків входило відстеження поточної інформації в листуванні з національними адміністративно-територіальними одиницями та ОБНМ та підготовка оглядових матеріалів для засідань ЦКНМ.

¹⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36444 ф.п., арк. 2.

¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36444 ф.п., арк. 9.

¹¹¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36444 ф.п., арк. 10.

- ¹¹² ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36444 ф.п., арк. 14.
- ¹¹³ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36444 ф.п., арк. 16.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 36444 ф.п., арк. 26.
- ¹¹⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 216.
- ¹¹⁶ ГДА СБУ. 42742 Ф.П., т. 1, арк. 2.
- ¹¹⁷ ГДА СБУ. 42742 Ф.П., т. 1, арк. 4–5.
- ¹¹⁸ ГДА СБУ. 42742 Ф.П., т. 1, арк. 108.
- ¹¹⁹ ГДА СБУ. 42742 Ф.П., т. IV, арк. 152–154.
- ¹²⁰ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, арк. 6. — У майновій справі названа інша адреса: вул. Саксаганського 65, кв. 16.
- ¹²¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 7.
- ¹²² ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 8.
- ¹²³ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 11.
- ¹²⁴ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 6, 11–12.
- ¹²⁵ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 29–50.
- ¹²⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 16.
- ¹²⁷ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 17–28.
- ¹²⁸ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 2, арк. 3. — Опис майна сім'ї Урбах, які мешкали в м. Києві по вул. Саксаганського № 65, кв. 16 в 1937 г., включав: «пианино, зеркальный шифоньер красного дерева, буфет, трюльяз, книжный шкаф, стол обеденный, стол письменный, стулья дубовые 6 шт., кровать никелированная с матрацем пружинным, кровать на сетке, ковры два размером 2х1,5 и 2х3, одеяла верблюжьи 2 шт., одеяло ватное одно, подушки пуховые 3 шт., книги (большая совет энциклопедия, Малая сов. Энциклопедия, собрание сочинений В.И. Ленина, собрание сочинений М. Горького, собрание сочинений Л.Н. Толстого, Лермонтова, Пушкина и др. художественная литература), простыни льняные — 8 шт., скатерти — 3 шт., пальто дамское два (осеннее и летнее), кожа на пальто, пальто мужское, одеяла тканевые — четыре шт., кухонная посуда и разная домашняя утварь, постельные вещи, белье, патефон, кушетка дермантин». Додатково в майновій справі перелічувалися «столик ломберный, пальто дамское летнее бостонское р. 54, пальто мужское, зимнее, драп-моль с котиковым воротником, р. 54, кожа хром на пальто, воротник «под котик» на пальто, абажур шелковый». — Див.: ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т.2, арк. 60.
- До речі, вражала й оцінка майна, що підлягала відшкодуванню родині після реабілітації Л.З. Урбаха. В акті Київського міськфінвідділу разом з Урбахом проходять кілька осіб, прикметними є й суми відшкодувань: Усенко Григорій Петрович — 72.20 руб.; Белоусов Абрам Семенович — 735.00; Бабад Марк Львович — 2 320.00; Урбах Литман Зельманович — 10 224.50; Якубович Олексій Йосипович — 3 297.71; Федченко Никифор Прокопович — 525 руб. — Див.: ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 2, арк. 68.
- ¹²⁹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 64.
- ¹³⁰ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 69.
- ¹³¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 75.
- ¹³² ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49541, Т. 1, арк. 105.
- ¹³³ ГДА СБУ. 3635 Ф.П., арк. 10.
- ¹³⁴ Там само. 3635 Ф.П., арк. 287–288.

ВИСНОВКИ

Докорінна зміна умов землекористування, повоєнна розруха, голод та вимушене зменшення земельних ділянок привели левову частку селянських господарств у стан глибокої довготривалої економічної кризи. Вона була тим більшою, чим більш жорсткими ставали заходи влади щодо оренди, ремісничого виробництва та торгівлі, які позбавили селянське господарство додаткових засобів накопичення капіталу та виходу з кризи. Вся перша половина 20-х рр. перетворилася для нацменселянства на період щоденної боротьби за фізичне виживання, впродовж 2-ї половини 20-х рр. воно змагалося із владою за право існування індивідуального господарства, як такого.

Більшовицькі соціально-економічні перетворення спричинили кризу етнічності в усіх її ланках, перш за все — на економічному рівні. Найяскравіше вона проявлялася в тих етнічних групах, що в дореволюційну добу мали специфічне соціально-економічне обличчя і посідали вузькі соціальні ніші. До них відносилися передовсім євреї та цигани, соціальне розшарування в середовищі яких було найменш вираженим. Криза традиційного способу відтворення названих етнічних меншин була актуальною науковою проблемою і потребувала розробки стосовно них відповідних державних програм так званої соціальної реконструкції, спрямованої на «оздоровлення» їхньої соціальної структури. Втім криза етнічності впродовж 20-х рр. набула універсального характеру і більшою чи меншою мірою зачепила всі етнічні громади. В підоснові її перебували системні зрушення пореволюційної епохи.

20-і рр. стали часом пересічної натуралізації селянського господарства, занепаду традиційних ремесел, хронічної нестачі реманенту, тяглової сили. Виробничий процес перетворився на повсякденну рутину малопродуктивної виснажливої праці, заснованої на грубій фізичній силі. Оскільки жінки в низці етнічних громад традиційно в полі не працювали, міцність господарства безпосередньо залежала від кількості дорослих чоловіків у сім'ї та їхньої працездатності¹.

Річний цикл польових робіт у національному селі не відрізнявся від загально поширеного в Україні. Характерною ознакою переважної більшості сіл було далекоземелля: для здійснення довготривалих польових робіт чоловіки надовго лишали села. Жінки ж, навпаки, практично не виходили за межі своїх обійсть, пораючись у господарстві, грекині, болгарки, гагаузки навіть улітку прикривали обличчя, не розмовляли зі сторонніми. Повсякденне існування села ще зберігало виразні ознаки традиційності, однак її ерозія в усіх складових з кожним роком ставала все помітнішою. Величезний вплив на дезорієнтацію корпоративної свідомості справляла переорієнтація соціальних стандартів. Державна політика дискредитації та політичного знищення заможного селянства

поставила світогляд селянства етнічних меншин «догори ногами». Влада перетворила бідняка на центральну політичну фігуру села, і саме ця квазіідея з часом невпізнанно змінила всі громади.

Впродовж 20-х рр. складові техніки ведення сільського господарства, будівництва, системи опалення будинку, зв'язку житлових і господарських будівель, одягу ще зберігали виразний етнічний колорит, але тенденція переміщення характерних етнодиференціюючих ознак зі сфери матеріальної культури до сфери побуту стала очевидною і саме вона визначила перспективи етносів у країні рад. Причини трансформації низки складових матеріальної культури вочевидь перебували в сфері матеріального виробництва: тісно пов'язані між собою, вони закладали основи модерного перевороту в консервативному національному селі. Різка зміна обсягів та правил землекористування привела до занепаду низки складових селянського господарства; зменшення пасовищ та зростання податків на худобу спричинило скорочення поголів'я худоби, як наслідок, скоротилося виробництво сировини для традиційних промислів; несприятливий податковий клімат щодо розвитку кустарної промисловості та розповсюдження стандартів «пролетарської моди», що ґрунтувалася на товарах фабричного виробництва, спричинили занепад традиційного одягу. Названі тенденції впродовж 20-х рр. набули універсального змісту та відзначалися етнологами практично в усіх етнічних громадах. Найбільш близько до суті вони були узагальнені П. Піневичем: «Національний одяг останнім часом витісняє міський, причому типові, яскраві українські візерунки замінюються фабричним позбавленим смаку кумачем [...]. Молодухи не хочуть, та мабуть, і не вміють вже домашнім способом виготовляти всі ці яскраві художні речі, вдовольняючись фабричними й лише тільки по великих скринях у стареньких можна віднайти старовинні художні речі»².

Повсякденне життя етнічного села в другій половині 20-х років видається цікавим і показовим прикладом болючого та неоднозначного зламу багатівікового укладу життя селянства, його деформації (трансформації) під впливом нових соціально-економічних і культурних чинників. Змін зазнали практично всі складові буття, починаючи від форм організації громадського життя і закінчуючи сферою народної духовної культури, обрядовістю, зокрема. Загальновідомим є ставлення тогочасної офіційної думки до традицій етносів України. В пресі тих років вони здебільше розглядаються як пережиток минулого, результат культурної відсталості селянства, його обмеженості, забобонів тощо. Політика держави була спрямована на суспільну дискредитацію вкорінених віками звичаїв, знищення їхньої економічної і культурної підоснови, запровадження у життя соціалістичних правил суспільної організації. Робота ця здійснювалася по двох основних напрямках: 1) впровадження нової соціалістичної обрядовості; 2) обмеження впливу релігійних установ і освячених ними моральних норм. У другій половині 20-х років така робота держави набула настійливого планомірного характеру.

Не менш виразні зміни відбувалися в сфері повсякденного духовного життя етносів, як громадського, так і сімейного. Культурна політика в цілому та її етнічна складова, зокрема, посідали непересічне місце в більшовицькій доктрині формаційного стрибка. Омріяний комуністичний рай, що включав би специфічні

етнокультурні анклавні з величезними відмінностями соціальної структури та рівня культурного розвитку, виглядав чимось утопічним. Отож, досягнення етнокультурної гомогенності суспільства правило за кінцеву мету етнокультурного курсу більшовиків. У перехідний період мала бути здійснена програма так званої культурної революції, покликана підняти рівень освіченості народу країни на якісно новий рівень.

Окреслене завдання було вкрай складним, оскільки традиційний спосіб життя становив основу повсякденного існування більш як 80% населення України: як українства, так і етнічних меншин. Відчутне підвищення суспільного статусу української мови та мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР упродовж коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого «розвитку національних культур», генеральний зміст названого етапу історії полягав у прискоренні переходу від традиційного до модерного суспільства, який досягався антигуманними штучними заходами. Внаслідок низки соціальних і культурних реформ, а також репресивних заходів неоднорідне поліетнічне українське суспільство вже на початку 30-х рр. опинилося в стані глибокої розгубленості, кризи етнокультурних орієнтирів, що обумовлювалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість культурних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням радикалів посісти перші позиції в поступі світового культурного прогресу.

Колосальні зрушення відбулися в масовій свідомості населення. Щоденна пропаганда комуністичної ідеології привела до затвердження в засобах масової інформації, кіно, мистецтві нових стандартів культури міжособистісних взаємин, моди та побутових звичок. Звичайно, їх зарано було розглядати, як масове культурне явище, носіями цих навичок і звичок були окремі соціальні шари — партійно-радянська номенклатура, чиновництво, частина вчительства, комунари, студенти. Водночас, саме ці соціальні верстви, завдяки їхній суспільній активності та впливовості, спричиняли відповідні деформації традиційного середовища і формували культурні орієнтири нового суспільства.

Один із них — партійний функціонер П. Лісовий у переддень десятої річниці Жовтневої революції запитував: «Чи можемо ми говорити про революцію в побуті? Чи може це одна вигадка, а ми, коли говоримо про таку революцію, то тільки подібно б'ємо в тулумбаси: мовляв — Гром победы раздавайся!» Висновки його, звісно, були політично заангажованими, але недалекокими від істини: «... Ми, що половину свого віку прожили за старих умов, хіба ми не знаємо гнітючого значення цього слова! Через «бога» нам прищиплювали рабську психіку, обеззброювали волю трудящих. Правда, дзвінниць ми не зруйнували, дзвони ще бамкають, попи всіх релігій є, але у нас настав «присмерк богів». Релігія, як світогляд падає. Нове покоління, виховане в новій школі, вже тяжиться до книжки, до знання, до науки, до газети»³.

Метод творення через руйнування був підосновою конструювання свідомості нової радянської людини, яка на той час ще залишалася ідеологічною химерою. Прагнення перетворити химеру на реальність, надати їй ознак універсальності заклало підґрунтя неподоланного конфлікту традиційного культурного

середовища та радянської масової культури. Запроваджуваний радянською пропагандистською машиною образ «грека-активіста» відрізнявся від «росіянина-активіста», «болгарина-активіста» хіба що антропологічними ознаками: косоворотка, кубанка, брюки-галіфе, френч, кирзові чоботи, шкіряний ремінь укупі з бадьорим виглядом і безоглядною вірою в комуністичні ідеали, став прообразом майбутньої «радянської людини». Дарма, що останній мав мало спільного з реальним селянином, — саме він став основою вибудовування нової ментальності для етнічних громад.

Урядові кола впродовж 20-х рр. оцінювали означені зміни як поступальний соціально-економічний та етнокультурний прогрес. Підсумовуючи участь греків у виставці нацменшостей на IV сесії ВУЦВК, С. Ялі зазначав: «Низка фотографій показує, як поволі нове село перемагає — росте й активність селян, їхня участь у будівництві, у революційних святах. Характерно, що поволі народні ігрища, які були невід'ємною часткою панаїрів — боротьба, кінські перегони, — тепер стають розвагами підчас революційних свят»⁴. Декілька років по тому вже колишній керівник грецької секції ЦКНМ у своїй першій та останній монографії підвів підсумки 20-х рр.: «Деякі громадські розваги почали пристосовуватися до революційних свят, потроху зовсім одриваючи їх од церкви. Крім того широка масова участь грецьких селян у таких революційних святах як жовтневі, першотравневі; низка культурних розваг — кіно, радіо і т. ін.; робота сельбудів — щодалі дужче витискують рештки старого побуту і творять новий на радянському ґрунті.

Деякі національні форми лишаються й лишатимуться надалі, але заповнює їх поволі новий соціалістичний зміст. Культурна революція в грецькій селі, що її проводимо за допомогою грецької мови, вже дає свої наслідки, творячи селян-колективістів, кооператорів, трактористів і багацько нових будівників нового соціалістичного життя»⁵. Те, що наведені характеристики, м'яко кажучи, не цілком відповідали історичній правді, не дивує. Досить характерним є те, що відповідного наукового аналізу напрямків культурної ерозії в етнокультурній царині загалом, у структурі повсякденності етнічних громад, зокрема, нема й досі.

Відкритою науковою проблемою залишається й характеристика наслідків культурницької діяльності більшовиків упродовж 20-х рр. Науковці, визнаючи незворотні втрати у царині духовного життя населення, схильні оцінювати культурну роботу більшовиків у цілому позитивно, оскільки заперечувати величезні якісні зрушення в галузі розвитку народної освіти, мистецтва, охорони здоров'я просто неможливо. Судження щодо змістовного наповнення термінів «культурна революція», «культурний стрибок» часом діаметрально протилежні, а пересічний нігілізм заважає дослідникам неупереджено вивчати історичний досвід масштабних культурних перетворень 20–30-х рр. Сфера культурного життя, як такого, досі вивчається не структуровано. Навіть у сучасних працях відсутні розвідки з історії духовного життя етнічних громад і трансформації їхнього побуту під впливом державних заходів. Певний зліпок масової культури і публічного життя суспільства підноситься в якості уособлення культурного життя громад, як такого, в той час як у структурі останнього можна виокремити принаймні дві складові: більшовизовану версію уніфікованої масової культури з

виразними позанаціональними ознаками і традиційну культуру етнічних громад. Боротьба цих двох складових за вплив на формування світогляду пореволюційних поколінь становила зміст повсякденного культурного життя.

Друга половина 20-х рр. стала часом суперечливого пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно визначають як «національно-культурне відродження». Не заперечуючи принципового, переважно перспективного, значення етнокультурних процесів в УСРР упродовж політики коренізації, слід зауважити, що значна частка науковців, так би мовити, осучаснює і зміст названих процесів, і їхні суспільно-політичні та культурні наслідки.

З перших кроків радянської влади сутність культурних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Саме вона обумовила внутрішню суперечливість і неприродність етнокультурних процесів. Глом для низки реформаційних заходів, створення «пролетарських» літератури, мистецтва, театру тощо етнічних меншин стала щоденна боротьба з «буржуазними» аналогами останніх. У зв'язку з цим уявлення про коренізацію, як про час максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів всього неросійського населення УРСР, вимагає переосмислення.

Тим не менш, не можна не відзначити варіативність і відносну поліфонічність повсякденності впродовж досліджуваного періоду. 20-і рр. були часом, коли держава ще переважно агітаційно-пропагандистськими методами намагалася трансформувати масову свідомість громад, а ті, своєю чергою, випробовували моделі етнокультурного захисту, в тому числі й метод мімікрії під «радянськість». У будь-якому випадку впродовж 20-х рр. влада не домоглась вирішальних перемог у реконструкції повсякденного етнокультурного існування громад та переорієнтації їхньої свідомості. Низку змін, що відбулися в цей час, можна кваліфікувати як певні сегменти, осередки новостворюваного побуту та ментальності, які, однак, не мали вирішального впливу на громади й не визначали напрямки їхнього етнокультурного відтворення. Останні зберігали потужну інерцію традиційної етнокультурної поведінки.

Значно важливіші зрушення, що мали далекосяжні наслідки, в цей час відбувалися в традиційній матеріальній культурі внаслідок докорінних змін у соціально-економічній царині і були інтернаціональними за своєю сутністю. Вони однаковою мірою захопили всі етнічні громади й унаочнювалися в процесах уніфікації/стандартизації виробничих процесів та соціальної структури. Саме в цій сфері, критична інтенсифікація якої вже стояла на часі, крилися засадничі чинники докорінної насильницької переробки повсякденності: перспектива перетворення України на суцільну «велику стройку» не залишила етнічним громадам права на окремішність чи специфічність. Етнічні особливості в побуті перетворилися на гальмо модернізаційного ривка по-радянському. Власне, про які Суботи, кошерне харчування, Курбан-Байрами, пости, обітници, міжстатевий розподіл праці могло йтися, приміром, на будівництві Дніпрогесу?

Висунення ідеї індустріалізації в якості пріоритетного напрямку державного розвитку СРСР стало поворотним пунктом у трансформації повсякденності етнічних меншин, перетворивши її на соціально-економічний чинник. Фатальну

роль у подальшій історії етносів України відіграла та обставина, що більшовицький уряд поставив собі за мету впродовж п'ятирічки будь-якими засобами вирішити ті завдання, які не спромігся зрушити з місця впродовж попереднього десятиліття.

Здійснення політики коренізації щодо етнічних меншин в Україні було виправданим з політичної й суспільно-економічної точок зору. Вкупі з непом вона стала основою гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни і сприяла виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи. Втім, ідеалізувати ані її перебіг ані її наслідки не доводиться. Справа в тому, що той вектор етнокультурного поступу, який вона задала народам республіки, цілковито залежав від внутрішньополітичної ситуації. Як тільки більшовики ухвалили рішення про згортання непу, коренізація автоматично втратила соціальне опертя — дрібних товаровиробників села й міста. Заграні в глухий кут гаслами «Великого Стрибка», останні розгублено споглядали за крахом створеного зусиллями декількох поколінь предків традиційного мікрокосму.

Якісно нового звучання набула проблема асиміляції. Уряд країни з політичних міркувань не висловлював свого погляду на явище асиміляції, хоча було очевидним, що низка етнічних громад України перебувала на межі зникнення. У стороннього спостерігача могло скластися враження, ніби фундатори політики коренізації гадали, що досить оголосити рівноправність народів і почати заохочувати поширення сфери використання національних мов та запроваджувати їх в освітню справу, як явище асиміляції зникне саме по собі. Втім, окреслена позиція більшою мірою була притаманна не більшовикам, а їхнім тимчасовим попутникам з числа націонал-комуністів. Більшовики вважали асиміляцію цілком природним, ба більше — прогресивним — процесом, на шляху якого недоречно виставляти штучних перепон. Більшовицька доктрина давно визначила причини й витоки асиміляції: безальтернативна з історичного погляду інтернаціоналізація сфер суспільного виробництва й масової свідомості. Отож, і віддалені наслідки прискореної модернізації, яка передбачала суцільне одержавлення дрібного товаровиробника радянського міста й села, для них були також цілком передбачуваними.

Колективізація й викликані нею репресії щодо значної частини селянства етнічних меншин знищили віковий уклад життя німців, болгар, греків, чехів України; підірвали економічну основу збереження ними етнічної самобутності; запустили механізм розселяння етнічних груп й розпилення їх по теренах республіки. Згодом індустріалізація завершила справу утворення безкласового суспільства й інтеграції на цій основі усіх етнічних груп країни (як компактних, так і дисперсних) в одноманітне виробництво, в єдину «соціалістичну культуру». Впродовж 30-х рр. низка карколомних історичних подій перетворила радянське суспільство на генератора асиміляційних процесів.

Окремий напрямок культурної політики більшовиків становила праця по докорінній зміні побуту трудящих. Попервах комуністичний побут мислився як майже повне заперечення старого. Намагання нав'язати суспільству уявлення про людину як суцільно суспільну істоту, яка, власне, не потребує якогось особливого побуту, а воліє жити безпосередньо в суспільстві⁶, втілювалося в

штучно створюваних повсюдно комунах. Проте, комунарський спосіб життя виявився цілком ворожим ментальності величезної частки етнічного селянства, отож, намагання більшовиків нав'язати разом з колективізацією комунарські принципи співжиття і побуту наразилися на глуху стіну відчуженості етнічних громад. Змирившись врешті з втратою права на приватну власність на засоби виробництва, селянство спромоглося відстояти право на індивідуальний побут і приватне сімейне життя. Врешті був досягнутий своєрідний компроміс між режимом, що усвідомив неспроможність цілковито підкорити волю величезних верств населення, і народу, який був не готовий до формаційного стрибка.

Внутрішня суперечливість і неприродність етнокультурних процесів стала визначальною прикметою етнокультурного поступу етнічних громад України в першій половині 30-х рр. Більшовицька доктрина культурної реконструкції позбавила всі соціальні верстви права вільного вибору культурних орієнтирів. Типи культурної поведінки не відбиралися в процесі вільного етнокультурного обміну (обумовленого сукупністю соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних чинників), а нав'язувалися згори і моделювалися в режимі «ручного керування». Політичне обеззброєння етнічних меншин, відсутність політичних свобод, неспроможність громад протистояти гаслам вульгаризованого інтернаціоналізму викликали до життя відповідні форми етнокультурного захисту.

Прикметним явищем епохи стало дистанціювання офіційної культури та етноконфесійних (етносоціальних) культур, перехід останніх у «підпілля». Заповзято створювана ідеологами «Великого Стрибка» картина масової народної підтримки та інтернаціонального єднання була примарною. Тогочасне суспільство існувало в режимі світоглядного і культурного колапсу. Мімікрія під радянський спосіб життя більшою чи меншою мірою визначала здатності громад модифікувати традиційний спосіб життя задля власного збереження. З новими правилами змушені були рахуватися навіть цигани, оскільки аргументом влади на користь прискореної «радянзації» й суцільної колективізації стали репресії. Найменш податливими виявилися польська і німецька громади. Підосною їхньої світоглядної стійкості була церковна організація: католики і протестанти проявили найбільшу готовність до мучеництва за віру. Вичерпавши весь арсенал адміністративного і політичного тиску на громади, уряд з 1935 р. перейшов до масових репресій щодо поляків і німців України. Депортації стали вирішальним аргументом на користь «радянзації» решти меншин, їхнього показного переходу на засади інтернаціоналізму в його тоталітарній версії.

Культурна політика в цілому та її етнічна складова, зокрема, посідали непересічне місце в більшовицькій доктрині формаційного стрибка. Незважаючи на привабливу обгортку так званого «розвитку національних культур», генеральний зміст названого етапу історії полягав у прискоренні переходу від традиційного до модерного суспільства, який досягався антигуманними заходами. Критичне пришвидшення соціально-економічних, культурних та етнонаціональних процесів заклало підвалини розмивання (асиміляції) окремих етнічних груп. За півтора десятиліття відбулося те, на що при еволюційному розвитку мали піти десятиліття, а то й століття.

З перших кроків колективізації етнологи й мовознавці відзначали стрімку деформацію народних традицій під впливом більшовицької соціальної і культурної практики, закликали колег фіксувати останні, допоки вони не зникли. Видатний лінгвіст В. Жирмунський у розпал суцільної колективізації німецьких колоній писав: «У ділянці духовного побуту вплив культурних обставин, оточення призводить не стільки до змішування, скільки до повного витискання реліктових ознак старовинної селянської культури. Народні свята, поєднані з давнім християнським календарем і пережитками давнішого поганства — Різдво, Водохрещі, Великодень, Троїця, Храмове або жнивне свято тощо, різноманітні весільні обряди тощо, через те, що мають громадський характер, руйнуються особливо швидко і почали зникати з кону вже під час імперіалістичної і громадянської війни; старовинні звичаї і забобони інтимнішого характеру ще держаться, але поширення освіти і новий побутовий лад революційної доби з успіхом витискають і досить швидко витиснуть ці характерні ознаки колишньої культурної відокремленості німецького села»⁷. На щастя, припущення радянських науковців не справдилися. Тим не менш розмивання автентичних етнокультурних організмів чимдалі пришвидшувалося: свята і обрядовість суспільного значення все більше «радянїзувалися», царина ж сімейного, особистісного побуту і повсякденного життя виявилася значно більш резистентною і залишалася осередком етнозбереження.

Етнокультурної гомогенності суспільства більшовики не домоглися ані в досліджуваній період, ані пізніше. Проте нав'язані тоді норми і стереотипи поведінки запустили механізм поступового руйнування традиційного духовного світу етнічних громад. Останній трансформувався впродовж усієї радянської історії, але, як показали часи незалежності, зберіг могутній потенціал самовідтворення в нових історичних обставинах.

Часом карколомних змін у матеріальній та духовній культурі всіх селянських етнічних громад України став голодомор. Власне, без перебільшення можна стверджувати, що до- і післяголодне село — це два неспівставні світи. Знищення одноосібного селянського господарства стало першим, але не єдиним наслідком суцільної колективізації. Позбавлене можливості жити й працювати, відтворюючи життя в звичних зрозумілих формах, селянство стало на шлях саботажу державних господарських кампаній, а згодом — і сільськогосподарських робіт як таких. Відсторонення виробника від землі, як засобу виробництва, запустило механізм розселення, який включав низку складових ментального плану: нівелювання традицій господарності, міжпоколінного розподілу праці та родинних обов'язків, бережливого ставлення до природних ресурсів тощо. Перші роки колективізації стали часом небувалої ментальної дисплазії селянського соціуму, внаслідок якої тип селянина-господаря зник як такий. Радянська преса тих часів навіть не намагалася створювати імідж господаря соціалістичної епохи. Натомість шпальти рясніють повідомленнями іншого гатунку: селяни кинули землю і худобу напризволяще, селом шириться руїна, пиятика, дармоїдство, перелюб, жінки відмовляються народжувати дітей.

Два довгих роки село існувало в режимі страшної катастрофи, врешті остання перетворилася на норму життя. В небуття пішли пишні святкові наїдки національних кухонь, домоткані килими, гаптовані сорочки, рушники й сер-

ветки, домашнє начиння й обереги. За копійки продані в розпал голодомору, вони осіли в приватних і музейних колекціях. Натомість село накрили злидні в найжахливішій формі: опухлі напівживі селяни безсило куталися в брудне смердюче лахміття. Фото вошивих людоджерів у свитках на голе тіло, листи з каяттями та прокльонами до ЦК КП(б)У — візитка епохи. Голодомор перетворився на катастрофу ментального плану і водночас добре прислужився як універсальний засіб масового перевиховання. На довгі роки етнічне селянство перестало перейматися питанням, хто первинний — народ чи влада. Впродовж наступних десятиліть радянської історії воно намагалося стерти з пам'яті голодомор і той жах, який тоді оселився в душах перед всесильною і безжальною більшовицькою державою. Повторно закріпачені селянські етнічні анклавни надалі існували замкненими територіальними спільнотами, які до кінця 30-х рр. ще мали можливості зберігати свою мовну специфіку. Решта складових культурного життя з року в рік уніфікувалися, загалом уже з середини 30-х рр. повсякденне існування етнічних громад практичного не відрізнялося ані за змістом ані за формою. Тільки за прізвищами та територіальною ознакою доводиться ідентифікувати факти з життя певних етнічних громад України. Низка соціальних та культурних процесів набувають рис універсальності.

За якихось чотири роки світ селянства змінився до невпізнанності. Часи відносно мирного співіснування патріархального і комунарського побуту, діаметрально протилежних зразків поведінки, ментального розколу поколінь та статей змінила епоха глобальних і особистісних катастроф. Зміни відбувалися під зовнішньо привабливими ідеологемами, зокрема, послідовно впроваджувалася думка, що «радянська жінка — вільний, рівноправний член соціалістичного суспільства, активний будівничий соціалізму, велика політична сила»⁸. Влада із задоволенням констатувала, що за роки сталінських п'ятирічок армія робітниць і службовців зросла до 9,4 млн., а в колгоспах були задіяні 19 млн. жінок. Це був колосальний трудовий потенціал.

У післяголодні роки докорінним чином змінилася гендерна політика на селі. Фактичне закріпачення селянства в сукупності з необхідністю кількісного відновлення селянської, тепер вже колгоспної, популяції викликало до життя стратегію заохочення народжуваності, запровадження системи пільг для багатодітних матерів, розбудови мережі установ охорони жіночого та дитячого здоров'я. По селах розбудовувалася мережа дитячих ясел та садочків. Водночас неформального розвитку набули процеси маскулінізації. Починаючи з 1935 р. держава взяла на жорсткий облік всі робочі руки на селі, переслідуючи традиційний погляд на те, що жінка в полі не працює. Повідомлення про відмову жінок працювати в колгоспах стають чимдалі рідшими, натомість масового характеру набувають вістки про ударництво колгоспниць.

Наслідки виснажливої праці ударниць перших п'ятирічок досі не оцінені. В місцевій пресі тиражувалася їхня трудова звитяга. Перевиконання норм принаймні на 30–40%, а то і вдвічі вважалося нормою стаханівського життя. Над тим, якою ціною давалися ці перемоги, і чого вони коштували жінкам, влада не розмірковувала; а між тим вони приводили до непоправних втрат здоров'я, оскільки умови праці були надзвичайно тяжкими. Не випадково чоловіки не тільки ігнорували трудові ініціативи жінок, а й створювали перешкоди на

їхньому шляху. Держава ж натомість йшла шляхом ужорсточення трудового законодавства та виробничої дисципліни. Як норма життя застосовується низка прихованих методик визискування робочої сили, зокрема, дитячої та жіночої.

Незважаючи на супротив поборників традиціоналізму, під ударами модерної епохи повсякденне життя етнічного селянства стрімко трансформувалося. Разом із технікою в село прийшов новий ритм трудових процесів, який прискорював навколо себе всі інші ритми життєдіяльності. Ударники масово пересідали на велосипеди, за ними тяглися решта. З дива на звичайне явище перетворилися автомобіль та мотоцикл. Літак — вже не пекельний пристрій, а прекрасна червона машина, на який улюбленець народу В. Чкалов творить великі подвиги.

Радянська преса віддзеркалює низку суперечностей у повсякденному житті етнічних спільнот. Та чи могло бути інакше в умовах модернізаційного стрибка «по-радянському», який відбувався в жорстких лабетах псевдо-комуністичної доктрини? Нагадаємо, що до середини 30-х рр. у республіці фактично співіснували декілька соціально-економічних укладів. Попри те, що були проголошені відмерлими, залишалася не менш життєвими рештки становості, що тісно змикалися з етнічною стратифікацією. Оскільки керівне ядро СРСР не знало, яким чином без шкоди державній стабільності (читай — без загрози власній владі) соціалізувати величезний надлишок потенційно небезпечного населення (за приблизними оцінками в масштабах СРСР — більше 10 млн. куркулів, кустарів та непманів), автоматично реанімувалася неодноразово апробована ідея масових репресій, як методу хірургічного «видалення» станів, які не могли (у визначений більшовицькою державою термін) інтегруватися в новостворюване суспільство природним шляхом. Врешті, ментальні особливості ранньорадянського суспільства надали цій суто соціальній чистці прикмет антинаціонального заходу. — Так, а не інакше, маргіналізоване селянство та робітництво в звичних стереотипах інтерпретувало складні суспільні процеси.

Під патетичними гаслами соціальної реконструкції приховувалася брутально цинічна політика «перевиховання» дрібнобуржуазних верств населення, переорієнтації їхньої свідомості, як проголошувалося, на комуністичних, фактично ж — тоталітарних засадах. У повсякденне життя колгоспів і радгоспів, промислових об'єктів і установ запроваджується, як явище цілком легальне й офіційне, система «добровільних» громадських контролерів і «сексотів», які працюють на зміцнення тоталітаризму. За для формування атмосфери попередження й придушення будь-яких проявів інакомислення зрощується відповідна суспільна думка, до співпраці з каральними органами та спецслужбами масово рекрутується молодь.

Подвійні стандарти буття і мислення — певний феномен роздвоєння — охоплюють радянське суспільство зверху до низу. Як реагувала особистість та етнічні громади на життя в режимі стиснутої пружини, коли не можна було вголос говорити про очевидне, коли кожен день і ніч могли виявитися останніми? — Це запитання є предметом окремого наукового дослідження. На кінець 30-х рр. етнічні громади з умовно повноцінних суб'єктів політичної історії УСРР перетворилися на паріїв режиму, які існували в цинічно фальсифікованій системі координат. З одного боку, офіційні джерела та газетні шпальти галасували про братерське співробітництво народів та торжество

принципів пролетарського інтернаціоналізму. З іншого, — не перший рік тривали масові депортації поляків та німців, які були проголошені агентами світового фашизму.

Великий Терор з його «національними» та «альбомними» справами, немотивованими смертними вироками став логічним етапом становлення сталінської моделі державного управління. Політтехнологи «батька народів» уміло маніпулювали свідомістю етнічних громад, балансуючи між ідеологемами «ворожого оточення» та внутрішньої, зокрема й націоналістичної, загрози капіталістичної реставрації. Переселяючи за межі республіки цілі етнічні громади, знищуючи сотні тисяч радянських громадян, Кремль твердив, що бореться не з народами, а з ворогами радянської влади. Попри абсурдність та цинізм «національних» операцій їхній зміст залишався невідомим широкому загалу — розлога 58-ма стаття і ремарка «без права листування» камуфлювали репресії за національною ознакою.

Масові репресії добре прислужилися як суспільно-політична технологія унормування бурхливих суспільних процесів, зменшення управлінських ризиків. Фатальну роль у міжвоєнній історії низки етнічних громад відіграла та обставина, що ВКП(б) та її іноземні «близнюки» зі складу Комінтерну, наприкінці 30-х рр. склали єдине політичне ціле й були націлені на вирішення зовнішньополітичної стратегії Кремля. Політичні чистки в середовищі іноземних політемігрантів та керівництві КІ носили не випадковий чи персональний характер. На часі стояла Друга світова війна. Кремль готувався до неї з не меншою затягістю, аніж Берлін. У межах майбутнього плацдарму воєнних дій методами терору та шпигунства формувалося потужне комуністичне підпілля, яке мало нарешті в ході чергової світової війни втілити мрію знищеного сталінського опонента про світову революцію. Тоталітарний режим, нехтуючи черговими колосальними жертвами, по трупах крокував до реалізації своєї стратегічної мети — перетворення партії та її закордонних філій на згуртовану бойову організацію.

Не варто применшувати досягнення тоталітарної пропагандистської машини в опануванні масовою свідомістю широких верств населення радянської України. Слід визнати, що традиційність етнічних громад з притаманною їй солідаризацією навколо питань громадської ваги, відіграла на руку більшовицькій пропагандистській системі. Почавши з голосних політичних процесів межі 20–30-х рр., державна машина трансформувала власну доктрину відповідно до трагедії голодомору та масових депортацій, і використавши останні з метою зміцнення власних позицій, підійшла до епохи Великого Терору з гаслами, які в масовій свідомості тиражували ідеї виправданості й справедливості репресій, зокрема й за національною ознакою. Власне, ідея чергового революційного Термідору була не новою, втім більшовики, використовуючи на загал низький рівень суспільної свідомості, скористалися з її потенціалу з найвищим ККД. Цим і пояснювався небачений розмах репресій на тлі відсутності відкритого протестного руху.

Яким було на той час світосприйняття обивателя можна тільки здогадуватися. Кінець 30-х рр. — період, коли життя пересічної людини відбувалося в стані певного роздвоєння особистості: життя в катастрофі, про яку все навкруг

славить як про царство справедливості і рівності; терор — масовий та індивідуальний — з паралельним втлумачуванням батьківської турботи Сталіна, партії, держави; нічні очікування «чорних воронків» і денне горіння на роботі; звеличення і підтримка генеральної лінії партії, відсутність (чи приховування) власного погляду на життя. Тоталітарне суспільство — хворе суспільство.

На певному етапі страх втратити життя чи волю внаслідок «неблагонадійного» національного походження перетворюється на універсальну параною радянського нацмена, де б він не був і яку посаду б не обіймав. Польські й німецькі націоналісти — як унаочнення повержених ворогів радянської влади — гнані зі стратегічних та звичайних підприємств у містах, депортовані за межі традиційних місць розселення в сільськогосподарських регіонах, були у всіх на виду. Решта національних районів — в уніфікованому виробничому поступі — чекають на свою чергу. Не випадково греки складають народні оповідки про те, що тільки заступництво улюблениці Й. Сталіна Паші Ангеліної вберегло їх від сумної долі менонітів. Стаханівська праця, праця до кривавого поту — єдина можливість уникнути масових депортацій. У 1938–1939 рр. всі виявляють цілковиту підтримку партії та владі, вітають закриття національних шкіл та ліквідацію національних районів.

Досить ... Набавилися.

Впродовж років більшовицький тоталітарний режим доклав безліч зусиль для опанування масовою, корпоративною та етнічною свідомістю, не гребуючи такими важелями впливу, як голодомор, масові репресії, депортації за національною ознакою, превентивні удари по політичній опозиції та культурній еліті, створення атмосфери тотального стеження та страху. Не за всіма напрямками життєдіяльності суспільства досягнення цієї мети були беззастережними. Втім, у тому, що стосувалося традиційного способу життя та відтворення національних культурних цінностей і стереотипів етнокультурної поведінки, режим мав багато перемог. Традиційна етнорелігійна громада в своєму колишньому вигляді перестала існувати. Центр етнозбереження, передачі культурної та мовної традиції перемістився до сім'ї. Вона, звісно, не мала того потенціалу етнозбереження, яким послуговувалася етнокультурна (етнорелігійна) громада. Етнокультурні обміни, асиміляція, маргіналізація тощо могли відбуватися тепер безперешкодно, в тому сенсі, наскільки вони могли бути вільними в тоталітарній політичній системі. На шляху природних процесів асиміляції, які відбувалися на виробництві та в сфері сімейно-шлюбних відносин був зламаний останній формальний бар'єр соціального характеру — етноконфесійна спільнота — громада.

Досягши цієї, як тоді здавалося стратегічної перемоги, усунувши в масштабах СРСР зайві 10 мільйонів потенційно небезпечних опонентів, уніфікувавши виробничі процеси та соціально-класову структуру, наводнивши країну однотипним «ширпотребом» і такою ж само «ширпотребною» культурою, тоталітарний режим вже відраховував хвилини до кінця національного періоду в історії людства.

¹ Доволі яскраво це підтверджується спогадами І. Стріонова.

² *Пиневич П.* Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 93.

³ *Лісовий П.* Революція в побуті (Думки вголос) // Культура і побут. — 1927. — 10 листопада.

⁴ *Ялі С.* Грецький Відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 76.

⁵ *Ялі С.* Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 175–176.

⁶ Етнос і соціум. — К., 1993. — С. 11.

⁷ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф.Х., № 1059; *Жирмунський В.* Підсумки і завдання діалектологічного і етнографічного вивчення німецьких колоній на Україні. (Стаття). (1930 р.). — Арк. 40.

⁸ Вперед. — 1939. — 8 марта.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЇЇ ЕТНІЧНОМУ ВИМІРІ. 1920-і рр.	
Початок 20-х рр.	29
Влада і проблема створення нового «радянського» способу життя	39
Дисбаланс бажаного та досягнутого: етноси та радянська влада — наслідки взаємодії (друга половина 20-х рр.)	47
Напрямки і методики більшовицьких перетворень у контексті коренізації.....	83
Мови етнічних громад у добу реформування граматики: проблеми розвитку, напрямки змін	91
Радянізація: кроки до створення ментальності «єдиного радянського народу».....	105
Нацменкомуні: прообраз нового способу життя чи... ..	120
Коментарі	129
РОЗДІЛ II. ЕТНІЧНІ ГРОМАДИ УКРАЇНИ В ЕПОХУ КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ	
Замість вступу	142
Суцільна колективізація: кінець традиційного селянського світу	148
Багатонаціональне місто у вирі комунізації.....	168
Єврейське містечко — життя між містом і селом	180
РОЗДІЛ III. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В КАТАСТРОФІ	
Національні райони в боротьбі за виживання.....	203
Повсякденне життя голодуючого міста.....	230
РОЗДІЛ IV. МІЖ ГОЛОДОМОРОМ ТА ВЕЛИКИМ ТЕРОРОМ	
«Життя стало краще, життя стало веселе»	241
Етнічні громади в післяголодному місті	258
Задзеркалля радянського обивателя.....	266
РОЗДІЛ V. «СПЕЦЖИТТЯ» В СПЕЦВАГОНАХ ТА СПЕЦПОСЕЛЕННЯХ	
Особливості повсякденного життя доби Великого Терору в національних районах	286
«Старший брат» та етнічні громади: нова концепція етнонаціональної спільності в містах УРСР	296
«Національні справи» та їхній вплив на повсякденність нацменгромад України....	305
Коментарі	319
ВИСНОВКИ.....	325
Зміст	338

Наукове видання

ЯКУБОВА ЛАРИСА

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ЕТНІЧНИХ МЕНШИН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
У МІЖВОЄННУ ДОБУ

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до руку 17.05.2012 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 27,54. Обл. вид. арк. 25,83.
Наклад 300 прим. Зам. 63. 2012 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.